

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

8 – 2022

Seriya 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR - ZAGREB, 2022.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor / rector
Ivica Musić, dekan / dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Gordan Ravančić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Ivica Lučić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Jasna Turkalj (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rajko Bratož (Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Bruna Kuntić-Makvić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Zlatko Matijević (Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Dinko Sokčević (Budapest), Gianluca Volpi (Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

Dijana Korać

TAJNICA / SECRETARY

Dijana Pinjuh

PRIJEVOD SAŽETAKA /

TRANSLATION OF SUMMARIES

Andelka Raguž

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Vuletin

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Dragana Lasić

NASLOVNA STRANICA / COVER PAGE

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (5 EUR)

Transakcijski račun - 3381302271315826, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca 2, 88000 Mostar

Devizni račun: IBAN: BA39 3381 3048 3209 1576, SWIFT: UNCRBA22

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

SCOPUS; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

Članci / Articles	5
EDITA VUČIĆ - MARIJANA LUKAČEVIĆ, <i>Rezultati arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na lokalitetu Krešića greblje</i>	7
ANA ZADRO - GORAN MIJOČEVIĆ, <i>Srednjovjekovni motivi na poštanskim markama Hrvatske pošte Mostar u kulturi sjećanja</i>	53
MIROSLAV PALAMETA - VICTORIA VESTIĆ, <i>How Vitezovic Read Mrnavic</i>	83
PETAR VRANKIĆ, <i>The Political, Ecclesiastical and National Unrest in Herzegovina and Neighbouring Bosnia during the French Revolution and Napoleonic Wars (1789-1814)</i>	107
MLADEN ANČIĆ, <i>Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja</i>	179
DAVOR MARIJAN, <i>Građanska desnica 1984.-1989. - prilog istraživanju tipologije unutarnjih neprijatelja socijalističke Jugoslavije</i>	253
MIROSLAV MALINOVIĆ - DANIJELA UCOVIĆ - MILIJANA OKILJ, <i>The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre: the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade</i>	285
MILO JUKIĆ, <i>Dragutin Lerman u Hercegovini</i>	309
JELA SABLJIĆ VUJICA - LJILJANA HERCEG, <i>Fenomenološko ispitivanje motiva žene u predmetnome sloju pjesama Veselka Koromana</i>	343
Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	369
MIJO DŽOLAN - ROBERT JOLIĆ (prir.), <i>Rama u Drugom svjetskom ratu i poraću</i> (Dijana Pinjuh)	371

MARIJA KABRIĆ - DAMIR KABRIĆ (ur.), <i>Povijest templara na hrvatskim prostorima</i> (Dražen Janko)	374
ENVER LJUBOVIĆ, <i>Stari srednjovjekovni utvrđeni gradovi i kule Cazina i Cazinske krajine</i> (Rašid Durić)	379
DIJANA KORAĆ - MARINA BEUS, <i>Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine</i> (Zvonimir Herceg)	386
RADOSLAV DODIG, <i>Homo criticus: tekstovi objavljeni u časopisu Status: 2002.-2014.</i> (Zvonimir Herceg)	390
TIM BOUVERIE, <i>Politika popuštanja Hitleru: Chamberlain, Churchill i put u rat</i> (Zvonimir Herceg)	397
In memoriam	401
Tihomir Glavaš (1951.-2021.)	402
Žarko Dugandžić (1957.-2022.)	406
Upute autorima.....	410
Author guidelines.....	413

Članci

Articles

Rezultati arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na lokalitetu Krešića greblje

EDITA VUČIĆ
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
*Faculty of Natural Sciences,
Mathematics and Education*
E-mail: edita.vucic@fpmoz.sum.ba

UDK: 904:718(497.6 Čitluk)"04/14"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. travnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

MARIJANA LUKAČEVIĆ
Vladimira Nazora 2
34330 Velika
E-mail: marijanalukacevic@yahoo.com

Sažetak

U članku se donose rezultati arheoloških istraživanja groblja sa stećcima na lokalitetu Krešića greblje - Paoča, općina Čitluk. Arheološka građa koja se analizira dobivena je istraživanjem dijela nekropole na kojemu su se nalazila četiri stećka. Istraživanja su važna zbog toga što upotpunjuju dosad malobrojne podatke dobivene arheološkim istraživanjem kao i malobrojne rezultate antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala. Rezultati bioarheološke analize, provedeni na ljudskom koštanom materijalu, sugeriraju da su stanovnici ovoga prostora bili svakodnevno izloženi teškome fizičkom radu.

Ključne riječi: groblje sa stećcima; kasni srednji vijek; arheološko istraživanje; antropološke analize.

Results of the Archeological Excavation of a Late-Medieval Cemetery with Stećaks at the Krešić Cemetery

Original scientific article

Received: 18 April 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The article presents the results of the archeological excavation of a cemetery with stećaks at the Krešić cemetery - Paoča, municipality of Čitluk. The analyzed archeological materials were obtained from excavating part of a necropolis containing four stećaks. The research is important because it supplements the existing scanty data obtained from archeological excavations and the scanty results of anthropological analyses of human osteological materials. The results of the bio-archeological analysis conducted on the human bone samples suggest that the inhabitants of the region had been exposed to heavy physical labor on a daily basis.

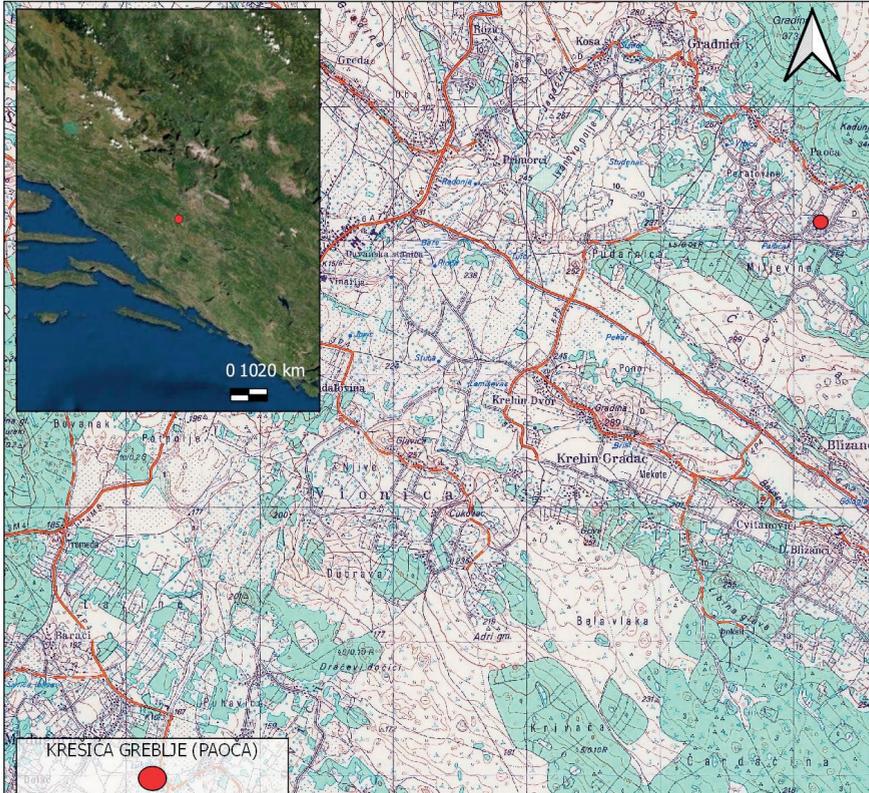
Keywords: cemeteries with stećaks; late Middle Ages; archaeological excavation; anthropological analyses.

Uvod

Naseljeno mjesto Paoča nalazi se u istočnom dijelu općine Čitluk (Karta 1 i 2). Prema Bakuli, selo je dobilo naziv po vrelu Paočak ili Paločak. Područje je to povijesnoga Broćna¹ koje se u izvorima spominje još 1306./1307. godine u trgovačkim odnosima s Dubrovnikom. Brotnjo je bilo u sastavu ranofeudalne srednjovjekovne župe Večenike (Večerić), da bi se izdvojilo u drugoj polovici XIII. stoljeća. Srednjovjekovno Broćno prostiralo se od sela Buhova na zapadu do rijeke Neretve na istoku, dok su sjeverna i južna granica dopirale do

1 Bakula opisuje Brotnjo kao "veću ravnicu sa zapada od Hamzića na istok gotovo sve do rijeke Neretve preko Blizanaca, dugu četiri sata, a široku od četvrt do jednog sata". PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1970., str. 79.

Mostarskoga blata i Ljubuškog.² U zemljopisnom pogledu visoravan Brotnjo zauzima jugozapadni dio Hercegovine, točnije površinu od 181 km² i gotovo se u potpunosti podudara s područjem općine Čitluk. Etimologija i značenje riječi Brotnjo tumači se kao izvedenica iz korijena naziva biljke broć (*rubia tinctorum*).³

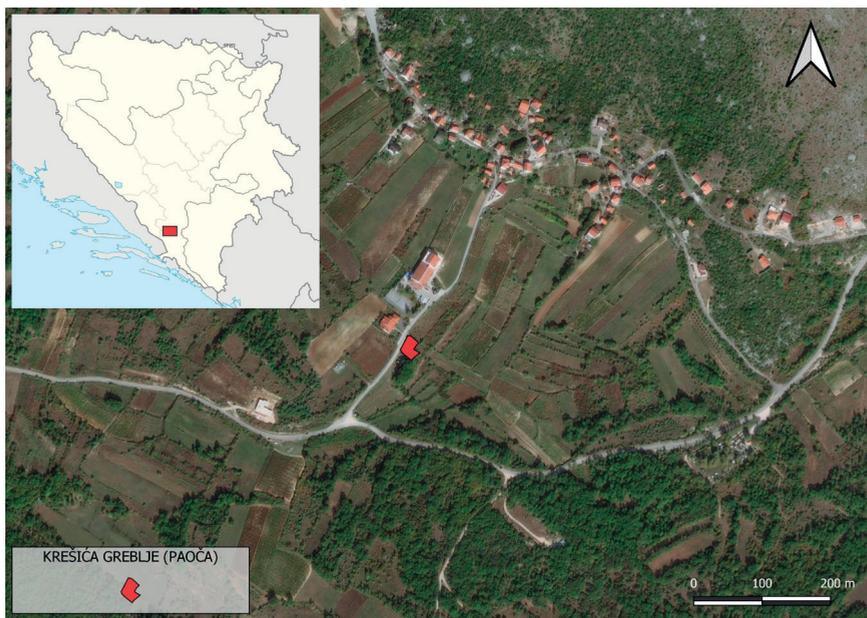

Karta 1. Položaj istraživanja nalazišta na topografskoj karti

Imajući na umu podatke koji govore o važnosti Brotnja u srednjemu vijeku, a koje ćemo iznijeti u ovome radu, smatramo važnim najprije ukazati na neka dosadašnja istraživanja. Naime, osim Marka Vege, čiji su rezultati nezaobilazni u istraživanju srednjovjekovne povijesti

2 VINKO BRACIĆ, "Brotnjo u zemljopisnom pogledu", u: *Brotnjo, Zbornik*, 5, Brotnjo - Čitluk, 2008., str. 9.

3 MARKO VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Skupština Općine Čitluk, Čitluk, 1981., str. 81.

Karta 2. Položaj nalazišta (Google Earth)

Brotnja,⁴ više se autora u svojim radovima doticalo različitih pitanja vezanih uz ovu tematiku.⁵

4 MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962., str. 24-27; ISTI, "Novi i revidirani natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., Arheologija, XIV., Sarajevo, 1959., str. 221-237; ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. III., Izdanje Zemaljskog muzeja Sarajevo, Sarajevo, 1964., str. 56; ISTI, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 45-173.

5 Pisanim izvorima, osim M. Vege, pozabavio se i Marijan Sivrić. O tome više: MARIJAN SIVRIĆ, "Nekoliko najstarijih vijesti o Broćnu-Brotnju i njegovom imenu", u: *Brotnjo - prvi zbornik*, Matica hrvatska Čitluk - Općina Čitluk, Čitluk, 1997., str. 10-13; ISTI, "Nekoliko najstarijih vijesti o Broćnu-Brotnju u humskoj župi Večerići i njegovu imenu", u: *Brotnjo. Zbornik*, 4, Matica hrvatska Čitluk - Općina Čitluk, Čitluk, 2006., str. 12-16. Srednjovjekovne povijesti Brotnja u svojim istraživanjima doticali su se, između ostalih, i sljedeći autori. ANTE ŠKEGRO, "Brotnjom od pretpovijesti do srednjega vijeka", u: *Zbornik 140 godina župe Čerin*, Župni ured Čerin - Matica hrvatska Čitluk, Mostar, 2007., str. 23-40; ROBERT JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku. Spomen knjiga prigodom 90. obljetnice uspostave župe (1918/20.-2010.)*, Župni ured Čitluk - Naša ognjišta, Čitluk - Tomislavgrad, 2010., str. 45-69; DIJANA KORAC, "Neka pitanja iz srednjovjekovne povijesti Brotnja. Rezultati i problemi dosadašnjih

Prvi spomen župe Broćno, kako navodi Vego, nalazi se u knjizi *Diversa Cancellarie* (Državni arhiv u Dubrovniku) iz 1307., u kojoj se navodi podatak o tužbi dubrovačkoga trgovca Tome Držića datiranoj 20. svibnja 1306. Naime, Držić, koji je putovao u Broćno kako bi prodao sukno, opljačkan je na području Večerića.⁶ Pavao Anđelić navodi kako je 7. siječnja 1307., neki Đurko dao izjavu da je bio prisutan kod sv. Jurja u Broćnu kada je suđeno Poznanu Purčiću, Aljenu Bogavčiću i Draženu Bogopencu zbog pljačke navedena trgovca Tome Držića. Pljačka se dogodila u Večeriću, a sudilo se u Broćnu.⁷ Pavao Anđelić naglašava važnost Brotnja kao političkoga središta uzimajući u obzir činjenicu da početkom XIV. stoljeća sudski spor u Brotnju vodi humski knez. Također naglašava posjet bana Tvrtka 1353. godine tijekom kojega boravi u Brotnju, točnije "na Suhoj u Prozračcu kod Čitluka".⁸ Toponimi Prozračac i Suha poznati su iz povelje bana Tvrtka izdane 1353. na Prozračcu, kojom on daje Vlatku Vukoslaviću Ključ sa selima. Zadnji dio povelje glasi: "A ovo se izvrši na Suhoj na Prozračcu, kada je išao gospodin ban Tvrtko prvi put u Humsku zemlju".⁹ U povelji iz 1408. godine Brotnjo se naziva provincijom, što znači da postaje upravna jedinica nižega ranga, manja od feudalne oblasti ali veća od seoske općine.¹⁰

istraživanja", u: *Motrišta*, 83-84, Mostar, 2015., str. 79-93; ŽARKO DUGANDŽIĆ, *Demografske značajke župe Čerin (1900-1953.)*, Matica hrvatska Čitluk, Čerin, 2014., str. 23-24; DIJANA KORAČ - RUŽICA MIRKOVIĆ, "Stećci u općini Čitluk", u: *Hercegovina: časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 4, serija 3, Mostar - Zagreb, 2018., str. 117-172.

6 MARKO VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 143; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 68-69. Zanimljivo je spomenuti i da postoji mišljenje da se prvi spomen Brotnja možda nalazi u povelji ugarskoga kralja Ladislava iz 1273. godine, u kojoj se spominje Grgur, ban Brotnja i Kruća. O tome: ROBERT JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, Općinsko vijeće Čitluk - Naša ognjišta - Matica hrvatska - ogranak Čitluk, Čitluk - Tomislavgrad, 2009., str. 61.

7 PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 163.

8 *Isto*, str. 178.

9 LEJLA NAKAŠ i dr. (prir.), *Codex Diplomaticus Regni Bosnae, povelje i pisma stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018., str. 97-98.

10 P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, str. 177.

Brotnjom su gospodarili članovi humske vlastele Komlinovića čiji se član spominje u jednoj tužbi izdanoj u Dubrovniku 1423. godine.¹¹ Vego prvi pisani spomen Komlinovića datira u 1379. godinu, a drugi 7. svibnja 1423. Na jednoj od krovnih strana sljemenjaka s postoljem nekropole Bakri - Visočica uklesan je kraći natpis s imenom Ivaniša Komlinovića za kojega Vego tvrdi da je vjerojatno preminuo krajem XIV. ili početkom XV. stoljeća.¹² Dva natpisa na stećku oblika sljemenjaka i njegovu postolju iste nekropole, nose ime broćanskoga kneza Pavla Komlinovića koji je služio u dane vojvode Sandalja. Vego smatra kako je to razdoblje do 12. kolovoza 1434., tijekom kojega je Sandalj vladao zapadnim dijelom Humske zemlje.¹³

Ime Pavka Komlinovića (Pavlova brata) navodi se u ispravi vojvode Jurja Vojsalića-Hrvatinića datiranoj 12. kolovoza 1434., izdanoj braći Radivojevićima odnosno Jurjevićima. U ispravi se navodi sljedeće: "A tomu su im svjedoci naši dobri ljudi: od Humske zemlje knez Vuk Rupčić s bratijom, knez Pavko Komlinović s bratijom, a od svojete vojvoda Ivaniš Dragišić s bratijom, od Zemljanika vojvoda Marko s bratijom... Pisano pod Kreševom, augusta mjeseca 12. dan, ljeta Gos-

11 Među optuženom humskom vlastelom nalazio se i izvjesni Paul Chomlenouich. Sljemenjak s uklesanim imenom Pavla Komlinovića evidentiran je na nekropoli Bakri - Visočica u Brotnju. O tome vidi: MIHAJLO DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, Naučno delo, Beograd, 1967., str. 41. Pretpostavlja se da je rodonačelnik ove obitelji bio župan Komlin koji je živio u doba banovanja i kraljevanja Tvrtka I. O tome vidi: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2002., str. 129.

12 M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I., br. 9; ISTI, "Novi i revidirani natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 221-237; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 315-316.

13 Prvi, kraći, natpis glasi: "A se leži knez' Pavao Komlinović na svoji plemenitoj na Prozračcu u dni vojevode Sandal". Duži natpis glasi: "†A se leži knez' Pavao Komlinović' na svoji plemenitoj na Prozr(a)čcu u dni vojvode Sandel' koji ga je počteno i virno služāše. Učr'to'učr'to na plemenitei". Vidi: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 135-137; ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I., str. 24-27; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, str. 315-316.

Slika 1. Centralna skupina stećaka na zemljanom humku prije početka istraživanja (foto: Nina Čuljak)

podnjeg 1434. ljeta".¹⁴ Četvrti natpis na čeonj strani sljemenjaka s postoljem nekropole Bakri kaže da tu leži Grgur, sin Vukca Vukovića.¹⁵

Sela Brotnjo (vjerojatno selo Služanj prema Aličiću) i Paoča spominju se u jednom od prvih turskih deftera iz 1468./1469. godine kao napuštena sela u nahiji Mostar.¹⁶

Revizijom terena na predmetnom je području evidentirano pet nekropola stećaka. Nekropola Krešića greblje¹⁷ zavedena je u *Arheološkom leksikonu* kao Krešića groblje s 20 stećaka oblika ploče i sanduka, raspoređenih u dvije skupine i orijentiranih u smjeru zapad-istok. Drugi evidentirani lokalitet, točnije stećak, nalazi se u rimokatolič-

14 LEJLA NAKAŠ i dr. (prir.), *Codex Diplomaticus Regni Bosnae, povelje i pisma stare bosanske države*, str. 597.

15 M. VEGO, "Novi i revidirani natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 221-237; ISTI, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I., br. 10; Š. BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, str. 160.

16 AHMED S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008., str. 251-252.

17 Toponim *greblje* čest je naziv kada se govori o grobljima sa stećcima.

kom groblju Oborine.¹⁸ Prema kazivanju lokalnoga stanovništva, na izvoru vode - vrelu poznatom kao Palačak (nedaleko od lokaliteta Krešića greblje), nalazi se stećak dislociran s nekropole Krešića greblje, od kojega je nekada davno isklesano korito za vodu.¹⁹ Prilikom čišćenja zemljišnih parcelâ, na kojima se prostire nekropola Krešića greblje, mještani su 2005. godine pronašli stari kameni križ dužine 107 cm i širine 40 cm, ukrašen rozetom. Križ se danas nalazi u obiteljskom muzeju Ćorića.²⁰ Jolić je zabilježio dva stećka oblika ploče na lokalitetu Ćorića stećci. Korać i Mirković su isti lokalitet evidentirale prema nazivu katastarske čestice kao Podvornica.²¹ Terenskim radom saznali smo da se spomenuti stećci nalaze na lokalitetima koje lokalno stanovništvo naziva Njive i Podadvor. Posljednji evidentirani lokalitet s tri stećka dijelom utonula u zemlju nosi naziv Dodigovac, prema nazivu katastarske čestice.²²

Ciljevi istraživanja

Arheološko istraživanje nekropole stećaka Krešića greblje u selu Pa-oča, općina Čitluk, provedeno je u razdoblju od 10. do 22. svibnja 2021.²³ U kontekstu promatrana prostora važno je napomenuti kako

18 Radi se o stećku oblika sanduka (a ne ploče kako se navodi u *Arheološkom leksikonu*) koji je orijentiran u smjeru ZI, ukrašen motivom povijene lozice s trolistom i natpisom: "†A se piše ot'cu (ocu) Mil'nu (Milanu) sin' (Radić)". Natpis je prema Vegi urezan prije 1468. godine. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 301, 304; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878.*, str. 139; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. III., str. 56.

19 Navedeni stećak spominju sljedeći autori: IVAN DUGANĐIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", u: *Godišnjak župe sv. Blaža, Gradnići*, 2004.-2009., str. 233; ROBERT JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2018., str. 43; D. KORAĆ - R. MIRKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 145.

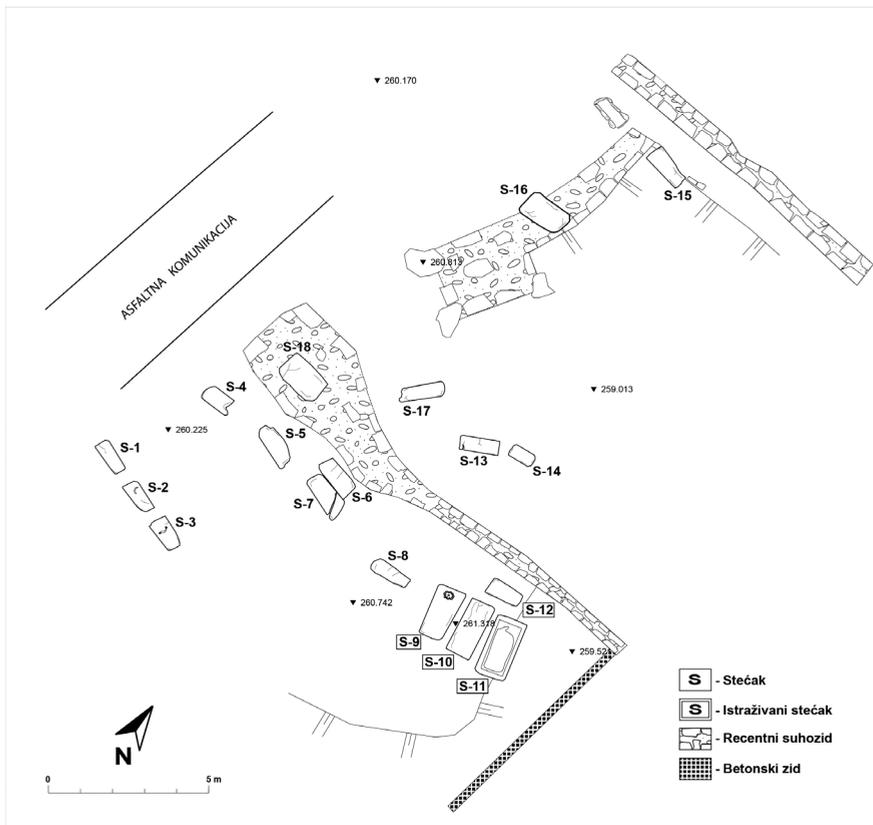
20 Podatak smo doznali tijekom intervjuiranja lokalnoga stanovništva.

21 R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 44-45; D. KORAĆ - R. MIRKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 145.

22 D. KORAĆ - R. MIRKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 145-146.

23 Na inicijativu Općine Čitluk i uza suglasnost vlasnika zemljišta, te dopuštene Zavoda za zaštitu kulturno-historijskoga naslijeđa HNŽ-a, pristupilo se arheološkim istraživanjima pod vodstvom arheologinje dr. sc. Edite Vučić. Članove stručnoga tima činili su arheolozi dr. sc. Nina Čuljak, dr. sc. Tino Tomas, Željka Pandža, bioarheologinja dr. sc. Marijana Lukačević, te Marija Gavrilović kao stručni nadzor u ime Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne

se radi o prvom projektu ovoga tipa, tijekom kojega su, paralelno s arheološkim istraživanjima, provedene i antropološke analize osteološkoga materijala. Ciljevi istraživanja bili su sljedeći: dobiti uvid u postojanje ili nepostojanje starijeg ukopnog sloja s obzirom da je centralna skupina stećaka položena na blagom zemljanom humku, više saznanja o arhitekturi grobova i odnosu stećka i groba, uvid u pogrebne prakse te kronološku i kulturnu atribuciju grobova. Predviđene su i analize osteološkoga materijala koje bi dale više podataka o spolu i starosti pokojnika u trenutku smrti, prisutnosti patoloških promjena, o tafonomijskim karakteristikama ušćuvana materijala i prisutnosti asociраних materijalnih ili životinjskih ostataka. Također

Slika 2. Situacijski plan nalazišta prije početka istraživanja (autor: Tino Tomas)

baštine HNŽ-a. Logističku pomoć prilikom istraživanja pružili su članovi obitelji Ćorić na čemu im svima iskreno zahvaljujemo.

predviđeno je da DNK analize budu urađene na Institutu za genetički inženjering i biotehnologiju Univerziteta u Sarajevu, a C14 analize na Isotoptech Zrt. Institutu u Mađarskoj.²⁴

Opis lokaliteta

Arheološko nalazište Krešića greblje smješteno je s desne strane asfaltne komunikacije koja iz pravca Čitluka vodi prema naseljenom mjestu Paoča²⁵ u općini Čitluk. Nekoliko stotina metara sjeverno nalazi se kompleks vinarije *Podrumi Andrija* i obradive parcele zasađene vinogradima (Karta 1 i 2). Radi se o nekropoli stećaka koja datira u kasnosrednjovjekovno razdoblje. Nastanak nekropola uz komunikacije česta je pojava u kontekstu nastanka kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka. Terenski pokazatelji ukazuju na mogućnost da je postojeća komunikacija (s manjim otklonom prema zapadu) korištena i u doba kada je egzistiralo groblje, tj. da je riječ o srednjovjekovnoj komunikaciji koja je iz središta Brotnja vodila prema selu Paoča.²⁶

Na terenu je sve ukazivalo kako su pojedini primjerci stećaka dislocirani zbog izgradnje asfaltne komunikacije, što je potvrđeno u razgovoru s lokalnim stanovništvom. Nekropola je podijeljena na dva dijela konstrukcijom suhozida. Istraženi dio nekropole markiran je izgradnjom recentnoga betonskog zida koji nekropolu razdvaja od parcele i šume s njegove istočne i jugoistočne strane. Prije početka arheoloških istraživanja i izrade tehničke dokumentacije pristupilo

24 Zbog ograničenosti novčanih sredstava osteološki materijal koji je pripadao pokojnicima iz grobova 2, 3 i 4 podvrgnut je C14 analizi. Na DNK analize poslan je dentalni materijal svih šest osoba čiji su osteološki ostatci pronađeni u grobovima. Osteološki ostatci iz četiri pronađena groba, tj. ukupno šest osoba, podvrgnuti su antropološkoj analizi provedenoj pod vodstvom dr. sc. Marijane Lukačević.

25 U katastarskom je registru prostor na kojemu se nalazi nekropola stećaka uveden kao kč. 2321 "Čorića ulica", kč. 1144 "Naplavci" i kč. 1145 "Kvečića groblje", K. O. Čitluk. <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik> (10. 3. 2022.).

26 O nastanku nekropola uz komunikacije pisao je i Š. Bešlagić navodeći kako su "nekropole sa stećcima obično zasnivane nedaleko od naselja, pokraj putova... Mada ni kamena nisu bili daleko, često su oni uslovljavali samo lociranje nekropola, kako bi se olakšalo doturanje kamenih blokova, odnosno samih stećaka". Vidi: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 568.

se čišćenju lokaliteta.²⁷ Evidentirano je 18 stećaka oblika ploče, sanduka i nekoliko amorfnih oblika slabije obrade, ali i grobovi novijega datuma (Sl. 2). Stećci su klesani od kamena krečnjaka.²⁸ Tri su primjerka ukrašena motivima mladoga mjeseca (stećak oblika ploče označen kao S2), rozete (stećak oblika sanduka označen kao S9 i stećak oblika ploče označen kao S3 koji je ukrašen i motivom mladoga mjeseca), te pravokutnom bordurom (gornja ploha stećka pod rednim brojem 11 oivičena je bordurom u vidu pravokutnika).²⁹ Stećci na nekropoli nalaze se u vidno zapuštenu stanju s obzirom da je znatan broj oštećen i djelomično utonuo u zemlju. Najbolje su očuvani steći položeni na zemljani humak.

Stećci su većinom orijentirani u smjeru ZI, s izuzetkom nekoliko dislociranih stećaka i stećaka položenih na artificijelnom zemljanom humku, koji imaju okomit pravac pružanja sjever-jug u odnosu na ostale stećke (s blagim otklonom u smjeru SZ-JI). Kako je prethodno navedeno, integritet lokaliteta narušen je izgradnjom asfaltne komunikacije i dislociranjem nekoliko stećaka. Tri stećka položena neposredno uz cestu, označena kao S1, S2 i S3, izvorno su se nalazila na trasi asfaltirane ceste. Stećci označeni kao S16 i S18 uzidani su u formaciju recentnoga suhozida.³⁰ Nakon izrade situacijskoga plana odlučeno je da će istraživanja biti usmjerena na skupinu od četiri stećka smještena na artificijelnom zemljanom humku za koje se pretpostavilo da se nalaze *in situ* (Sl. 1). U tipološkom smislu radi se o četiri stećka oblika sanduka (S9-S12), kvalitetnije klesarske obrade u

27 Prije početka istraživanja obavljene su sljedeće aktivnosti: čišćenje terena od niskoga raslinja, arheološko dokumentiranje zatečena stanja lokaliteta uz relevantnu fotodokumentaciju, snimanje lokaliteta totalnom stanicom, dislociranje stećaka (S8, S9, S10, S11 i S12) i postavljanje kvadratne mreže. Tijek istraživanja također je temeljito dokumentiran. Pomoć prilikom čišćenja lokaliteta i dislociranja stećaka pružili su djelatnici vinarije *Podrumi Andrija* na čemu im još jednom iskreno zahvaljujemo.

28 Čitlučka krška zaravan ne pogoduje geološkim i morfološkim padinskim strukturama. Izuzetak čine područja sela Gradnici i Paoča gdje je formiranje kamenoloma bila nužnost. Vidi: PERO MARIJANOVIĆ, "Postanak i govor kamena stećaka", u: *Brotnjo, Zbornik*, 5, Matica hrvatska Čitluk, Brotnjo - Čitluk, 2008., str. 225.

29 Evidentirano udubljenje na gornjoj plohi stećka oblika sanduka ukazuje na to kako je proces obrade i ukrašavanja gornje plohe nedovršen.

30 Na lokalitetu su evidentirani suhozidi novijega i starijega datuma.

odnosu na ostatak stećaka na nekropoli.³¹ Stećak 9 oblika sanduka, dimenzija 170 x 96 x 40 cm,³² orijentiran je u smjeru sjever-jug i položen na središnji dio zemljanoga humka. Sjeverni dio gornje plohe stećka ukrašen je motivom cvijeta/rozete koja je čest motiv na kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima.³³ Stećak broj 10, blago utonuo u zemlju, dimenzija 184 x 81 x 50 cm, orijentiran je u smjeru sjever-jug i položen desno od prethodnoga stećka. Stećak broj 11 oblika sanduka, dimenzija 206 x 95 x 50 cm, položen je u smjeru sjever-jug istočno od stećaka pod rednim brojem 9 i 10. Na gornjoj površini sanduka vidi se pravokutno ulegnuće koje podsjeća na borduru ali istovremeno ukazuje na mogućnost da stećak nije obrađen u cijelosti.

Tijek arheoloških istraživanja

Postavljena sonda dužine 5 i širine 6 m, osnovne orijentacije sjever-jug, obuhvatila je površinu zemljanoga humka. Nakon dislociranja stećaka pristupilo se uklanjanju površinskoga (humusnog i podhumusnog) sloja unutar prethodno postavljene mreže, na dijelu nekropole koji je malo povišen u odnosu na ostali teren (teren pada od sjevera prema jugu). Nastavkom arheoloških iskopavanja sonda je podijeljena na dva dijela, tako da su KV 1A (5 x 3 m) obuhvaćeni pretpostavljeni grobovi s kojih su pomjereni stećci (stećci broj 9, 10, 11 i 12).

Na dubini od oko 20 cm naišlo se na sloj smeđe zemlje koja je bila prilično tvrda i imala je primjesa sitnog i krupnijeg amorfnoga kamena. U istom otkopnom sloju pronađen je nožić od bronce, dužine 11 cm. Na dršci nožića vidljive su dvije zakovice. Nožić je imao koštanu oplatu. Pozicioniranost nožića unutar otkopnoga sloja ukazuje da se nalazio ispod stećka br. 10.

31 Zbog ograničenosti sredstava istražena su samo četiri groba ispod stećaka položenih na zemljanom humku.

32 Dimenzije stećaka naznačene su ovim redoslijedom: dužina x širina x visina.

33 Rozeta je jedan od najzastupljenijih reljefnih motiva na stećcima Hercegovine, ali i širega područja rasprostranjenosti. Najčešći oblik je s četiri laticе, iako ima onih s pet do osam laticа. Motiv rozete zastupljen je u srednjovjekovnoj umjetnosti, posebno u gotičkoj arhitekturi. Iako postoje brojna tumačenja značenja ovoga motiva, Bešlagić smatra kako na stećcima ima čisto dekorativnu ulogu. Vidi: Š. BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, str. 99-100.

Slika 3. Sjeverni profil (foto: Edita Vučić)

Ispod smeđega sloja s primjesama kamena javlja se sloj pomiješane smeđe i žute zemlje s manjom koncentracijom kamena i ostacima truleži organskoga podrijetla. Daljnjim iskopavanjima došlo se do sloja konzistentne glinovite žučkaste zemlje-ilovače, u kojemu su ukopani svi kasnije evidentirani grobovi (Sl. 3).³⁴ U žučkastom sloju pronađen je, skliznut s periferije zemljanoga humka, austrougarski novčić - krajcar. Ta dva nalaza ukazuju na mogućnost ranijega prekopavanja dijela nekropole. S obzirom da se uokolo nekropole nalaze obradive parcele, ne smijemo isključiti mogućnost korištenja dijela nekropole ili njezina južnog perifernog dijela u poljoprivredne svrhe.

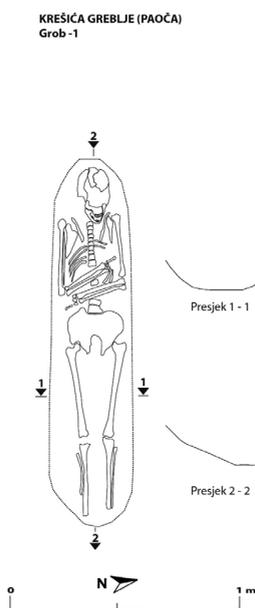
Opis groba 1.

Daljnjim tijekom iskopavanja, na dubini od oko 70 cm, u sloju žučkaste zemlje otkrivena je ljudska lubanja. Nastavkom iskopavanja dobiveni su obrisi grobne rake izdužena ovalnog oblika evidentirane kao grob 1. Grob 1 nalazio se na relativnoj dubini od oko 85 cm,³⁵ unutar

34 Nalazi će biti naknadno obrađeni nakon konzervatorskih radova.

35 Grobovi su ukopani u artificijelni humak. Kao orijentir za određivanje relativnih dubina korištena je najviša točka terena artificijelnoga humka.

sjeveroistočnoga dijela istraživana kvadrata. S obzirom na položaj groba evidentno je kako je slijedio orijentaciju stečka 12 koji je bio položen iznad rake. Pokojnik je bio položen u običnu pliću zemljanu raku, u ispruženu položaju na leđima, s rukama savijenim u laktu i položenim na trbuh i prsa, orijentiran u smjeru ZI s glavom na zapadu³⁶ (Sl. 5). Dužina skeleta iznosi 146 cm, a širina u visini ramena 35 cm. Grob 1 udaljen je 92 cm od S-Z ruba KV 1A. Za potrebe DNK analiza uzeti su uzorci kutnjaka i očnjaka. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da se radi o ženskoj osobi koja je u vrijeme smrti bila starosti 45 do 55 godina.

Slika 4. Tlocrt i presjek groba 1
(autor: Tino Tomas)

Slika 5. Izgled groba 1 nakon čišćenja
(foto: Edita Vučić)

36 Tijela pokojnika obično su se polagala na leđa u ispruženu položaju s rukama uz tijelo, ili rukama položenim na karlicu ili prsa. Vjeruje se kako zbog utjecaja kršćanstva dominira orijentacija zapad-istok, tj. ukop s glavom na zapadu. O tome više u: GUNTHER P. FEHRING, *Arheologija srednjeg vijeka*, Scarabeus, Zagreb, 2004.

Opis groba 2.

Širenjem površine otkopa u smjeru zapada, na dubini od oko 82-90 cm (dubina se blago povećava kako se teren spušta), otkrivena je arhitektura groba 2, pri čemu se dijelom ušlo u zapadni profil EF. Grob je udaljen oko 109 cm od sjevernoga profila. Orijehtacija groba u smjeru sjever-jug prati orijentaciju stečka S9 koji se nalazio iznad grobne rake. Grob 2 imao je arhitekturu u vidu kamenoga sanduka pravokutna oblika, izrađena od okomito postavljenih neobrađenih vapnenačkih ploča (na sjevernoj i južnoj strani po jedna duža, a na istočnoj i zapadnoj po dvije kraće ploče). Pokrov groba načinjen je od jedne masivne i niza manjih kamenih poklopnica nepravilna oblika, te kamenja kao zapune šupljina između njih. Ukupna dužina grobne arhitekture (vanjski obrisi) iznosi 182 cm, a širina 72 cm (Sl. 6).

Slika 6. Grob 2 (foto: Edita Vučić)

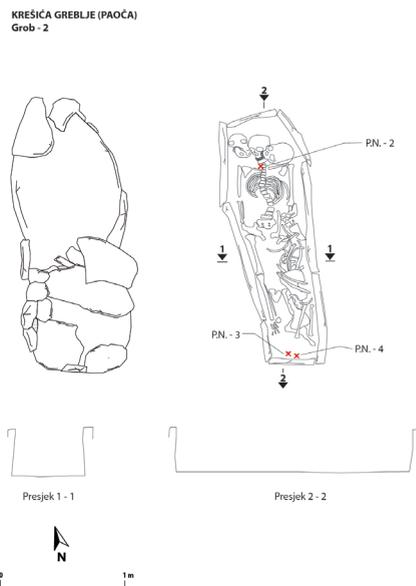
Slika 7. Obrisi grobne rake 2
(foto: Nina Čuljak)

Nakon uklanjanja pokrivnih ploča u grobnoj su raci evidentirani osteološki ostatci triju osoba (pokojnici A, B i C) (Sl. 8). Na dubini od 135 cm evidentiran je kostur pokojnice A u anatomskom položaju, položen u zemlju, s rukama ispruženim pokraj tijela. Dužina kostura A iznosi 154 cm, a širina u visini ramena 37 cm. S obje strane lubanje pokojnice A nalazile su se lubanje pokojnica B i C. Postkranijalni dijelovi prethodno ukopanih osoba nalazili su se na donjim ekstremitetima, tj. na središnjoj lijevoj i desnoj strani od skeleta u anatomskom položaju (Sl. 8).

Unutarnja dužina grobne arhitekture iznosi 170,5 cm, širina kod uzglavlja 32 cm i na donožnoj strani 37 cm. Širina središnjega dijela rake iznosi 47 cm. Na tom su dijelu uzdužno postavljene bočne ploče vidno nagnute i napukle, vjerojatno zbog pomicanja ploča i naknadnih ukopâ (Sl. 7). Tijekom čišćenja zapune groba uz vratne kralješke pokojnice A evidentirani su ostatci tkanine s perlicama (Sl. 11). Nakon uklanjanja skeleta iz groba pronađen je drugi nalaz, potkove za obuću datirane u kasni srednji vijek, širine od po 1 cm, promjera 8 cm i visine 6 cm. Obje potkove imaju po jednu vanjsku i dvije unutarnje zakovice, na mjestima bolje ili lošije sačuvane. Nemaju tipičan

Slika 8. Grob 2 (foto: Edita Vučić)

Slika 9. Tlocrt i presjek groba 2 (autor: Tino Tomas)

oblik slova U, nego su više ovalne s blagim špicom na dnu. Rađene su od kovana željeza, a za pete su pričvršćivane zakovicama³⁷ (Sl. 10). Za potrebe C14 analize uzeta su dva rebra pokojnice A. Za potrebe DNK analiza uzeti su uzorci kutnjaka i očnjaka sva tri skeleta. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da su u grobu 2 bile ukopane tri ženske osobe. Osobe A i C su u vrijeme smrti bile starosti 40 do 45 godina, a osoba B je u vrijeme smrti bila starosti 50 do 55 godina.

Slika 10. Nalaz oplata za obuću
(foto: Edita Vučić)

Slika 11. Nalaz tkanine s perlicama
(foto: Edita Vučić)

Opis groba 3.

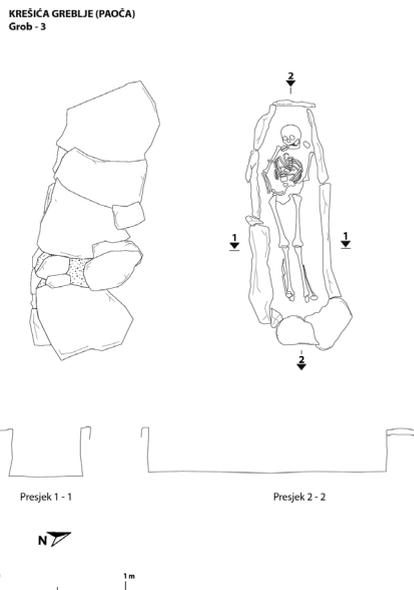
Skidanjem sloja humusa i širenjem otkopne površine u smjeru sjeveroistoka (50-ak cm sjeverno od groba 1), otkriven je grob 3 koji je imao grobnu arhitekturu. Po načinu gradnje i tipu sličan je grobu 2, s time da se od ostalih istraženih grobova razlikuje po tome što nije bio markiran stećkom. Orijeentacija groba je zapad-istok. Grob pravokutna oblika sastoji se od neobrađenih vapnenačkih kamenih ploča obložnica na južnoj i sjevernoj strani, te donožnice i uzglavnice

³⁷ Materijal pronađen u grobovima bit će naknadno obrađen nakon procesa konzervacije.

na istočnoj i zapadnoj strani. Pokriven je s više kamenih ploča različitih dimenzija te kamenja kao zapune šupljina između njih (Sl. 12). Vanjska dužina grobne arhitekture iznosi 186 cm, a unutarnja 162 cm. Vanjska širina arhitekture iznosi 63 cm, a unutarnja 37 cm. Na dubini od oko 107 cm evidentiran je kostur u anatomskom položaju, položen u smjeru zapad-istok, dobro očuvan. Dužina kostura iznosi 141 cm, a širina u visini ramena 32 cm (Sl. 14).

Slika 12. Grob 3 (foto: Edita Vučić)

Slika 13. Tlocrt i presjek groba 3 (autor: Tino Tomas)

Slika 14. Grob 3 nakon čišćenja (foto: Nina Čuljak)

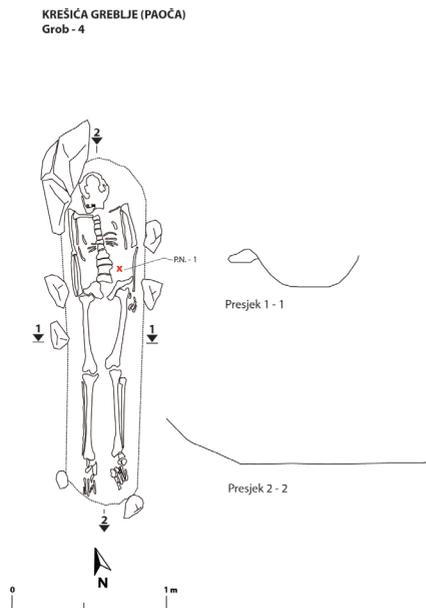
Za potrebe DNK analiza uzeti su uzorci kutnjaka i očnjaka, a za potrebe C14 analize dva rebra pokojnika iz groba 3. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da se radi o ženskoj osobi koja je u vrijeme smrti bila starosti od 16 do 19 godina.

Opis groba 4.

Grob 4 otkriven je u centralnom dijelu sonde, istočno od groba 2. Položaj i orijentacija groba u smjeru sjever-jug odgovaraju orijentaciji stečka 10. Grob je bio oivičen vijencem od neobrađena kamena s obje strane, lijevo u dužini od 122 cm (duž glave do zdjelice), a desno do skeleta u dužini od 49 cm. Između groba 2 i groba 4, na dubini od oko 107 cm, evidentirana su dva ukopa od kojih je jedan ljudski skelet "ubačen" u bliži prostor groba 4, odnosno u dio kamenoga vijenca. Osteološki ostatci skeleta koji se nalazio u vijencu groba broj 4 zabilježeni su ali nisu uzeti u statističku obradu za potrebe ovoga rada.

Slika 15. Grob 4 nakon čišćenja
(foto: Edita Vučić)

Slika 16. Tlocrt i presjek groba 4
(autor: Tino Tomas)

Grob 4 otkopan je u cijelosti. Na dubini od 116 cm evidentirani su osteološki ostatci muške osobe u anatomskom položaju, ispružene na leđima s rukama položenim uz tijelo. Dužina skeleta iznosi 189 cm, a širina u visini ramena 46,5 cm (Sl. 15). U grobu je uz pojasni dio skeleta (u visini iznad lijeve zdjelice cca 4 cm) pronađen željezni nož koji se na osnovi analogija može datirati u kasni srednji vijek (Sl. 17). Nož je dužine 11,3 cm, sječivo dužine 9 mm - na najvišem dijelu, drška je širine 8 mm, sječivo pri vrhu iznosi 6 mm i ima špicasti vrh. Na dršci noža sačuvan je minijaturni fragment koštane drške. Za potrebe C14 analize uzeta su dva uzorka rebara, a za DNK analize kutnjaci i očnjaci pokojnika iz groba 4. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da se radi o muškoj osobi koja je u vrijeme smrti bila starosti 60 do 65 godina i više.

Slika 17. Nalaz nožića u grobu 4 (foto: Edita Vučić)

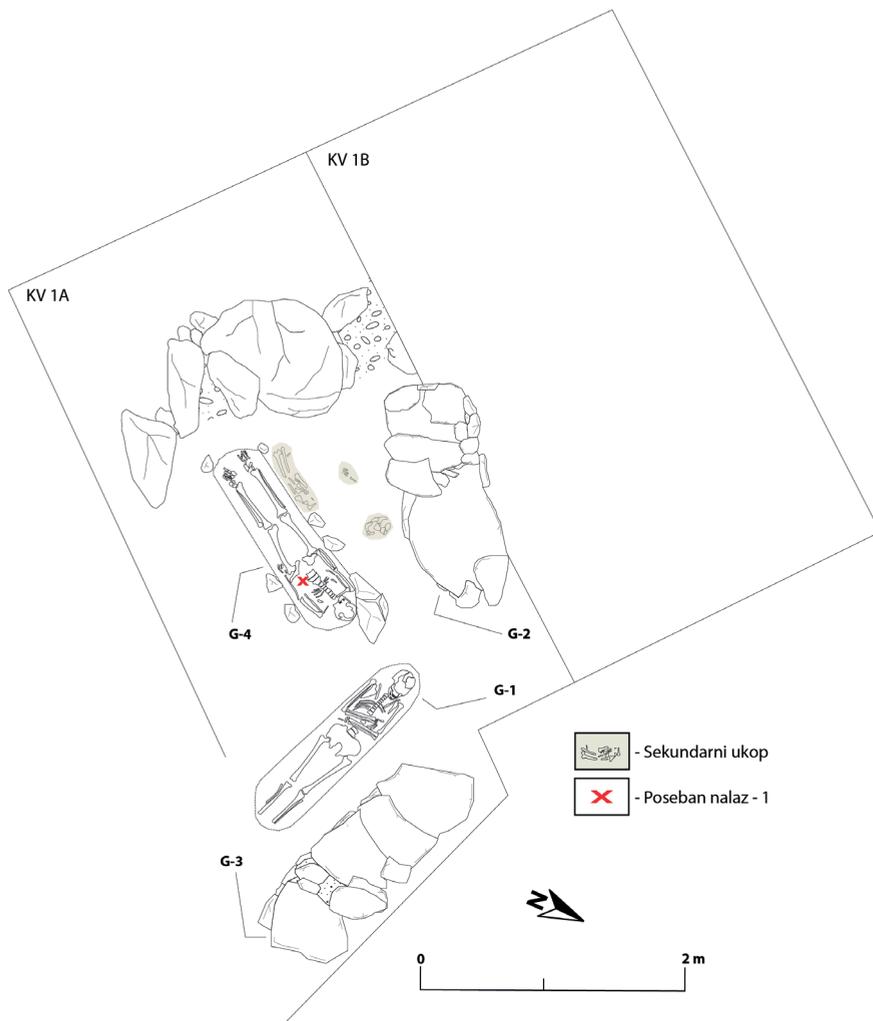
Ljudski osteološki materijal podvrgnut je bioarheološkoj analizi koja se odvijala paralelno s arheološkim istraživanjima. Svi uzorci kutnjaka i očnjaka uzeti za potrebe DNK analiza obrađeni su na Institutu za genetičko inženjstvo i biotehnologiju u Sarajevu - INGEB. Uzorci rebara za potrebe C14 analize obrađeni su na institutu u Mađarskoj.

**Slika 18. Tijek arheoloških istraživanja, pogled s jugozapada
(foto: Nina Čuljak)**

Paralelno s arheološkim iskopavanjima grobnih cjelina, u južnom dijelu sonde, u sloju s pomiješanom žutom i smeđom zemljom te primjesama sitnoga kamena, pojavila se kamena formacija. Pretpostavilo se kako je zemlja na tom dijelu sonde bila prekopavana, a sama kamena formacija činila je granicu ukopnoga dijela. Nastavkom iskopavanja i skidanjem sloja zemlje s primjesama kamena došlo se do kamena živca i crvenice.

Nakon istraživanja groba 4 i uklanjanja grobnoga vijenca i skeleta, ispod groba 4 postavljena je manja probna sonda A2-A, 2,5 x 1,5 m, kako bi provjerili ima li dubljih ukopa ili slojeva (Sl. 20). Pronađeno je nekoliko kostiju koje su išle ispod razine vijenca. Pretpostavilo se da pripadaju dislociranu kosturu evidentiranu kao ukop 2. Po završetku arheoloških istraživanja i antropoloških analiza, ljudski osteološki materijal vraćen je u grobne rake.

Slika 19. Tlocrt sonde i grobova (autor: Tino Tomas)

Slika 20. Istražena sonda po završetku iskopavanja, pogled sa sjevera
(foto: Edita Vučić)

Rezultati bioarheoloških analiza

Do danas na prostoru Bosne i Hercegovine praksa bioarheološke analize nije učestala, a arheološko istraživanje lokaliteta Paoča - Krešića greblje jest prvi primjer gdje je, dok su trajala arheološka istraživanja, na terenu bio prisutan bioarheolog koji je paralelno s kolegama arheolozima sudjelovao na istraživanju i brizi kao i o analizi ljudskog osteološkog materijala. Nadamo se da će ovakva praksa postati česta jer bioarheologija daje uvid u kvalitetu života populacije te uvjete u kojima su živjele osobe koje su stvarale materijalnu kulturu te komunicirale s drugim populacijama.

Antropološka analiza osteološkoga materijala s arheološkoga lokaliteta Paoča - Krešića greblje učinjena je u svibnju 2021. Ukupno su analizirana 4 groba, odnosno 6 ljudskih skeleta (u jednome su grobu bila 3 ljudska skeleta). Iako je uzorak s lokaliteta Paoča - Krešića greblje skroman, samo 6 skeleta, od toga 5 pripadaju ženskim osobama a jedna je muška osoba, ipak su pokazatelj i jedan dio slagalice života ljudi na ovim prostorima.

Za svaki kostur prikupljeni su sljedeći podatci:

- 1) Spol osobe,
- 2) Starost u trenutku smrti,
- 3) Prisutnost patoloških promjena na ušćivanom materijalu,
- 4) Tafonomijske karakteristike ušćivanog materijala,
- 5) Prisutnost asociranih materijalnih ili životinjskih ostataka.

Kako je sačuvani materijal mjestimice bio fragmentiran, prilikom određivanja spola i starosti u trenutku smrti, korišten je velik broj različitih kriterija. Spol je određen na temelju morfologije zdjelice³⁸ i lubanje.³⁹ U slučajevima kada ovi elementi nisu bili ušćuvani, spol je određen na temelju robusnosti kostiju, razvijenosti mišićnih hvatišta i duljine dugih kostiju.

Starost u trenutku smrti određena je pomoću većega broja metoda uključujući: stupanj obliteracije ektokranijalnih šavova,⁴⁰ morfologije pubične simfize,⁴¹ morfologije aurikularne plohe zdjelice⁴² i morfologije sternalnih krajeva rebara.⁴³ Također su, u ovisnosti o ušćuvanosti materijala, za određivanje starosti korišteni i količina kortikalne kosti, gustoća trabekularne kosti i prisutnost degenerativnih promjena na zglobnim ploham i kralješcima.

38 TERREL WAYNE PHENICE, "A newly developed visual method of sexing the os pubis", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 1969., str. 297-301.

39 WILTON MANON KROGMAN - MEHMET YASAR ISCAN, "The Human Skeleton in Forensic Medicine", u: *2nd ed. Springfield, IL, C.C. Thomas*, 1986., str. 56-87.

40 RICHARD S. MEINDL - OWEN C. LOVEJOY, "Ectocranial suture closure: A revised method of the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures", u: *American Journal Physical Anthropology*, 68, 1984., str. 57-66.

41 SHEILAGH THOMPSON BROOKS - JUDY MYERS SUCHEY, "Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods", u: *Human Evolution*, 5, 1991., str. 227-238.

42 OWEN C. LOVEJOY - RICHARD S. MEINDL - THOMAS R. PRYZBECK - ROBERT P. MENSFORTH, "Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 1985., str. 15-28.

43 MEHMET YASAR ISCAN - SUSAN R. LOTH - RONALD K. WRIGHT, "Age estimation from the rib by phase analysis: White males", u: *Journal of Forensic Science*, 29, 1984., str. 1094-1104; MEHMET YASAR ISCAN - SUSAN R. LOTH - RONALD K. WRIGHT, "Age estimation from the rib by phase analysis: White females", u: *Journal of Forensic Science*, 30, 1985., str. 853-863.

Ušćuvani materijal pomno je pregledan za eventualnu prisutnost patoloških promjena. Inventura patoloških promjena na kostima i zglobnim plohamu učinjena je pomoću posebnog obrasca u kojemu su patološke promjene šifrirane prema hijerarhijskom sustavu koji se temelji na odgovoru koje koštane stanice mogu dati kada su izložene patološkom uzročniku. Za identifikaciju i diferencijalnu dijagnozu patoloških promjena korišteni su kriteriji Steinbocka⁴⁴ i Ortnera.⁴⁵

Na kosturima je uočena prisutnost degenerativnog osteoartrisa (OA), Schmorolovih defekata, periostitisa, benigni kortikalni defekti, hipoplastični defekti na zubima etc.

Degenerativni osteoartritis (OA) karakterizira progresivna pojava osteofita oko rubova zglobnih ploha. U uznapredovanim oblicima inače glatka zglobna površina razvija koštane nodule, porozitet ili eburnaciju. Ove promjene rezultat su mikrotrauma koje su posljedica svakodnevnih aktivnosti i razlikuju se od traumatskog artritisa koji nastaje kao posljedica prekida normalnoga biomehaničkog funkcioniranja zgloba.⁴⁶ Osteoartritis (OA) je kroničan, progresivan proces koji karakterizira trošenje zglobne hrskavice koja se stanjuje do te mjere da na nekim područjima zgloba može potpuno nestati. Tada dolazi do kontakta između koštanih elemenata koji čine zglob, što izaziva kondenziranje ili skleroziranje subhondralne kosti, a na rubovima zglobova stvara se novo koštano tkivo - osteofit. Razvoju osteoartrisa najviše pridonose mehanički stres i fizička aktivnost.⁴⁷ Osteoartritične promjene analizirane su samo na kosturima odraslih osoba. Kod analize OA na kralježnici u obzir su uzeti samo kralješci (vratni, prsni i slabinski) koji su imali potpuno ušćuvan trup. OA na zglobovima dugih kostiju analiziran je na ramenu, laktu, kuku i koljenu. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno ušćuvan ili ako su dva ili tri elementa imala više od 50% ušćuvanih zglobnih ploha.

44 TED R. STEINBOCK, *Paleopathological Diagnosis and Interpretation: Bone Diseases in Ancient Human Populations*, Charles C Thomas Pub Ltd, Springfield, 1976.

45 DONALD J. ORTNER, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, New York, 2003.

46 AUBREY J. HOUGH - LEON SOKOLOFF, "Pathology of osteoarthritis", u: D. J. MCCARTY (ur.), *Arthritis and Allied Conditions*, 1989., str. 1571-1594.

47 *Isto.*

Schmorlovi defekti nastaju zbog prolapsa intervertebralnog diska u tijela susjednih kralješka.⁴⁸ Schmorlovi defekti morfološki se prepoznaju kao plitki, okrugli ili bubrežasti defekti, na superiornoj ili inferiornoj plohi trupa kralješka. Njihova prisutnost može biti idiopatska ili povezana s nizom uzročnika među kojima je prekomjeran, kontinuiran fizički rad.

Periostitis može biti posljedica nekoliko čimbenika među koje se ubrajaju: nespecifične bakterijske infekcije, specifične zarazne bolesti koje se hematogenim putem prošire na kost, lokalizirane traume, venozne insuficijencije, metabolične bolesti itd. Periostitis se javlja u zaraslu i aktivnu obliku.⁴⁹

Cribra orbitalia se morfološki očituje po pojavi šupljikave kosti na gornjim svodovima orbita, a smatra se posljedicom anemije izazvane nedostatkom željeza koju uzrokuju neadekvatna prehrana, endemični parazitizam, nehigijenski uvjeti života ili kronična gastrointestinalna oboljenja.⁵⁰ Prisutnost *cribrae orbitaliae* procijenjena je u onih osoba koje su imale potpuno ušćuvanu barem jednu orbitu. Sve raspoložive lubanje analizirane su makroskopski, pod jakim svjetlom. Tijekom analize bilježeno je stanje u trenutku smrti (aktivno ili zaraslo) po kriterijima koje su predložili Mensforth et al.⁵¹ te Mittler i Van Gerven.⁵²

48 GEORG SCHMORL - HERBERT JUNGHANNS, *The Human Spine in Health and Disease*, 2nd ed. (American) New York, Grune and Stratton, 1971.

49 ROBERT W. MANN - SEAN P. MURPHY, *Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Charles C. Thomas Pub Ltd, Springfield, 1990.

50 DAVID S. CARLSON - GEORGE J. ARMELAGOS - DENNIS P. VAN GERVEN, "Factors influencing the etiology of cribra orbitalia in prehistoric Nubia", u: *Journal of Human Evolution*, 3, 1974., str. 405-410; O. P. HENGEN, "Cribra orbitalia. Pathogenesis and probable etiology", u: *Homo*, 22, 1971., str. 57-75; PATTY STUART-MACADAM, "Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 66, 1985., str. 391-398.

51 ROBERT P. MENSFORTH - OWEN C. LOVEJOY - JOHN W. LALLO - GEORGE J. ARMELAGOS, "The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children", u: *Medical Anthropology*, 2, 1978., str. 1-59.

52 DIANE M. MITTLER - DENNIS P. VAN GERVEN, "Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 93, 1994., str. 287-297.

Alveolarne bolesti su za potrebe ovoga rada definirane kao prisutnost periodontalnog ili periapikalnog apscesa ili pak zaživotni gubitak zuba. Alveolarni apsces javlja se kada se bakterije iz kariozne lezije na zubu prošire u alveolu. Apsces se morfološki prepoznaje po defektu na kosti koji nastaje kada gnojna tekućina iz apscesa napravi otvor za otjecanje u kost. Zahvaćeni zub obično odumire ili biva izvađen - prirodnim putem ili kirurški, dok se zubna alveola s vremenom remodelira.⁵³ Zaživotni gubitak zuba dijagnosticiran je u slučaju progresivnoga resorpcijskog uništenja alveole⁵⁴ i remodeliranja alveolarne kosti. Zubni karijes zarazna je bolest koju karakterizira demineralizacija anorganskoga dijela i uništenje organskoga dijela zuba. Oboljenje je zarazno i prenosivo, a po svojoj je prirodi progresivno jer održavanje istih uvjeta koji su doveli do pojave karijesa u konačnici dovodi do potpuna uništenja zuba.⁵⁵ Zubni se karijes na arheološkom materijalu lako prepoznaje po karakterističnim defektima koje stvara na kruni ili korijenu zuba. Prisutnost karijesa dijagnosticirana je makroskopski, pod jakim svjetlom, uz pomoć dentalne probe. Hipoplazija zubne cakline (HZC) prepoznaje se kao makroskopski defekt na površini zubne cakline⁵⁶ i to se najčešće pojavljuje kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba. Riječ je o subadultnom poremećaju koji nastaje zbog akutnih, vremenski ograničenih stresova i najčešće se povezuje s gladovanjem, nedostatkom A, C i D vitamina, prisutnošću anemije i psihičkom i/ili fizičkom traumom.⁵⁷ HZC pouzdan je pokazatelj nespecifičnog stresa

53 MARIO ŠLAUS, *Bioarheologija - demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

54 JOHN R. LUKACS, "Dental paleopathology: methods for reconstructing dietary patterns", u: *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Alan R. Liss, New York, 1989., str. 261-286.

55 JENS J. PINDBORG, *Pathology of the dental hard tissues*, W. B. Saunders, Philadelphia, 1970.

56 *Isto*.

57 ALAN H. GOODMAN - GEORGE J. ARMELAGOS - JEROME C. ROSE, "Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois", u: *Human Biology*, 52, 1980., str. 515-528; A. H. GOODMAN - GEORGE J. ARMELAGOS, "Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 1985., str. 479-493; ALAN H. GOODMAN - JEROME C. ROSE, "Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status", u: *Advances in dental anthropology*, Wiley-Liss, New York, 1991., str. 279-294.

tijekom djetinjstva (od rođenja do po prilici 13. godine života, tj. u razdoblju stvaranja zubne cakline). Prema kriterijima koje su predložili Goodman i Rose,⁵⁸ u analizu su uključene samo one osobe u kojih je dobro ušćuvan barem jedan centralni sjekutić gornje čeljusti te barem jedan očnjak gornje i donje čeljusti. Podatci o učestalosti hipoplazije zubne cakline prikupljeni su samo u odraslih osoba.

Proučavanje traumatskih ozljeda u pojedinaca kao i obrasca nastanka tih ozljeda u određenim populacijama može otkriti kako su pojedinci i društva komunicirali međusobno i na koji način je njihov stil života utjecao na zdravlje i smrtnost.⁵⁹ Traume su za potrebe ovoga rada definirane kao prijelomi (frakture) koji su posljedica djelovanja sile ili kontakta s oštrim ili tupotvrdim predmetima. Eventualna prisutnost trauma analizirana je na dugim kostima (ključne, nadlaktične, palčane, lakatne, bedrene, goljenične i lisne kosti) i glavi. Duge kosti su u obzir za analizu uzete samo ako su imale sačuvane dvije trećine dijafize, kao i superiorne i inferiorne zglobne plohe.

Za svaki je kostur prvo urađena inventura svih kostiju, zglobnih ploha i zubi. Inventura kostiju urađena je pomoću obrasca u kojemu su popisane sve kosti u ljudskom tijelu. Uza svaku kost upisana je šifra sukladna stupnju ušćuvanosti te kosti.

Inventura zuba provedena je pomoću obrasca u kojemu je svaki zub šifriran kao: prisutan, antemortalno izgubljen, postmortalno ispao, neizrastao ili djelomično izrastao. Na istom obrascu zabilježena je i prisutnost karijesa, koji su prema opsegu šifrirani u četiri okluzalan (na griznoj plohi), lingualan (na jezičnoj plohi zuba), bukalan (na obraznoj plohi), interproksimalan (na plohi koja je okrenuta prema sljedećem zubu), ili na korijenu zuba. Pojavnost zaraznih bolesti nije zabilježena na analiziranome ljudskome osteološkome materijalu s arheološkoga lokaliteta Paoča - Krešića greblje.

Analizirani koštani uzorak s nalazišta Paoča - Krešića greblje sastoji se od samo 6 osoba (u obzir su uzeti samo kosturi kojima su se spol i starost mogli precizno odrediti) od kojih je 5 žena (83,0%) i

58 ALAN H. GOODMAN - JEROME C. ROSE, "Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures", u: *Yearbook of Physical Anthropology*, 33, 1990., str. 59-110.

59 LYNN KILGORE - ROBERT JURMAIN - DENNIS VAN GERVE, "Paleo epidemiological Patterns of Trauma in a Medieval Nubian Skeletal Population", u: *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 1997., str. 103-114.

1 muškarac (17%) (Tabela 1). Prosječna doživljena starost odraslih osoba iznosi 44,6 godina, dok su žene prosječno živjele 41 godinu (za muškarce nije moguće izračunati jer je samo jedna muška osoba pronađena koja je u vrijeme smrti imala više od 60 godina). Više od polovice žena umire u dobi između 40. i 45. godine života. Arheološkim i bioarheološkim istraživanjima lokaliteta Paoča - Krešića greblje nije evidentiran niti jedan dječji skelet.

Tabela 1. Distribucija spola i starosti u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

STAROST	03	02	01
0-1			
2-5			
6-10			
11-15			
16-20		1	
21-25			
26-30			
31-35			
36-40			
41-45		2	
46-50		1	
51-55		1	
56-60			
60+			1
TOTAL	<u>0</u>	<u>5</u>	<u>1</u>

Učestalost alveolarnih bolesti i karijesa u Paoči - Krešića greblju prikazana je u Tabeli 2. U ženskih osoba alveolarnih oboljenja evidentirano je u 12,1%, odnosno 14 od 115 alveola zahvaćeno je periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba, dok je u samo jedne muške osobe evidentirano 13 alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba od sveukupno 22 alveole. U ovome primjeru moramo uzeti u obzir da je muška osoba u vrijeme trenutka smrti bila starija od 60

godina, a u starijih ljudi arheoloških populacija dentalna slika jest lošija u odnosu na mlađe osobe arheoloških populacija.

Učestalost karijesa nije zabilježena u muškarca, dok je u žena zabilježen na 2 zuba od ukupno 102.

Tabela 2. Učestalost dentalnih patologija u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

	Djeca		Žene		Muškarci	
	n/N	%	n/N	%	n/N	%
Alveolarne bolesti	/	/	14/115	12,1%	13/22	59%
Karijesi	/	/	2/102	1,9%	0/12	0%

n = broj alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba

N = broj pregledanih alveola

% = od alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba

Dosadašnja istraživanja, kao što su učinili Frayer i Larsen,⁶⁰ pokazala su da su niske učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti karakteristične za skupine čija se prehrana temeljila na konzumiranju mesa. Skupine koje u prehrani primarno ovise o različitim žitaricama kao što su pšenica, ječam, raž ili kukuruz imaju visoke učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti. Razlog povećane učestalosti karijesa u takvim populacijama jest u većem udjelu ugljikohidrata u prehrani: škrob i šećer koji se nalaze u žitu, kukuruzu i drugim kulturama koje su uzgajane na arheološkim nalazištima odgovorni su za više od pola ukupnih kalorija u prehrani predindustrijskih poljoprivrednih populacija.⁶¹ Za razliku od toga, prehrana koja je temeljena na lovu sadrži mnogo manje šećera i mnogo više bjelancevina, što smanjuje učestalost karijesa jer sadrži bitno manje ugljikohidrata, povisuje pH vrijednost sline i kraće se vrijeme zadržava u ustima. Prema tome,

60 DAVID W. FRAYER, "Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages", u: *Anthropologiai Közlemenyek*, 28, 1984., str. 47-54; CLARK S. LARSEN - REBECCA SHAVIT - MARC C. GRIFFIN, "Dental caries evidence for dietary change An archaeological context", u: *Advances in Dental Anthropology*, Wiley-Liss, New York, 1991., str. 179-202.

61 HELEN A. GUTHRIE, *Introduction to Nutrition*, C. V. Mosby, St. Louis, 1979.

niska učestalost alveolarnih bolesti u ženske populacije govori nam da se prehrana temeljila na konzumiranju mesa. Iako u muške osobe imamo visoku učestalost alveolarnih bolesti, iz razloga što imamo samo jedan primjer muške osobe, a i u vrijeme smrti imao je više od 60 godina, ne možemo donositi zaključke o prehrani muške populacije, ali možemo reći da se ona sigurno nije bitno razlikovala od prehrane ženskoga dijela populacije.

Slika 21. Primjer apcesa (foto: Marijana Lukačević)

Ukupne učestalosti pokazatelja subadultnog stresa (hipoplazije zubne cakline i *cribrae orbitaliae*) u uzorku iz Paoča - Krešića greblje su niske i srednje vrijednosti (Tabele 3 i 4). Ukupna učestalost HZC nije visoka te iznosi 8% ukupna uzorka: hipoplastični defekti podjednako su česti na očnjacima gornje i donje čeljusti, odnosno nalazimo po jedan primjer HZC na gornjoj i donjoj čeljusti, dok na centralnim sjekutićima gornje čeljusti nije uočen niti jedan primjer HZC. *Cribra orbitalia* uočena je na 3 od 6 čeonih kostiju (50,0%) te su sve orbite bile sačuvane i u jedne osobe prisutna je u aktivnome stanju.

Hipoplazija zubne cakline u Paoči zabilježena je na samo 8% analiziranih zuba iako su brojna istraživanja, poput Goodman⁶² te

62 A. H. GOODMAN - G. J. ARMELAGOS - J. C. ROSE, "Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois", str. 515-528.

Wood,⁶³ pokazala da do nagloga povećanja učestalosti toga poremećaja dolazi prilikom prijelaza s lovačko-sakupljačke privrede na ekonomiju koja se temelji na poljoprivredi. Vjeruje se da su sjedilački način života, promjene u načinu ishrane i nagli porast stanovništva doveli do značajna povećanja količine stresa koji se očituje u povećanju učestalosti hipoplastičnih defekata.⁶⁴ Naime, neki autori, poput Goodmana⁶⁵ ili Lanpheara,⁶⁶ uočili su da se u sjedilačkim populacijama najviše hipoplastičnih defekata stvara između prve i treće godine života, tj. u razdoblju prelaska s ishrane sterilnim majčinim mlijekom na prehranu bogatu mikroorganizmima.

Tabela 3. Učestalost HZC u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Zub	N	NsHZC	%sHZC
Maksilarni S1	5	0	0%
Maksilarni O	8	1	1,2%
Mandibularni O	12	1	8,3%

N = broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim ili više HZC; % sHZC = % od N s jednim ili više HZC

S = sjekutić; O = očnjak

63 L. WOOD, "Frequency and Chronological Distribution of Linear Enamel Hypoplasia in a North American Colonial Skeletal Sample", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 100, 1996., str. 233-247.

64 MARK N. COHEN - GEORGE J. ARMELAGOS, "Editor's Summation", u: *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, Academic Press, Orlando, 1984., str. 585-601.

65 ALAN H. GOODMAN, "The chronology of enamel hypoplasias in industrial population: A reappraisal of Sarnat and Schour (1941, 1942)", u: *Human Biology*, 60, 1988., str. 781-791.

66 KIM M. LANPHEAR, "Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasias in a Historic Skeletal Sample", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 81, 1990., str. 35-43.

Tabela 4. Učestalost *cribrae orbitaliae* u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Dob/ spol	<i>Cribrae orbitalia</i>			Aktivne lezije	
	O	A	%	A1	% od A
Djeca	/	/	/	/	/
Odrasli	6	3	50%	1	33,3%

O = broj analiziranih čeonih kostiju

A = broj čeonih kostiju gdje barem jedna orbita pokazuje znakove pojave *cribrae orbitaliae*

A1 = broj čeonih kostiju gdje je *cribra orbitalia* aktivna u trenutku smrti

Cribra orbitalia danas je gotovo svugdje prihvaćena kao osjetljiv i pouzdan osteološki pokazatelj subadultne anemije uzrokovane nedostatkom željeza koja se razvila zbog neadekvatne prehrane, endemičnoga parazitizma, nehigijenskih uvjeta života ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja.⁶⁷ *Cribra orbitalia* je u Paoči prisutna na polovici analiziranih čeonih kostiju, a inače se na drugim kronološki bliskim arheološkim nalazištima u Hrvatskoj ta učestalost kreće između 15% i 40%.⁶⁸ Ti podatci sugeriraju da je anemija tijekom razvi-

67 ALAN H. GOODMAN - DEBRA L. MARTIN, "Reconstructing health profiles from skeletal remains", u: *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Cambridge University Press, New York, 2002., str. 11-60.

68 MARIO ŠLAUS, "Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 2000., str. 193-209; ISTI, "The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods", u: *Archaeopress*, Oxford, 2002.; MARIO NOVAK - MARIO ŠLAUS, "Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 34, Split, 2007., str. 451-475; MARIO NOVAK - MARIO ŠLAUS - MAJA PASARIĆ, "Bioarheološke osobine novovjekovne populacije s nalazišta Koprivno - kod Križa kraj Klisa", u: *Opuscula archaeologica*, 31, Zagreb, 2007., str. 303-346.

jenog i kasnog srednjeg vijeka bila široko rasprostranjena na čitavu hrvatskom području ali kako nam i ovih nekoliko skeleta pokazuje i na bosansko-hercegovačkom području, neovisno o ekološkom, socijalnom i gospodarskom okruženju. U Paoči su uzročnici *cribrae orbitaliae* (prvenstveno anemija izazvana nedostatkom željeza) bitno utjecali na prosječni životni vijek: razlika u prosječnoj doživljenoj starosti između osoba u kojih *cribra orbitalia* nije prisutna i osoba u kojih je ova patološka promjena prisutna iznosi dvadeset godina. No, zbog vrlo mala analizirana uzorka koji je podložan statističkim varijacijama, u ovom trenutku nije moguće sa sigurnošću potvrditi tu pretpostavku. U Hrvatskoj su sličnu situaciju (s bitno manjim razlikama) uočili Novak i Šlaus⁶⁹ u kasnosrednjovjekovnom uzorku iz Dugopolja⁷⁰ u novovjekovnoj populaciji iz Koprivna. Navedene razlike najvjerojatnije su rezultat nedostatka željeza što može imati negativne posljedice na zdravlje pojedinca. Neadekvatna količina željeza u organizmu pojedinca može djelovati na spoznavanje i ponašanje,⁷¹ radnu sposobnost koja je bitno smanjena u anemičnih osoba,⁷² te otpornost na bolesti koja je bitno smanjena zbog negativna utjecaja anemije na imunitet.⁷³ Tome u prilog ide i češća pojava zaraznih bolesti u anemičnih osoba koju su uočili Basta i suradnici.⁷⁴ Svemu

69 M. NOVAK - M. ŠLAUS, "Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja", str. 451-475.

70 MARIO NOVAK, "Subadult stress in Early Modern Period (16th-18th century) skeletal sample from Koprivno - Kod križa near Klis, southern Croatia", u: *Abstracts book of the 16th Congress of the European Anthropological Association (28th-31st August, Odense - Denmark)*, University of Southern Denmark, Odense, 2008., str. 113.

71 ERNESTO POLLITT, "Effects of iron deficiency on mental development: Methodological considerations and substantive findings", u: *Nutritional anthropology*, Alan R. Liss, New York, 1987., str. 225-254; HOWARD TARAS, "Nutrition and student performance at school", u: *Journal of School Health*, 75, 2005., str. 199-213.

72 BETSY LOZOFF, "Iron and learning potential in childhood", u: *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 65, 1989., str. 1050-1066; NEVIN S. SCRIMSHAW, "Iron deficiency", u: *Scientific American*, 265, 1991., str. 46-52.

73 P. BHASKARAM, "Immunology of iron-deficient subjects", u: *Nutrition and immunology*, Alan R. Liss, New York, 1988., str. 149-168; PETER R. DALLMAN, "Iron deficiency and the immune response", u: *American Journal of Clinical Nutrition*, 46, 1987., str. 329-334.

74 S. S. BASTA - D. KARYADI - NEVIN S. SCRIMSHAW, "Iron deficiency anemia and the productivity of adult males in Indonesia", u: *American Journal of Clinical Nutrition*, 32, 1979., str. 916-925.

rečenome o ovoj patologiji ide u prilog i pojava ove patologije u Paoči u mlade ženske osobe, u dobi od 16 do 19 godina gdje je *cribra orbitalia* uočena u aktivnome obliku. Iako se radi o samo jednome uzorku u mlade osobe, ipak ne možemo ignorirati tu činjenicu koja je pokazatelj da su stanovnici srednjovjekovne Paoče bili izloženi već spomenutim negativnim utjecajima koji uzrokuju ovu patologiju.

Slika 22. Primjer aktivne *cribrae orbitalae* (foto: Marijana Lukačević)

Učestalost Schmorlovih defekata prikazana je u Tabeli 5. Ukupna učestalost te patologije u Paoči - Krešića greblje iznosi 37,4%. U žena pojavnost ove patologije zabilježena je na 21 kralješku od ukupno 74 koliko je ušlo u analizu (28,4%), dok je u samo jednoga muškarca ova patologija zabilježena na 13 od 17 kralježaka (76,5%). U ženske populacije je veća prisutnost Schmorlovih defekata na slabinskim kralješcima (36,4% u odnosu na prsne gdje je zabilježena na 25% uzorka), dok je u muškoga skeleta zabilježena veća prisutnost patologije na slabinskim kralješcima (80%) u odnosu na prsne kralješke (75%).

Tabela 5. Učestalost Schmorlovih defekata u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Spol	Prsni		Slabinski		Ukupno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene	13/52	25%	8/22	36,4%	21/74	28,4%
Muškarci	9/12	75%	4/5	80%	13/17	76,5%
Ukupno	22/64	34,4%	12/27	44%	34/91	37,4%

A = broj kralježaka sa Schmorlovim defektima

O = broj pregledanih kralježaka

Patološke promjene koje se najčešće vežu uz fizičku aktivnost kao što su Schmorlovi defekti na kralješcima prisutne su i u Paoči. Ukupna učestalost Schmorlovih defekata (37,4%) u Paoči nešto je viša u odnosu na podatke koji su uočeni u brojnim arheološkim populacijama u Hrvatskoj gdje se učestalost te patologije kreće od 10% do 35%.⁷⁵

75 MARIO ŠLAUS, "Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 2000., str. 193-209; ISTI, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, Oxford, Archaeopress, 2002; M. NOVAK - M. ŠLAUS, "Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja", str. 451-475; M. NOVAK - M. ŠLAUS - M.

Slika 23. Primjer Schmorlovih defekata (foto: Marijana Lukačević)

Gotovo tri puta veća učestalost Schmorlovih defekata u muškaraca snažno sugerira podjelu poslova temeljenu na spolu, pri kojoj su muškarci obavljali teže fizičke poslove što odgovara podacima prema kojima su svi teži poslovi oko kuće i u polju pripadali muškarcima.⁷⁶

Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima odraslih osoba iznosi 44,3% (Tabela 6). U muškoga skeleta uočena je prisutnost jaka osteoartritisa na svim prsnim i slabinskim kralješcima, dok je na vratnima uočena ova patologija na 6 od 7 kralježaka. U ženske populacije, odnosno 5 skeleta ženskih, najučestaliji je OA na slabinskim kralješcima i iznosi 54,5% (12/22), te na prsnim kralješcima (34,6%, tj. 18/52); na vratnim kralješcima u ženske populacije prisutan je u iznosu od 17,1% (6/35).

PASARIĆ, "Bioarheološke osobine novovjekovne populacije s nalazišta Koprivno - Kod križa kraj Klisa", str. 303-346.

76 A. KOVAČ, "Gospodarstvo Torčeca - nekad i danas", u: *Torčec. Povijest Torčeca*, Torčec, 2000., str. 165-188.

Tabela 6. Učestalost degenerativnog OA na kralješcima u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Spol	Vratni		Prsni		Slabinski		Ukupno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene	6/35	17,1%	18/52	34,6%	12/22	54,5%	36/109	33%
Muškarci	6/7	85,7%	12/12	100%	5/5	100%	23/24	95,8%
Ukupno	12/42	28,5%	30/64	46,8%	17/27	62,9%	59/133	44,3%

A = broj kralježaka zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih kralježaka

U uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje osteoartritis na glavnim zglobovima odraslih osoba prisutan je na 75% (18/24). Degenerativni OA u žena se najčešće javlja na laktu, koljenu i kuku, te nešto rjeđe na ramenu, dok je u muškoga skeleta prisutan na svim glavnim zglobovima (Tabela 7).

Tabela 7. Učestalost degenerativnog OA na glavnim zglobovima u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Spol	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene	2/5	80%	4/5	80%	4/5	80%	4/5	80%
Muškarci	1/1	100%	1/1	100%	1/1	100%	1/1	100%
Ukupno	3/6	50%	5/6	83,3%	5/6	83,3%	5/6	83,3%

A = broj kralježaka zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih kralježaka

Učestalost degenerativnog osteoartritisa na kralješcima između spolova vrlo je različita. Iako smo pronašli samo jedan skelet muškarca, analizom je uočeno da je na svim kralješcima prisutan jak OA, dok je u ženske populacije ova patologija najprisutnija na slabinskim kralješcima. Analizom je primijećeno da na vratnim kralješcima u žena nalazimo prisutnost blagog i umjerenog osteoartritisa. Prema Lovell⁷⁷ i Bridges⁷⁸ bitno veća učestalost OA na vratnim kralješcima jest u žena u arheološkim populacijama, a te razlike pokušali su objasniti činjenicom da su žene nosile teške terete na glavi uz pomoć remena izrađena od organskoga materijala koji se obavio oko glave. Vrlo sličan proces zabilježen je u pojedinim područjima Hrvatske gdje su žene nosile terete na glavi (posuda s vodom, košara s hranom i sl.) obično koristeći platneni podmetač ili mali krpeni kolot ispunjen vunom. Vjerojatno je i u Paoči postojao sličan običaj da žene nose

Slika 24. Primjer blagog i umjerenog osteoartritisa na vratnim kralješcima (foto: Marijana Lukačević)

77 NANCY C. LOVELL, "Spinal Arthritis and Physical Stress at Bronze Age Harappa", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 93, 1994., str. 149-164

78 PATRICIA S. BRIDGES, "Vertebral arthritis and physical activities in the prehistoric southeastern United States", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 93, 1994., str. 83-93.

teret na glavi, ali u ovom se trenutku to ne može sa sigurnošću tvrditi. Međutim, raspored degenerativnog OA na kralježnici svakako upućuje na tu mogućnost. Možda će neka buduća multidisciplinarna istraživanja (suradnja arheologa, etnologa, povjesničara i antropologa) pobliže rasvijetliti te, u ovom trenutku još nepoznate, aspekte života u Paoči.

Slika 25. Primjer jaka osteoartritisa na slabinskim kralješcima (foto: Marijana Lukačević)

U uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje periostitis je prisutan na 33,3% uzorka (6/2) te je jedan slučaj zabilježen u aktivnome stanju.

Tabela 8. Učestalost periostitisa u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Spol	N	n	%	A	A% od n
Djeca	/	/	/	/	/
Odrasli	6	2	33,3%	1	50%

N = broj dobro ušćuvanih kostura

n = broj dobro ušćuvanih kostura koji pokazuju znakove periostitisa

A = broj dobro ušćuvanih kostura gdje je periostitis aktivan u trenutku smrti

Periostitis jest pokazatelj nespecifičnih zaraznih bolesti na koštano-me tkivu. Patološke promjene koje nastaju zbog djelovanja zaraznih bolesti mogu zahvatiti periosteum, kortikalnu kost.⁷⁹ Periostitis se pojavljuju u aktivnome i zraslome obliku; kada su u aktivnome obliku to znači da je u osobe, koja ima navedene patologije, smrt nastupila prije njezina ozdravljenja odnosno zacjeljivanja. Kada su patologije u zraslome obliku, znači da je osoba ozdravila i nastavila živjeti, što nije bio slučaj s primjerima ove patologije u Paoči gdje je u jedne ženske osobe zabilježen periostitis u aktivnome stanju te je upravo ta upala vrlo vjerojatno bila uzrok smrti iste.

Učestalost trauma dugih kostiju u odraslih osoba u Paoči - Krešića greblje prikazana je u Tabeli 9. Analizirani uzorak sastoji se od ukupno 47 dugih kostiju a traume su zabilježene na samo dvije kosti (4,2%). Frakture su prisutne na lijevoj palčanoj kosti te lijevoj lisnoj kosti starijeg muškarca pokopana u grobu 4.

Tabela 9. Učestalost i distribucija trauma dugih kostiju u uzorku s nalazišta Paoča - Krešića greblje

Kosti	N	n	%
Ključne kosti	6	0	0
Nadlaktične kosti	7	0	0
Palčane kosti	7	1	14,3%
Lakatne kosti	7	0	0
Bedrene kosti	7	0	0
Potkoljenične kosti	7	0	0
Lisne kosti	6	1	14,3%
Ukupno	47	2	4,2%

N = broj analiziranih kostiju

n = broj kostiju s traumom

79 M. ŠLAUS, *Bioarheologija - demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, str. 130.

Analizom antermortalnih i perimortalnih trauma u arheoloških populacija dobivamo podatke o količini namjerna nasilja ili učestalosti nesreća u populaciji. Vrlo je bitna njihova distribucija na kosturu i na pojedinoj kosti kako bi se odredila učestalost nesreća ili namjerno nasilje u različitim ekološkim, kulturnim i društvenim sustavima.⁸⁰

Prema autorima Jurmain⁸¹ te Smith,⁸² populacije u kojima je, iz bilo kojega razloga, rizik namjerna nasilja visok imaju velike učestalosti trauma glave, vrata i gornjih ekstremiteta a male učestalosti trauma donjih ekstremiteta. Veća prisutnost trauma na donjim ekstremitetima, te mala učestalost trauma glave i gornjih ekstremiteta, jest pokazatelj da je u takvih populacija razina namjerna nasilja vrlo niska te da su dobivene traume posljedica nesretnih slučajeva.⁸³ Učestalost i distribucija trauma u Paoči sukladna je pretpostavci o nesretnu slučaju kao uzročniku zabilježenih fraktura jer traume lisnih kostiju česte su u modernim populacijama i najčešće se povezuju s nesretnim slučajevima (padom)⁸⁴ dok se fraktura lijeve palčane kosti i to distalnog dijela kosti također može povezati s padom i da dočekivanje na ruke nije prošlo bez posljedica. Analizirani uzorak karakterizira relativno mala učestalost fraktura dugih kostiju i glave te potpuno odsustvo perimortalnih trauma što je konzistentno sa sustavom u kojemu su frakture uglavnom rezultat nesretnih slučajeva te sa zajednicama u kojima je stupanj fizičkoga rizika nizak i u kojima su epizode međuljudskoga nasilja rijetke.

Također, provedena je DNK analiza skeletnih ostataka označenih kao Grob 1 (A1/03-21), Grob 2, uzorak 1, osoba/A, skelet (A2/03-21), Grob 2, uzorak 2, osoba/B, skelet (A3/03-21), Grob 2, uzorak 3,

80 M. ŠLAUS, *Bioarheologija - demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, str. 176-178.

81 ROBERT JURMAIN, "Paleoepidemiological patterns of trauma in a prehistoric population from central California", u: *American Journal of Physical Anthropology*, 115, 2001., str. 13-23.

82 MARIA O. SMITH, "'Parry' fractures and female-directed interpersonal violence: Implications from the Late Archaic Period of west Tennessee", u: *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, 1996., str. 84-91.

83 L. KILGORE - R. JURMAIN - D. VAN GERVEN, "Palaeoepidemiological Patterns of Trauma in a Medieval Nubian Skeletal Population", str. 103-114.

84 D. J. ORTNER, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*; T. RUSSELL - J. TAYLOR - D. LAVELLE, "Fractures of the tibia and fibula", u: *Rockwood and Green's Fractures in Adults*, 2, Lippincott, Philadelphia, 1991., str. 1915-1982.

Slika 26. Primjer antemortalne traume na lijevoj palčanoj kosti
(foto: Marijana Lukačević)

osoba/C, skelet (A4/03-21), Grob 3 (A5/03-21) i Grob 4 (A6/03-21) rezultirala je generiranjem parcijalnih DNK profila s amplifikacijom X alela na spol-determinirajućem AMEL lokusu što ukazuje da se radi o osobama ženskoga spola za uzorke A1/02-21, A2/03-21, A3/03-21, A4/03-21, dok se zbog odsustva amplifikacije Y alela na istom lokusu nije moglo isključiti da su osobe od kojih potječu uzorci A5/03-21 i A6/03-21 muškoga spola. Dodatno provedena analiza Y-vezanih markera pokazala je da uzorak A5/03-12 potječe od osobe ženskoga spola, a uzorak A6/03-21 od osobe muškoga spola. Zbog generiranih parcijalnih DNK profila nije bilo moguće utvrditi blisko biološko srodstvo između osoba od kojih potječu analizirani uzorci. U sljedećim fazama rada, za sve uzorke bit će urađena analiza ciljanih regiona mitohondrijalne DNK i predikcija pripadnosti mitohondrijalnoj haplogrupi kako bi se utvrdilo porijeklo po majčinoj liniji osoba kojima pripadaju analizirani skeletni ostatci.⁸⁵

Nadalje, analiza C14 pokazala je da se nekropola koristila od 1320. do 1640. godine; uzorak poslan iz groba 2 datiran je od 1470. do 1640. godine; uzorak poslan iz groba 3 analizom C14 pokazao je da je ova osoba živjela u periodu od 1420. do 1470. godine, dok je analiza C14 uzorka iz groba 4 pokazala da je osoba živjela od 1320. do 1430. godine.⁸⁶

Zaključak

Na temelju provedenih arheoloških istraživanja i analiza ljudskog osteološkog materijala, možemo zaključiti kako su u postavljenoj sondi evidentirana ukupno četiri groba i dva ukopa (Sl. 18 i 19). Iako se sumnjalo na postojanje ukopa iz ranijih razdoblja, istraživanja su pokazala jasnu i jednostavnu arheološku sliku. Grobovi su bili položeni u redove i orijentirani u smjeru zapad-istok i sjever-jug (s blagim otklonom u smjeru SZ-JI), što je bilo uvjetovano samom konfiguracijom terena. Tijekom arheoloških istraživanja otkriveni su grobovi s grobnom arhitekturom od okomito postavljenih neobrađenih kamenih ploča (grob 2 ispod stećka br. 9; grob 3 bez stećka koji markira

85 Izvješće o molekularno-genetičkoj i dentalno-antropološkoj analizi skeletnih ostataka (zuba) s lokaliteta Krešića greblje izradili su prof. dr. Jasmina Čakar i prof. dr. Selma Zukić s Instituta za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju Univerziteta u Sarajevu.

86 Izvješće o C14 analizi izradio je dr. Mihaly Molnar s Isotoptech Zrt. instituta u Mađarskoj.

grob), te ukopi u običnoj zemljanoj raci s ili bez kamenih vijenaca (grob 1 ispod stećka br. 12 bez grobne arhitekture, te grob 4 ispod stećka br. 10, djelomično obrubljen kamenim vijencima). Nadgrobni spomenici, morfološki i topološki slični brojnim primjercima stećaka koje nalazimo na području općine Čitluk, pratili su orijentaciju grobova. Što se tiče same grobne arhitekture, bliže prostorne analogije nalazimo na nekropoli sa stećcima u Grborezima kod Livna,⁸⁷ u Raškoj gori kod Mostara,⁸⁸ u Kočerinu kod Širokog Brijega,⁸⁹ u Gnojnicama kod Mostara,⁹⁰ u blizini Vrgorca,⁹¹ u Čelebićima kod Konjica,⁹² na prostoru Istočne Pline,⁹³ na lokalitetu sv. Spas u Vrh Rici⁹⁴ i šire.

Polaganje tijela pokojnika u običnu zemljanu raku, ovalna ili pravokutna oblika, najčešći je oblik ukopa u srednjem vijeku evidentiran na širem području rasprostranjenosti, čak i kada govorimo o europskom kontekstu. Pokojnici su bili u anatomskom položaju položeni na leđima, ukopani na dubini od 83 do 135 cm. Izuzetak čini grob G2 u kojemu su pronađene tri osobe, od kojih je jedna u anatomskom položaju (najmlađi ukop), a kosti druge dvije u poremećenu položaju, dok su im lubanje pronađene uz glavu naknadno ukopane osobe.

-
- 87 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Grborezi-srednjovjekovna nekropola*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1964.
- 88 VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, "Zaštitno arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole u Raškoj Gori kod Mostara", u: *Naše starine*, 18-19, Sarajevo, 1989., str. 65-98.
- 89 MAJA SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 45, Sarajevo, 2016., str. 205-214.
- 90 VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, "Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara", u: *Naše starine*, IX., Sarajevo, 1964., str. 175-180.
- 91 ANTE MILOŠEVIĆ, "Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca", u: MARINKO TOMASOVIĆ (ur.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 213-232.
- 92 ADNAN BUSULADŽIĆ, "Kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 36, Sarajevo, 2007., str. 221-242.
- 93 MAJA BILIĆ - ANTE IVIŠIĆ - ŠIME VULIĆ, "Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka", u: MARINKO TOMASOVIĆ (ur.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 263-270.
- 94 MAJA PETRINEC, "Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici - katalog", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III/23, Split, 1996., str. 7-138.

Između grobova G2 i G4 evidentirano je više sekundarnih ukopa. U grobovima je pronađen pokretni arheološki materijal: nalaz nožića u grobu G4, te potkove za obuću i perlice u grobu G2. Evidentirani su kao posebni nalazi.

Razlike u orijentaciji ukopa mogu se objasniti konfiguracijom terena koja je uvjetovala ukapanje u nekoliko pravaca. Neujednačene orijentacije grobova pronađene su na brojnim lokalitetima, posebno na onima u kojih je zabilježen kontinuitet ukapanja još od vremena prapovijesti. Nastanak groblja u srednjem vijeku uvjetovan je i blizinom izvora vode što se jasno može povezati s izvorom Palačak. Prema sveukupnu broju i prostornom rasporedu kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka na području općine Čitluk, kao i na širem području rasprostranjenosti, do sada se pretpostavljalo da su to obiteljske nekropole na kojima postoji kontinuitet ukapanja. Takvo što nismo mogli utvrditi na temelju provedenih DNK analiza jer zbog generiranih DNK profila nije bilo moguće utvrditi blisko biološko srodstvo između osoba od kojih potječu analizirani uzorci. Rezultati 14C analiza pokazali su da je groblje bilo u uporabi više od tri stoljeća.

Iako je koštani uzorak analiziran u ovome radu još uvijek premalen kako bismo iz njega iščitali relevantne zaključke, ipak su rezultati bioarheološke analize otkrili do sada nove i nepoznate detalje o stanovništvu Paoče u razvijenom i kasnome srednjem vijeku.

Rezultati bioarheološke analize sugeriraju da je život u Paoči za vrijeme razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka bio vrlo težak. Brojne patološke promjene na zglobovima i kralježnici sugeriraju da su stanovnici, gotovo jednako muškarci i žene, morali ulagati velike napore kako bi osigurali životne uvjete neophodne za život, što je pak djelovalo vrlo nepovoljno na njihovo zdravstveno stanje. Također prisutnost HZC-a i *cribrae orbitaliae* i to još u aktivnome stanju u mlade osobe, upućuje na činjenicu da su stanovnici Paoče bili izloženi raznim vrstama stresa (zarazne bolesti, anemije, nehigijenski način života, loša ili neredovita prehrana) što dodatno potvrđuje činjenicu teška života u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.

Bioarheološkom analizom dobili smo, s obzirom na količinu uzorka, skromne ali vrijedne podatke o životu ljudi u Paoči za vrijeme razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Nadamo se da će u bliskoj budućnosti ovakva multidisciplinarna suradnja arheologa, bioarheologa ali i povjesničara, etnologa i drugih, postati učestalija kako bismo što bolje istražili život i svakodnevicu naših predaka.

Srednjovjekovni motivi na poštanskim markama Hrvatske pošte Mostar u kulturi sjećanja

ANA ZADRO
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ana.zadro@ff.sum.ba

UDK: 659.835.91(497.6
Mostar)"1993/2021"
930.85(497.6)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 21. travnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

GORAN MIJOČEVIĆ
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: goran.mijocevic@ff.sum.ba

Sažetak

Autori u radu analiziraju ulogu poštanskih maraka sa srednjovjekovnim motivima u kulturi kolektivnoga sjećanja. Analiza obuhvaća marke koje su objavljene u nakladi Hrvatske pošte Mostar u razdoblju od 1993. do kraja 2021. godine. Od ukupno 590 poštanskih maraka koje je HP Mostar objavila (kao redovne i prigodne) 32 su sa srednjovjekovnim motivom ili nazivom. U radu se ne posvećuje pažnja analizi slikovnoga prikaza, odnosno idejnoga rješenja slikovnoga motiva na samoj poštanskoj marki, nego se bavi pitanjem važnosti toga motiva (osoba, mjesto, događaj, spomenik i slično) za kolektivni identitet zajednice.

Ključne riječi: poštanske marke; filatelija; srednjovjekovni motivi; kultura sjećanja; povijest.

Medieval Motifs on Croatian Post Mostar Postage Stamps in a Culture of Remembrance

Preliminary communication

Received: 21 April 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The authors analyze the role of postage stamps with medieval motifs in the culture of collective remembrance. The analysis encompasses stamps which were issued by Croatian Post Mostar (HP Mostar) in the period from 1993 to the end of 2021. Of a total of 590 postage stamps issued by HP Mostar (both regular and occasional), 32 contained medieval motifs or titles. The paper does not devote attention to analyzing the graphic representations on the stamps or the ideal solutions of the depicted motifs, but concerns itself with the importance of the motif (person, place, event, monument and the like) for the collective identity of the community.

Keywords: postage stamps; philately; medieval motifs; culture of remembrance; history.

Uvod

Hrvatska pošta Mostar (dalje: HP Mostar) jedan je od tri poštanska operatera u Bosni i Hercegovini koja je svoje djelovanje počela ratne 1993. godine, a s tom godinom počela je i filatelijska djelatnost u okviru ove institucije. Upravo su poštanske marke tema ovoga rada. Točnije, 32 poštanske marke sa srednjovjekovnim motivima koje je HP Mostar izdala do kraja 2021. godine. Kako ćemo vidjeti u radu, poštanske marke predstavljaju jedan od simbola koji svojim motivima podsjećaju na važne osobe, lokacije, obljetnice ili događaje (u ovom slučaju srednjovjekovne) i time utječu na kreiranje nacionalnog identiteta kroz kulturu sjećanja i pamćenja. Prilikom analize ovih, možemo slobodno reći, minijaturnih dokumenata ne ćemo posvećivati pažnju dizajnu, tj. slikovnom prikazu, nego ćemo se baviti isključivo razlozima zaslužnim da određeni motiv (osoba, mjesto, događaj, spomenik i slično) dobije svoje mjesto na poštanskoj marki. Analizom motiva pokušat ćemo utvrditi jesu li određeni događaji, obljetnice, osobe ili mjesta iz nekoga razloga važniji u odnosu

na neke druge motive prikazane na poštanskim markama te koliko su one bitne za određenu zajednicu. Treba svakako napomenuti da do sada nije provedena nijedna ovakva znanstvena analiza koja bi povezala filateliju s kulturom sjećanja jedne zajednice. Istraživanje temeljimo na podacima objavljenim u filatelijskim katalozima kao i na dostupnu sadržaju na službenoj web stranici HP Mostar.

Od spomenute 32 poštanske marke sa srednjovjekovnim motivom ili nazivom izdanja njih 12 je s prikazom srednjovjekovnih gradova Bosanskoga Kraljevstva, četiri s motivom bosanskih i humskih vladara i velmoža, tri važnijih događaja (za jedan događaj dvije su marke u sutisku), s motivom spomeničke baštine izdano je sedam poštanskih maraka, jedna s heraldičkim i četiri poštanske marke (po dvije u sutisku) s numizmatičkim motivom. Ovdje bi bilo vrijedno citirati lijep opis poštanske marke naveden u samom uvodu Kataloga poštanskih maraka: "Marke Hrvatske pošte Mostar jedan su od bitnijih promidžbenih medija koji u svijet nose poruku o duhovnom, kulturnom i materijalnom bogatstvu ne samo hrvatskog naroda u BiH već cijele Bosne i Hercegovine. Ova minijturna umjetnička djela, osim što prenose određenu poruku širom svijeta, značajan su izvor različitih informacija i znanja."¹

Kultura sjećanja i pamćenja, filatelija i povijest

O fenomenu kulture sjećanja i pamćenja² danas postoji već brojna literatura. Iako je ovaj fenomen postao predmetom znanstvenih istraživanja prije nešto više od sto godina, treba ipak naglasiti kako su najvažniji radovi nastali u posljednjih pola stoljeća. Znanstvenici s područja humanističkih i društvenih znanosti dali su vrlo važne i vrijedne priloge svojih istraživanja.³ Među znanstvenicima koji su

1 ŽELJKA ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka Hrvatske pošte Mostar: 2002.-2012.*, Hrvatska pošta Mostar, Mostar, 2014., str. 5.

2 U određenoj literaturi na stranim jezicima pojmovi sjećanja i pamćenja često se rabe kao sinonimi, dok se u hrvatskom jeziku oni razlikuju. O tomu će više riječi biti u radu, a ovdje samo uputa na literaturu: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDIĆ, "Zašto sjećanje i pamćenje?", u: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDIĆ (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 17.

3 Neki od najvažnijih radova koji su nastali od sedamdesetih godina 20. stoljeća dostupni su i u zbornicima kao što su: M. BRKLJAČIĆ - S. PRLENDIĆ (prir.), *Kultura pamćenja i historija*; MICHAL SLÁDEČEK - JELENA VASILJEVIĆ - TAMARA

posebno doprinijeli istraživanju pojmova sjećanja i pamćenja mogu se navesti Maurice Halbwachs, Jan Assmann, Aleida Assmann i Pierre Nora. Radovi M. Halbwachsa tijekom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća značajno su potaknuli istraživanje ovih pojmova, a posebno problema kolektivnoga pamćenja.⁴ Velik doprinos u istraživanju kulturnoga pamćenja dali su Jan i Aleida Assmann,⁵ dok se P. Nora posebno bavi istraživanjem mjesta sjećanja.⁶

Cilj ovoga rada nije dati cjelokupan pregled istraživanja navedenih fenomena niti literature, ali se čini važnim, zbog daljnega praćenja rada, definirati neke od osnovnih pojmova koji se vežu uz kulturu sjećanja i pamćenja. Počevši od potonjega, može se reći kako su u

PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2015. Vidjeti i: BRANIMIR JANKOVIĆ, "Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja", u: *Historijski zbornik*, 63, Zagreb, 2010., str. 269-274. Također, vrijednim se čini spomenuti i sažet prikaz povjesničarki Dijane Korać i Marine Beus. DIJANA KORAC - MARINA BEUS, *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine*, Crkva na kamenu, Mostar, 2021., str. 20-28.

- 4 Među brojnim radovima M. Halbwachsa posebno se ističu tri djela: *Društveni okviri pamćenja*, *Legendarna topografija Evandjelja u Svetoj zemlji. Studija o kolektivnom pamćenju* i *Kolektivno pamćenje*. MORIS ALBVAŠ, "Kolektivno i istorijsko pamćenje", u: M. SLÁDEČEK - J. VASILJEVIĆ - T. PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, str. 29-59. O Halbwachsu više u: JAN ASSMANN, "Kultura sjećanja", u: M. BRKLJAČIĆ - S. PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, str. 51-61; TODOR KULJIĆ, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006., str. 95-106.
- 5 JAN ASSMANN, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica, 2005.; JAN ASMAN, "Kolektivno sećanje i kulturni identitet", u: M. SLÁDEČEK - J. VASILJEVIĆ - T. PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, str. 61-70; ALAIDA ASMAN, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.; ALEIDA ASSMANN, "Memory, Individual and Collective", u: ROBERT E. GOODIN - CHARLES TILLY (prir.), *The Oxford Handbooks of Political Science*, Oxford University Press, Oxford, 2006., str. 210-224.
- 6 PIERRE NORA, "Između pamćenja i historije. Problematika mjesta", u: M. BRKLJAČIĆ - S. PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, str. 21-43; PIERRE NORA, "Pamćenje istorije, pamćenje istoričara", u: M. SLÁDEČEK - J. VASILJEVIĆ - T. PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, str. 283-294. Pierre Nora posebno je zaslužan kao urednik monumentalnoga djela objavljena na francuskom jeziku u tri toma (u ukupno sedam svezaka) s naslovom *Mjesta sjećanja (Les Lieux de mémoire)*. Djela su dostupna i na engleskom jeziku naslovljena *Realms of Memory: The Construction of the French Past* u tri sveska i *Rethinking France: Les Lieux de mémoire* u četiri sveska.

svakodnevnu govoru u upotrebi pojmovi individualnoga i kolektivnoga sjećanja i pamćenja, pri čemu je za ovaj rad važan dio koji se odnosi na kolektivno. Već je rečeno kako se ovi pojmovi u pojedinim jezicima koriste kao sinonimi, dok u hrvatskom jeziku (i njemačkom) imaju različita značenja. Kako navode M. Brkljačić i S. Prlenda kolektivno sjećanje može se definirati kao "skup [je] uspomena što ga dijeli određena zajednica" dok se pojam kolektivnoga pamćenja označava kao "rad na tom sadržaju".⁷

Međutim, Aleida Assmann naglašava da "ove dvije kategorije nisu dovoljne kako bi se objasnila složena mreža sjećanja u koje su ljudi uključeni", pa predlaže "četiri razine ili 'oblika sjećanja'" kao "individualno, društveno, političko i kulturno sjećanje".⁸ Individualno sjećanje vezano je za pojedinca, dok društvena sjećanja nastaju u odnosu s drugima, npr. obitelji, prijateljima ili ljudima, suvremenicima, koje nismo ni upoznali, pa se ovaj oblik sjećanja naziva i generacijsko sjećanje. Kako A. Assmann ističe, ova su dva sjećanja neposredna i temelje se na iskustvu, dok su s druge strane politička i kulturna sjećanja posredna i dugoročna, odnosno prelaze vremensku granicu generacije, pa su kao takva transgeneracijska.⁹ Ono što se čini ključnim jest da se prijelaz iz individualnog u kolektivno sjećanje ne odvija prema nekoj jednostavnoj analogiji, tj. kako A. Assmann ističe "Institucije i grupe nemaju sjećanje kakvo imaju pojedinci; [...] Institucije i veće društvene grupe, kao što su nacije, države, crkva, ili kompanije ne 'posjeduju' sjećanje; one ga 'proizvode' za sebe uz pomoć znakova za sjećanje kao što su simboli, tekstovi, slike, obredi, ceremonije, mjesta i spomenici. Zajedno s tim sjećanjem, ove grupe i institucije 'stvaraju' identitet."¹⁰ Međutim, kao što je spomenuto, ovaj prijelaz ne odvija se prema jednostavnoj analogiji, odnosno, stvaranje identiteta odvija se u nekim oblicima kontroliranih uvjeta ili kako to naglašava A. Assmann: "Takvo sjećanje temelji se na selekciji i isključivanju,

7 M. BRKLJAČIĆ - S. PRLENDA, "Zašto sjećanje i pamćenje?", str. 17.

8 A. ASSMANN, "Memory, Individual and Collective", str. 211. Opširnije u: A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, str. 19-71.

9 A. ASSMANN, "Memory, Individual and Collective", str. 213-214.

10 "Institutions and groups do not possess a memory like individuals; [...] Institutions and larger social groups, such as nations, states, the church, or a firm do not 'have' a memory; they 'make' one for themselves with the aid of memorial signs such as symbols, texts, images, rites, ceremonies, places, and monuments. Together with such a memory, these groups and institutions 'construct' an identity." A. ASSMANN, "Memory, Individual and Collective", str. 216.

uredno razvrstavajući korisno od nekorisnoga, i relevantna od irelevantnih sjećanja. Tako je političko sjećanje nužno posredno sjećanje. Ono počiva u materijalnim medijima, simbolima i praksama koja moraju biti urezana u srca i umove pojedinaca".¹¹

Već je spomenuto kako simboli imaju važnu ulogu u kolektivnom sjećanju, a njihova uloga još je veća kada se to sjećanje uključuje u nacionalno sjećanje, što je važno naglasiti jer i poštanske marke predstavljaju određene simbole. Takvi simboli uzimaju se iz prošlosti, a ona predstavlja neiscrpan izvor i zbog toga su važni za kolektivni identitet. Kolektivni identitet u ovom slučaju može se razumjeti upravo onako kako ga J. Assmann podrazumijeva kao "sliku koju neka grupa gradi o sebi i s kojom se njezini članovi identificiraju".¹² Kroz motive na poštanskim markama, između ostaloga, prezentira se politička ideologija jednoga vremena (državni simboli, kulturni spomenici i obljetnice događaja koji su od iznimne važnosti za političku elitu, sudjelovanje u političkim, kulturnim, gospodarskim i športskim događanjima, tehnološki napredak društva itd.). Poštanske marke, iako u malom formatu, prenose snažne poruke i informacije široj javnosti (tuzemnoj i inozemnoj) te na taj način postaju svjedokom jednoga vremena, ljudi i događaja, odnosno svojevrсни povijesni dokument o ljudima i događajima.

Bosansko-humsko srednjovjekovlje igralo je i igra važnu ulogu u jačanju nacionalne svijesti i identiteta, što je posebno istaknuto nakon sloma socijalizma početkom devedesetih godina 20. stoljeća. U ovom radu naglasak je stavljen na poštanske marke jednog od tri poštanska operatera u Bosni i Hercegovini, HP Mostar, s motivima srednjovjekovlja te na poruke koje šalju široj zajednici. HP Mostar do kraja 2021. godine objavila je 590 poštanskih maraka s različitim motivima, a od toga 32 marke imaju srednjovjekovno obilježje bilo kao slikovni prikaz ili naziv izdanja.¹³ Prvu poštansku marku sa srednjovjekovnim

11 "Such a memory is based on selection and exclusion, neatly separating useful from not useful, and relevant from irrelevant memories. Hence a political memory is necessarily a mediated memory. It resides in material media, symbols and practices which have to be engrafted into the hearts and minds of individuals." A. ASSMANN, "Memory, Individual and Collective", str. 216.

12 J. ASSMANN, *Kulturno pamćenje*, str. 155.

13 Prva redovna marka, *Hercegbosanski sakralni spomenici - Međugorje*, krenula je u svijet 12. svibnja 1993. Nosila je naziv Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna. Promjenom političkih okolnosti mijenjalo se i nazivlje na markama: BiH, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, BiH, HPT

motivom HP Mostar objavila je 18. svibnja 1993. s prikazom panorame Jajca s kraljevskim portalom srednjovjekovne tvrđave.

Gradovi Bosanskoga Kraljevstva na poštanskim markama

Srednjovjekovni gradovi Bosanskoga Kraljevstva nerijetko su motiv na poštanskim markama HP Mostar, tako od ukupno 32 poštanske marke sa srednjovjekovnim motivom gradovi i utvrde nalaze se na 12. Poštanske marke s motivom srednjovjekovnih gradova objavljene su u dvije vrste kao redovne i prigodne. Kao redovne spomen srednjovjekovnih gradova nalazi se na sljedećim: Jajce (1993.), Srebrenica (1995.), Livno (1998.), Bobovac (1999.) i Gabela (2007.) dok su prigodne poštanske marke objavljene za gradove Ljubuški (1994.), Mostar (2002.), Žepče (2008.), Blagaj (2012.), Visoko (2012.), Vranduk (2017.) i Počitelj (2017.).

Kao što je već spomenuto, prva poštanska marka sa srednjovjekovnim motivom objavljena je za Jajce 18. svibnja 1993. s nazivom "Hercegbosanski srednjovjekovni gradovi - Jajce" s motivom panorame Jajca i prikazom portala s kraljevskim grbom.¹⁴ Jajce se ubraja među najvažnije gradove Bosanskoga Kraljevstva.¹⁵ Naselje se razvilo na

Herceg-Bosna, BiH, HPT d.o.o. Mostar, sve do današnjega naziva BiH, Hrvatska pošta d.o.o. Mostar. RADOSLAV DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka. Bosna i Hercegovina: Hrvatska pošta 1993-2001*, HPT Mostar, 2002.; <https://www.post.ba/filatelija/o-markama> (3. 3. 2022.).

14 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/hercegbosanski-srednjovjekovni-gradovi-jajce/11006> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 12. Tri dana prije (15. svibnja 1993.) objavljena je poštanska marka vezana za grad Mostar, međutim, motiv nije srednjovjekovni, pa u ovom slučaju nije uzeta u razmatranje <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/iz-kamena-povijest-mostar/11003> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 11.

15 Povijest Jajca u srednjem vijeku relativno je dobro poznata. Povjesničari su se istraživanjem ovoga naselja bavili još krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a među značajnijim radovima mogu se navesti: ĆIRO TRUHELKA, *Kraljevski grad Jajce - Povijest i znamenitosti*, J. Studnička i dr., Sarajevo, 1904.; LJUDEVIT THALLÓCZY, *Povijest (Banovine, grada i varoši) Jajca*, Dora Krupićeva, Zagreb, 1916.; MLADEN ANČIĆ, *Jajce - portret srednjovjekovnoga grada*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Split, 1999.; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., str. 125-131, (ćir.). Za povijest Jajca u vrijeme hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića usp. FERDO ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Naklada Hrvoje, Zagreb, 2004.

području stare hrvatske župe Plive koju u 10. stoljeću spominje Konstantin Porfirogenet.¹⁶ Nastanak Jajca veže se uz hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Nakon hercegovine smrti 1416. godine Jajce je došlo pod vlast bosanskih kraljeva i tako postalo jedna od prijestolnica bosanskih kraljeva. Posebnu važnost imalo je u zadnjim godinama Bosanskoga Kraljevstva gdje je posljednji kralj Stjepan Tomašević pogubljen. Budući da je Jajce imalo iznimno veliku važnost tijekom srednjega vijeka, može se jasno zaključiti zašto je objavljena poštanska marka kao simbol sjećanja na ovaj srednjovjekovni grad. No, osim navedenoga, a kada se govori o kulturi sjećanja, Jajce i posljednji bosanski kralj važni su u još jednom pogledu. Naime, arheološka istraživanja koja je krajem 19. stoljeća proveo Ćiro Truhelka otkrila su u neposrednoj blizini Jajca grob s posmrtnim ostatcima. Prema predaji koja je sačuvana u narodu govori se o "kraljevu grobu", odnosno grobu Stjepana Tomaševića. U kontekstu kulture sjećanja, a koja se veže za pronađene posmrtno ostatke, nalazi se predaja o nasilnoj smrti kralja Stjepana Tomaševića. Tako je zabilježeno da je kralj zarobljen u Ključu i vraćen u Jajce. Prema zapovijedi sultana Mehmeda II. kralj je osuđen i pogubljen na brdu Hum i to na mjestu koje se vidi iz grada Jajca, ali se s mjesta pogubljenja ne vidi grad Jajce. Navodno, sultan je nevjernoga kralja želio kazniti tako da nikada više ne će vidjeti svoga grada. Tradicija također donosi priču o samom pogubljenju kralja. Navodi se kako je kralju oderana koža i od nje napravljen bubanj, te mu je potom odsječena glava. Tijekom arheoloških istraživanja koja je proveo Ćiro Truhelka doista je pronađena odsječena glava koja se nalazila uz kostur.¹⁷ Pronađeni posmrtni ostatci danas su izloženi u staklenom kovčegu u Franjevačkom muzeju u Jajcu. Bez obzira je li cjelokupna priča doista istinita, a pogotovo dio koji pripovijeda o nasilnoj smrti kralja Stjepana, za kulturu sjećanja to nije ni bitno jer kako navodi J. Assmann: "Za kulturalno pamćenje nije bitna činje-

16 KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, August Cesarec - AGM, Zagreb, 1994., str. 82.

17 Usp. Ć. TRUHELKA, *Kraljevski grad Jajce. Povijest i znamenitosti*, str. 14 te vrlo detaljan prikaz o sudbini posmrtnih ostataka od njihova pronalaska pa do kraja 20. stoljeća u: JAKŠA RAGUŽ, "Sudbina posmrtnih ostataka kralja Stjepana Tomaševića 1463. - 1888. - 1992. - 1999.", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb - Sarajevo, 2013., str. 235-282.

nična, nego samo upamćena povijest".¹⁸ Svemu navedenom može se dodati jedan važan događaj koji također potvrđuje koliko je u kulturi sjećanja važan spomen Jajca. Naime, svake godine na blagdan rođenja Ivana Krstitelja, 24. lipnja, tisuće vjernika kreće na hodočašće u Podmilačje u blizini Jajca gdje je još u srednjem vijeku podignuta crkva ovom svecu.¹⁹

Krajem 1995. godine HP Mostar objavila je redovnu poštansku marku s motivom "Srednjovjekovni grad Srebrenica".²⁰ Povijest Srebrenice tijekom srednjega vijeka veoma je dobro poznata zahvaljujući ponajprije bogato sačuvanoj povijesnoj građi u dubrovačkom arhivu.²¹ Prvi spomen grada potječe iz 1352. godine. U događajima tijekom 1410. i 1411. godine Srebrenica je došla pod vlast srpskih despotata, da bi ponovo, ali vrlo kratko, pod vlast bosanskoga kralja došla 1459. godine nakon pada despotovine. Djelo Bartolomeja Pizanskog iz 1385.-1390. spominje i franjevački samostan u Srebrenici. Sve navedeno ukazuje na veliku važnost koju je Srebrenica imala tijekom srednjega vijeka te da se razvila u pravo urbano naselje.²² Zbog važnosti koju je imala tijekom srednjega vijeka Srebrenica je zaslužno dobila poštansku marku. Iako je motiv objavljivanja ove poštanske marke bio srednjovjekovni grad, treba ipak imati u vidu vremenski kontekst kada je marka objavljena. Naime, samo nekoliko mjeseci prije objavljivanja marke dogodio se genocid nad muslimanskim stanovništvom Srebrenice. Događaj je duboko urezan u kulturu sjećanja ne samo domaćega stanovništva, nego i znatno širega područja.

18 J. ASSMAN, "Kultura sjećanja", str. 65.

19 Opširnije o tome u: BRUNO LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju: crtice iz sakralne povijest*, Franjevački samostan sv. Luka Jajce, Jajce, 2004., str. 87-101.

20 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/hrvatski-srednjovjekovni-gradovi-u-bosni-i-hercegovini-srebrenica/10971> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 20.

21 Među najvažnijim djelima koja ocrtavaju povijest Srebrenice tijekom srednjega vijeka mogu se navesti: MIHAILO J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, I. deo, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Beograd, 1955., str. 47-100, (ćir.); DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja knjiga DCLXVI-II, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 29, Beograd, 2010., (ćir.).

22 Ova tvrdnja može biti potvrđena i činjenicom da se Srebrenica u srednjem vijeku u izvorima spominje pod latinskim nazivom *civitas*. M. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, I., str. 17.

Ova tragedija zasigurno je utjecala i na izdavače poštanske marke koji su njome željeli odati počast gradu veoma bogate povijesti.

Poštanska marka s motivom grada Livna objavljena je 1998. godine.²³ Među navedenim srednjovjekovnim gradovima koji su objavljeni na poštanskoj marki treba naglasiti kako se Livno (u srednjem vijeku Hlivno) najranije javlja u povijesnim izvorima. Prvi spomen nalazi se u povelji hrvatskoga kneza Muncimira od 28. rujna 892.²⁴ Budući da je riječ o prvom spomenu Livna u pisanim izvorima, općina Livno na ovaj dan obilježava Dan općine. Livanjsku župu spominje i Konstantin Porfirogenet sredinom 10. stoljeća.²⁵ Od toga vremena pa do 14. stoljeća Livnom su gospodarili hrvatski vladari i velikaši, a među kojima su se kasnije posebno istaknuli potomci plemenitoga roda Čubranića ili Ciprijanića.²⁶ Pod vlast bosanskoga vladara Livno je došlo u vrijeme bana Stjepana II. Kotromanića.²⁷ Tijekom 14. i 15. stoljeća nad Livnom se izmjenjivala vlast ugarsko-hrvatskog i bosanskoga kralja. Od prvoga spomena u pisanim vrelima, pa gotovo do kraja 14. stoljeća, Livnom su vladali hrvatski vladari i velikaši. Nakon toga došlo je pod čvršću vlast bosanskih vladara i velikaša, a po svojoj bogatoj povijesti koja seže još u antička vremena, sasvim je opravdano sjećanje na ovaj grad u vidu poštanske marke.

Najznačajniji grad Bosanskoga Kraljevstva bio je Bobovac. Redovna poštanska marka s motivom grada Bobovca objavljena je 1999. godine.²⁸ U pisanim izvorima dvor na Bobovcu prvi se put spominje

23 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/hrvatski-srednjovjekovni-gradovi-livno/10918> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 27.

24 U povelji je među svjedocima naveden livanjski župan Želimir. Usp. FRANJO RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, VII., MSHSM, Zagreb, 1877., str. 16.

25 K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, str. 82.

26 O važnosti Čubrjanića više u: MLADEN ANČIĆ, *Livno - hrvatska srednjovjekovna županija*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Split, 2001.; IVAN JURKOVIĆ, "Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća. Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 24, Zagreb, 2006., str. 25-69.

27 Opširnije o tim zbivanjima u: MLADEN ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru - Ziral, Zadar - Mostar, 1997., str. 133-173.

28 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/hrvatski-srednjovjekovni-gradovi-bobovac/10894> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 29.

1356. godine. Međutim, sasvim je sigurno da je podignut ranije, a vrlo vjerojatno za vrijeme vladavine bana Stjepana II., dok su tek arheološka istraživanja otkrila o kakvu se građevinskom kompleksu radilo.²⁹ Bobovac je pod vlašću bosanskih kraljeva bio sve do 1463. godine. U kulturi sjećanja koja se nastoji sačuvati i kroz izdavanje poštanske marke Bobovac ima posebno mjesto. Naime, od 2002. godine kardinal Vinko Puljić pokrenuo je molitveni pohod, a dvije godine kasnije i hodočašće oružanih snaga, redarstvenika i policije na Bobovac. Pohod se organizira svake godine u mjesecu listopadu u znak sjećanja na dan smrti kraljice Katarine.

U okviru teme Arheološko blago HP Mostar izdala je redovnu poštansku marku s motivom Gabele.³⁰ Povijest Gabele, koja se u srednjovjekovnim izvorima javlja s nazivom Drijeva ili Driva (na latinskom jeziku *Narentum*), u srednjem vijeku relativno je dobro poznata što se opet može zahvaliti dobro očuvanoj građi u dubrovačkom arhivu. Drijeva se prvi put u izvorima spominju 1186. godine, a pod vlast bana Stjepana II. došla su dvadesetih godina 14. stoljeća. Tijekom sljedećega vremena Drijevom su vladali različiti vladari pa se tako spominju kralj Ludovik Veliki, bosanski kraljevi, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, humski velikaši. Drijeva su se tijekom kasnoga srednjeg vijeka razvila u jedno od najvažnijih trgovačkih središta te se uz Blagaj smatraju i najvažnijim središtem Humske zemlje.³¹ Zbog takve

29 O Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci koja se nalazi u neposrednoj blizini gdje je također bio podignut dvor te o arheološkim istraživanjima opširno u: PAVAO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

30 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2007-gabela/10488> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 208-209.

31 U jednom izvoru iz 1464. godine spominje se mjesto Gabela (*locum Gabelle*). ĐURO TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 26, (ćir.). Djelo Đure Tošića ujedno je jedno od najvažnijih za upoznavanje prošlosti Drijeva u srednjem vijeku. Među ostalim radovima mogu se navesti još: DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, "O naselju Drijeva i njihovom položaju", u: *Godišnjak društva istoričara BiH*, 21-27, Sarajevo, 1976., str. 29-36, (ćir.); ĐURO TOŠIĆ, "Donji tok Neretve u srednjem vijeku, s posebnim osvrtom na trg Drijeva", u: *Hercegovina: časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe*, 2, serija 1, Mostar, 1982., str. 45-78, (ćir.). O položaju trga Drijeva u srednjem vijeku s različitim mišljenjima usporedi navedene radove, ali i: ANĐELKO ZELENKA, "O položaju srednjovjekovnog Drijeva - Gabele na Neretvi", u: *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 18 (10), serija 2, Mostar, 2004., str. 35-45. O župi Luka u kojoj se nalazio trg Drijeva usp. MARIJAN SIVRIĆ, "Sred-

važnosti jasno je zašto je u sjećanju na taj grad objavljena i poštanska marka. No, ovdje vrijedi napomenuti još jednu zanimljivu činjenicu, a koja je u posljednje vrijeme posebno prisutna među lokanim stanovništvom. Naime, Gabela je posebnu pozornost privukla krajem 20. stoljeća kada je Roberto Salinas Price izašao s hipotezom da se na području Gabele nalazila drevna Homerova Troja. U razgovoru s lokalnim stanovništvom u sjećanje se prvo priziva taj spomen, a tek potom naselje koje se razvilo tijekom srednjega vijeka.

Prva prigodna poštanska marka s motivom srednjovjekovnoga grada za Ljubuški objavljena je 1994. godine.³² Objavljivanje ove poštanske marke bilo je vezano uz 550. obljetnicu, odnosno prvi pisani spomen Ljubuškog iz 1444. godine. Taj spomen je vrlo važan u kulturi sjećanja jer upravo obljetnice predstavljaju važne događaje koje kroz proces pamćenja treba sačuvati u sjećanju. Ipak, novija istraživanja pokazala su da ova godina nije i prvi pisani spomen ovoga grada, te da se Ljubuški prvi put spominje 1435. godine.³³ Naselje na području Ljubuškog vjerojatno je bilo podignuto i ranije, iako to izvori za sada ne otkrivaju, ali bi se to moglo pretpostaviti jer četrdesetak godina ranije u neposrednoj blizini Ljubuškog spominje se župa Veljaci koju je kralj Stjepan Dabiša darovao svojoj kćeri Stani.³⁴ Iako se Ljubuški u

njovjekovna župa Luka", u: PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 71-119.

32 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/550-obljetnica-ljubusko-ga/10994> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 17.

33 Najraniji dosad poznati izvori o Ljubuškom, pronađeni u Državnom arhivu u Dubrovniku, potvrdili su njegov raniji spomen od onoga koji je bio dotad poznat (1444.). Naime, Ljubuški se spominje u dubrovačkim izvorima iz 1435. i 1438. godine, na što je ukazano u sljedećim radovima: DIJANA KORAĆ, "Franjevci i njihovi samostani u Humu", u: *Croatica Christiana periodica*, 60, Zagreb, 2007., str. 28; DIJANA KORAĆ, *Vjera u Humske zemlje*, Crkva na kame-nu, Mostar, 2008., str. 51; MARIJAN SIVRIĆ, "Dolazak Franjevaca u Humske zemlje i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkog podrijetla", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Franjevci i Hercegovina: zbornik radova s istoimenog Znanstvenog simpozija, održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljenja franjevačkog reda (1209.-2009.)*, Hercegovska franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2009., str. 70-71. U oba slučaja vezana uza spomen Ljubuškog veže se i prvi spomen franjevaca gdje dubrovačko Malo vijeće nalaže carinicima u Drijevimama (Neretva) da Maloj braći u Ljubuškom isporuče sol.

34 Opširnije u: FRANJO ŠANJEK, "Veljačka župa u svjetlu Dabišine povelje (26. travnja 1395.)", u: ANTE F. MARKOTIĆ (ur.), *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral - Naša djeca, Zagreb, 1996., str. 69-85.

pisanim vrelima javlja relativno kasno, ovo naselje bilo je vrlo važno za obitelj Kosača, a posebno za hercega Stjepana Vukčića Kosaču.³⁵

Povodom 550. obljetnice prvoga spomena Mostara HP Mostar objavila je prigodnu poštansku marku.³⁶ Spomen ovoga naselja vezan je uz podatak iz dubrovačkog arhiva gdje se pod nadnevkom 3. travnja 1452. navode dvije utvrde na mostu na Neretvi. Iako Mostar u srednjem vijeku nije imao važnu ulogu, danas je on ipak najvažniji grad Hercegovine. Po svojim znamenitostima i bogatoj povijesti našao se nekoliko puta na poštanskim markama. Iako ti motivi nisu srednjovjekovni, ovdje ih se čini važnim spomenuti kako bi se skrenula pažnja na kulturu sjećanja. Prva poštanska marka koja je vezana za Mostar objavljena je 15. svibnja 1993. pod naslovom "Iz kamena povijest - Mostar"³⁷ te je imala motiv jednolučnoga kamenog mosta, odnosno Staroga mosta kako ga se uobičajeno zove. Godine 2004. Mostar je ponovo na poštanskoj marki s istim motivom, a povod je bila obnova Staroga mosta koji je srušen tijekom rata 1993. godine.³⁸ Nakon toga 2012. godine u okviru teme "Europa 2012. - Posjeti Mostar" objavljene su dvije prigodne poštanske marke s motivom Staroga mosta³⁹ i Hrvatskoga doma hercega Stjepana Kosače.⁴⁰ Tri godine zaredom, 2019., 2020. i 2021. objavljene su poštanske marke s motivima mostarskih znamenitosti. Prvo su 2019. u okviru teme "Arhitektura" objavljeni motivi Carinskog⁴¹ i Lučkog mosta.⁴² Nakon toga 2020. godine s istom temom objavljene su dvije poštanske mar-

35 SIMA ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja, Srpska akademija nauka i umetnosti, knj. 376, Odeljenje društvenih nauka, knj. 48, Beograd, 1964., str. 176, 182, (ćir.).

36 Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 22-23.

37 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/iz-kamena-povijest-mostar/11003> (3. 3. 2022.).

38 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/obnovljeni-stari-most/10674> (3. 3. 2022.).

39 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2012-posjeti-mostar-stari-most/10260> (3. 3. 2022.).

40 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2012-posjeti-mostar-hrvatski-dom-herceg-stjepan-kosaca/10261> (3. 3. 2022.).

41 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2019-mostovi-carinski-most/12816> (3. 3. 2022.).

42 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2019-mostovi-lucki-most/12818> (3. 3. 2022.).

ke, jedna s motivom "Vila Fessler",⁴³ a druga s motivom "Gimnazija Mostar".⁴⁴ Također 2021. godine s istom temom objavljene su dvije poštanske marke, jedna prikazuje zgradu Biskupskog ordinarijata,⁴⁵ a druga katedralu Marije Majke Crkve.⁴⁶

Na prigodnoj poštanskoj marki koja je objavljena 2008. godine nalazi se Žepče. Iako dizajnersko i slikovno rješenje na marki ne prikazuje srednjovjekovni motiv, vrijedi ga spomenuti jer je upravo te godine obilježena 550. obljetnica spomena Žepča.⁴⁷ Naime, Žepče se prvi put u pisanim izvorima spominje 14. listopada 1458. pa se ujedno na ovaj datum obilježava i Dan općine Žepče. Na navedeni datum kralj Stjepan Tomaš izdao je povelju logotetu Stjepanu Ratkoviću.⁴⁸

HP Mostar 2012. godine izdala je dvije prigodne poštanske marke u sutisku, a motivi su bili dva srednjovjekovna grada, Blagaj⁴⁹ i Visoki.⁵⁰ Blagaj kao političko i upravno središte bio je najvažniji grad u Humskoj zemlji. Povijest grada seže u 10. stoljeće,⁵¹ a pod imenom

43 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2020-vila-fessler/13135> (3. 3. 2022.).

44 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2020-gimnazija-mostar/13136> (3. 3. 2022.).

45 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2021-zgrada-biskupskog-ordinarijata/13383> (3. 3. 2022.).

46 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arhitektura-2021-katedrala-marije-majke-crkve/13384> (3. 3. 2022.).

47 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/550-godina-zepca/10456> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 252-253.

48 Iste godine kada je obilježena 550. obljetnica prvoga spomena Žepča održan je i znanstveni simpozij, a radovi su objavljeni u zborniku: FRANJO MARIĆ (ur.), *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458.-2008.*, Hrvatski institut za povijest - Općina Žepče, Zagreb - Žepče, 2010.

49 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/srednjovjekovni-gradovi-blagaj/10274> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 384-385.

50 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/srednjovjekovni-gradovi-visoko/10275> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 384-385.

51 Konstantin Porfirogenet u svom djelu u 33. poglavlju s naslovom *O Zahumljanima i zemlji, koju sada nastavaju* navodi "a u ovoj je zemlji veliko brdo, a na vrhu ovoga brda su dva grada: Buna i Hum. Iza te gore teče rijeka zvana Buna (Bona), što znači: lijepa". K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, str. 93. Opširnije o tome u: PAVAO ANĐELIĆ, "Bišće i Blagaj, političko središte Humske zemlje u srednjem vijeku", u: PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 223-254.

Blagaj prvi put se javlja tek 1423. godine. Blagaj je tijekom 15. stoljeća postao najvažnije središte obitelji Hranića-Kosača, a pogotovo za vrijeme hercega Stjepana. Upravo po njemu u narodnoj je tradiciji sačuvan i naziv za ovaj grad kao Stjepangrad, što se čini važno spomenuti upravo radi kulture sjećanja.

Jednako kao i Blagaj u Humskoj zemlji i Visoki je u Bosni tijekom srednjega vijeka bio iznimno važno središte. Naselje se u pisanim vrelima pod ovim imenom prvi put spominje 1355. godine,⁵² a čini se da je bilo podignuto i prije.⁵³ U Visokom su bosanski vladari podigli svoj dvor, gospodarska aktivnost područja bila je veoma aktivna sve do tridesetih godina 15. stoljeća, Dubrovčani su osnovali veliku naseobinu, a u kultno-religijskom pogledu ističe se postojanje crkve i samostana, a možda i dva, te postojanje hiže.⁵⁴ S obzirom na vrlo bogatu povijest tijekom srednjega vijeka sasvim je jasno zašto je Visoki zaslužio sjećanje u vidu poštanske marke.

52 TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XII., Zagreb, 1914., str. 305.

53 U ispravi bana Stjepana II. koja je izdana na latinskom jeziku 1334. piše "Datum in Bossina in curia nostra". TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X., Zagreb, str. 195-196. O toponimu Bosna, između ostaloga, usporedi: MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2002., str. 28; MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 217-223.

54 O povijesti Visokog u srednjem vijeku postoji već opsežna literatura među kojom se ističe: ĐORĐE STRATIMIROVIĆ, "Grad Visoki", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2/1891., str. 220-221, (ćir.); ČIRO TRUHELKA, *Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine uz 96 slika*, J. Studnička i dr., Sarajevo, 1904., str. 93-94. Među ostalim starijim radovima o srednjovjekovnom Visokom mogu se navesti sljedeći: JULIJAN JELENIĆ, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Tisak i naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906.; HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, *Visoko*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1934., str. 14-20; MILENKO FILIPOVIĆ, "Visočka nahija", u: *Srpski etnografski zbornik*, 43, Beograd, 1928., str. 191-279, (ćir.); ĐOKO MAZALIĆ, "Visoki - bosanski grad srednjeg vijeka", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9, Sarajevo, 1954., str. 227-253, (ćir.). Ponajbolji prikaz Visokog tijekom srednjega vijeka, ali i starijih razdoblja, može se naći u djelu koje je objavio Pavao Anđelić zajedno s Ivom Bojanovskim, Borivojem Čovićem i Brunislavom Marijanovićem 1984. godine. Usp. PAVAO ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", u: PAVAO ANĐELIĆ i dr. (prir.), *Visoko i okolina kroz historiju, Prehistorija, antika i srednji vijek*, I., Skupština opštine Visoko, Visoko, 1984., str. 101-310. Usp. i: GORAN MIJOČEVIĆ, "Razvoj urbanih naselja u Bosanskom Kraljevstvu - primjer Visokoga", u: *Hercegovina*, 6, serija 3, Mostar - Zagreb, 2020., str. 191-208.

U okviru PostEuropa svake se godine objavljuju posebne poštanske marke s EUROPA logom pri čemu se odredi tema koja vrijedi za sve zemlje članice. Godine 2017. središnja tema bile su tvrđave, a HP Mostar objavila je dvije prigodne poštanske marke s prikazom Vranduka⁵⁵ i Počitelja.⁵⁶ Vranduk je nastao na lijevoj obali rijeke Bosne nizvodno od Zenice, a u pisanim izvorima prvi se put spominje 1410. godine. Od 1430. izvori navode i podgrađe (*Sotto Vranduch*), te od toga vremena postaje jedno od mjesta u kojemu bosanski vladari borave sve češće. Snažna utvrda koja je podignuta na nepristupačnoj klisuri pokazuje ponajprije vojnu karakteristiku mjesta, što je razumljivo jer je dolinom rijeke Bosne prolazio put koji je trebalo zaštititi.⁵⁷

Prvi pisani izvor koji spominje Počitelj potječe iz 1444. godine kada aragonski kralj Alfons V. potvrđuje posjede vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači. U središte zbivanja Počitelj je došao nakon pada Bosne 1463. godine kao jedna od utvrda koja je trebala štiti Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Tako u ispravi iz 1468. godine kralj Matijaš navodi kako se Počitelj nalazi "in regno nostro Croacie".⁵⁸ Objavom poštanskih maraka s prikazom dvije važne srednjovjekovne utvrde koje su imale ponajprije vojnu ulogu, ujedno pokazuje postojanje svijesti o sjećanju i na takva mjesta, što opet potvrđuje kako prošlost predstavlja neiscrpan izvor.

Srednjovjekovni bosanski i humski vladari i velmože na poštanskim markama

HP Mostar distribuirala je četiri marke s motivom srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža, a radi se o Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, Katarini Kosača Kotromanić, Stjepanu II. Kotromaniću i banu Kulinu.

55 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2017-tvrdave-vranduk-i-pocitelj-pocitelj/11066> (3. 3. 2022.).

56 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2017-tvrdave-vranduk-i-pocitelj-vranduk/11064> (3. 3. 2022.).

57 O Vranduku više u: D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 81-84, 290, 292-293; MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957., str. 133.

58 Opširnije o tim zbivanjima kroz prizmu dubrovačkih vrela više u: IVAN MUSTAČ, "Počitelj u sustavu obrane Hrvatsko-Ugarske države od Turaka", u: KRUNOSLAV KORDIĆ (ur.), *Povijest hrvatskog Počitelja*, Općinsko poglavarstvo Čapljina - MALA ma Zagreb, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 39-79; M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 91.

Najranije objavljena je iz 1993. s prikazom Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Motiv na marki jest iluminacija Hrvoja na konju iz *Hrvojeva misala*, što je najpoznatiji prikaz jedne od najmoćnijih osoba s prijelaza iz 14. u 15. stoljeće.⁵⁹ Hrvoje je nosio titulu "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih Kraja".⁶⁰ Koliko je bio moćan svjedoče i podatci o njegovu dugotrajnu sukobu s ugarsko-hrvatskim kraljem Sigismundom, a posebno je bio utjecajan na bosanskom dvoru gdje je zbog sukoba s prijestolja svrgnuo Ostoju i postavio za kralja Tvrtka II. Ne smijemo zaboraviti spomenuti da je kovao svoj vlastiti novac s obiteljskim i hercegškim grbom, što je odraz njegova identiteta, ali i moći.⁶¹ U kulturnom pogledu veliko značenje imaju već spomenuti *Misal* i *Hvalov zbornik*, kodeksi koji su urađeni po njegovoj narudžbi i predstavljaju najljepše iluminirane rukopise hrvatskoga srednjovjekovlja. Ovo su sve razlozi zbog kojih je herceg Hrvoje zaslužio svoju marku i na taj način ponovo krenuo u svijet, a kao poseban doprinos hrvatskoj pismenosti i kulturi treba istaknuti njegovu najvrjedniju ostavštinu, *Zbornik* i *Misal*, koji se, na žalost, čuvaju daleko od Bosne i Hercegovine.

U okviru ranije spomenuta loga EUROPA 1996. godine zajednička tema bila je "Znamenite žene". Tada je HP Mostar u promet pustila poštansku marku s motivom Katarine Kosače Kotromanić,⁶² u narodu zapamćene kao posljednje bosanske kraljice, iako nije bila posljednja. Katarinu Kosača Kotromanić možemo smatrati najznamenitijom ženom bosansko-hercegovačke povijesti u širem kontekstu, a ne samo srednjovjekovlja. U živom sjećanju hrvatskoga naroda za-

59 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/znameniti-hrvati-iz-herceg-bosne-hrvoje-vukcic-hrvatinic/11025> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 15.

60 Opširnije o Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću pogledati u: LJUDEVIT TALOCI, "Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IX., Sarajevo, 1897., str. 183-192, (ćir.); F. ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 40-48; MILKO BRKOVIĆ, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1380.-1416.) u zrcalu vlastitih isprava*, Matica hrvatska, Ogranak Sarajevo, Sarajevo, 2008.

61 AMER SULEJMANAGIĆ, "Novac Hrvoja Vukčića Hrvatinića", u: *Numizmatičke vijesti*, 65, Zagreb, 2012., str. 54-85; AMER SULEJMANAGIĆ, "Ikonografija, metrologija i grafija bosanskoga novca kovanoga između 1354. i 1418.", u: *Numizmatičke vijesti*, 68, Zagreb, 2015., str. 106-120.

62 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-1996-znamenite-ze-ne-kraljica-katarina-kosaca/10954> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 21.

sigurno je ostala zbog svoje tragične sudbine i predanosti katoličkoj vjeri. Naime, prilikom osmanskog osvajanja Bosanskoga Kraljevstva njezina djeca, koju je imala s pretposljednijim bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem, bila su odvedena u zarobljeništvo i prevedena na islam. Za njihov povratak u okrilje katoličke vjere borila se do kraja svoga života što nam je vidljivo iz njezine oporuke koju je sastavila u Rimu 20. listopada 1478., pet dana prije svoje smrti. Oporukom Bosansko Kraljevstvo ostavlja papinskoj stolici, ukoliko se njezina djeca, Sigismund i Katarina, ne vrate kršćanskoj vjeri.⁶³ Da još uvijek ima važno mjesto u kolektivnu sjećanju hrvatskoga naroda posvjedočuju nam udruge i organizacije koje nose njezino ime, a njezina popularnost posebno se očituje u nazivlju ulica. Naime, gotovo svi gradovi i općine u Hercegovini s većinski hrvatskim pučanstvom imaju trg ili ulicu posvećenu ovoj bosanskoj kraljici,⁶⁴ a prema tradiciji još i danas hrvatske katoličke žene oko Kraljeve Sutjeske nose na glavi crne rupce "Katarinke" u znak žalosti za dobrom kraljicom Katarinom. Zbog svega spomenuta Katarina Kosača Kotromanić nezostavna je povijesna osoba koja je zaslužila motiv na poštanskoj marki čime ostaje u sjećanju svoga naroda i promovira njegovu povijest u svijetu.

63 Jedno od najvažnijih i najobuhvatnijih djela o kraljici Katarini jest zbornik radova s povijesno-teološkog simpozija u povodu 500. obljetnice njezine smrti. Pogledati: JOSIP TURČINOVIĆ (ur.), *Katarina Kotromanić Kosača (1478-1978): Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Kršćanska sadašnjost - Franjevačka teologija, Sarajevo, 1979.; KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*, Naklada Breza, Zagreb, 2010.; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Was Bosnian Queen Catherine a member of the Third of St. Francis?", u: *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1/2015., str. 165-182; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2015.; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, Zagreb, 2018., str. 61-80; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, De humilitate", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 37, Zagreb, 2019., str. 83-97.

64 O nomenklaturi ulica u Hercegovini pogledati: DIJANA KORAĆ - MARINA BEUS, "Srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine", u: *Hercegovina*, 7, serija 3, Mostar - Zagreb, 2021., str. 71-88; D. KORAĆ - M. BEUS, *Prošlost u sadašnjost. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine*.

Dva su bosanska bana dobila svoje prigodne poštanske marke u HP Mostar. Prvi je ban Stjepan II. Kotromanić s čijim je motivom marka objavljena 2003. godine u povodu 650. obljetnice njegove smrti.⁶⁵ Razlog objave marke jasan je, ali ban Stjepan II. ovo sjećanje zaslužio je zbog svoje moći i ugleda koje je stekao zahvaljujući vještoj politici, uspješnu ratovanju i ženidbenim vezama. Svoju vladavinu započeo je 1322. godine kao vazal Šubića, dotadašnjih gospodara Bosne, ali se brzo osamostalio uz pomoć ugarsko-hrvatskoga kralja Karla. Iskristio je sukobe na istočnim i zapadnim prostorima te je do tada maloj Bosanskoj Banovini znatno povećao teritorijalni opseg i osigurao joj izlaz na more. Jedan od njegovih većih uspjeha jest udaja njegove najstarije kćeri Elizabete za ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I., što nam je potvrda njegova iznimna ugleda među tadašnjom elitom.⁶⁶ Zbog svega navedena, historiografija Stjepanu II. pripisuje zasluge za udaranje temelja kasnijem moćnom kraljevstvu pod Tvrtkom I., a sve su to zasigurno razlozi zbog kojih je ostao u kolektivnom sjećanju naroda.

Druga prigodna marka s motivom bana Kulina puštena je u promet 2013. godine povodom 850. obljetnice njegova rođenja.⁶⁷ Pretpostavka je da je ban Kulin zasjeo na bansku stolicu kao mlad čovjek pa je ustaljeno mišljenje da je godina njegova rođenja 1163. Bosanska Banovina doživjela je pod njegovom upravom uspon i prosperitet, što je ostalo zapamćeno do današnjih dana u izreci "Od Kulina bana i dobrih dana". Dva su važna događaja vezana za njegovo banovanje. Prvi je 29. kolovoza 1189. kada je Dubrovačkoj Republici izdao povelju kojom jamči slobodu kretanja i trgovanja njezinim trgovcima, a drugi je vezan za skup održan na *Bolinom Poilu* 8. travnja 1203.

65 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/650-obljetnica-smrti-stjepana-ii-kotromanica/10734> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 82-83.

66 Lj. THALLOCY, "Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V., Sarajevo, 1893., str. 10-30; MARKO PEROJEVIĆ, "Stjepan II. Kotromanić", u: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, HKD Napredak, Sarajevo, 1998., str. 250-285; M. ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, str. 105-138; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 145-148, 170-172; NEDIM RABIĆ, "Odnosi Bosne i Srbije u vrijeme Stjepana II Kotromanića", u: *Historijska traganja*, 5, Sarajevo, 2010., str. 165-186.

67 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/850-obljetnica-rodenja-kulina-bana/10216> (3. 3. 2022.).

na kojemu su, nakon optužbi da štite heretike, crkveni prvaci iskazali pravovjernost i odanost Svetoj Stolici.⁶⁸ Važnost bana Kulina u kulturi sjećanja hrvatskoga naroda nezaobilazna je prvenstveno zbog njegove odanosti katoličkoj vjeri i blagostanja koje je obilježilo njegovu vladavinu, a svakako je najvažnija povelja iz 1189. godine koja je do sada najstariji sačuvani državni dokument u Bosni i Hercegovini i još uvijek je predmet različitih historiografskih i interdisciplinarnih znanstvenih istraživanja. To su razlozi zbog čega je ban Kulin zaslužio svoju prigodnu rođendansku marku.

Obljetnice srednjovjekovnih događaja

HP Mostar u promet distribuirala je prigodne marke važnih obljetnica srednjovjekovnih događaja. Prva je tiskana 1998. godine u povodu 550. obljetnice Hercegovine.⁶⁹ Hercegovina se kroz povijest najčešće zvala Humom, odnosno Humskom zemljom ili Zahumljem. Još bizantski car Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću spominje Zahumlje, koje se prostiralo od Dubrovnika do Neretve, s gradovima Ston, Mokrsko, Jošlje, Galumenik i Dobrišćik.⁷⁰ U 15. stoljeću na povijesnu scenu stupio je vojvoda Stjepan Vukčić Kosača koji je od

68 MARKO PEROJEVIĆ, "Ban Borić i ban Kulin", u: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, HKD Napredak, Sarajevo, ³1998., str. 204-216; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 42-48; SALIH JALIMAM, *Kulin, veliki ban Bosne*, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti "Zenica", Zenica, 2019. O povelji Kulina bana: GREGOR ČREMOŠNIK, "Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., III., Sarajevo, 1948., str. 104-114; JOSIP VRANA, "Da li je sačuvan original isprave Kulina bana. Paleografsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.", u: *Radovi Staroslavenskog instituta*, 2, Zagreb, 1955., str. 5-57; ASIM PECO (ur.), *Osamsto godina povelje bosanskoga bana Kulina 1189-1989*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989.; MILKO BRKOVIĆ, "Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane Dubrovniku", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 28, Dubrovnik, 1990., str. 41-61; MILKO BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru - Ziral, Zadar - Mostar, 1998., str. 94-96; AMRA MAHMUTAGIĆ - IVONA ŠEGO-MARIĆ, "Država i pravo u srednjovjekovnoj Bosni kroz analizu vladarskih povelja bana Kulina iz 1189. i kralja Tvrtka iz 1378. godine", u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, 5, Tuzla, 2019., str. 161-183.

69 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/550-obljetnica-hercegovine/10915> (3. 3. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 26;

70 K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, str. 93.

1448. godine nosio titulu hercega, a od početka travnja 1449. hercega od Svetoga Save. U historiografiji su zastupljene različite teorije o tome tko je mogao dodijeliti taj naslov vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači. U svakom slučaju, padom Humske zemlje 1482. pod tursku vlast čitava zemlja kojom je vladao herceg Stjepan Vukčić Kosača počela se nazivati Hercegovina zemlja, dok se naziv Hercegovina prvi put javlja u jednome pismu Isa-bega Ishakovića.⁷¹ Zasiurno je herceg Stjepan Vukčić Kosača centralna figura srednjovjekovlja u Hercegovini, a važnost njegove titule po kojoj ova regija nosi ime zaslužuje spomen i sjećanje u vidu poštanske marke.

Kada se govori o Hercegovini, može se navesti još jedna poštanska marka koja je objavljena 2009. godine, a posebno je važna za članove porodice Hranić-Kosača. Naime, tada je objavljena marka s motivom grba hercega Stjepana Vukčića Kosače.⁷² Poznato je kako je već vojvoda Sandalj pisao Dubrovčanima 1406. godine kakav grb želi na vratima svoje palače u Dubrovniku. Grb je bio prisutan u različitim spomenicima toga doba i kasnije, ali izgleda da je uvijek predstavljen kao štiti s tri koso položene grede. Na štiti se nalazila kaciga, a na njoj lav koji drži zastavu s dva križa. S obje strane štita nalazi se plašt.⁷³

71 O Stjepanu Vukčiću Kosači i tituli hercega pogledati: MARKO VEGO, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I., Tiskara Dragutin Spuller, Samobor, 1937.; S. M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*; BARE POPARIĆ, *Tužna povijest Hercegovine zemlje: 1437.-1482.*, Lukom, Zagreb, 1997.; MARIJAN SIVRIĆ, "Oporuka i smrt hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Motrišta*, 18, Mostar, 2000., str. 78-84; MUNIB MAGLAJLIĆ (ur.), *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, BZK Preporod - Gradsko društvo Mostar, Mostar, 2005.; MILKO BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011., str. 149, 179-180, 188-189; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Liechtensteina, 1. mart 1455. godine", u: *Grada arhiva Bosne i Hercegovine*, 5, Sarajevo, 2013., str. 7-19; DIJANA KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", u: *Croatia Christiana periodica*, 72, Zagreb, 2013., str. 51-72. Važno je spomenuti i održavanje međunarodnog znanstvenog skupa na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 2016. godine *Povijesno nasljeđe hercega Stjepana Vukčića Kosače - 550 godina od smrti (1466.-2016.)*. Nekoliko radova s ovoga skupa objavljeno je u časopisu *Hercegovina*, 3, serija 3, Mostar, 2017.

72 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2009-grb-hercega-stjepana-vukcica-kosace/10397> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 274-275.

73 PAVAO ANĐELIĆ, "Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku", u: *Tribunia*, 1, Trebinje, 1975., str. 83-90.

Već smo spomenuli da je jedan od važnijih događaja iz vremena bana Kulina 8. travnja 1203. kada je održan skup na *Bolinom Poilu*.⁷⁴ Upravo je u povodu toga događaja 2003. godine publicirana prigodna poštanska marka "800. obljetnica abjuracije na Bilinom polju".⁷⁵ Bana Kulina i njegove crkvene i političke velikodostojnike optužio je za krivovjerje dukljanski knez Vukan, a s ciljem širenja svoje vlasti prema zapadu. Zbog toga su ban i crkveni prvaci pred izaslanstvom pape Inocenta III. potvrdili svoju pripadnost katoličkoj vjeri i odrekli se navodnoga krivovjerja.⁷⁶

Franjevački je red 2009. godine slavio 800. obljetnicu svog utemeljenja i tom prigodom HP Mostar izdaje dvije poštanske marke (u sutišku) s motivom crkve i križa.⁷⁷ Sv. Franji Asiškom je u proljeće 1209. godine papa Inocent III. potvrdio Pravilo reda te njemu i njegovoj subraći dopustio propovijedanje Evanđelja. Franjevci su za banova-

74 U dataciji isprave iz 1203. godine navedeno je *actum apud Bosnam, iuxta flumen loco qui uocatur Bolino poilu*. Pojam Bolino poilu zabilježen je u izvorniku i po svemu sudeći nalazio se na području Visokog. Opširnije o tome s uputom na literaturu u: ANTE ŠKEGRO, "Bilino Polje primjer jedne historiografske kontroverze", u: FRANJO ŠANJEK (ur.), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Institut za istoriju - Hrvatski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005., str. 351-370; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 28 i bilješka 87; MLADEN ANČIĆ, "Gdje je podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Prilozi*, 21, Sarajevo, 1985., str. 95-114.

75 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/800-obljetnica-abjuracijena-bilinu-polju/10704> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 62-63.

76 LEON PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, Svjetlo riječi - Ziral, Sarajevo - Mostar, 2019., str. 95-98, 139, 215-220; FRANJO ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003., str. 79-83; MLADEN ANČIĆ, "Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu", u: *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., str. 17-38; MILKO BRKOVIĆ, "Diplomatičko-paleografska analiza bolinopolske isprave iz 1203. godine", u: *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., str. 49-74; SALIH JALIMAM, "Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku", u: *Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., str. 119-132; IVAN MAJNARIĆ, "Papinski kapelan Ivan od Casamarija i bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio?", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 50, Zadar, 2008., str. 1-13. Za temu bilinopoljske abjuracije i Crkve bosanske važan je i prethodno navedeni zbornik radova s nazivom *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*.

77 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/800-godina-franjevackog-reda-kriz/10412> (3. 3. 2022.); <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/800-godina-franjevackog-reda-crkva/10413> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 284-285.

nja Stjepana II. Kotromanića u Bosni oko godine 1339. osnovali Bosansku franjevačku vikariju u čijem okrilju svoje temelje franjevački red udara i u Hercegovini. Velik broj franjevačkih samostana razrušen je dolaskom Turaka, a katolički puk bio je ugrožen. Franjevci su u svom djelovanju na području Bosne i Hercegovine, kroz dugi niz stoljeća, znatno pridonijeli očuvanju katoličke vjere, hrvatskoga jezika, kulture i običaja, što i sami često ističu, posebno prilikom obilježavanja različitih obljetnica. Sve su to razlozi zbog kojih zauzimaju značajno mjesto u kulturi sjećanja Hrvata u Bosni i Hercegovini.⁷⁸

Spomenička baština

Do sada su tri srednjovjekovna epigrafska spomenika bili motivi na poštanskim markama. Naravno, u tome kontekstu nezaobilazna je Humačka ploča kao jedan od najstarijih spomenika pismenosti u Bosni i Hercegovini. Marka s motivom Humačke ploče izdata je 2002. godine.⁷⁹ Spomenik je pronađen u 19. stoljeću, a postanak je datiran u 12. stoljeće. Pisan je spiralno hrvatskom ćirilicom s umetnutih pet glagoljskih slova. Pretpostavlja se da je služio kao oltarna menza u crkvi sv. Mihovila. Spomenik je još uvijek predmet lingvističkih, arheoloških i povijesnih analiza.⁸⁰

78 O djelovanju franjevaca na prostoru Bosne i Hercegovine kroz različita povijesna razdoblja napisan je velik broj radova. Navest ćemo samo neke: DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije (1340.-1735.)*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968.; DOMINIK MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Ziral, Chicago - Rim, 2017.; IGNACIJE GAVRAN, "Bosanskohercegovački franjevci i hrvatska kultura", u: *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 34, Zagreb, 1990., str. 7-15; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, "Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne", u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, III., Sarajevo, 1995., str. 33-45; BAZILIJE PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Ziral, Mostar - Zagreb, 2001.; MARIJAN ŠIVRIĆ, "Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku", u: *Hercegovina*, 19, serija 2, Mostar, 2005., str. 43-49; D. KORAĆ, "Franjevci i njihovi samostani u Humu", str. 17-33.

79 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/spomenici-pismenosti-u-bih-humacka-ploca/10774> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 32-33.

80 MARKO VEGO, "Humačka ploča najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XI., Sarajevo, 1956., str. 41-61; ANDRIJA NIKIĆ, *Sakralna baština i Humačka ploča Ljubuškog kraja u srednjem vijeku*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar - Klobuk, 2001.,

Svojom važnošću ističe se epitaf Vignja Miloševića, poznatiji kao Kočerinska ploča. Marka s motivom Kočerinske ploče izdata je u sklopu teme Arheološko blago 2004. godine.⁸¹ Ploča s natpisom pisana hrvatskom ćirilicom nastala je 600 godina ranije, 1404., i stajala je uz kameni nadgrobni spomenik, a svojim izgledom, dužinom teksta i sadržajnim informacijama čini iznimku među sličnim srednjovjekovnim spomenicima.⁸² Razlog objavljivanja marke s motivom epitafa svakako je okrugla obljetnica, ali i jedan događaj koji se dogodio te 2004. godine. Naime, ploča je krajem 19. stoljeća nakon prenošenja s nekropole Lipovci bila uzidana u vanjski zid župnoga stana u Kočerinu, a u svibnju 2004. izvađena je iz zida i izložena u župnom uredu. Da ovaj spomenik ima veliko značenje u kulturi sjećanja hrvatskoga naroda svjedoči nam i održavanje znanstvenoga skupa u povodu 600. obljetnice Vignjeva epitafa.

Tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kod Livna 2003. godine pronađen je natpis koji je svoje mjesto pronašao na poštanskoj marki iz 2017. godine, također na temu Arheološko blago.⁸³ Radi se o ploči s natpisom svećenika glagoljaša imenom Tjehodrag i pisana je hrvatskom ćirilicom sredinom 12. stoljeća. Ovaj natpis, uz Humačku ploču, jedan je od najstarijih pronađenih ćiriličnih natpisa te nam je još jedno svjedočanstvo o prisutnosti svećenika glagoljaša na ovim područjima koji su crkvene obrede služili na staroslavenskom jeziku.⁸⁴ Sva tri spomenika važan su dio hrvatske kulturne baštine, svjedoci hrvatske srednjovjekovne tropismenosti i kao takvi trebali bi imati više mjesta i u današnjem obrazovnom sustavu.

str. 192; MILAN NOSIĆ, *Humačka ploča*, Hrvatsko filološko društvo, Rijeka, 2001., str. 132.

81 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2004-kočerinska-ploca/10668> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (priř.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 114-115.

82 Za ovu temu vrlo je važan zbornik radova: GRGO MIKULIĆ (ur.), *Viganj i njegovo doba*, Gral - Odbor za obilježavanje 600. obljetnice, Kočerin - Široki Brijeg, 2004.; MLADEN ANČIĆ, "Kako 'popraviti' prošlost - Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća", u: *Povijesni prilozi*, 34, Zagreb, 2008., str. 83-102; MARINKA ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa u Hercegovini*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009.

83 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2017-ploca-s-natpisom-popa-tjehodraga-u-listanima/11067> (3. 3. 2022.).

84 MARIJA MARIĆ - MARINKA ŠIMIĆ - ANTE ŠKEGRO, "Pop Tjehodrag i njegov natpis", u: *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 2007., str. 9-31; SAVVA MIKHAYLOVICH

Kad već govorimo o kulturnoj baštini, svakako su najpoznatiji i najprepoznatljiviji srednjovjekovni spomenici bilizi ili kako se najčešće nazivaju stećci. Kroz temu Arheološko blago na redovnim poštanskim markama predstavljeni su tri puta i jednom kao prigodna marka u povodu Međunarodnoga dana kulturne baštine. Bilizi su nadgrobni spomenici različita oblika i s bogatim ukrasnim motivima, a najviše ih je datirano u 14. i 15. stoljeće, iako se njihova pojava registrira i u 12. stoljeće. Motiv "Stećci" izdat je na poštanskoj marki 2007. godine.⁸⁵

Na poštanskim markama HP Mostar svoje mjesto našle su i dvije nekropole sa stolačkoga područja koje su zbog svoje brojnosti i bogato ukrašenih biliga ujedno i nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine. Radi se o nekropoli u Boljunima (marka puštena u promet 2007.)⁸⁶ koja je po brojnosti natpisa na bilizima na prvome mjestu u našoj zemlji. Spomenuta nekropola broji 274 biliga, a među njima ističe se onaj s natpisom "a se leži dobri junakъ i čoek vlatko vukovič" za kojega se pretpostavlja da pripada vojvodi Vlatku Vukoviću koji se spominje u povelji Tvrtka I. Kotromanića Dubrovniku iz 1378.⁸⁷

МІКНЕЕВ, "Есть ли глаголические буквы в двух надписях из Боснии и Герцеговины и на камнях из долины Брегалницы?", u: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2(30), Saint Peterburg, 2021., str. 105-115.

85 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-blogo-2006-stecci/10545> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 184-185.

86 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/medunarodni-dan-kulturne-bastine-boljuni/10501> (3. 3. 2022.); Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 216-217.

87 Literatura o srednjovjekovnim nekropolama biliga zaista je brojna, a još uvijek su predmet različitih istraživanja o čemu govori i nedavni simpozij održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru naslovljen *Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije*. Dio radova s ovoga simpozija objavljen je u časopisu *Hercegovina*, 6, serija 3, 2020. Ovdje ćemo navesti važnije literarne jedinice koje su nezaobilazne u istraživanju ove tematike: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.; BRANKA PURGARIĆ-KUŽIĆ, "Dosadašnja istraživanja o stećcima", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 28, Zagreb, 1995., str. 242-253; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabić, Sarajevo, 2009.; MIROSLAV PALAMETA, "Kršćanska likovnost na stećcima", u: IVO LUČIĆ (ur.), *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 279-330. O nekropoli Boljuni vidjeti:

Druga je, nadaleko poznatija, nekropola Radimlja koja je svoju mar-ku dobila 2020. godine.⁸⁸ Na ovoj nekropoli sačuvana su 133 biliga od kojih je veliki broj ukrašen raznolikim ornamentima i figuralnim prikazima. Natpisi na hrvatskoj ćirilici upućuju na to da je nekropola pripadala plemićkoj obitelji Hrabrena - Miloradovića. Pretpostavlja se da je dvadesetak biliga uništeno prilikom austrougarske gradnje ceste koja presijeca nekropolu na dva dijela.⁸⁹

Godine 2014. HP Mostar izdaje marku, u sklopu teme Arheološko blago, s motivom biliga u Služnju.⁹⁰ Bilig je bio utonuo u zemlju na lokalnom rimokatoličkom groblju i 2013. godine očišćen je i postavljen u prvobitni položaj. Riječ je o biligu impozantnih dimenzija i lijepih ukrasnih ornamentata s natpisom Ugrina Vratušića.⁹¹ Upravo zbog svoje impozantne ljepote koja je dugo vremena bila sakrivena pod zemljom, ovaj bilig zaslužio je svoje mjesto na poštanskoj marki i postao je promotor naše kulture i povijesti.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Boljuni srednjovjekovni nadgrobni spomenici", u: *Starinar*, XII., Beograd, 1961., str. 175-206, (ćir.); MARINKA ŠIMIĆ, "Natpisi na stećcima u Boljunima kod Stoca", u: *Hrvatska misao*, Sarajevo, 2-3/2007., str. 107-133; MIROSLAV PALAMETA - MIRO RAGUŽ - MARINKO ŠUTALO, *Tajna Boljuni - The Mystery of Boljuni*, Smart Mostar, Mostar, 2012.

88 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2020/13046> (3. 3. 2022.).

89 ALOJZ BENAC, *Radimlja*, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1950.; MIROSLAV PALAMETA, "Kršćanska likovnost na stećcima s Radimlje", u: *Hercegovina*, 8-9 (16-17), serija 2, Mostar, 2002.-2003., str. 31-52; MIROSLAV PALAMETA - MIRO RAGUŽ, *Razgovor s Radimljom*, Javna ustanova Radimlja - Stolac, Stolac, 2018.

90 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2014-stećak-u-služnju/10560> (3. 3. 2022.); Poštanske marke na temu Arheološko blago svake godine HP Mostar izdaje na dan 12. svibnja. Na taj dan 1993. godine objavljena je prva poštanska marka ovog operatera. Prema programu izdavanja maraka za 2022. planirano je izdavanje marke s motivom Vitkova biliga. Program izdavanja maraka pogledati: https://www.post.ba/media/files/program_izdavanja_postanskih_maraka_2022_hr.pdf (3. 3. 2022.).

91 ROBERT JOLIĆ, "Uređivanje stećaka na Služnju", u: *Naša ognjišta*, Tomislavgrad, 7-8/2013., str. 18; DIJANA KORAĆ - RUŽICA MIRKOVIĆ, "Stećci u općini Čitluk", u: *Hercegovina*, 4, serija 3, Mostar, 2018., str. 146-149; <https://arheo-hercegovina.com/2013/07/23/bilig-u-služnju/> (3. 3. 2022.).

Srednjovjekovni novac kao motiv na poštanskim markama

Vladari i velikaši Bosanskoga Kraljevstva kovali su vlastiti novac. Prvi od njih bio je ban Stjepan II. Kotromanić što potvrđuju nalazi nekoliko emisija srebrenih dinara.⁹² Novac je nastavio kovati i ban Tvrtko, te je slično kao i njegov stric Stjepan II. kovao novac po dubrovačkom kalupu za što su mu Dubrovčani zaprijetili kaznom od 500 perpera ukoliko nastavi s takvom praksom.⁹³ Nakon što se okrunio za kralja Tvrtko je nastavio kovati novac, a prema pisanim izvorima to je činio u Srebrenici jer se u nekoliko slučajeva spominju *de grossis de Srebernica*.⁹⁴ Od kraja 14. stoljeća do 1436. godine nema podataka o kovnici novca bosanskih kraljeva. Tek 1436. godine pojavljuje se novac kralja Tvrtka II., a novac su poslije kovali Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević. Kako je Srebrenica od 1411. godine bila pod vlašću srpskih vladara, kovnica je morala biti podignuta na drugome mjestu. S velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je kovnica novca bila smještena u Fojnici koja je zbog blizine rudnika srebra mogla ispuniti takav zahtjev, a osim toga Fojnica se naglo razvija od tridesetih godina 15. stoljeća, gdje su prisutni brojni dubrovački obrtnici, a posebno zlatari.⁹⁵ U spomen i sjećanje na novac bosanskih kraljeva HP Mostar

92 DESANKA KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo, 1961., str. 18-22.

93 M. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I., str. 48-50.

94 M. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I., str. 51-52. Ćiro Truhelka smatrao je kako je Tvrtko I., nakon što se okrunio za kralja 1377. godine, prestao kovati novac. ĆIRO TRUHELKA, "Nalaz bosanskih novaca, Obreten kod Ribiča", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 17, Sarajevo, 1905., str. 21-22. Ivan Rendeo imao je jednako mišljenje. IVAN RENĐEO, "Novci bosanskih vladara", u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, HKD Napredak, ²1991., str. 676-677. Ovdje treba spomenuti jedan dokument iz 1444. godine, u kojem Dubrovčani nastoje odgovoriti kralja Tomaša da ne kuje novac, naglašavajući kako novac nisu kovali ni "kraljevi Tvrtko 'Stari' Dabiša, Ostoja i Stevan Ostojić". M. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I., str. 51.

95 DESANKA KOVAČEVIĆ, "Gdje je bila kovnica novca bosanskih vladara", u: *Godišnjak istoriskog društva BiH*, 4, Sarajevo, 1952., str. 273, 275-276, (ćir.); D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 155-156. Osim navedena mišljenja prema kojemu je bosanska kovnica novca obnovljena 1436. godine, povjesničar Pavo Živković smatra kako se to dogodilo već 1428. godine te pri tome naglašava kako je obnova kovnice novca bila vezana uz bolanje srebra. PAVO ŽIVKOVIĆ, "Prve vijesti o bosanskoj kovnici

objavila je četiri prigodne poštanske marke s motivima srednjovjekovnog novca. Prvo su 2018. godine na Svjetski dan štednje (31. listopada) objavljene dvije poštanske marke s motivom srebrenoga novca dinara i groša kralja Tvrtka II.⁹⁶ Istom prigodom 2021. godine također su objavljene dvije prigodne poštanske marke s motivom zlatnika kralja Tvrtka I. s prikazom lava i kacige.⁹⁷

Završni osvrt

Kao što je naglašeno na početku ovoga rada srednjovjekovni motivi na poštanskim markama nisu dosad bili predmet proučavanja povjesničara, a u jednakoj mjeri nisu proučavani ni u kontekstu kulture sjećanja i pamćenja. U radu su analizirane 32 poštanske marke sa srednjovjekovnim motivom ili natpisom koje je objavila HP Mostar u razdoblju od 1993. do kraja 2021. godine. Među analiziranim markama trećina se javlja s motivom srednjovjekovnih gradova. Kroz ovu analizu može se vidjeti kako su se na poštanskim markama našli gradovi koji su tijekom srednjega vijeka imali različitu ulogu i važnost. Tako su prikazani gradovi koji se u izvorima javljaju jednom te nisu imali odlučujuću ulogu i važnost, ali i gradovi koji su bili prijestolnice. Prikaz srednjovjekovnih gradova, naselja ili utvrda čini se sasvim razumljivim jer njihovi ostatci još uvijek na određen način predstavljaju "živu prošlost" koja članove određene zajednice podsjeća na njihovu povijest. Situacija je nešto drugačija kada su u pitanju poštanske marke posvećene osobama. U tom slučaju može se vidjeti kako se kao motiv javljaju najvažnije osobe, vladari, velikaši i kraljica, te nema spomena običnih ljudi ili onih koji se u izvorima javljaju rijetko. Sličan zaključak može se izvesti i kada su u pitanju važne obljetnice, spomenička baština ili pak prikaz novca. U kontekstu kulture pamćenja i sjećanja objavljivanje poštanskih maraka s ovakvim motivima ima zadatak podsjetiti članove određene zajednice na njihovu povijest. Naime, sve one koji dijele istu prošlost, kulturu, jezik, a u konačnici i povijest, nastoji se kroz poštansku marku,

novca poslije smrti Tvrtka I Kotromanića", u: *Godišnjak društva istoričara BiH*, 28-30, Sarajevo, 1979., str. 272, 277-278.

96 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/numizmatika-novac-kralja-tvrtka-ii-dinar/11807> (3. 3. 2022.); <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/numizmatika-novac-kralja-tvrtka-ii-gros/11808> (3. 3. 2022.).

97 <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/numizmatika-2021-zlatnik-kralja-tvrtka-i-lav/13441> (3. 3. 2022.); <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/numizmatika-2021-zlatnik-kralja-tvrtka-i-kaciga/13442> (3. 3. 2022.).

Tabela 1. Popis poštanskih maraka sa srednjovjekovnim motivom objavljenih u HP Mostar.

Tema	Naziv izdanja	Datum izdavanja
Gradovi Bosanskoga Kraljevstva na poštanskim markama	Hercegbosanski srednjovjekovni gradovi - Jajce	18. 5. 1993.
	550. obljetnica Ljubuškog	8. 12. 1994.
	Hrvatski srednjovjekovni gradovi BiH - Srebrenica	20. 12. 1995.
	Hrvatski srednjovjekovni gradovi BiH - Livno	9. 4. 1998.
	Hrvatski srednjovjekovni gradovi BiH - Bobovac	30. 3. 1999.
	550. obljetnica spomena Mostara	2. 4. 2002.
	Arheološko blago - Gabela	12. 5. 2007.
	550 godina Žepča	14. 10. 2008.
	Srednjovjekovni gradovi - Visoko	22. 6. 2012.
	Srednjovjekovni gradovi - Blagaj	22. 6. 2012.
	Europa 2017. - Vranduk	9. 5. 2017.
	Europa 2017. - Počitelj	9. 5. 2017.
Srednjovjekovni bosanski i humski vladari i velmože	Znameniti Hrvati iz Herceg-Bosne Hrvoje Vukčić Hrvatinić	8. 12. 1993.
	Europa 1996. - Znamenite žene - Kraljica Katarina Kosača Kotromanić	20. 7. 1996.
	650. obljetnica smrti Stjepana II. Kotromanića	28. 9. 2003.
	850. obljetnica rođenja Kulina bana	1. 3. 2013.
Obljetnice srednjovjekovnih događaja	550. obljetnica Hercegovine	8. 4. 1998.
	800. obljetnica abjuracije na Bilinom polju	8. 4. 2003.
	800. godina Franjevačkoga reda - Crkva	4. 10. 2009.
	800. godina Franjevačkoga reda - Križ	4. 10. 2009.
Spomenička baština	Spomenici pismenosti u BiH - Humačka ploča	13. 6. 2002.
	Arheološko blago 2004. - Kočerinska ploča	27. 6. 2004.
	Arheološko blago 2006. - Stećci	9. 9. 2006.
	Međunarodni dan kulturne baštine - Boljuni	23. 9. 2007.
	Arheološko blago 2014. - Stećak u Služnju	12. 5. 2014.
	Arheološko blago 2017. - Ploča s natpisom popa Tjehodraga u Lištanima	12. 5. 2017.
Arheološko blago 2020. - Radimlja	Arheološko blago 2020. - Radimlja	12. 5. 2020.
Heraldika	Arheološko blago 2009. - Grb hercega Stipana Vukčića Kosače	12. 5. 2009.
Numizmatika	Novac kralja Tvrtka II.: Dinar	31. 10. 2018.
	Novac kralja Tvrtka II.: Groš	31. 10. 2018.
	Zlatnik kralja Tvrtka I. - Lav	31. 10. 2021.
	Zlatnik kralja Tvrtka I. - Kaciga	31. 10. 2021.

koja predstavlja samo jedan medij, povezati s određenim, kako to Pierre Nora naziva, mjestom pamćenja. Pošta kao institucija, iako ona zapravo predstavlja organizaciju,⁹⁸ kako je već rečeno na početku rada, ne "posjeduje" sjećanje, ali ga zato stvara kroz objavljivanje poštanskih maraka s različitim motivima. Objavljivanje poštanskih maraka u određenim vremenskim razmacima upravo predstavlja proces pamćenja, ili kako je na početku rada navedeno, to je "rad na sadržaju", koji određenu društvenu zajednicu podsjeća što treba pamtiti kako bi se u konačnici stvorilo ono što se naziva "skup uspomena" koje jedna takva zajednica dijeli međusobno. Ovo vrijedi za sve poštanske marke bez obzira podsjeća li određeni motiv na srednjovjekovni grad ili utvrdu, važnu obljetnicu ili značajnu povijesnu osobu, ili pak arheološke ostatke i spomenike.

98 Institucije i organizacije se u ovom slučaju shvaćaju onako kako ih je definirao Douglas C. North. DOUGLASS C. NORTH, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990., str. 3.

How Vitezovic read Mrnavic

MIROSLAV PALAMETA
Mostar
E-mail: miropal@yahoo

UDK: 821.163.42-94.09 Mrnavić I. T.
82:176.8]”16”
Review article
Received: 15 May 2022
Accepted: 23 June 2022

VICTORIA VESTIĆ
Postdiplomantica na Filozofskom fakultetu
Sveučilišta u Splitu
E-mail: vvestic@gmail.com

Summary

Plorantis Croatiae saecula duo (1703) by Pavao Ritter Vitezovic (1652-1713) and *Vita Petri Berislavi* (1620) by Ivan Tomko Mrnavic (1580-1637), two significant works in the Croatian literary corpus written in Latin that deal with important historical characters and events from Croatian history with the explicit intent of preserving them from oblivion, have unjustifiably been omitted from the national literary canon. Following recent scholarly interest in these works in the last fifteen years or so, this paper reinvestigates and confirms intertextual references, with special emphasis on Vitezovic's relation to Mrnavic. The article focuses on determining traces and re-stylizations of parts of the *Vita* in around sixty lines of verse from the first canto of the *Two Centuries of Croatia in Mourning*, which are shown to be a complete episode, paradigmatic in its ideological concept for the whole poetic work.

Keywords: re-stylization; Vitezovic; Mrnavic; contraction, versification, expansion.

Kako je Vitezović čitao Mrnavića

Pregledni rad
Primljeno: 15. svibnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Plorantis Croatiae saecula duo (1703.) Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.) i *Vita Petri Berislavi* (1620.) Ivana Tomke Mrnavića (1580.-1637.), dva značajna djela iz korpusa hrvatske književnosti na latinskom jeziku koja se zanimaju važnim povijesnim likovima i događajima iz hrvatske povijesti s izričitom nakanom njihova očuvanja od zaborava, ostala su dugo i neopravdano izvan nacionalnog književnog kanona. Na tragu novijih znanstvenih zanimanja za ta djela tijekom posljednjih petnaestak godina članak preispituje i utvrđuje interferencije s posebnim osvrtom na Vitezovićev odnos prema Mrnaviću. U tom smislu članak se fokusira na utvrđivanje tragova i prestilizaciju dijelova *Životopisa* u šezdesetak stihova iz prvog pjevanja *Dva stoljeća plačne Hrvatske*, koji se pokazuju cjelovitom epizodom, paradigmatičnom po svom idejnom konceptu za cijeli spjev.

Cljučne riječi: kanon; prestilizacija; Vitezović; Mrnavić; Berislavić.

Introduction

Pavao Ritter Vitezovic, the first professional Croatian literary author and polymath who lived at the turn of the 18th century, authored numerous works in Latin and in the vernacular. Traces of other authors in his published and unpublished works, both his older compatriots as well as European authors, speak decidedly in favor of Vitezovic being widely educated and well-read. Among these names, Ivan Tomko Mrnavic, an immensely educated and prolific author who was active up to the third decade of the 17th century, stands out in a special way. Besides Mrnavic's *Life of Petar Berislavic* (*Vita Petri Berislavi*)¹ being Vitezovic's inspiration for the sixty or so hexameters

1 IVAN TOMKO MRNAVIC, *Vita Petri Berislavi Bosnensis episcopi Vesprimensis. Dalmatiae Croat. Slauon. Bosnaeque bani*, Venice, 1620; *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, translated by Tamara Tvrtkovic. Croatian Institute of History - Museum of the City of Trogir, Zagreb - Trogir, 2008. Hence-

in the poetic work *Plorantis Croatiae saecula duo* (*Two Centuries of Croatia in Mourning*), which is the focus of this paper, Vitezovic also mentioned Mrnavic by name in his earlier works. Along with other information in his *Chronicle* for the year 1630, Vitezovic noted that Ivan Tomko Mrnavic, the bishop of Bosnia and lector of Zagreb, of royal descent, who wrote many beautiful books, was living at the time.² Such credit - in every sense atypical for a chronicle entry - was not made by Vitezovic for any other literary author. From it, we can confidently decipher that he valued Mrnavic and his writing, and even the books he had in mind. In fact, the note about Mrnavic's royal descent ("Kralevfkoga pokolenja") in the chronicle summary points to a book with an inauthentic genealogy, *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae*,³ and the specified year to an extremely valued collection of saints' biographies from Illyricum, *Regiae sanctitatis illyricanae foecunditas*, which was printed in 1630. Vitezovic mentioned the same book by name in *Croatia rediviva* (1700) (*Croatia Revived*) in which he projected his vision of Croatia almost onto the whole area of the Roman province of Illyricum. However, he noted the long form of the title from memory, and therefore, instead of *foecunditas* being the last word in it, he wrote *nobilitas*, leading Marotti⁴ to think of a conflation with Mrnavic's hagiographic title *Unica gentis Aureliae Valeriae Salonitanae Dalmaticae nobilitas*.⁵ Vitezovic was actually referring to the claim that Austria was also part of Illyricum, which Mrnavic had laid out in the Dedication of his work to Ferdinand III, Holy Roman Emperor.⁶

forth referred to in the paper as *Vita*, and as VPB with the corresponding page number after citations.

- 2 "1630 [...] Shvilje ovo vreme Ivan Tomko Mernyavich Biskup Boffanfki Lector Zagrebacski, Kralevfkoga pokolenja, ki je vnoge lipe Knyige popifal." PAVAO RITTER VITEZOVIC, *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov u dva dela razredjen, koterih prvi drzi od pocetka svieta do Kristusevoga porojenja drugi od Kristusevoga porojenja do ispunjanja leta 1690.*, Zagreb, 1696, p. 189.
- 3 IVAN TOMKO MRNAVIC, *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae*, Rome, 1632.
- 4 BOJAN MAROTTI, *O preidevanje latinskoga izvornika i o nekim osobitostima hrvatskoga prijevoda*, in: PAVAO RITTER VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, Edited and translated by Zrinka Blazevic and Bojan Marotti, Matica hrvatska, Zagreb, 2019, pp. 295-329.
- 5 IVAN TOMKO MRNAVIC, *Unica gentis Aureliae Valeriae Salonitanae Dalmaticae nobilitas*, Rome, 1628.
- 6 SAME, *Regiae sanctitatis illyricanae foecunditas*, Rome, 1630.

In motivating a Habsburg, who was at the same time the Croatian-Hungarian King, to turn his foreign policy interests towards those regions of Illyricum under Ottoman control, Vitezovic verified his political conception, especially as the spatial vision of Illyricum was similar to that found in Mrnavic's work and in *Croatia Revived*.

Plorantis Croatiae is Vitezovic's elegiac epic composed of 2792 hexameters, in which Croatia personified narrates the troubles that befell her during the 16th and 17th centuries. Her first-person lamentation - about battles and wars on land and sea, especially about the Turkish devastations, about her bans, known and unknown sons who bravely defended her and died for her, about lost fortresses, plagues, and natural disasters - follows the chronology of events. With years noted next to some concisely described events, Kombol saw it as "a sort of poetic chronicle."⁷ It was published in Zagreb in 1703 and dedicated to Count Ivan Ferdinand Josip Herberstein (1663-1721), the vice-president of the Court's War Council in Graz. Vitezovic knew him from the time they had worked together on the Border Commission with Turkey when he was hoping for a more favorable outcome of the preparations for his homeland. In his dedication to Herberstein, Vitezovic wrote, among other things, that he still could not believe that the most beautiful regions from the Sana River to the Vrba River continued to remain under the Turks.⁸ The poet's betrayed expectations undoubtedly added to and defined the final tone of the poetic work. However, Vitezovic did not falter in his commitment, and according to Bratulic, he published his poetic work "seeing that he would have to widen the circle of those who could help determine secure borders"⁹ after some subsequent war and in more favorable conditions. He had published the serious treatise *Croatia rediviva* with the same aim a year earlier, whose political ideas about Croatia's territory were not only encompassed by *Plorantis Croatiae*, but also inspired Croatian political thought up to and including the 19th cen-

7 MIHOVIL KOMBOL, *Poviest hrvatske književnosti do Narodnoga preporoda*, MH, Zagreb, 1945, p. 273.

8 P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, p. 27.

9 JOSIP BRATULIC, "Oživjela Hrvatska u obzoru života i djela Pavla Rittera Vitezovića", in: PAVAO RITTER VITEZOVIC, *Oživjela Hrvatska*, Golden marketing, Zagreb, 1997, pp. 7-40.

ture.¹⁰ However, the borders remained the same, Vitezovic's *Plorantis Croatiae* was forgotten and up until recently, it has remained outside the more serious interests of the scientific community.

Recent interest in Vitezovic and his works opens the possibility of wider reception, most particularly in the critical edition of the *Plorantis Croatiae saecula duo*, that is, *Two Centuries of Croatia in Mourning*, which includes a Croatian translation, accompanying commentary and scholarly papers.¹¹ Taking the poeticized historical events, crucial for national survival, as a starting point, the introductory study "The Birth of a National Epic: *Two Centuries of Croatia in Mourning*"¹² by Zrinka Blazevic, the editor and translator, argues that according to its characteristics the poetic work is a prototype of a national epic.

One of the arguments for determining the type of poem that is of special interest for this paper is the argument for the formation of the characters of the Croatian bans. The author calls them viceroys and constructs them as fathers of the homeland who symbolize the political survival of the Croatian Kingdom.¹³ Vitezovic may have used Mrnavic's literary creation Petar Berislavic as a role model for these characters. From what is presently known, the title of viceroy was first used, along with ban, in the collection *Pannoniae luctus* (1544),¹⁴ whose elegiac tone, similar subject matter of Turkish conquests and lamenting point of view from the very title could have also inspired Vitezovic, as it did Mrnavic. In the context of shaping the character of the ban as an almost independent position with foreign policy

10 FR. HRVATIN GABRIJEL JURISIC, "Pavao Vitezović kao Latinist," Senj, vol. 22, 1995, p. 204.

11 P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, pp. 40-43.

12 ZRINKA BLAZEVIĆ, "Rađanje nacionalnoga epa: *Dva stoljeća uplakane Hrvatske*", in: P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, pp. 5-21.

13 ZRINKA BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing i Narodne novine, 2008, p. 316.

14 In the unpaginated book of verses in Latin and Greek, Petar Berislavic is first named in the title of the poem *Petri Berislo episcopo Vesprimiensi et proregi Croatiae Jochanes Langus* by the author Johannes Langus, and then also by the editor who intervened in the original papal letter *Leo Papa X. Petro Berislo episcopo Wesprimiensi, provinciarum Dalmatiae et Croatiae proregi. Hieronymus Vietor, Pannoniae luctus quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliique funesti casus deplorantur*, Krakow, 1544.

competencies, the author of the *Vita* tells of Petar's signet ring which he also used when officially dealing with foreigners (*apud suos externosque* [VPB, p. 4]), and in the letters of Pope Leo X to Petar, Mrnavic, along with the title of the bishop of Vesprim, adds the title of "governor of Illyricum" (*Illyrici Praetori* [VPB, p. 34]). The inclusion of the Illyrian ideologeme becomes clearer in the full title of the *Vita*, that is, *Vita Petri Berislavi Bosnensis, episcopi Vesprimensis, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnaeque bani*, suggesting a territorial national space under the ban's competence, and a national and cultural Illyrianism constituted by one nation with one language in four old kingdoms, which, as a Saint-Jeromian idea, will be confirmed by the highest Vatican court in the mid-17th century.

Ivan Tomko Mrnavic wrote and had *The Life of Petar Berislavic* printed in 1620, on the occasion of the centenary of Berislavic's death with the intent of keeping the memory of the great hero and ban alive, which had been enveloped in a "shameful silence" during the century.¹⁵ In accordance with traditional genre conventions, the *Vita* presents its hero, a descendant of noble ancestors, from birth till death. Although no life period is omitted, the *Vita's* content, often imaginative and literarily convincing, is concentrated on Berislavic's life of, first court, and then Church and state obligations and business, the observance of which always enhanced his reputation and glory and, in his days as ban, also the envy and hatred of opponents. He dedicated it to abbot Juraj Draskovic (VPB, p. 3), the grandson of Nikola Istvanffy, who made available reference parts of the text from his grandfather's manuscript *Povijesti (Histories)*. The work and the author were appreciated by many even before Vitezovic. It suffices to mention Ivan Lucic, Jerolim Pastric, Pavle Andreis, Daniel Farlati,¹⁶ until Alberto Fortis, without any proof in his text about Antun Vrancic, accused Mrnavic of plagiarizing a non-existing original that had supposedly been written by Vrancic.¹⁷ When this accusation came into focus again, together with opposing views, at the time the national literary canon was being formed, Mrnavic and his numerous works in Croatian and Latin were not reprinted. Only after a reprint of the *Vita* with a Croatian translation was published in 2008, and the study *Fik-*

15 I. T. MRNAVIC, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, translation by T. Tvrtković, p. 3.

16 MIROSLAV PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, Školska knjiga, Zagreb - Split - Mostar, 2016, pp. 52-57.

17 *Same*, pp. 58-60.

cionalnost Životopisa Petra Berislavića (2016) (*The Fictionality of the Life of Petar Berislavic*) which in a detailed manner argues against the accusation and demasks the reasons for Fortis's deception,¹⁸ have the conditions been created for a rehabilitation of the distorted perception which neither the author nor the work deserved.

Mrnavic's *Vita*, which has fulfilled its basic intent of wresting the name of ban Berislavic from oblivion, inspired a whole from line 106 to line 164¹⁹ in Vitezovic's *Plorantis Croatiae*. By summarizing a few comprehensive episodes into concise hexameters, the poet still managed to preserve clear signals that indicate their origin.

1. The Battle of Dubica

Vitezovic's epic²⁰ introduces ban Berislavic at the moment of his victory over the Turks at Dubica on the August 16, 1513. Actually, this battle was not fought against regular Turkish troops, but against a

18 While writing his text, Fortis had extensively used the biography of Antun Vrancic (in manuscript) written by the latter's cousin, a young Faust Vrancic, and which Fortis found in the Vrancic archive in Sibenik. In order to deflect anyone's suspicion, he accused Mrnavic of plagiarizing Antun Vrancic with vehement moral indignation right at the beginning of his own loose translation of Faust Vrancic's text into Italian. See in detail: M. PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, pp. 210-231.

19 The content from line 2638 to line 2639 has been taken from the *Vita*. "Inde Dobo, celsam Beriflavi stemmatis arcem /Praesidio privat nostro, Turcoque restaurat." ("Then from Dobo, the famed Berislavic's fort, Our crew went and the city returned to the Turks") P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, pp. 192-193. Even the first edition of *Plorantis Croatiae* mentions "Dobo" as the fortress of Berislavic's kin, which is either the poet's or merely a printing mistake. It should stand "Dobor", which is a fortress northeast of Dobo towards the Sava River, after which one branch of the Berislavic family is called Doborski. According to the *Vita*, it was liberated from the Turks by Petar after the death of Frane Berislavic, which is, in a historical sense, Mrnavic's fictional construct; Cf. M. PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, pp. 73, 74, 176-177, 241. At the time Vitezovic was writing his poetic work, the Dobor fortress was an insignificant place, but Dobo was known, especially because of an unsuccessful attempt by those who manned it to stop the breach of Eugene of Savoy towards Sarajevo, five or six years before *Plorantis Croatiae's* publication. Since Herberstein, to whom the poetic work was dedicated, was also among Eugene of Savoy's officers, it is entirely possible that this replacement was made by Vitezovic on purpose.

20 The analysis uses the critical edition: P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, pp. 40-43.

very numerous formation of *akindji*, military pillagers whose sudden and persistent incursions and devastation of enemy territory encouraged depopulation until their final conquest. This Turkish strategy proved to be very dangerous and effective, especially after the death of King Matthias Corvinus (1490), and thus, in the odd twenty years or so, the Battle of Dubica was one of the most significant military victories of a Croatian ban over the Turks. All existent domestic chronicles noted the event, just like Vitezovic's *Chronicle* from 1696²¹ informs the reader that ban Petar Berislavic, together with his heroes and knights, killed two thousand Turks on Dubica field. The number of dead adversaries and other information points to the *History of the Hungarian Kingdom* by Nikola Istvanffy which reports the event in a single passage.²² Vitezovic's chronicle entry could have derived from it, if not taken from Vramac's *Chronicle* where it can be found in the same form.²³

Just like the whole epic, Vitezovic's five Latin verses dealing with this event are composed in a register of elevated lamentation, while the event itself is stylized by a string of synecdoches. In them, the poet's homeland laments its fate exposed to Turkish pillaging, yet simultaneously proud of its hero who defended her and mercilessly punished her oppressors.

21 SAME, *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov u dva dela razredjen, koterih prvi drzi od pocetka svieta do Kristusevoga porojenja drugi od Kristusevoga porojenja do ispunjanja leta 1690.*, p. 134.

22 "Et quum in provintia veniset, brevi occasionem virtutis fortitudinisque suae declarande fortuna ei obtulit. Nam, cum Turcae magno numero Savum traiecissent et regionem inter Savum et Hunnam fluvios (hunc a priscis Valdanum olim appellatum fuisse quidam putant) adiacentem passim popularentur ac ferro et igne vastarent. Colectis, quantis in re subitanea et tumultuaria potuit, copiis eos non procul ab arce et oppido Dubicensi ubi Hunna in Savum influit, adortus est, insignique edita pugna hostes fudit atque fugavit, et fugientes longe lateque persequutus, amplius duo millia eorum interfecit, captis quamplurimis et multo maxima parte in Savum demersa paucis natando evadentibus ita ut hostes audaciae perfidiaeque suae et violatorum induciarum cumulas poenas dedisse viderentur. Atque hac strage perculti, simul etiam qualicumque induciarum vi coerciti, excursionibus et praedis agendis aliquamdiu abstinerunt". NIKOLAUS ISTVANFFIUS, *Historia Regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis Historiarum de rebus Ungaricis*, liber IV., Köln, 1622, p. 38.

23 ANTUN VRAMEC, *Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim jezikom*, Ljubljana, 1578, p. 53.

Excurrit Turcus Dubicensia rura superbus
Et praedas iam victor agit, potiturus iisdem,
Ni Beriflav Prorex hostem invasisset, et ipsum
Fudisset ferro, rapidis mersisset et undis;
Latronem nam praeda ingens et culpa gravabat.

the arrogant Turks invaded the villages around Dubica, already driving forth the victory loot. They would have pillaged even more if not for the valiant attack of Berislav viceroy who either with a sharp sword cut them down, or in swift waves drowned them: great loot and guilt always burden the robber.

It is obvious even at first glance that the factual template in the content of the quoted verses is not the same for Vitezovic's entry in the *Chronicle*. As neither the aforementioned passage from Istvanffius's *History* nor other available sources mention military plunder at all in the description of the battle, the only source that remains is Mrnavic's *Life of Petar Berislavic*, where the writer shaped a very extensive story about the whole event, exhaustively following available historical data, mainly very short reports, unprecise maps of the time, as well as the patterns of descriptions of John Corvinus's battles with the Turks by Bonfinius.²⁴ For all the information in these verses from Vitezovic, which otherwise looks fragmentary, short passages can also be extracted from Mrnavic's narrative, showing it to be their certain source.

The first of these implies that the devastation and pillaging was the main goal of the Turkish formation of twelve thousand soldiers under the command of Yunus Pasha after crossing the Una River: "(...) The Turks have suddenly invaded into upper Croatia from Bosnia and with quick incursions they combed those regions, made the flocks run away, captured and imprisoned a vast number of people found there and inflicted heavy damages and losses to the inhabitants."²⁵ Vitezovic's statement, "They would have pillaged even more" (*potiturus iisdem*), relates directly to the end of the siege of the fortress Blinja from Mrnavic's story, where the "champions locked themselves

24 M. PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, p. 123.

25 I. T. MRNAVIC, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, p. 11 (translated from Latin into Croatian by Tamara Tvrtkovic).

up with the more precious equipment."²⁶ Even though the Turks were hoping for greater loot, they had to pull back because of news that ban Petar Berislavic had crossed the Sava River from the north with an army and assumed a strategic position which would prevent them from returning the way they had planned:

August 15 arrived, the holy day of Ascension of the Virgin into the Heavens, when Petar, in the aforementioned valley where the Una flows into the Sava River, made camp in order to shield the flanks of the camp from two sides and to, at the same time, take away from the enemy the possibility of retreat.²⁷

When the Turks saw that there were not even three thousand soldiers with the ban, they celebrated the next day's victory the whole night in advance. However, in the battle that lasted four hours, as the original precisely states, the Turks were completely crushed. Many of them were taken prisoner. Panic found its way into their ranks, and many non-swimmers found their deaths in the waves of the two rivers while trying to flee. The original does not give a precise number of dead, but only states that "A vast number of Turks fell by the sword, and many of them perished in the river" (VPB, p. 28). It is only here in Vitezovic's stylizations that his insistence on synecdoche in all four verses does not preserve clarity, as the Croatian translator took the parallel occurrence of dying by the sword and drowning in the waves as successive events experienced by the same subject.

2. Description of the winter of 1514

The next five verses deal with the cataclysmic winter cold which was killing people and cattle in northern Croatia in 1514. The description of unusual weather conditions, a staple of chronicle narrating, with Vitezovic being no exception, functionally and logically fits into the sorrowful intonation of the whole epic:

Rara nimis hinc, saevit hyems tam frigore multa
Quam nive (qua tellus bis trino mense sepulta
Plurima damna tulit) magna cum strage soluta
Iumentorum hominumque penes. Sic durior Aether
Saeviit in miseros.

26 *Same*, p. 12.

27 *Same*.

Even though later mild, the winter brought a great cold, and an abundance of snow (with which for six months even the earth was covered, inflicting damages), and bringing death to great numbers of both people and cattle. Even worse the wind whipped the poor.

Vitezovic's short description of the weather directly coincides with the description from *The Life of Petar Berislavic*. Immediately after the narration of the Battle of Dubica, Mrnavic described the snowy, frosty cold of the following winter as an introduction to the events in the wider area of the Kingdom, but first and foremost to explain the failure of the winter attack of the Bosnian Pasha on the city of Pozega and the Berislavic estates therein: "The next year, 1514, is remembered by an abundance of snow and by an intolerable cold, so that many people and a great number of cattle died because of snow drifts. Snow remained high for a full six months that year."²⁸

Thus, Vitezovic only versified this description, which served to explain the king's monetary assistance to the inhabitants of Senj who had suffered at the hands of the Turks, intensifying the dimensions visually and tactilely with the frosty wind, a realistic depiction of the Bora in Senj. However, the content about Perény and the citizens of Senj, that the epic covers in the following lines of verse, concluding with line 123, have no direct connection to Mrnavic's *Vita*. Vitezovic's *Chronicle* also mentions them briefly in its entry for 1513.²⁹ This addition can only be comprehended on the level of the poet's idealogical political conceptions, which shall be discussed later.

Postquam melioribus auris
Altior aethereo terram Sol igne foveret,
Senonibus nostris infensi plurima Turcae

Damna patrant. Illis Rex succurrebat in aere:
Sed Peren, ut Prorex simul et Capitaneus urbis,
Deglubit Cives: tanto minus aptus honori,

28 *Same*.

29 P. R. VITEZOVIC, *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov u dva dela razredjen, katerih prvi drzi od pocetka svieta do Kristusevoga porojenja drugi od Kristusevoga porojenja do ispunjanja leta 1690.*, p. 134.

Quo minus est animi generosi: multa superbo
Fortunae desunt bona, desunt omnia avaro.

After with a warmer air
from the heavens, the Sun's torch warmed Almighty's earth,
to our citizens of Senj those brutal foes, the Turks

inflicted damages without count. The king aided them with money,
But Peren, the city captain and viceroy,
defrauded the citizens. He was completely unworthy of honor,
even less was he graced with a nobility of spirit. Little
does Fortuna give to an arrogant man, but to a greedy one she gives
nothing.

In the year indicated, Ambroz Peren was neither ban nor Senj's captain. He observed those duties shortly before ban Berislavic. The poet introduced this expansion here for several reasons, such as, intending to banish the idea that all Croatian bans were worthy persons, to contrast Peren with Berislavic, and place emphasis on Berislavic's selflessness, which the *Vita* mentions in several places, as well as introduce the citizens of Senj to verse, who were especially feared on the sea by both Turks and Venetians.

3. The siege of Sinj

The next episode about Yunus Beg, the Bosnian Pasha, or rather his incursion into the Cetinska Krajina region in 1516, his ferocious pressure on the Sinj fortress and the nameless hero, referred to only as the "citizen who was obliged"³⁰ (*amans Civis*), and who, feigning to be a defector, came before the Pasha and killed him, is a more expansive episode in the poetic work. Of course, this episode also includes the six final verses about the clearing of the province under the command of ban Berislavic who arrived after the Pasha's death and executed all the captured Turkish soldiers.

30 The translator recomposed Vitezovic's hexameters into Croatian pseudo-hexameters which are traditionally based on six accents per verse. This demanding job of versification has sometimes required a looser translation. Because of this, in such cases this paper directly bases its English translation on the Latin text.

Post ea Junus-Beg Bossnae Praefectus ad amnem,
 Cetina qui nobis, Nestum dixere priores,
 Impositum ruppi castrum Sin nomine, forti
 Marte premit, redigens in praedas omnia circum;
 Donec amans Civis propria cum morte salutem
 Exemit patriam; profugum simulatus, adivit
 Barbarum et occidit. Quo facto, instanteque Bano,
 Ad celerem dat terga fugam gens barbara, fama
 Territa Proregis Beriflavi: cui bene nomen
 Gloria lecta dedit: quoscumque is ceperat, omnes
 Infixos palis avibus porrexit in escam;
 Taliter exolvit poenas temerarius hostis.

After that Yunus Beg, the steward of Bosnia,
 attacked the Sinj fort which lay on a cliff
 next to the river called, by us, Cetina, and Nesta by ancestors.
 Everyone from the surrounding land he forced with his sword into
 slavery,
 until the citizen who was obliged to redeem with his own death
 the salvation of the homeland, feigning he was a defector, attacked
 the barbarian and cut him down.³¹ The viceroy arrived then,
 and the barbarian tribe began to run in fear hearing the news about
 Berislav viceroy, to whom bestowed a name
 the glory he reaped. Every one of his prisoners
 he put to the stake and gave to the birds to eat.
 That was the punishment every careless enemy suffered.

The facts contained in these twelve hexameters Vitezovic certainly took from Mrnavic's *Vita*, where the same characters and events are narrated in the same time and place. Indeed, no other known written source could offer similar content or information coherent enough for its reconstruction. The text begins with a presentation of Berislavic's military operation of clearing Turkish units that had been plundering

31 The Croatian re-composition of this text from line 128 to line 130, which reads, "Until the citizens themselves redeemed with their own death/the salvation of the homeland. Feigning to flee they/attacked the barbarians and cut them down (Sve dok građani sami ne otkupe vlastitom smrću/Spas domovine. Hinec da bježe, na bārbare oni/Nasrnu te ih posijeku)", completely deviates from the Latin original.

from the Cetina River to the Krka River while the ban was at the session of parliament in Pozun, and then a passage ensues from which Vitezovic took most of the information for his verses:

After a Turkish commander was killed in the siege of a very strong fortress, located down the Cetina River, and above Klis, called Sinj, by some soldier from the besieged fortress who vowed his life to the salvation of the homeland (and who, after leaving the fortress and pretending that he was a defector was brought before Yunus Beg, who was in turn impatient for information about the conditions in the fortress and careless, and so he was slaughtered before his own men, who immediately executed the soldier), the Turks were becoming discouraged. In fact, as soon as they learned that the ban was coming, whoever could, chose to flee. And all those he managed to capture, the ban put to the stake and left all around the tops of nearby hills for birds and beasts to eat.³²

In all of Mrnavic's story, which does not even take up double the space of the quoted text, there are no historically confirmed events at all, as the study *The Fictionality of the Life of Petar Berislavic* concludes. It suffices to note that Yunus Beg was executed the following year, in 1517, far away from Sinj. Sultan Selim had him executed when they were returning from Egypt where they had suppressed a Mamluk revolt. In fact, Yunus Beg was not the pasha of the Bosnian Sanjak from 1515,³³ as the same year he assumed a high function in Constantinople. Accordingly, the whole Turkish conquest of the same year, not mentioned by any report, the heroism and the sacrifice of the anonymous defector, as well as the putting to the stake of the prisoners, were all interesting constructions by Mrnavic.

In the fictional story, presented in a string of analepses and catalepsies, Vitezovic first interfered with the chronological sequence of events in the initial verses where he also included his reconstruction of the military violence in the wider region, which the *Vita* does not even mention. He also focused the description and position of the

32 M. PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, p. 144.

33 "Kad sultan 1514. diže vojsku na Perziju, pozove i bosanske spahije, koji pod vodstvom Junus bega zapute se u daleki svijet" ("When in 1514 the Sultan raised an army against Persia, he also called the sipahi of Bosnia, who under the command of Yunus Beg set out for the distant world"). SAFVET BEG BASAGIC-REDZEPASIC, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.-1850.)*, own circulation, Sarajevo, 1900, p. 25.

fortress on a narrower space than it was in the original source and gave the river a Latin and a vernacular name, as he did in other such instances throughout the epic. Still, he soon abandoned the chronological sequence in the summary about the heroic undertaking of the anonymous defector who killed the Turkish commander. The summarization and versification processes are obviously being applied simultaneously. Therefore, Mrnavic's "soldier from the besieged fortress who vowed his life for the salvation of the homeland" in the epic becomes "the citizen who was obliged." Even though Vitezovic's narrational summarization of exhaustive events in just a few verses is a legitimate, and a completely appropriate procedure for the lamenting tone, it can sometimes be hard to comprehend, especially for a contemporary reader if the persons mentioned in the verses happen to be less familiar or the events are from a more distant past. Accordingly, the translator of *Plorantis Croatiae* into Croatian translated the narration of this undertaking in the plural, thinking that it was a synecdoche, just like in the verses about the Battle of Dubica, and which she wanted to eliminate here.

The arrival of the ban on the epic stage, introduced by the terror and flight of the enemy at the very mention of the ban's name, as in several other places in the *Vita*, inspired Vitezovic to play with the etymology of the ban's surname ('Berislav' as 'one who gathers or reaps glory').³⁴ In this way, he relaxed the presentation before revealing the terrifying notoriety of Berislavic in the bizarre executions of the captured pillagers, considering this, like Mrnavic, a quality every military leader should possess.

4. The death of King Vladislav

The lament for King Vladislav in five hexameter lines, which is the next separate thematic whole for 1516, is full of tropes about a too-early-departure, the importance of the deceased and merciless death that makes no difference between kings and their subjects. Shaped thus in an ornate utterance it seems like a periphrasis or a chronicle entry about the death of any dignitary.

34 Cf. footnote in: P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, p. 225.

Ast hoc ipso anno Vladiflavi tristia Regis
Funera deploro; longa dignissimus ille
Vita erat et fato meliore; sed impia Parca
Non parcit, cum tempus adest fatale, vel ulli:
Subditus et Princeps naturae debita solvit.

The same year I mourned King Vladislav's
sad farewell. He was above all worthy
of a long life and an even better fate, but the godless Parca
upon the hour of death spares no one:
both ruler and subject pay their debts to nature.

In fact, these verses, more than anything else, strongly suggest that their content comes from Mrnavic's *Vita*. Only the time stamp at their beginning, which links them to the previous episode about the imaginary Yunus Beg's winter incursion into the Cetina region the same year, in 1516, just like in the *Vita*, stands in the way of excluding that possibility.

5. The death of ban Petar

Vitezovic's borrowing from *The Life of Petar Berislavic* ends with the events surrounding the ban's heroic and tragic death. As opposed to the short summary in his *Chronicle*,³⁵ which was inspired by information from Vramac and Tomasic,³⁶ Vitezovic clearly uses the content of Mrnavic's fictional biography in *Plorantis Croatiae*. He only stood by dating the event in the year 1519, just like in his *Chronicle*, undoubtedly according to Tomasic.

At the beginning of the episode, Vitezovic introduces, in six lines of verse, a description of the ancient royal city of Knin, a powerful fortress from antiquity, which the noble family Nelipic made famous by defending it from mighty adversaries. These six lines are composed as a lament over the fate of that crucial Croatian fortress, which ac-

35 P. R. VITEZOVIC, *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov u dva dela razredjen, katerih prvi drzi od pocetka svieta do Kristusevoga porojenja drugi od Kristusevoga porojenja do ispunjanja leta 1690.*, p. 134.

36 IVAN TOMASIC, *Chronicon breve Regni Croatiae*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku/ ed. Ivan Kukuljevic Sakcinski, vol. 9, Zagreb, 1868.

According to Vitezovic, the Turks finally conquered the same year Berislavic died, even though its actual conquest happened in 1522.

Knin Arx insignis (Tininum dixere Latini)
 In ripa Titii, quo vulgo Kyrka vocatur,
 Condita magnifice, Nelepetis, regia dñde
 Arte locique situ validissima, subdidit hosti
 Captivum miseranda caput: nec Banus adesse
 Tutandae poterat;

The beautiful fort of Knin (Tininum it was called by the Latins), which on the bank of Titii, called Krka by the people, has been superbly built, first owned by the noble family Nelipic, later by the King, by position and skill guarded, has bent its head to the enemy, the poor thing. The ban could not save it.

According to Vitezovic's verses, the city met its sad fate because the ban was not there to defend it, as he had already died in Pljesevica in an uneven fight with the Turks. Through the short narration on Knin, like with the content on Perény and the citizens of Senj, which also has no direct connection to the *Vita*, the poet highlighted his ideological concept about the symbolic value of cities and fortresses in marking the territory of the homeland.³⁷

37 "Therefore, the publication of *Croatia in Mourning*, with the financial support of Croatian social classes could be, on the one hand, interpreted as an attempt by representatives of the noble ruling oligarchy to ensure a representative and recognizably European model of historical memory, and on the other, to promote their own view of the political order of the Croatian Kingdom after the cessation of imminent Ottoman danger. This can be read most clearly from the symbolic status enjoyed in *Croatia in Mourning* by bans as deputy rulers (*proreges*) and the embodiment of the most important national political institution. Because, as a traditional component of the stratified political order, the function of the ban represents a symbol and a guarantee of its stability and an affirmation of the legalistic principle of political rule. The poetic emphasis on the virtues of bans in *Croatia in Mourning* also hints at the establishment of a new ethical and then political order, the regulatory principle of which becomes an uncompromising loyalty to the homeland, not primarily to the ruler. Thus, instead of an abstract vassal commitment to the king, from now on the main mobilization force for the liberation war becomes the sacred homeland ground." Z. BLAZEVIC, "Rađanje nacionalnoga epa: *Dva stoljeća uplakane Hr-*

As is evident in Istvanffy,³⁸ Knin, like some other fortresses during 1520, did not even have a crew to man it, and therefore, ban Berislavic was able to liberate it very easily from the wandering Turkish battalion which entered and held it just like Pavle Orlovic's Pec. This was only a few days before he was killed at Korenica, where he was ambushed when returning from the mission. The conflation of the historical and the fictional is quite obvious.

According to the *Vita*, ban Berislavic died in the mountain range above Frkasic, called *Đavolji Vrt* (the Devil's Garden). Vitezovic named the space "the Pljesivica Alps" (*Plisias alpes*), which can be understood as a periphrasis of today's name Pljesivica. While Berislavic was successfully pursuing looters with around three hundred horsemen and infantrymen, his horse stumbled, girths failed, and the ban found himself on the ground together with his saddle. No one noticed this because everyone was preoccupied with the pursuit, and the ban was left behind fixing his equipment. Meanwhile, a group of around sixty Turks was approaching, and as Berislavic was getting back on his horse in haste, one of them injured his right leg with an axe, breaking his bones below the knee:

(...) suddenly the Turks rushed him and endeavored to disarm him, still he did not have the opportunity to measure the strength of the enemy sword, but that of stones, axes, and similar kinds of blows. And even when he fell from his horse, after the condition of the first injury worsened and the saddle gave in, he continued to fight them.³⁹

And while Berislavic, injured, fought the enemies, he saw, according to Mrnavic's narration, Petar Kruzic and called to him for help, but his companion only turned and ran away, "Meanwhile, while that one was running, the ban was finished off by blows dealt by the axes and stones."⁴⁰

vatske", in: P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, pp. 19-20.

38 MIKLOS ISTVANFFY, *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV.*, Coloniae Agrippinae, 1622.

39 M. PALAMETA, *Fikcionalnost Životopisa Petra Berislavića*, p. 183.

40 I. T. MRNAVIC, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, p. 35 (translated from Latin into Croatian by Tamara Tvrtkovic).

fato namque ipse sinistro
 Per Plisias alpes hostes venatus, in horum
 Labitur insidias, sine milite, tum sine et armis:
 Ut sceptro tantum Prorex et presbyter usus
 Exstitit; egregie hoc sese defendit in hostes:
 Sed plures unum facile excussere secures Sceptrum.

While hunting for foes in the Pljesevica mountain range,
 by ill fate he fell into their trap,
 without soldiers and also without weapons he was.
 The bishop and viceroy only had a scepter in his hand,
 only with it he defended himself bravely from the enemy.
 But one scepter was by many axes swiftly cut down.

Mrnavic's extensive and literarily convincing narrative reconstruction of Berislavic's death has been reduced to a few details in the epic which are unequivocally connected only to the *Vita*. Even when Vitezovic deprives the ban of his sword and gives him a scepter instead as a sign of his exaltation and symbol of his momentarily helpless situation, a scepter which is easily cut down by many enemy axes, the connection to the source is not concealed in the least. This connection is especially reflected in the verses with the names of the two negative characters: first, the cardinal and the archbishop of Ostrogon, Toma Bakac, and second, Petar Kruzic - a point also noted by the commentary for these verses in the critical edition of the epic.⁴¹ In the *Vita*, Mrnavic shaped these two as adversarial characters and opposed them to the main character. The ban's daily work also included conflicts with other powerful personages of the Kingdom. A particularly good example is that of Ivan Banffy, who married the widow of Franjo Berislavic and thought himself the owner of all the forts and lands the Berislavic family had in Bosnia and Slavonia. However, when all these strategic cities were taken by ban Petar, a great dispute ensued, led by the royal chancellery. The function of the story in the *Vita* is to introduce the main antagonists to the epic scene:

Ivan Banffy took that as a great injustice, which he intended to immediately rectify. And when he could not do it in any other way, he did it, they say, with the help of some Croatians, especially Petar Kruzic

41 P. R. VITEZOVIC, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske - Plorantis Croatiae saecula duo*, p. 225.

and the archbishop Toma, both of whom encouraged him with great promises in the destruction of lord Berislavic.⁴²

From such a passage by Mrnavic, both Toma Erdedi and Petar Kruzic, the latter being the one who did not want to help his ban and commander while he was injured and attacked by looters in Pljesivica, entered Vitezovic's epic:

Proregem solum plebs multa peremit,
Krusicii Petri fraude has inductus ad aras
Occubuit; Petrum magno corruperat aere
Strigonii Praesul Thomas, homo avarus, honoris
Virtutisque osor tanti Proregis iniquus.

The viceroy himself was killed by the great multitude, by the treachery of Petar Kruzic he fell onto that sacrificial altar. Petar was, in fact, bribed with a great wealth by the Bishop of Ostrogon, named Toma, an avaricious man and evil, who hated the viceroy because of his virtue and honors.

The final six verses, with their economic tone and listing of the high duties which the ban had observed during his life, are at the same time reminiscent of two passages at the end of the *Vita*. The first is from a letter by Emperor Maximilian II to Antun Vrancic which praises his close kinsman, the bishop and ban Petar Berislavic,⁴³ and the second is the damaged headstone inscription invented by Ivan Tomko Mrnavic, which emphasizes, along with the titles, the respect and love Berislavic's subjects had for him.⁴⁴ Again, Vitezovic played with the etymology of Berislavic's family name in order to motivate Petar's victory palm which he, like a martyr, carries in the heavens.

Occidit insignis Miles, divusque Sacerdos,
Illyrici Prorex, Wesprimi Praesul, et ipse
Thesauro Regis Praefectus, magnus in urbe
Inque ora Senonum, Jajcensique arce Strategus,

42 I. T. MRNAVIC, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, p. 32 (translated from Latin into Croatian by Tamara Tvrtkovic).

43 *Same*, p. 37.

44 *Same*.

Tam merito Beriflav, quam nomine stirpis, habendus:
Nunc martyr viridem gestit super aethera palmam.

Fell the famed soldier, fell the holy priest,
Illyrian viceroy and the bishop of Vesprim, also the royal
treasurer, they thought much of him in the city of Senj
and throughout the coast as well, he was the commander of Jajce.
Berislav he was by merit as well as by the name of his kin:
now in the heavens he carries like a martyr a green palm.

It is certainly worth reflecting on the title of the "commander of Jajce", which the poet ascribed to Petar Berislavic (*Jajcensique arce Strategus*), and which he did not have at all. Vitezovic could not have found such information in Mrnavic's *Vita* as the primary and only source about Berislavic, even though the *Vita* is not lacking in both real and imaginary high functions of the ban. In the same way, it is hard to imagine, taking into consideration Vitezovic's dedication to archive research, that he did not stumble upon some document which implied that this function was held twice by Franjo Berislavic Grabarski, Petar's older cousin.

Taking into consideration the nature of the emotional background which permeates the whole epic, the aforementioned historical discrepancy is not relevant for the literary nature of the poetic work. It only served Vitezovic to evoke the "royal city of Jajce" as it was often called by humanist writers, or rather the whole Jajce area, as part of the homeland territory. Similarly, Vitezovic also introduced the episodes on Sinj and Knin.⁴⁵

Looking at the selected excerpts of the epic from the perspective of space, it is interesting to ascertain the fate of the aforementioned fortresses at the moment of writing *Croatia in Mourning*, which Blažević observes in the whole epic as "the most prominent symbolic marker"⁴⁶ of homeland territory, that is, "the material reflection of the historical continuity and survival of the nobleman's *natio Croatica*".⁴⁷ In this sense, after the liberating actions and until the new borders were defined by the Karlovac Peace Treaty, when Vitezovic was

45 Verses 124-130 and 141-146.

46 Z. BLAŽEVIĆ, "Rađanje nacionalnoga epa: *Dva stoljeća uplakane Hrvatske*", p. 13.

47 *Same*.

writing his epic, Knin and Sinj were taken by the Venetians. From Dubica to Jajce, everything remained in Turkish hands. Only Senj, "the symbolic epicenter of Croatia in mourning"⁴⁸ as the aforementioned author calls it, remains in the homeland. Therefore, the whole cited from *Plorantis Croatiae*, that was inspired by the content in Mrnavic's *Life of Petar Berislavic*, could be considered a representational excerpt of the whole epic on the level of his political concepts.

Conclusion

The paper's starting point is Vitezovic's concise reference to Mrnavic along with an affirmative statement about his books. An extensive collection of biographies of saints of royal descent from Illyricum (*Regiae sanctitatis Illyricane foecunditas*) stands out among these books, in which Vitezovic could confirm his ideological-political positions on Croatia, that is, the royal right of the Habsburgs to the whole of Illyricum. The paper's focus is the episode on the battles of ban Petar Berislavic with the Turks in the epic *Plorantis Croatiae saecula duo*. In the sixty or so hexameter lines, Vitezovic used *The Life of Petar Berislavic Vita Peri Berislaii Bosnensis, episcopi Vespriensis, Dalmatiae, Croat(iae), Slauon(iae), Bosnaeque bani* (1620) by Ivan Tomko Mrnavic.

From Mrnavic's *Vita*, Vitezovic selected the narratives of the ban's victory at Dubica at the beginning of his state duty; the depiction of the horrible cold winter which killed both people and cattle in 1514, the death of Yunus Bey, the Bosnian Pasha during the siege of Sinj, who was slaughtered by an anonymous soldier feigning to be a defector, and Berislavic's persecution and cruel punishment of Yunus Bey's soldiers. At the end of the episode, Vitezovic put into verse Berislavic's heroic death in a Turkish ambush after the betrayal of Petar Kruzic. Vitezovic borrowed content from Mrnavic's mainly fictional prose and by contracting and reducing it to plot devices he versified it in hexameter verse. The whole selection of material and its re-stylization was especially conditioned by the ideological concept of the epic, by the position of the moment of composition, where the allegorical character of the motherland laments its grim fate.

In Vitezovic's epic, the characters of Croatian bans are the main protagonists who symbolize the political continuity of the Croatian

48 *Same*.

Kingdom. In this respect, Mrnavic's literary creation of ban Berislavic, his virtues, his reputation with European rulers, and especially his courage and war efforts, and the fear he instilled in his enemies, was already shaped as the father of the homeland. The paper also points out that the title of "viceroy" (*prorex*), which Vitezovic bestows to all the bans in *Plorantis Croatiae* in order to emphasize their aforementioned symbolic role, was only used in older literature with the name of ban Berislavic.

Among the expansions and amendments to the narrative content in the episode, the descriptions of the royal fortress of Knin, which was conquered by the Turks shortly after Berislavic's death, and the verses about the uprising of the citizens of Senj against the unjust captain of Senj and ban Emerik Pereny are important. As the general opinion is that the descriptions of the fortresses and cities in the epic, as Vitezovic's markers of national space, are significant, these two expansions were motivated by the idea of historical rights. Of all the fortresses and cities mentioned in the episode on Berislavic, it is only the city of Senj, considered by the poet to be the epicenter of national space, that was not given to the Turks or the Venetians after the Karlovac Peace Treaty, which is why Vitezovic's Croatia is in mourning. Taking all of this into account, the episode on Berislavic is a representational whole within Vitezovic's *Plorantis Croatiae*.

The Political, Ecclesiastical and National Unrest in Herzegovina and Neighbouring Bosnia during the French Revolution and Napoleonic Wars (1789-1814)

PETAR VRANKIĆ
Augsburg
E-mail: vrankic@t-online.de

UDK: 94(497.6)"1789/1814"
32(497.6)"1789/1814"
Original scientific article
Received: 24 April 2022
Accepted: 23 June 2022

Summary

The author presents the complexity of the unrest in Herzegovina, neighbouring Bosnia and in other border regions (Dubrovnik, Dalmatia, Croatia and Serbia) at the turn of the nineteenth century, starting with the major tenets of the French Revolution and Napoleonic Wars, the subsequent unrest and its consequences in all of Europe. In this part of Europe, which was practically unknown to the average European of the time, direct and indirect consequences of the French Revolution and Napoleonic Wars and their attendant phenomena spread rapidly throughout Europe, the Ottoman and Russian Empires. As the French Revolution was losing its attraction for civil circles at the beginning of the nineteenth century, a military and organisational genius, Napoleon Bonaparte, emerged in its wake, becoming the worthiest bearer and disseminator of the legacy of the French Revolution, French civilisation and its imperial hegemony that inundated

Europe and attempted to abolish its old state, political, social and religious order (*l'ancien régime*).¹ The perception of the spirit and nature of the French Revolution and the Napoleonic Wars in these countries will be shown as very complex and more antagonistic than acceptable.

Keywords: French Revolution; Napoleonic Wars; Ottoman Empire; Dalmatia, Dubrovnik; Boka; Hercegovina; Bosnia; Nikola Ferić; Petar I. Petrović; Dadić family; Rizvanbegović family.

Političko, crkveno i narodnosno previranje u Hercegovini i susjednoj Bosni u doba Francuske revolucije i Napoleonovih ratova (1789.-1814.)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. travnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Tematika ovoga priloga, koju autor nastoji prikazati, vrlo je opširna, kompleksna i višestrano osjetljiva. Radi se o trideset godina (1789.-1819.) političkog, društvenog, crkvenog, vjerskog i narodnosnog previranja na istočnojadranskoj obali. Premda se u radu redovito susreću mletačko-austrijsko-francusko-hrvatska pokrajina Dalmacija i nekoć zadnja slobodna hrvatska država, Dubrovačka Republika, kao ulazna i izlazna vrata, rad se usredotočuje na njihovo zaleđe: Hercegovinu, Bosnu, Crnu Goru i Srbiju. Ove zemlje, smještene u višekutnoj interesnoj sferi između tadanje četiri susjedne velesile: Austrije, Francuske, Osmanskoga Carstva i Carske Rusije, predstavljaju isto tako jednu drugu, manje poznatu, europsku pozornicu važnih vojnih, političkih, vjerskih i narodnosnih sučeljavanja toga vremena.

1 This paper, which covers the time period from the outbreak of the French Revolution (1789) to the death of Nikola Ferić (1819), the last bishop of the Trebinje-Mrkan Diocese, was presented in an abbreviated form as one of the introductory lectures in Stolac on May 13, 2019, at the Scientific Conference: *The Diocese of Trebinje-Mrkan at the time of its last bishop Nikola Ferić (1792-1819) and after him*.

Vladajuće aristokratske snage u Veneciji i u Dubrovniku lebdjele su krajem 18. stoljeća u najvišoj i najumišljenijoj sferi političkog ovapnjenja, koji je *l'ancienne régime* u povijesti Europe mogao stvoriti, dok ih nije smrtno pogodio politički vihor Francuske Revolucije i imperijalnih pretenzija Napoleona Bonaparte. Mletci su izgubili slobodu 1797., Dubrovnik 1806., odnosno 1808. godine. Istočnojadranski posjedi Mletačke Republike, većinom hrvatske zemlje, postaju predmetom političko-trgovačke razmjene između pobjedničke Francuske i gubitničke Austrije i dolaze u ljeto 1797. pod austrijsku upravu. Oduševljenje hrvatskoga pučanstva s novim činjeničnim stanjem bilo je veliko, kako u Dalmaciji tako u susjednoj Hercegovini i Bosni, u sjevernoj Hrvatskoj, no, ostat će neostvaren san ujedinjenja s hrvatskim zemljama u sastavu Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, jer to nije odgovaralo Bečkom dvoru.

Austrijsku upravu na Istočnom Jadranu prekinuo je Požunski mir 1805. godine i cijela istočna obala Jadrana bila je sada dodijeljena Francuskoj i pridružena Talijanskom Kraljevstvu od Napoleonove milosti. Ova nova odluka i političko-trgovačka raspodjela hrvatskih zemalja između Napoleona i cara Franje I. nije naišla na oduševljenje u većini hrvatskoga pučanstva i njegovih staleža. Prvo, nova državna konstelacija u sklopu Kraljevine Italije i kasnije, nakon Schönbrunnskoga mira, unutar Francuskoga Carstva kao Ilirske provincije, bila je vidno udaljavanje od postojećega hrvatskog državno-pravnog koncepta i proklamiranih aspiracija. Drugo, francuska revolucionarna, imperijalna i militaristička vizija i administracija, slovila je već unaprijed kao liberalna i protukatolička i nije odgovarala političkom psihogramu prosječnoga hrvatskog čovjeka i građanina *homo et civis croatus*. Stoga je razumljivo da će najveći otpor francuskoj upravi u ovim pokrajinama pružiti Crkva, koja nije reagirala preko visokoga klera, nego preko nižega svećenstva, redovnika, kršćanski svjesnih laika i katoličkih bratovština. To je izazvalo kod naroda prosvjede i ustanke na koje će francuska uprava reagirati oštrim mjerama: progonima, uhićenjima i strijeljanjima, kako među laicima tako i u kleru.

Najmarkantnija žrtva novonastale političke konstelacije postala je zadnja još slobodna hrvatska država, Republika Dubrovnik, koja se iznenada našla u žarištu velikofrancuskih strateških planova, velikocrnogorskih pretenzija, podupiranih od ruskih imperijalnih ciljeva, izlaska na Jadran. Auktor je ipak mišljenja da je francuska uprava hrvatskih zemalja, osobito u doba Ilirskih provincija, počevši od Istre do Boke, na mnogim područjima, posebno u školstvu, prosvjeti, gospodarstvu i prometnim infra-

strukturama napravila velik politički, kulturni, građanski i gospodarsveni pomak u usporedbi s prethodnim administracijama.

No, ovaj rad poklanja glavnu pažnju političkom, vjerskom i narodnosnom previranju i položaju katolika u Hercegovini i susjednoj Bosni, na čijem su se teritoriju nalazile dvije važne katoličke institucije: Trebinjsko-mrkanska biskupija i Apostolski bosanski vikarijat. Dubrovčanin Nikola Ferić upravljao je kao biskup Trebinjsko-mrkanskom biskupijom i njegova jurisdikcija protezala se na pet župa u istočnoj Hercegovini. Kao vjerni podanik Dubrovačke Republike prebivao je najprije u Gružu, potom u Dubrovniku, unutar gradskih zidina, gdje se jedino osjećao sigurno, za razliku od njegova svećenstva i puka u Donjoj Hercegovini. Apostolskom bosanskom vikarijatu, koji je obuhvaćao osim Bosne i zapadnu Hercegovinu u ovo vrijeme stajali su na čelu biskupi-apostolski vikari: fra Augustin Botoš-Okić (1784.-1798.), fra Grgo Ilijić Varešanin (1798.-1813.) i fra Augustin Miletić (1813.-1831.). Posebno će biti impresionantan nastup i molba apostolskoga vikara fra Grge Varešanina Ilijića, iz godine 1797., u kojoj se obratio tadanjem caru Svetoga Rimskog Carstva sa sjedištem u Beču i zamolio ga za sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa zemljama Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva. Nije to bila zamolba nekoga skromnog bosanskog ujaka, nego državnički čin ugledna i nekadanjeg redodržavnika Bosne Srebrene, čovjeka koji je u sebi ujedinjavao i doživljavao kontinuitet i svijest pripadnosti Bosanskom Kraljevstvu, Vojvodstvu sv. Sabe i kruni Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva.

I pored austrijske i francuske blizine i vladavine u susjednoj Dalmaciji, Dubrovniku, Boki, Istri i Hrvatskoj južno od Save sve do ušća Une, kao i u prisutnosti francuskih i austrijskih konzula u Travniku, katolici u Hercegovini kao i u susjednoj Bosni, te njihovo svećenstvo, dume i franjevci, koji su živjeli u svojoj kompleksnoj i egzistencijalnoj ugroženosti, svakodnevnom progibanju i izrabljivanju, zauzimaju isto tako vrlo vidno mjesto u ovom uratku.

U članku autor posvećuje dužnu pažnju susjednim pravoslavnim kršćanima, Srbima i Crnogorcima. Dok dostojno vrjednuje njihovu borbu i žrtvu za oslobađanje od osmanskoga jarma, san svih južnoslavenskih naroda, istovremeno se kritički osvrće na pljačkanje i izrabljivanje hrvatskih i katoličkih krajeva na području Dubrovnika i Boke Kotorske, kao i na imperijalne crnogorsko-srpske planove o inkorporaciji hrvatskih zemalja u *Slaveno-serbsko carstvo*.

Hercegovačko-bosanski muslimani (Bošnjaci) u ono vrijeme, premda su trebali biti logični saveznici katolika Hrvata, od kojih dobrim dijelom potiču, iscrpljivali su sebe i svoje energije u međusobnim borbama do uništenja, više iz želje za vlastitom obiteljskom dobiti nego za prestiž i autonomiju kako Hercegovine tako i Bosne. Druga upadljiva činjenica koju auktor uočava jest da Visoka Porta vidi u Napoleonu saveznika, posebno u dugotrajnim ratovima protiv Rusije. Hercegovački muslimanski prvaci razumiju ovu politiku Porte i čine isto, njeguju vojnu suradnju s Francuzima u Dubrovniku i Dalmaciji. Bosanski muslimanski prvaci, naprotiv, vrlo su nepovjerljivi prema Francuzima, caru Napoleonu, kao i prema njegovim predstavnicima i simpatizerima u Bosni, i prvim susjedima-katolicima.

Na kraju ovoga prikaza autor se ukratko osvrće na prirodne katastrofe i pandemije, posebno na kugu kao posljedicu dugih ratova, koja je od 1812. do 1818. godine vrlo teško pogodila Bosnu, Hercegovinu, Dubrovnik i Dalmaciju.

Sve skupa ovo su samo neka važnija zapažanja o političkim, crkvenim i narodnosnim previranjima i prelamanjima koje istraživač ili zainteresirani čitatelj može susresti u ovom prikazu koji je utemeljen na bogatoj domaćoj i međunarodnoj literaturi kao i na brojnim konzultacijama objavljene i neobjavljene arhivske građe.

Ključne riječi: Francuska revolucija; Napoleonovi ratovi; Osmanско Carstvo; Dalmacija, Dubrovnik; Boka; Hercegovina; Bosna; Nikola Ferić; Petar I. Petrović; obitelj Dadić; obitelj Rizvanbegović.

1. Unrest in Europe

The onset and spread of the ideals of the French Revolution, and particularly its motto *liberté, égalité, fraternité* (liberty, equality and brotherhood), its political, military, social, cultural and religious premises, which would become the political and administrative reality in many provinces and countries, shook and inundated nearly all of Europe. The French Revolution did not spare the French king in Paris, the Pope in Rome, the Emperor in Vienna, the Sultan in Constantinople, the long-lived Republic of Venice, or the miniature but proud Republic of St Blaise in Dubrovnik. The spirit of the more temperate French Revolution, epitomised in its unique, enlightened, military and cosmopolitan coryphaeus, Napoleon Bonaparte, forced the Republic of Venice into an undignified truce and surrender in

1797.² The Treaty of Loeben and the Treaty of Campo Formio confiscated Venice's traditional hinterland (*terraferma*) and its eastern Adriatic estates (Istria, Dalmatia with the Adriatic islands and the Bay of Kotor, and Albanian Dalmatia). Napoleon generously handed these lands, as if they were his property, over to the German Emperor and the Croat-Hungarian king Francis II as compensation for lost estates in Northern Italy and the Netherlands.³ Napoleon, the restless and competent military spirit, in his desire to defeat the English and exclude them from the European continent, also indirectly shook up the Ottoman Empire with his Egyptian expedition (1798-1801) and his visit to the Holy Land. Although he experienced more military defeats than victories, his expedition brought him scientific fame, a unique myth and positive Christian recognition.⁴ Upon achieving national reconciliation, i.e., staging a coup d'état on November 10, 1799, Napoleon abolished the Directory and established a new governing body, the Consulate, which proclaimed that the revolution in France was over.⁵ Napoleon appointed himself the First Consul for life, and through his absolutist rule and style, he promulgated the *Code civile*⁶ which was effective from Portugal to Warsaw, from Am-

2 ALVISE ZORZI, *La Repubblica del leone. Storia di Venezia*, Rusconi, Milano, 1981, pp. 533-555; AMABLE DE FOURNOOX, *Napoléon et Venise (1796-1814). L'aigle et le Lion*, Editions de Fallois, Paris, 2002; FREDERIC CHAPIN LANE, *Povijest Mletačke Republike*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2007, pp. 463-465.

3 FRANCOIS FURET, *La Révolution française. De Turgot à Napoléon (1770-1814)*, Hachette, Paris, 1988, pp. 337-338; GUNTHER ROTHENBERG, *Die Napoleonischen Kriege*, Brandenburgisches Verlagshaus, Berlin, 2000, pp. 106-116.

4 JEAN-PAUL BERTAUD, "L'expédition d'Égypte et la construction du mythe napoléonien", *Cahiers de la Méditerranée*, 57, 1998, pp. 281-288; YVES LAISSUS, *L'Égypte, une aventure savante: avec Bonaparte, Kléber, Menou 1798-1801*, Fayard, Paris, 1998; F. FURET, *La Révolution*, pp. 348-353; JACQUES DEROGY, *Bonaparte en Terre Sainte*, Fayard, Paris, 1992.

5 F. FURET, *La Révolution*, p. 395; Three consuls proclaimed the end of the Revolution to the citizens of Paris in a demagogic manner on December 15, 1799: *the Revolution is finished having been established on the principles that began it*. ("Citoyens, la Révolution est fixée aux principes qui l'ont commencée: elle est finie.") Cf. MAX GALLO, *Révolution Française. Aux Armes, citoyens*, II, XO Éditions, Paris, 2009, p. 374.

6 The French Civil Code was a successful symbiosis of the national and revolutionary, the rural and the bourgeois, which Napoleon announced in November 1800 with the famous sentence: "We have finished the novel of the Revolution; we must now begin its history." (*Nous avons fini le roman de la Révolution: il faut en commencer l'histoire*). F. FURET, *La Révolution*, p. 402.

sterdam and Hamburg to the Bay of Kotor and the Ionian islands, and which is still a model and basis for all civil legal codes in democratic countries.⁷ At the beginning of December 1804, he crowned himself emperor and held himself to be, following the example of Charlemagne, the emperor of all of Europe.⁸ From 1805 to 1815, Napoleon was constantly at war with England, the German states, Austria, Spain, Prussia and Russia.⁹

Under the Treaty of Pressburg (Bratislava), dated December 26, 1805, Napoleon brought Austrian lands on the eastern Adriatic coast to his crown and annexed them to the Kingdom of Italy.¹⁰ The following year, in 1806, he ended the thousand-year-old institution, the Holy Roman Empire of the German Nation.¹¹ In military campaigns from 1806-1807, and especially under the Treaty of Tilsit,¹² he devastated Prussia, defeated and humiliated Russia, established the Warsaw Duchy and forged his way to the banks of the Nemen, the border of the Russian Empire.¹³ In the War of the Fifth Coalition against Austria in 1809, Napoleon entered Vienna twice with his army. At the beginning of July 1809, he defeated Austria in the Battle of Wa-

-
- 7 Napoleon spoke of the Civil Code with pride during his incarceration: "My fame does not rest on the fact that I was victorious in forty battles... Waterloo will wipe the memory of so many victories ... But what it will never wipe, what will live on forever, is my Civil Code." Cf. CHARLES-TRISTAN DE MONTHOLON, *Recits de la captivité de l'empereur Napoléon à Sainte Hélène*, I, Pauline, Paris, 1847, p. 401.
- 8 F. FURET, *La Révolution française*, p. 401-447.
- 9 GUNTHER ROTHENBERG, *Die Napoleonischen Kriege*, Brandenburgisches Verlagshaus, Berlin, 2000, p. 84-209.
- 10 GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II, Zagreb, 1944., p. 290; TRPIMIR MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, Matica hrvatska - Školska knjiga, Zagreb, 1992, p. 266; STJEPAN ANTOLJAK, *Pregled hrvatske povijesti*, Orbis/Laus, Split, 1994, p. 123; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49908> (1. 4. 2022.).
- 11 JOHANN CHAPOUTOT, *Histoire de l'Allemagne (1806 à nos jours)*, Presses Universitaires de France, Paris, 2017, pp. 9-18.
- 12 "Tilsitski mir". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61326> (16. 3. 2022.).
- 13 ELISABETH FEHRENBACH, *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress*. (Grundriss der Geschichte, Bd. 12), Oldenburg, München, 2008, pp. 52-53; JAROSŁAW CZUBATY, *Das napoleonische System in Europa und das Herzogtum Warschau*, in IGOR KAŁOLEWSKI - KARSTEN HOLSTE - ROBERT TRABA, *Polen in der europäischen Geschichte*, Band 3. Anton Hiersemann, Stuttgart, 2018, pp. 103-127.

gram and seized definite control of Austria and all the German lands of the former Holy Roman Empire.¹⁴ In order to prevent the arrival of French troops from Dalmatia to help Napoleon, which consisted predominantly of Croatian conscripts, Austria tried to spread anti-French sentiments and supported rebellions and revolts all over Dalmatia, Croatia. From 1807 onwards, the Croats had already revolted across all of Dalmatia, supported in their authentic or artificial anti-French convictions by the local clergy, predominantly Franciscan friars, and by present Russians and Englishmen, losing young lives in vain.¹⁵ The Treaty of Schönbrunn (October 14, 1809) allowed Napoleon to divide up the plunder. Austria had to cede Galicia to the Warsaw Duchy, Tarnopol to the Russians, Salzburg and Tyrol to Bavaria.¹⁶ The same treaty forced Austria to cede part of Carinthia (Villach District), along with Carniola, Gorizia, Trieste, Rijeka (Fiume), all the Croatian lands south of the Sava River to the delta of the Una River as well as its access to the Adriatic Sea. Of the newly conquered Croatian and Slovenian regions and the already existent French lands along the Adriatic (Istria, Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor), Napoleon established the Illyrian Provinces with their seat in Ljubljana and annexed them to the French Empire.¹⁷ Desiring to be recognised in Europe as a real emperor and securing an heir for the new French dynasty, Napoleon endeavoured to find the right mother for his future heir. When he failed to convince tsar Alexander I of Russia to give him the hand of one of his sisters for the future empress of France, (allegedly the empress mother Maria Fjodorovna protested the match), and thereby finalise the Treaty of Tilsit and consolidate his Europe from Portugal to Nemen (*Grande Empire*),¹⁸ Napoleon turned to Austrian Emperor Francis I. This is how Napoleon transformed from Austria's primary enemy to her primary ally and imperial son-in-law. In order for everything to be

14 G. ROTHENBERG, *Die Napoleonischen Kriege*, pp. 128-131.

15 G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II, pp. 298-301; S. ANTOLJAK, *Pregled hrvatske povijesti*, p. 124; VICKO KAPITANOVIĆ, *Fra Andrija Dorotić, (1761.-1837.) reformator, političar i dobrotvor*, Književni krug, Split, 2016, pp. 190-214.

16 GÜNTER MÜCHLER, *Napoleon: Revolutionär auf dem Kaiserthron*. WBG Theiss, Darmstadt, 2019, pp. 366-368.

17 G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II, pp. 301-302; T. MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, p. 270; S. ANTOLJAK, *Pregled hrvatske povijesti*, pp. 124-125; <https://www.britannica.com/place/Illyrian-Provinces> (6. 6. 2022.).

18 F. FURET, *La Révolution française*, p. 474.

legally valid he divorced his first wife *Joséphine de Beauharnais* in accordance with both civil and canon law. He then took as his new wife Marie Louise, Duchess of Parma and the daughter of Emperor Francis I, who bore him an heir on March 20, 1811, subsequently named Napoleon II.¹⁹ The alliance with Austria and the accompanying new family and dynastic ties spoiled Napoleon's relations with Russia and Tsar Alexander I, who had been on Napoleon's side from the War of the Fifth Coalition and had apparently remained loyal to the secret Erfurt Agreement of October 12, 1808, until Russia was capable of entering a definite war against France.²⁰ Napoleon, who was at the apex of his family and political fortunes and military rapture, did not miss a thing. Therefore, he attempted to conquer the Russian Empire in 1812 and become the master of all continental Europe from the Atlantic to the Urals. Although he was convinced that Russia was ready for war, he did not know that the Russians had prepared a real trap for him, the so-called Scythian plan, retreating into the heartland of the country.²¹ The battles at Smolensk, Borodino and the experience of a deserted and razed Moscow, the retreat of the Russian army into the heartland and the battle on the Berezina River were already sufficient signs of Napoleon's military, physical and psychological exhaustion.²² However, the defeats at Leipzig and Waterloo turned Napoleon's very successful military and political career to an infamous end: abdication and final deportation to the island of Saint Helena, where he died in 1821.²³ Insofar Napoleon the person and his works can or may be summarised, one can conclude that Napoleon was, first and foremost, one of the most celebrated generals on horseback, a brave but impatient negotiator, a great statesman and reformer, a revolutionary on the emperor's throne, the first European

19 F. FURET, *La Révolution française*, p. 474; G. MÜCHLER, *Napoleon: Revolutionär auf dem Kaiserthron*, pp. 381-383.

20 CLAUD SCHARF, "Rußlands Politik im Bündnis von Tilsit und das Erfurter Gipfeltreffen von 1808", in RUDOLF BENL, *Der Erfurter Fürstenkongreß 1808. Hintergrund, Ablauf, Wirkung*, Stadtarchiv Erfurt, 2008, pp. 167-221.

21 *Op.cit.*, p. 220.

22 JACQUES-OLIVIER BOUDON, *Napoléon et la campagne de Russie 1812*, Armand Colin, Paris, 1912, pp. 103-192; JEAN TULARD, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, Fayard, Paris, 1977.

23 ALAN SCHOM, *One Hundred Days: Napoleon's Road to Waterloo*, Oxford University Press, Oxford, 1993, p. 301; G. ROTHENBERG, *Die Napoleonischen Kriege*, pp. 158-213.

dictator and the greatest usurper, and a unique son of the "goddess" of military fortune.²⁴

The French Revolution, the Napoleonic Wars, the Austrian and French occupation of Dalmatia, the Bay of Kotor and Dubrovnik, the establishment of the Illyrian Provinces, the French "discovery" of the Ottoman Empire, its market, geostrategic position as well as its eventual military and political alliance, had indirect reverberations in neighbouring Herzegovina, Bosnia, Serbia, Montenegro, Albania and Greece.²⁵ After the fall of Venice in May 1797, France tried to assume its centuries-long political and commercial role in the Adriatic and Mediterranean, and adapt them to its revolutionary and conquering-interests. Although France was the first European and Christian country to sign the Capitulation with the Ottoman Empire in 1528 and 1536, and from that point on nearly always had a permanent ambassador in Constantinople,²⁶ it rediscovered the geostrategic importance of Turkey for the attainment of its new political aims in eastern and south-eastern Europe during its revolutionary and military expansion at the turn of the nineteenth century. On the other hand, even Sultan Selim III admired the French Republican Army and its strike force; he decided to reorganise the Ottoman army and form new units according to the French model and with the help of French officers; this was a bold enterprise which he paid for with his own life in 1807.²⁷ However, the French presence in

24 G. MÜCHLER, *Napoleon: Revolutionär auf dem Kaiserthron*, pp. 9-18.

25 AUGUSTE BOPPE, *L'Albanie et Napoléon*, Hachette, Paris, 1914; JEAN SAVANT, *Napoléon et les Grecs. Sous les Aigles impériales*, Nouvelles Éditions Latine, Paris, 1916; ANTUN DABINOVIĆ, "La France révolutionnaire et le pays balkaniques", in *Annales de l'Institut français de Zagreb*, (hereafter: AIFZ), 2-3, 1937, pp. 87-97; MIDHAT ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, pp. 69-87; JACQUES BAAYENS, *Les Français à Corfou, 1797-1799 et 1807-1814*, Institut français d'Athènes, Athènes, 1973; ANTOINE CASANOVA, *Napoléon et la pensée de son temps. Une histoire intellectuelle singulière*, La Boutique de l'Histoire, Paris, 2000; SLOBODAN ŠOJA, "La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature", in *Glas CDXXVIII de l'Académie serbe des sciences et des arts Classe des sciences historiques*, 18, 2018, pp. 253-266.

26 GÉRARD PÉLISSÉ DU RAUSAS, *Le régime des Capitulations dans l'Empire ottoman*, Éditions A. Rousseau, Paris, 1902; JOSEF MATUZ, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Primus Verlag, Darmstadt, 1996, pp. 122.

27 ÉDOUARD DRIAULT, *La politique orientale de Napoléon*, Félix Alcan, Paris, 1904, pp. 20-27; J. MATUZ, *Das Osmanische Reich*, p. 214.

the Adriatic did not begin with the French Revolution. French influence in the Adriatic was present long before which is evident from examples of collaboration with the Republic of Dubrovnik. In 1757, the French consulate was reinstated, and in 1776, the Dubrovnik-French commercial agreement was signed.²⁸ Desiring to avoid Mediterranean and central-European post and merchant routes that were controlled by England and Austria during the Jacobin dictatorship, France attempted to establish a direct continental route with the Ottoman Empire and its representative in Constantinople by opening a consular agency in Travnik, in the Bosnian Eyalet (1793-1797).²⁹ During the Empire, it opened a consulate like the one in Travnik, which was operational from 1806-1814 and strengthened the continental merchant exchange that had been threatened by England's continental blockade.³⁰ Parallel to official political attitudes and relations, military and political travellers, spies, were sent to Herzegovina, Bosnia and Albania to prepare for the subsequent incursion onto the Danube as the rounding off of Austria and Russia to the south.³¹

The most important treaties for this topic are the Treaty of Campo Formio, signed on October 17, 1791, the Treaty of Pressburg (Bratislava), signed on December 26, 1805, and the Treaty of Schönbrunn, signed October 14, 1809. The Treaty of Pressburg returned the lands on the eastern Adriatic coast to Napoleon's crown and annexed them to the Kingdom of Italy.³² The fall of the Republic of Venice and the establishment of the first Austrian administration in Dalmatia and the Bay of Kotor, the French occupation in 1806, the conquest and abolishment of the Republic of Dubrovnik, the establishment of the Illyrian Provinces after the Treaty of Schönbrunn, the introduction of modern French administration and the repeated and final return of Austria to once Venetian lands in the eastern Adriatic triggered

28 MIRKO DEANOVIĆ, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Institut français, Zagreb, 1950; ZRINKA NOVAK, "Zapadna Europa", in LOVORKA ČORALIĆ (ur.), *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Biblioteka Povijest Hrvata, vol. V, Matica hrvatska, Zagreb, 2013, pp. 477-479. <https://dokumen.tips/documents/zrinka-novak-zapadna-zrinka-novak-zapadna-europa-473> (7. 4. 2022.).

29 A. DABINOVIĆ, "La France révolutionnaire et le pays balkaniques", pp. 88, 92-96; M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, pp. 69-84.

30 M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, pp. 85-135.

31 *Op. cit.*, pp. 136-153.

32 T. MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, p. 266.

numerous national, political and social aspirations and pretensions, unrest and uprisings as well as ecclesiastical aspirations and changes in Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor and their hinterlands, starting with Provincial and Military Croatia, the Bosnian and Belgrade Eyalets (Sanjak of Smederevo) and the Church Principality of Montenegro, all of which were present in the mentioned lands throughout the nineteenth and even twentieth centuries.³³ The militant, cosmopolitan spirit of the French Revolution and its military superiority were felt in the most brutal manner by two proud maritime republics: the Republic of Saint Mark in 1797 and the Republic of Saint Blaise from 1806-1808. The Congress of Vienna, which attempted with all its might to restore and extend the old order in Europe (*l'ancienne régime*), did not find in Metternich's visions the need to restore independence, freedom and nearly a millennium of dignity to two maritime republics, Venice and Dubrovnik.

2. Ottoman and Muslim Stratification in Herzegovina and neighbouring Bosnia

At the beginning of the 19th century, political and military unrest, battles and turmoil simultaneously struck not only Istria, the Croatian coast, Provincial and Military Croatia, Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor, but also Eastern and Western Herzegovina, Western, Central and Eastern Bosnia, which were partially inhabited by many Catholics and Croats. The weakness of the Ottoman Empire, the attempts at reform during the reigns of Selim III and Mahmud II and the interpersonal conflicts within the ruling Ottoman-Bosnian-Muslim caste in the Bosnia Eyalet (pashaluk),³⁴ the beginning of

33 ALFRED DUMAINE, "Un consulat de France en Bosnie sous le premier Empire: Pierre David", in *Revue d'histoire diplomatique*, XXXVIII, 1924, pp. 129-169; A. DABINOVIĆ, "La France révolutionnaire et le pays balkaniques", pp. 87-97; BERNARD LEWIS, "The impact of the French Revolution on Turkey. Some notes of the transmission of ideas", in *Cahiers d'histoire mondiale*, 1, 1953, pp. 105-125; M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, pp. 13-135; S. ŠOJA, "La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature", pp. 253-266; GIUSEPPE PIO CASCAVILLA, "L'aimable Vesir": Pierre Davids Consulship under Hüsrev Mehmed Pasha's Rule", in *French Historical Studies*, 41 (4), 2018, pp. 611-645.

34 VASA ČUBRILOVIĆ, "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", (cyr.), in *Jugoslavenski historijski časopis*, 1, 1935, pp. 358-403; AVDO SUĆESKA, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim krajevima za vrijeme Turaka*, Djela XXII ND SR BiH, Sarajevo, 1965, pp. 210-222; M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX. stoljeća*, pp. 171-216; MUHAMED

the First Serbian Uprising in 1804 and the spread of Serbian rebel propaganda amongst the Orthodox in BiH,³⁵ as well as the reaction of the Ottoman-Bosnian-Muslim authorities and aristocracy in the Bosnia Eyalet to the spread of the Serbian Uprising,³⁶ all provoked new threats, pillaging, persecutions and murders of Catholics and their religious shepherds, and provoked daily fear as to whether and how the newly arisen political, military, ideological and religious mix of national and international character would survive.³⁷ In or-

HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1833", in *Südst-Forschungen*, 28, 1969, pp. 123-181; IDEM, "Ajanske borbe u Mostaru do 1833. godine", in *Gračanički glasnik*, 22, 2006, pp. 65-70; SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, (*Analecta croatica christiana*), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971, pp. 75-102; HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, pp. 210-260; HAMDİJA KAPIDŽIĆ, *Ali Paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001, pp. 33-39.

- 35 MILORAD EKMEĐIĆ, "Mesto Bosne i Hercegovine u Srpskoj revoluciji 1804-1815", in *Srpska revolucija i Bosna i Hercegovina 1804-1815*, (cyr.), ANU RS, naučni skupovi, vol. VI, Odjeljenje društvenih nauka, vol. 8, Banja Luka, 2004, pp. 37-71; MILIĆ PETROVIĆ, "Bosna i Hercegovina u oslobodilačkim planovima ustaničke Srbije i učenih Srba" in *Srpska revolucija 1804-1815.*, (cyr.), Banja Luka, 2004, pp. 207-218, here pp. 208-209; BRATISLAV TEINOVIĆ, "Bosanski elajet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804-1806)", in *Zbornik Matice srpske za istoriju*, (cyr.), 1, Novi Sad, 2018, pp. 83-105.
- 36 ĆIRO TRUHELKA, "Bošnjaci i prvi srpski ustanak", in *Glasnik Zemaljskog muzeja*, (hereafter: GZM), XXIX, Sarajevo, 1917, pp. 245-296; JOVAN MILEKIĆ, *Pokret bosanskih muslimana 1814 godine, novi prilozi za proučavanje bosansko-hercegovačke prošlosti*, Zagreb, 1917; JOVO TOŠKOVIĆ, *Odnosi između Bosne i Srbije 1805-6, i boj na Mišaru*, (cyr.), Subotica, 1927, pp. 64-65; VLADIMIR STOJANČEVIĆ, *Prvi srpski ustanak. Ogledi i studije*, (cyr.), Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, Beograd, 1994; HOLM SUNDHAUSEN, *Geschichte Serbiens. 19-21. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Köln-Wien-Weimar, 2007, pp. 65-69; B. TEINOVIĆ, "Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka", (cyr.), pp. 83-104; IDEM, "Pregled srpsko-turskog ratovanja na Drini (1804-1815)", in *Vojnoistorijski glasnik*, (cyr.), 2, Beograd, 2020, pp. 9-35.
- 37 MIJO V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, III, Zagreb, 1887, pp. 175-221; TOMO MATIĆ, "Izvjestaji austrijskog političkog emisara o Dubrovniku i njegovu balkanskom zaleđu iz godine 1805.", in *Starine*, JAZU, XXXVII, Zagreb, 1934, pp. 177-188; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, pp. 93-102; BAZILIJE PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija u tursko doba", in IVICA PULJIĆ, *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Studia Vrhbosnensia, 2, Sarajevo 1988, pp. 91-122, here 119-122; MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, pp. 200-217.

der to better understand the position of Catholics and Christians in Herzegovina in general and in neighbouring Bosnia at the turn of the 19th century, it is necessary to first understand the institution of the *ayans*, the major support of the High Port in these countries. It sprouted from the political desire of the High Port that the ayans (elders or local government officials) should become an instrument via which the central state government in Istanbul and vizier protectoral government in the Bosnia Eyalet could come closer to the wider parts of the conquered population and thus hold it more successfully in dependence and submission. Ayans were supposed to actively oppose the sallies of individual local Ottoman and Islamic officials, even the tyranny, violence and lawlessness of senior state government representatives. Thus, the ayans were primarily supposed to be representatives and defenders of the people's desires and needs. They were not supposed to have direct authority (jurisdiction). Therefore, the institution of the ayans is reminiscent to a certain extent of the role and institution of the *defensor civitatis* in the Byzantine state administration.³⁸ From the second half of the 18th century in Mostar, the ayans started playing an important role and transformed their once protective role into pure government over the town and region. The most evident example of new unrest at the beginning of the 19th century was the conflict between Ali-aga Dadić,³⁹ the Mo-

38 A. SUĆESKA, *Ajan*, pp. 210; M. HADŽIJAHIĆ, "Ajanske borbe u Mostaru", in *Gračanički glasnik*, 22, 2006, pp. 65-69, here 67.

39 Ali-aga Dadić (died in 1813) was the son of Smail-aga Dadić. He was born at the beginning of the second half of the 18th century in Mostar and is mentioned for the first time in 1790. The Dadićs originally hailed from Egypt (Misir) and were therefore called Misirlije (natives of Misir). They were first mentioned in Mostar in 1669. At the turn of the 19th century, Dadić would allegedly become a supporter of greater Herzegovinian and Bosnian autonomy, directly subject to the High Port, trying to surpass the authority of the vizier, the Sultan's deputy in Travnik. That was why they reluctantly and rarely appeared before the vizier of Travnik. Ali-aga Dadić, whom Sutjeska and Hadžijahić believed to be a Janissary aga, had at his disposal a larger estate and did not recognise the authority of the local Mostar captain from the Vučijaković family. It is still unclear whether Ali-aga Dadić was the first Muslim fighter for Herzegovinian independence in the Ottoman Empire and thereby a forerunner to Ali-pasha Rizvanbegović. Dadić performed the function of ayan in Mostar for almost 25 years, if short breaks are taken into consideration. Sources and historical overviews are not unanimous in the depiction of this influential Herzegovinian leader, about his rivals and about the aims of his policies. For his depiction of events, Bosnian friar and historian Batinić relied on the annals *On the*

star leader, ayan and muslim (regional administrator), and Ali-Aga Voljevica,⁴⁰ the ayan of Blagaj, from 1802 to 1804, who was fighting to becoming the ayan of Mostar. Whilst Ali-aga Dadić, according to Kalamut and Batinić, gathered the most important leaders from the most eminent Muslim families from Mostar and from the Orthodox merchant classes, his rival leaned heavily on paid ruffians and troublemakers from rural settlements. Allegedly, the main aim of Dadić's rival Vojevica was plunder and robbing Christian but also Muslim property rather than the title of ayan of Mostar. Because of these plans, crimes and unrest, many Muslims as well as Christians suffered in Mostar and the surrounding region. The former and the latter, feeling unsafe in Mostar and the region, held Ali-Aga Dadić as

Herzegovinan revolt 1802-1813 by friar Marko Kalamut (1808-1891), bishop Barišić's secretary, who had written this account based on what people said. The manuscript was once kept in the Archive of the Franciscan Monastery in Fojnica. Cf. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni*, III, pp. 186-189. Serbian historian Vukičević took Kalamut's annals and transformed Dadić into an eminent Serb from Mostar. Cf. MILENKO M. VUKIČEVIĆ, *Znameniti Srbi Muslomani*, (cyr.), Belgrade, 1906, (Reprint Middletown De, 2019), pp. 99-113. Muhamed Hadžijahić and Srećko Džaja have already cautioned about the limited value of Kalamut's manuscript and Batinić's work and have brought into question several claims made by Kalamut's annals and Batinić's account. A. SUČESKA, *Ajani*, p. 190; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 127-129, 134-137; IDEM, "Ajanske borbe u Mostaru", pp. 65-69; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 97; HIVZIJA HASANDEDIĆ, *Genealoška istraživanja*, Mostar, 2009, p. 48. Mostar historian Tihomir Zovko recently pointed out Vukičević's problem, however, he did not take into consideration either Hadžijahić's, Džaja's or Hasandedić's works nor the fate and value of Kalamut's annals. Cf. TIHOMIR ZOVKO, "Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru", in *Hercegovina*, 2, Mostar - Zagreb, 2016, p. 146.

40 The family of Ali-aga Voljevica originated in the village Svinjarina in Podveležje. Its inhabitants were Catholics, and they still had St. Peter's Church in Podveležje in 1629. In the following decades, they converted to Islam to avoid higher taxation. One part of the Voljevicas later moved to Blagaj, whereas others were still living in Podveležje in the 1950s. They have been mentioned in Mostar since 1755. In the Blagaj records for 1767, Ali-Efendi Voljevica was mentioned as a witness. It is impossible to ascertain whether this was our Ali-aga or one of the older members of his family. Furthermore, it is not possible to determine when he became the ayan of Blagaj. After the battles with Ali-aga Dadić, Voljevica fled to Egypt via Dubrovnik. Later, most probably after Dadić's death in 1813, he returned to the country of his ancestors. Cf. TVRKO KANAET, *Podveležje i Podvelešci*, ND SR BiH, Djela VI, Sarajevo, 1955, pp. 154, 232-235; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 138-142; H. HASANDEDIĆ, *Genealoška istraživanja*, pp. 48, 180-181.

the more reasonable man, who behaved more humanely and justly towards the population. After his victory over Voljeвица, if Kalamut's and Batinić's depiction can be credited, Dadić also led fierce battles against other Mostar pretenders to the position of ayan in Mostar, aga Balić and aga Karabegović, who had risen against him.⁴¹ Again, Ali-aga Dadić proved victorious in this contest, which allegedly led to mutual reconciliation in Mostar. Dadić's victory was supported by the Christians of both denominations, the Orthodox and Catholics, in Mostar and the environs.⁴² None of these battles stopped Dadić from introducing new levies on an already materially exhausted population and from governing and behaving like a true master in the heart of Hercegovina. It is also noteworthy to mention that ayan Dadić, together with other captains, attained a significant victory over the Montenegrins, Russians and east-Herzegovinian Serbs in the captaincy of Klobuk (Gacko), which was defended by captain Arslan.⁴³ Dadić's troops also included Catholics under the leadership of friar Nikola Ilić and Mostar Orthodox under the leadership of monk Tanasija.⁴⁴ Even the French under the command of general Launay came to assist the Herzegovinian captains and ayan Dadić in their battle against the Montenegrins. On this occasion, many Montenegrins and their allies died, while around 70 of them were captured. General Launay ransomed the captives and released them.⁴⁵ The defeated Montenegrins did not rest until, according to their custom,

41 M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 138-139.

42 JOANIKIJE PAMUČINA, "Početak dolaska grčki(h) vladika u Hercegovinu", in *Srpsko-dalmatinski magacin, ljubitelj prosvjete i narodnog jezika za godinu 1848*, (cyr.), vol. XIII, Zadar, 1848, pp. 169-181, here 173; VLADIMIR ČOROVIĆ, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, (cyr.), Belgrade, 1933, p. 31; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 138.

43 SAFVET-BEG BAŠAGIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. (Od g. 1463-1850.)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, p. 121; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 139-140; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, p. 220; This battle has been immortalised in a Muslim epic poem *Vojevanje Cernogoracah i Rusah s Hercegovcim*, which was transcribed by Ljubomir (friar Grga Martić) and published by friar Ivan Franjo Jukić. Cf. IVAN F. JUKIĆ, *Bosanski prijatelj*, II, Zagreb, 1851, pp. 150-156.

44 M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu*, III, p. 179; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 160.

45 PAUL PISANI, *La Dalmatie de 1797 d 1815. Épisode des conquêtes Napoléoniennes*, Paris, 1893, pp. 267, 280, 298; FRANO BARAS, *Maršal Marmont memoari*, Logos, Split, 1984, p. 67.

they had avenged themselves for the losses in a new battle, which although lesser known, occurred in the vicinity of Mostar in July 1807. The casualties of this battle included numerous Herzegovinian "Turks", while no mention was made of the losses of the Christians, Catholics and Orthodox Montenegrins.⁴⁶

Immediately following this battle with the Montenegrins, conflict broke out in the period 1807-1809 between the already mentioned captain from Hutovo Hadži-bey and his neighbour, the captain of Počitelj, Smail-bey Gavran-Kapetanović, who was laying claim to several neighbouring villages in the captaincy of Hutovo. Dadić went to war again, siding with the captain of Počitelj. This evoked a reaction from the vizier in Travnik, Ibrahim Hilmi-pasha, who sent Sulejman-pasha Skopljak to assist the captain of Hutovo. In this battle, which lasted until spring 1809, Dadić defeated Hadži-bey, who besides the vizier from Travnik, was also supported by Ali-aga Voljevica and the High Port.⁴⁷ Seeing that the French were expressly supporting the vizier and the captains loyal to him, i.e., supporters of imperial centralism, Ali-aga Dadić attempted to support the dissatisfied citizens of Dubrovnik over the following two years (1808-1809) in their symbolic resistance to the French, but did not have much success and had to retreat to his fortress in Mostar.⁴⁸ It appears that representatives of both Christian denominations in Mostar supported Dadić, particularly the Orthodox bishop, Phanariot Jeremija, who flew

46 Major Rukavina informed the military command in Vienna on July 30, 1807, that numerous "Turkish" horses had returned to Mostar without riders ("daß eine große Menge 'türkischer' Pferde ohne Reiter nach Mostar zurückgekehrt sei"). Cf. ALEKSA IVIĆ, *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku*, vol. IV - 1807, in *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, (cyr.), vol. XII, SKA, Subotica, 1938, p. 737; M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu*, III, pp. 185-187; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 140-142.

47 MIHAILO GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva: Građa za istoriju Prvog srpskog ustanka*, (cyr.), *Zbornik za istoriju, jezik i književnost Srpskog naroda*, Odeljenje 2, Spomenici na tuđim jezicima, vol. 1, SKA, Belgrade, 1904, 305, no. 260; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 142. In one folksong, Ali-aga Voljevica was presented despicably: "Alija, veleški balija, lahko ti je cviliti udovice, i sićahnu djecu iz mejtefa, a sad češ nam odmazdu platiti." (Alija, balija from Velez, it's easy to make widows and wee children from the mekteb cry, but now you will suffer our revenge.) *Loc.cit.*

48 M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), 463, no. 401; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 142; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 97.

three flags in front of his house and collected financial assistance for the Mostar ayan.⁴⁹ As early as April 1808, consul David reported to Paris that Ali-aga, the commander of Mostar, was too powerful to attack with military units.⁵⁰ This was something his Ottoman, Bosnian and Herzegovinian rivals would soon find out. As all the efforts of Istanbul, Travnik and the French to date were unable to stop Dadić's separatist policies and desires to rule independently in Hercegovina, the new vizier, Ali-pasha Derendeli,⁵¹ had Dadić physically removed, poisoned or strangled. The newly appointed muselim, Omer-pasha Rizvanbegović, the third of the four younger Rizvanbegović brothers from Stolac, did this for the vizier, most probably in Mostar in December 1813.⁵² All three of Ali-aga's sons (Mehmed-aga, Mustafa-aga and Ahmed-aga) attempted to maintain their father's policies as they still enjoyed the support of both the Muslim and the Christian population in Mostar and Hercegovina. Their days, however, were numbered in Mostar and Hercegovina. Mehmed-aga, Ali-aga's oldest son, who had become the ayan in the meantime, was removed from office, robbed and killed in Čelebić čošak in Luka by the same muselim Omer-pasha Rizvanbegović.⁵³ The other two brothers fled to

49 M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), 474. no. 412.

50 "mais ces comandant de Mostar est trop puissant pour être attaqué de vive force." M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), 305, no. 260.

51 Vizier Ali-pasha Darendeli was the vizier in Bosnia from March 4, 1813-March 30, 1815. In October 1813, he put down the First Serbian Uprising and entered Belgrade, and in December, he put down the ayan revolt in Mostar and had Ali-aga Dadić killed. He also had many Serb prisoners and disobedient Bosnian ayans killed, however, he lost the decisive battle against the dissatisfied Janissaries from Sarajevo and rebels in autumn of 1814 and had to leave Bosnia the following year. Cf. SALIH SIDKI HADŽIHUSEINOVIĆ-MUVEKKIT, *Povijest Bosne*, 1-2, El-Kalem, Sarajevo, 1999, pp. 805-806; J. MILEKIĆ, *Pokret bosanskih muslimana*, pp. 7, 26; GALIB ŠLJIVO, "Nemiri u Sarajevu 1814. godine", in *Prilozi proučavanju historije Sarajeva*, 5, 2008, pp. 29-38. The Bosnian Franciscan and annalist Baltić, who is not always reliable, claimed: "Ovaj vezir nije znao čitati slova." ("This vizier could not read letters.") Cf. JAKO BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni 1754-1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, p. 73.

52 J. MILEKĆ, *Pokret bosanskih muslimana*, pp. 7, 26; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 146, note 70; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, pp. 97-98.

53 J. PAMUČINA, "Početak dolaska grčki(h) vladika u Hercegovinu", (cyr.), pp. 169-181; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 153; H. HASANDEDIĆ, *Genealoška istraživanja*, p. 96.

neighbouring Dalmatia via Imotski, and Metković. Upon returning to Mostar, they were killed off one by one, by April 1814 at the latest, in a new conflict with the vizier's troops. The only survivor was the grandson Mahmud, the son of Mehmed-aga, who was disguised in girl's clothes, and taken secretly from the Dadić house by a Catholic servant and hidden in her village Uzarići until a safer time.⁵⁴

Desiring to finally break the Dadićs and their followers as well as discourage the Catholics from offering armed assistance to the rebelling Mostar population, vizier Ali-pasha Derendeli addressed the Herzegovinian Catholics via the Kreševo monastery on April 15, 1814, and threatened them seriously if they offered any more resistance to the sultan's army and the army of his deputy. He tried to support his persuasion, threats and commands theologically correctly by mentioning the Gospel:

"I, Ali-pasha, Deputy of the worthy Emperor, and Vizier of all of Bosnia and Herzegovina, in the name of the worthy Emperor command the raiyah (*people*) of Herzegovina as follows. Emperor's raiyah, who have been loyal to the worthy Emperor from the Fatihah to this day, have no cause to betray, nor can you betray, any law against the Emperor and the Emperor's deputy, because such a betrayal is forbidden to the raiyah by the same Gospel. For the vizier is in the Emperor's place; the worthy Emperor is in God's place. Whoever betrays and raises his hand against the Emperor's Deputy is against the Emperor and whoever raises his hand against his Emperor, raises his hand against God; for the worthy Emperor is in God's place in his land. Such a betrayal the Almighty eternal God never left unpunished as has been seen through all ages past and in other lands and past years in ours as well."

He finishes his deputy's decree with the following:

"I command my subject the friar of the Mostar nahiyah (*a small administrative unit smaller than a kadiluk*) parish to proclaim my decree to the Emperor of Herzegovina's raiyah, which if they fulfil loyally what has been commanded of them, let them remove themselves and come to my commanders, who will

54 A year later, he was returned to his mother, nee Hadžiomerović, in Mostar. Immediately after that, the mother moved with her son to Ljubuški and found sanctuary with the family of bey Kapetanović. Mahmud Dadić later married into the Gavrankapetanović family in Mostar. The male line of the Dadić family in Mostar died out in 1998 while the Sarajevo line is still extant. Cf. M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), pp. 825-827, nos. 760-762; J. MILKIĆ, *Pokret bosanskih muslimana*, pp. 21-26; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", p. 153; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 98; H. HASANDEDIĆ, *Genealoška istraživanja*, p. 97.

pardon them; but if they cannot repair to me, they should remove themselves wherever they can. I command thus, I will this be done."⁵⁵

This very dangerous, mutual conflict between Muslim leaders was a pure battle for survival for the Catholics. The Mostar parish priest friar Mijo Nikolić, the Blato parish priest friar Filip Letić and the Brotnjo parish priest friar Jako Jeličić were responsible for the Catholics in Western Hercegovina.⁵⁶ When the vizier's decree arrived in the Mostar nahiyah and whether it met with success is debatable. Moreover, the friar from Kruševo mentioned that the vizier's decree had no effect with the Catholics "because the Mostar natives, who tailored justice in the war melee and who were closest to them, forced them to rise against the army".⁵⁷ Simultaneously, the Sarajevo supporters of Dadić and the Mostar citizens, predominantly Janissaries, came to Kruševo and forced the friars to move with armed parishioners to assist the Mostar population against the vizier's troops. The Catholics from Kruševo and the region were led by friar Bartol Tucaković from Vranak (near Kruševo) and friar Luka Vidović from Deževica. When they arrived in Goranci above Mostar, the Sarajevo rebels together with the Catholics from Kruševo defeated the vizier's units and executed their leader pasha Srebrenica and then returned to their homes.⁵⁸ After the final victory of the vizier's army over the Mostar rebels, the Catholics found their lives in even greater jeopardy. Wali's replacement, *čehaja*, put the Catholics from Mostar together with the

55 IGNACIJE STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*, Sarajevo, 1899, p. 101; JULIJAN JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Zemaljska Štamparija, Sarajevo, 1913, pp. 107-108. The vizier's letter was addressed to the Guardian and Franciscan friars at the monastery in Kruševo, who performed pastoral duties in western Hercegovina. A copy was sent to the Franciscan-parish priest in Blato. Whether news about the vizier's decree reached the parish priests in the Trebinje diocese is unknown.

56 M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca*, III, p. 186; Vukičević mistakenly mentions friar Nikola Ilić instead of friar Mijo Nikolić. Cf. M. VUKIČEVIĆ, *Znameniti Srbi Muslomani*, p. 105; Bogdanović does not even mention this event which is very important for the Herzegovinian parishes of the Kruševo monastery. Cf. M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis Kreševskog samostana*, pp. 213-214; ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011, pp. 168, 296.

57 I. STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa*, p. 102.

58 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis Kreševskog samostana*, p. 215; V. ĆOROVIĆ, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, (cyr.), pp. 33-34.

three mentioned parish priests on trial and started threatening them with execution, asking why they had helped the rebel Dadić and his followers. The friars attempted to explain to the local magistrate that they had not done this voluntarily or out of conviction, but out of fear for their own lives. When the "Turkish martial court" saw these justified reasons, and the "intense weeping of the present raiyah, it forgave the Catholics and thereby gave a rare, until now unusual, example of their tolerance", an author from Kreševo wrote.⁵⁹

Although the Catholics were regularly mentioned at the beginning of the 19th century in Mostar, it is difficult to talk of a concrete number. Only by consulting the baptismal registers of the Mostar parish, which was a large area, was it possible to ascertain approximate numbers. In 1807, the future secretary of the French consulate, Chaumette de Fossés, passed through Mostar on his way from Dubrovnik, and neither observed nor noted anything about Catholics in the town.⁶⁰ He may have been partially correct because Catholics lived predominantly dispersed outside the town. In fact, the parish of Mostar, whose seat was in Gradac near Mostar, encompassed an enormous region at the time from the city of Mostar to the inaccessible Mostar valleys north and south of the surrounding hills and places: Mostarski Gradac, Goranci, Blagaj, Bijelo Polje, and from Grabovica

59 I. STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa*, p. 102. Nevertheless, numerous Christian supporters of Dadić were killed in Mostar: 17 Orthodox and 9 Catholics. 13 Muslims from Mostar were strangled as Dadić's supporters. J. PAMUČINA, "Početak dolaska grčki(h) vladika u Hercegovinu", (cyr.), p. 175; V. ČORVIĆ, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, (cyr.), p. 34.

60 Chaumette de Fossés is not always a reliable and accurate travel writer or witness of his time. He claimed, incorrectly, that Mostar had 12,000 inhabitants in 1807-1808 of which two-thirds were Orthodox, ("dont les deux tiers sont Grecs"). Later he cited that the Orthodox in the town got on well with the Turks (Muslims) and that they enjoyed great freedom ("Les Grecs y vivent en bonne intelligence avec les Turcs, et y jouissent d'une grande liberté"). It is interesting that he does not even mention Catholics, perhaps out of Jacobin animosity, but also because the Catholics lived discretely, being dispersed across the town and surroundings. M. AMÉDÉE CHAUMETTE-DE-FOSSÉS, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, P. Didot, Paris, 1816, p. 43. In another section, Chaumette de Fossés talked in detail about the organisation of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina, more phenomenologically rather than historical-statistically and he erred with respect to many numbers and terms. IDEM, pp. 67-70.

to the north to the villages Lise and Knešpolje to the south-west. In 1813, 2913 Catholics lived in this region.⁶¹

Besides the Dadić family, their battles and unrest, further great tension and unrest in Hercegovina at the beginning of the 19th century was caused by the members of the Stolac captain family Rizvanbegović.⁶² In fact, their leader, the Stolac captain Zulfikar-bey, who had usurped the captain's honours between 1752-1757 from the rival Šarić family from Stolac and performed the function for nearly 50 years, with small breaks, stepped down in 1802.⁶³ In order to deter battles among his sons but also with rivals from the Šarić family, Zulfikar-bey divided the captaincy of Stolac in favour of two of his sons from his first marriage, Mustafa-bey and Hadži Mehmed-bey. The older son Mustafa-bey⁶⁴ inherited the duty of captain of Stolac from his father, whereas Mehmed-bey, popularly known as Hadži-bey, received a new but much smaller captaincy in nearby Hutovo, which he would administer as captain to his death in 1832. Hadži-bey had the old city/fortress in Hutovo renovated and built a taller tower in which he accommodated the "region's guards" and moved in himself.⁶⁵ When the French were on their way to conquer the Bay of Kotor in the spring of 1806, they found Dubrovnik occupied by Russians and Montenegrins. From Hutovo, Hadži-bey came to the assistance of the French with allegedly 1000 Herzegovinians, mostly Catholics, and he suppressed the advance of the Montenegrins to Slano in June 1806, where they had planned to thwart the arrival

61 LEO PETROVIĆ, "Katoličko stanovništvo u Mostaru", in *Napredak Hrvatski narodni kalendar*, 1937, Sarajevo, 1936, pp. 120-132; DRAGUTIN KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", in *Franjevački vijesnik*, 3, Belgrade, 1932, p. 87.

62 On the origins of the Rizvanbegović family and the captaincies of Vidoški and Hutovo cf. KOSTA HÖRMANN, "Hadži begova kula u Hutovu", in *GZM*, II, Sarajevo, 1890, pp. 165-175; *GZM*, III, 1890, pp. 268-271; A. SUĆESKA, *Ajani*, pp. 219-222; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, pp. 224-234, 252-260; IVICA PULJIĆ, "Kroz našu prošlost", in IVICA PULJIĆ (ed.), *Hutovo*, Mostar, 1994, pp. 177-183; H. KAPIDŽIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, pp. 30-33; H. HASANDEDIĆ, *Genealoška istraživanja*, p. 54.

63 H. KAPIDŽIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, pp. 25-33.

64 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, pp. 231-233.

65 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, pp. 252-256; H. KAPIDŽIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, pp. 33-39.

of French reinforcements in Dubrovnik. Through this "spontaneous" and politically calculated move, he attained the great partiality of the French generals.⁶⁶ Together with the other Herzegovinian captains from Mostar, Stolac, Počitelj and Ljubuški, he participated in the battles against the Montenegrins and Russians in the summer of 1807 and helped break the combined Russian-Montenegrin forces near Klobuk. That the Catholic Croats, from Hrasno in particular, were once again numerous in the troops led by the captain of Hutovo Hadži-bey, should not be a secret.⁶⁷ However, the most Catholics would fall in the clan conflicts between the Rizvanbegović and Šarić families and in the fratricidal wars that were waged between Hadži-bey and Mustaj-bey, and then later the even longer conflict between Hadži-bey and his younger half-brothers Ali-aga,⁶⁸ Halil-aga, Omer-bey and Derviš-bey.⁶⁹ On July 14, 1808, the French Consul David from Travnik reported to his government in Paris:

66 M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), p. 362, no. 307; K. HÖRMANN, "Hadži begova kula", pp. 171-172; ENGEL - STANOJEVIĆ, *Povjest Dubrovačke Republike*, p. 269; M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, pp. 148-149; F. BARAS, *Maršal Marmont memoari*, p. 29.

67 K. HÖRMANN, "Hadži begova kula", p. 172. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, p. 256; I. PULJIĆ, *Hutovo*, p. 179.

68 Ali-aga is the future Ali-pasha Rizvanbegović-Stočević (Stolac, 1783-Dobrinj near Banjaluka, 1851), the Stolac captain from 1813 to 1833, and from 1833 to 1851 the vizier and independent administrator of Herzegovina. He was buried near the Ferhadija mosque in Banja Luka, where a Turbe was later erected over his grave. Besides other merits, he also received much credit for the Catholic church in Herzegovina. Cf. RIZVANBEGOVIĆ, "Ali-Paša", in *Hrvatska Enciklopedija*, 9, p. 376; OTON KNEZOVIĆ, "Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir 1832-1851", in *GZM*, year XL, vol. 2, Sarajevo, 1928, pp. 11-53 (particularly pp. 19-53); HAJRUDIN ČURIĆ, "Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir", in *Godišnjica Nikole Čupića*, vol. XLVI, 1937, pp. 201-297; IDEM, "Ali-paša Rizvanbegović i organizacija Katoličke crkve u Hercegovini", in *List za sokolski naraštaj*, 6, 1938, pp. 160-161; IVAN PEDERIN, "Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada", in *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, vol. 4, Zagreb, 1995, pp. 203-220, here p. 219; H. KAPIDŽIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, pp. 33-41.

69 JOANIKIJE PAMUČINA, *Život ali-paše Rizvanbegovića Stočanina (pričanja savremenika i očevica)*, in PROKOPIJE ČOKORILO - JOANIKIJE PAMUČINA - STAKA SKENDEROVA, *Ljetopisi*, (cyr.), Veselin Masleša, Sarajevo, 1976, pp. 75-78; K. HÖRMANN, "Hadži begova kula", p. 173; O. KNEZOVIĆ, "Ali-paša Rizvanbegović-Stočević", p. 19; M. HADŽIJAHIĆ, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar", pp. 143, 146.

"When I arrived in Bosnia, the greater part of Herzegovina was the stage for a bitter war being fought between the members of a powerful family. Of the five brothers who constituted it, the three younger brothers were fighting against the two older ones, of which one was the captain of Stolac and the other the master of Hutovo. The latter had kindly received the wives and children of the citizens from Dubrovnik who had been hiding on Ottoman territory during the siege of Dubrovnik. This same bey, in order to show his amity towards us, started a war against the Montenegrins. His loyalty did irreparable damage in the eyes of many Bosniaks."⁷⁰

The French liked helping Hadži-bey with forces, food and weapons and defended him against the jealous younger Rizvanbegović brothers, the war-mongering captain of Počitelj, Gavran-Kapetanović, and the representative of the Bosnian vizier, Sulejman-pasha Skopljak, as the French consul and French historian Pisani reported.⁷¹ Hadži-bey continued his fratricidal war even after the departure of the French until his death in his native Stolac in 1832.

3. Catholics in the Trebinje-Mrkan Diocese during the Period of Unrest and Political Conflicts

Very little is known from published and accessible sources to what extent and how bishop Ferić⁷² in Dubrovnik and his general vicar in the diocese, father Grgo Matušковиć, together with the clergy of the Trebinje-Mrkan Diocese were able to, at least, try to intervene and protect their faithful from constant conscription into the captain's troops, from daily persecution, taxes, additional levies, beatings and pillaging, which the Ottoman authorities – both local and foreign – practiced every day. The sources tell us even less about the relation of the bishop, the clergy and the Catholic population in the Trebin-

70 M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), p. 344, no. 292; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, p. 256.

71 P. PISANI, *La Dalmatie*, p. 267; M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), pp. 345-346, no. 292; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, p. 256; I. PULJIĆ, *Hutovo*, pp. 179-180.

72 Nikola Ferić (Gvozdica), (Dubrovnik, 1736 - Dubrovnik, 1819), was the Trebinje-Mrkan bishop from 1792 to 1819. He was ordained a priest in 1759, consecrated and appointed bishop in 1792. Cf. MILENKO KREŠIĆ, "Dubrovačka Republika i ferman za trebinjsko-mrkanskog biskupa Nikolu Ferića", in *Anali Dubrovnik*, 58, 2020, pp. 217-219; <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bferrn.html> (20. 3. 2022.).

je-Mrkan Diocese towards neighbouring Austrians (1797-1805) and French (1806-1813) during their occupation and rule in Dalmatia, the Bay of Kotor and Dubrovnik. It can be assumed that the clergy of the Trebinje Diocese looked upon the Austrian occupation of Dalmatia and the Bay of Kotor in 1797 benevolently, and that they saw in the Austrian Emperor not only the Croatian-Hungarian king but also the main defender of Christians, particularly Catholics in the Ottoman Empire. The Catholics in the Trebinje Diocese, however, did not have a political or religious leader who would dare appeal to the Austrian Emperor and the Croatian-Hungarian King to annex Hercegovina – the Duchy of St. Saba, to the crown of St. Stephen, which the bold and far-seeing Bosnian "uncle", the apostolic vicar and bishop, friar Grgo Ilić Varešanin did for Bosnia on November 25, 1797.⁷³ They lacked clergy of the calibre of someone like the Dalmatian friar Andrija Dorotić, who in his *Proclamation to the Dalmatian People*, printed in Venice towards the end of May 1791, and in the *Karin Statement of the Dalmatian Franciscan Parish Priests* of June 14, 1797, professed "the deep desire to be united with the peoples and Kingdom of Croatia with whom they used to be united with the crown and kingdom of Hungary as an associated party".⁷⁴ Such a political and national profile, if he possessed such at all, bishop Ferić could not and was not allowed to display. He had to act like a local patriot, a citizen of the Republic of Dubrovnik that lived in the shadow of three protectors: the Sultan in Istanbul, the Pope in Rome and the Emperor in Vienna, all three of whom were threatened by the French Revolution and its combative flagbearer Napoleon Bonaparte. Thus, from the beginning, bishop Ferić behaved like a conscientious but simultaneously powerless shepherd, which was best seen from his partially jumbled, initial reports on the status of the Trebinje-Mrkan Diocese sent to the Congregation for the Propagation of the Faith in 1793 and 1794. Already in November and December 1792, he started visiting the smaller parishes of his diocese and reached three border parishes: Gradac, Ravno and Trebinja. He did not, however, dare go any further as the Republic of Dubrovnik had not yet obtained a new imperial firman allowing him to perform his duties in the Ottoman

73 See notes 129-130 and the relevant text.

74 G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II, p. 272; V. KAPITANOVIĆ, *Fra Andrija Dorotić*, p. 83.

Empire.⁷⁵ This is why the two farthest and largest parishes, Hrasno and Dubrave, had remained unvisited. It was only the following year, thanks to good relations with the Stolac captain and expensive gifts, naturally, that he managed to visit Hrasno and Dubrave. It is noteworthy that in Stolac at the time the first family uprising occurred against the aging captain Zulfikar Rizvanbegović and there were four or five rebellious agas. The uprising was most probably organised by two of Zulfikar's older sons, Mustafa-bey and Mehmed-bey, with the assistance of the removed Šarić family and others – all desirous of dividing up the captaincy of Vidoški amongst themselves. Ferić reports to Rome, that whereas earlier it was only necessary to send a gift to the captain of the fortress, now it had also become necessary to gift the other four or five agas.⁷⁶

Before the greater unrest began, bishop Ferić wrote to the prefect of the Congregation for the Propagation of the Faith in 1796 that his diocese, Trebinje, had found itself in grave and critical circumstances due to the constant raids and civil wars with the Ottoman "barbarians", who persecuted poor Catholics, beat them violently and raided their flocks and goods. The Catholics were thus forced to leave their homes, to wander and break their legs on steep hills and hide in caves if they wanted to live. His priests were also forced to hide in one village or another to protect themselves from Ottoman harm and save their lives from the latter's wrath.⁷⁷ Certain priests also advo-

75 The firman (mandate) was obtained on the third attempt in 1798. In his greed, the then Bosnian deputy Husamudin-pasha (1792-1797) sought exorbitant sums which the Republic of Dubrovnik refused to pay. Cf. M. KREŠIĆ, "Dubrovačka Republika i ferman za trebinjsko-mrkanskog biskupa Nikolu Ferića", p. 227.

76 "...dove prima il Vescovo mandava i regali al solo Capitano della Città di Stolaz, ora gl'Aghe, cioè nobili del Paese a norma dei Francesi si sono sollevati contro questo Comandante e vogliono comandare loro, è questi sono quattro o cinque; onde per essere quieto ed esercitare il mio ministero, ogni volta che si va nella Visita bisogna regalare ogni uno di questi, in fuori degl'altri Turchi di basso rango che arrivano in quei Casali ove mi trovo." Bishop Ferić to the Congregation for the Propagation of the Faith in Rome 1794, Archivio Storico di Propaganda Fide (ASPF) Roma, SOCG, vol. 900, fol. 170v. Cf. MILENKO KREŠIĆ, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija (1795.-1862.)*, Župni ured, Trebinje, 2012, p. 20, note 17.

77 "La mia diocesi, pure di Trebigne, presentemente si trova in gravi e critiche circostanze delle continue scorrerie e guerre civili tra questi barbari Ottomani quali perseguitano i poveri Cattolici e a forza delle battiture rapiscono le loro

cated the freedom of their faithful. A known example of this is the undated entreaty of father Jozo Sokolović, the parish priest in Ravno (1804-1824), to the Sultan in Constantinople to protect the "humble servants from the Herzegovinian Sanjak, county of Ljubinje, outpost Popovo", the possessors of an imperial firman, and to issue them with a decree "which will command the authorities in writing not to impose any tolls and not to bother us in the performance of our rites". The vizier's response arrived, commanding: "To the Ljubinje cadi, agas and officers! It is hereby decreed that you will take into your protection any priest who possesses an imperial firman, that you shall not allow him to be insulted, nor will you insult him, you will fulfil his requests as guaranteed by the firman and you shall avoid any burden that would be contrary to the issued commands."⁷⁸

Whatever bishop Ferić and his clergy personally thought or planned had to coincide with the political and territorial interests of the Republic of Dubrovnik, whose visions, political orientation and free sea-trading were greatly threatened by the Treaty of Campo Formio.⁷⁹ The Treaty of Pressburg, the French occupation of Dalmatia, the Bay of Kotor and Dubrovnik itself reduced all the plans and desires of bishop Ferić and his clergy to a bare battle for subsistence and survival.⁸⁰ So, it should not be strange to presume that bishop Ferić and his few clergymen must have been against French policies, par-

mandrie e beni, talmente per salvare la vita non possono stare nelle proprie case, ma sono costretti andare raminghi per scoscesi, e alpestri monti, e nascondersi nelle caverne, i miei Parrochi pure sono costretti andare or in uno or in altro casale per garantirsi dai loro insulti ed potersi salvare la propria vita dal loro furore". Bishop Ferić to Cardinal Hyacinthe Sigismond Gerdil, Prefect of the Congregation for the Propagation of the Faith, 25. 7. 1796. ASPF Roma, S.C. Dalmazia vol. 16, fol. 282^r. One part of this report has already been published by Pandžić. Cf. B. PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija", p. 120; M. KREŠIĆ, *Don Vidoje Maslač*, p. 20, note 18.

78 Copy in the Bishop's archive in Mostar. Cf. RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2000, p. 145.

79 V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, II, p. 336.

80 Already in the autumn of 1806, Dubrovnik had de facto stopped being the shield and security of bishop Ferić, his clergy and the faithful in the diocese. Supreme political control was in the hands of Marshall Marmont and his generals, the Bosnian pasha in Travnik and the Herzegovinian captains in Stolac, Trebinje, Hutovo and Počitelj. Cf. P. PISANI, *La Dalmatie*, pp. 266-267; V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, II, pp. 447-456; STJEPAN ČOŠIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik, 1999, pp. 13-31.

ticularly after the abolishment of the Republic of Dubrovnik on January 31, 1808, which, besides the Congregation for the Propagation of the Faith, was their only protector at the time. Furthermore, as the Trebinje clergy had predominantly been educated in Italy, they knew the country well, and they must have had an aversion towards French methods when they discovered or experienced the French generals, together with local Jacobins, destroying or pillaging numerous dioceses, monasteries, religious schools, desecrating churches, stealing sacral artworks, and transferring everything to Paris, capturing popes twice and abolishing his Church State.⁸¹

A report, although not always clear, by French consul David from December 15, 1808, sheds some light on the silence of archive sources. In the report, the consul was complaining to his Minister of Foreign Affairs in Paris, de Champagny, that the French were not accepted in Bosnia, and that the Catholic monks (*moines*) speak and preach against them. If this were just the case with Bosnian Franciscans, this would be understandable. However, when David began asking the trustworthy beys who these "monks" were, one confirmed that they were not Bosnian but Herzegovinian clergy and that he had heard with his own ears how they spoke ill of the French in the canton/captaincy under his control. However, these were not priests from Bosnia but from Dubrovnik, and the bey added: "The jurisdiction of the Bosnian Franciscans does not extend beyond Mostar. Everything beyond and all the way to Montenegro are those from Dubrovnik monasteries, which have been supplying priests for the Catholics in Hercegovina. Rest assured in one thing, he added, and that's that the French have no greater enemies than the nobility and priests from Dubrovnik."⁸² Since there were no monks from Du-

81 ANDRÉ LATREILLE, "L'Église et l'État en France sous le Premier Empire", in *Revue d'histoire de l'Église de France*, 96, 1936, pp. 338-348; SIMON DELACROIX, *La réorganisation de l'Église de France après le Concordat (1801-1809)*, Ed. du Vitrail, Paris, 1962; BEATRICE MASCHETTO, "Cultura e politica nell'Italia giacobina. Spunti dell'esperienza cisalpina", in *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, 2 (1966), pp. 731-740; GIOVANI SALE, "Napoleone e la religione", in *La civiltà cattolica*, 4015, 3. 7. 2021, pp. 23-37.

82 "La juridiction des Franciscaines bosniaques ne vas plus loin que Mostar. Tout ce qui est au-delà jusqu' à Monténégro est sons celles de couvents de Raguse, qui du tout temps ont fourni des prêtres au Catholiques de l'Herzégovine. Soyez bien persuadé d'une chose, a-t-il ajouté, c'est que les Français n'ont des plus grandes ennemies, que les nobles et les prêtres de Raguse". M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), p. 376, no. 322.

brovnik at the time, except for refugees and displaced persons, who could perform spiritual duties in the Trebinje Diocese, they could only have been diocesan priests, who had practically been the only spiritual shepherds in Eastern Herzegovina since the 14th century. The unidentified bey, who was a person of trust for the French, could only have been Hadži-bey from Hutovo, who was notorious as an oppressor and persecutor of Christians, both Catholics and Orthodox. Bishop Ferić wrote about him in June 1803, depicting him as "a proud man, greedy for money and a bitter persecutor of poor Christians, from whom he unjustly extorts property and money, usurps their lands and commits other undignified and barbaric deeds".⁸³ In January 1804, father Grgo Matušević added his opinion, comparing Hadži Mehmed-bey, who had arrived in Hutovo five years earlier, with Lucifer.⁸⁴ The much younger, Orthodox priest Joanikije Pamučina, who had later listened to many witnesses and testimonies, described Hadži-bey's multiple atrocities, particularly those towards the young Catholic women of the time:

"The area around Hutovo is inhabited only by Catholics. When Hadži-bey needed people to harvest the wheat, prune or do anything else, he would only call for the maidens, and when the daily work was done, he would feed them and get them drunk, then he would force them into a round to sing, and he would observe them. Sometimes if one of them especially caught his eye – he would grab her by the hand and take her to the tower and would remain there until he wanted to and he would do whatever he wanted, and then he would select young men of her faith from the most honourable families and unite them by force, against their volition."⁸⁵

83 "il presente Comandante della Torre d' Utovo uomo fiero, avido al denaro, e acerrimo persecutore di questi poveri Cristiani, che estorce ingiustamente roba e denaro, usurpa e toglie i terreni, e fa dell'altre indegnità e barbarie". Bishop Ferić to the Cardinal Prefect of the Congregation for the Propagation of the Faith, 2. 6. 1803. AP, SC, *Dalmazia*, vol. 17, fol. 326r; MILENKO KREŠIĆ, "Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjega dijecezanskog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.)", in MILENKO KREŠIĆ (prir.), *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjega dijecezanskog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.) i nakon njega*, Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Stocu, 13. svibnja 2019., Teološko-katehetski institut, Mostar, 2020, p. 97.

84 "Di più trovandosi in mezzo di questa Cristianità una forza di Turchi, alla quale da cinque anni addietro è venuto un comandante Turco simile al Lucifero." Grgo Matušević to the Congregation for the Propagation of the Faith in Rome, 18. 1. 1804. ASPF Roma, SC, *Dalmazia*, vol. 17, fol. 377r; M. KREŠIĆ, *Trebinjsko-mrkanska biskupija*, p. 97.

85 J. PAMUČINA, *Život ali-paše Rizvanbegovića Stočanina*, (cyr.), p. 78.

According to Kosta Hörmann, who indirectly refers to Pamučina, Hadži Mehmed-bey tortured his rivals and locked them in the dungeons where they died, and the corpses were thrown into chasms which were plentiful around Hutovo. "Because of such stories, even today, a traveller will pass by the Hutovo fort fearfully, and many will say that they heard voices of souls pleading for help."⁸⁶ As we know this from contemporary sources, it is not difficult to explain Hadži-bey's claim that the "monks from Dubrovnik", i.e., the priests of the Trebinje-Mrkan Diocese, "hated" the French and spoke poorly of them, but also of him, Hadži-bey. The explanation should be sought in two causes: first, the few clergymen of the Trebinje Diocese were deeply shocked by the intolerance of the French administration towards the Catholics and the multiple religious, sacral and cultural actions of the French army and Jacobin policies not just in France and Italy but also in neighbouring Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor. The other reason must be sought in the person of Hadži-bey himself and his own personal intolerance and hatred towards his Catholic subjects in Hutovo and Popovo and their priests, whose taxes, levies and extorted monies enabled him to live well the whole time and fight the numerous wars against his rivals. Hadži-bey continued the persecution and oppression of Catholics even after the departure of the French from Dalmatia and the return of the Austrians. Complaints were levelled against him and his neighbour in Počitelj by father Andrija Maslač, the parish priest in Donji Gradac, in a letter to his brother Vidoje in Đakovo on January 12, 1820: "It is not possible to describe the persecution and oppression that we suffer in these wretched lands at the hands of the heathen Turk, who has the greatest hatred and envy of us bearers of the laws, that is, us priests... as you also know how much they persecute us and the entire populace". Father Andrija complained about "cursed Mujaga Tasovac, the son of the captain of Počitelj" who together with Hadži-bey Rizvanbegović "one or the other collects all the money the people have, and then the collectors, their men, follow one after the

86 "Wegen derartiger Erzählungen ziehen die Reisenden noch heutigen Tages fürchtsam unter der Burg Hutovo vorbei, denn der Aberglaube des Volkes weiss von hilferufenden Geisterstimmen Schauergeschichten zu erzählen". KOSTA HÖRMANN, "Die Kula des Hadži-Beg in Hutovo", in *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 2, 1894, pp. 301-313, here 313.

other".⁸⁷ Hadži-bey's era was one of the most difficult periods for the Christians of this part of the Trebinje Diocese as far as malevolence and oppression were concerned, and it only ended with Hadži-bey's death in the fratricidal war and siege of Stolac on February 27, 1832.⁸⁸ The captaincy of Hutovo was annexed to Stolac again, and the Christians, Catholics and Orthodox, were left with hope for better and more tolerant times.

The reformist, cultural and rebellious nature of the ecclesiastical and political unrest in neighbouring Dalmatia, in the Republic of Dubrovnik region and the Bay of Kotor had repercussions on ecclesiastical and political life in Herzegovina and neighbouring Bosnia. Due to the nature of the historical sequence of events, here we will mention a significant fact of an ecclesiastical-legal-political nature which was not practiced in Herzegovina: the oath-taking of the bishop and clergy before the new state rulers. Of the three Dalmatian archbishop seats (ecclesiastical provinces) Dubrovnik, Split and Zadar, only Dubrovnik was not vacant the whole time till 1815, and the Dubrovnik archbishop can serve as an example to briefly show how church dignitaries adapted to the newly arisen political unrest. The Dubrovnik archbishop was also the metropolitan bishop of the Trebinje-Mrkan Diocese, and its political and ecclesiastical position certainly affected bishop Ferić, its only living suffragan bishop. The Austrian conquest of Dalmatia in 1797 spared and respected Dubrovnik as a free and neutral state. Thus, after the death of archbishop Spagnoletti on June 24, 1799, the Senate of the Republic of Dubrovnik proposed to the Pope the Dubrovnik priest Nikola Ban (1736-1815) for the future

87 IVICA PULJIĆ, "Trebinjsko-mrkanska biskupija u 19. stoljeću", in PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (eds.), *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Studia Vrhbosnensia, I, Sarajevo, 1986, p. 92; Krešić published the full letter in modern Croatian. Cf. M. KREŠIĆ, *Don Vidoje Maslač*, pp. 128-130. The Mujaga Tasovac mentioned here, the local nickname for the Gavran-Kapetanovićs, did not appear as the heir to Smail-bey as the captain of Počitelj. According to Father Andrija Maslač, he supported his father in the battles against Hadži-bey from Hutovo and in the raising of double taxes. Mujaga most probably died in these battles because the new captain was Ibrahim-aga. Cf. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, pp. 240-241; STIPE JURKOVIĆ, "Prikaz povijesti Počitelja od pada pod Turke do 1878", in *Povijest hrvatskog Počitelja*, Čapljina - Zagreb, 1996, pp. 80-87, here 86; JUSUF MULIĆ, "Počitelj u vrijeme osmanske vladavine", in *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. XXV-XXVI, 2006/2007, pp. 261-294, here 288.

88 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, pp. 259-260.

bishop.⁸⁹ Pius VII appointed Ban the new Dubrovnik archbishop on May 12, 1800, and Bishop Ferić consecrated him in the Dubrovnik seat on November 9, 1800.⁹⁰ Archbishop Ban had no difficulties giving his oath according to the usual practice before the Senate of his Republic. After the fall of the Republic, however, he had to adapt to the new turbulent times and thus evoked positive and negative reactions in the populace, the clergy and the rulers. The Dubrovnik historian, Lujo Vojnović, who spares no one, asks who the "traitor" to the Republic was, and believes that Archbishop Ban was "the prototype of boorishness and servility".⁹¹ After the establishment of the Province of Dubrovnik (*Province Raguse*) within the Illyrian Provinces, intendant Ivan Dominik Garagnin, on Marmont's orders, called for all civil servants and the entire Dubrovnik clergy to declare their loyalty to Emperor Napoleon. The first of the clergy to enter the Duke's Palace on October 8, 1810, and sign the oath was Archbishop Ban. He was followed, as was expected, by Bishop Ferić and 69 priests. Archbishop Ban addressed those present in Italian:

"Nothing could be more pleasant or joyful for me and my clergy than to declare our loyalty and obedience to the greatest of rulers Napoleon the Great. These are the duties of a true subject towards his monarch, whose wise, God-loving and Christian decrees should turn everyone to obedience. Therefore, together with my clergy, I am here to swear my oath of obedience to our glorious Ruler in a repeated sign of true servility which binds us like gentle children to such a kind Emperor, Napoleon the Great."⁹²

Vojnović comments on the implacable and loathsome comportment of Archbishop Ban, accusing him of betraying the Republic and offending the Church with his oath. The oath to Emperor Napoleon was signed on the same day by the Jewish rabbi and the Orthodox monk, who tended the Orthodox Christians in Dubrovnik. Whilst the oath-taking by the Catholic clergy was conducted relatively peacefully and without major incident in the other provinces, the situation was much more complicated in the Dubrovnik province. A smaller part of the clergy, the moral and intellectually superior and

89 ANTE DRAČEVAC, "Ban, Nikola", in *HBL*, 1, Zagreb, 1993, p. 411.

90 <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbanin.html> (30. 3. 2022.).

91 LUJO VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika, Knjiga druga 1807-1815*, Dionička tiskara, Zagreb, 1908, p. 111.

92 IDEM, p. 112 (Translated by Vojnović). I. STOJANOVIĆ, *Povjest Dubrovačke Republike*, pp. 287-289.

more respectable, did not heed Archbishop Ban. Four reputable diocesan priests, five Franciscans (Little Brothers), four Dominicans and a cleric refused to take the oath.⁹³ Under physical duress in prison, four of the Franciscans, two Dominicans and the priest Karaman repented and begged for forgiveness the next day, whilst the others spent 50 days in prison. After they were released on Christmas Eve 1810, and still refused to take the oath, they had to leave Dubrovnik within 4 days and the Illyrian Provinces within a fortnight. Father Ivo Mitrović and the Lalić brothers, Father Đuro and Father Pero, Dominicans Ivan Krstitelj Resaver and Vittorio Giaime (*Giaimè!*) fled to Turkish territory in neighbouring Herzegovina and settled in Popovo in the Trebinje-Mrkan Diocese.⁹⁴ It is unknown whether Bishop Ferić dared, via his general vicar in Gradac, Grgo Matušковиć, advocate the cases of these refugee priests and secure them a type of ecclesiastical asylum in his diocese. It is, however, known that Dominican Vincenzo Giaime died in Popovo, whilst the other Dominican, Ivan Krstitelj Resaver, fled to Italy via the Ionian island of Zakynthos.⁹⁵ Archbishop Ban stood out a few more times as an exponent of every authority that came, passed and left. In his sermons and instructions to his clergy, he advocated the conscription of young Croatian men into the French navy, which found obvious resistance in the Catholic population.⁹⁶ In the fall of 1813, when the French government started to flounder and the uprising was gaining more and more momentum on all levels of Dubrovnik society, Archbishop Ban published his pastoral epistle on Christmas Eve 1813, in which he threatened those who continued to rebel against France with church fines. However, less than two months later, on February 16, 1814, he urged the clergy and faithful to respect their duties towards the new

93 L. VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, 2, p. 113; I. STOJANOVIĆ, *Povjest Dubrovačke Republike*, p. 288; S. ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, p. 84. Whilst Vojnović and Stanojević mention 13 clergymen, Čosić mentions 16 not listing names.

94 P. PISANI, *La Dalmatie*, pp. 372-373; L. VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, 2, pp. 113-114; S. ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, p. 84.

95 L. VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, 2, p. 114; MAKSO PELOZA, "Ivan Krstitelj Resaver O.P., istaknuti hrvatski bibličist XIX stoljeća", in *Bogoslovska smotra*, 2-3, 1969, pp. 245-257. It appears that the flight of Dubrovnik priests to the Trebinje Diocese and to the territory of the Ottoman Empire remained unnoticed by local historians.

96 L. VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, 2, p. 114; S. ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, p. 84.

lawful sovereign, the Austrian Emperor, Francis I.⁹⁷ Whilst the civil servants took their oaths on February 15, the clergy, led by Archbishop Ban, took their oaths on March 2, 1814, before general Milutinović, an Orthodox Christian, without a single dissenting vote.⁹⁸

Bishop Nikola Ferić is not mentioned among the priests who refused to pledge their oaths to the French and Austrian emperors. However, how could Ferić refuse the oath if he was the suffragan of Archbishop Ban, a citizen of the Dubrovnik Province and the French Empire and earned his livelihood from it. His brother Father Đuro Ferić-Gvozdenica, priest, canon, author, polyglot, eminent member of the Dubrovnik clergy, a known Francophile, also took the oath and later succeeded Archbishop Ban in 1815 as acting vicar. Nor could Bishop Ferić refuse the oath to the Austrian emperor because Dubrovnik had become part of the Kingdom of Dalmatia, a peripheral and very poor province of the Habsburg monarchy by decision of the Congress of Vienna. Bishop Ferić was overjoyed that he had survived the Montenegrin siege of Gruž and Dubrovnik in the summer of 1806. He had to flee Gruž, where he had lived and had two houses, and seek sanctuary in the city with the French because his houses and property had been pillaged and razed to the ground, most likely destroying all of his correspondence and archives, as well as the archives of his predecessors.⁹⁹ Thus, it is rather certain that Ferić followed the example set by Archbishop Ban and swore loyalty to the French Emperor Napoleon on October 8, 1810, and his fealty to the new master, the Austrian Emperor Francis I on March 2, 1814.

97 " ...ce vieillard affaibli avait publié le 24 décembre une pastorale menaçant des censures ecclésiastiques quiconque persisterait dans la rébellion contre la France, et, le 16 février il rappelait au peuple ses devoirs envers son souverain légitime, l'empereur François." P. PISANI, *La Dalmatie*, p. 456.

98 L. VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, 2, pp. 112-113; I. STOJANOVIĆ, *Povjest Dubrovačke Republike*, p. 312; H. BJELOVUČIĆ, *The Ragusan Republic*, p. 157.

99 AP Roma, SC Dalmazia, vol. 17, fil. 542^r; B. PANDŽIĆ, *De Diocesi Tribuniensis et Mercanensi*, p. 72, note 2; IDEM, "Trebinjska biskupija u tursko doba", p. 120. Thanks to the research conducted by prof. Krešić we nearly have Ferić's complete text here: "Arrivando qua le truppe Francesi per passare nelle Bocche di Cattaro, e per terra e per mare dai Moscoviti e Montenegrini siano stati assediati, quali con Bombe e Balle incendiane hanno rovinato la Città, saccheggiato le Campagne, spogliate le Chiese e le case, e la maggior parte incendiate, principalmente nel Borgo di Ragusa (Gruž), ove erano due mie case d'abitazione totalmente spogliate dalle suppellettili, e poi abbruciate sicché ho perduto tutto. ... di più ho perduto tutta la mia ... e le notizie del mio Vescovato parte

The Kotor Diocese was located south of Dubrovnik. It was fortunate that during the politically turbulent years between 1801-1815, it was filled and had a capable bishop in the person of Marko Antun Grgurina (1801-1815).¹⁰⁰ As bishop, Grgurina must have had great human and diplomatic experience in order to preserve the faithful and the diocese, maintain balance between the numerous heirs of the Republic of Venice and the new masters, Austrians, French, Russians, English and the self-invited neighbouring Montenegrins, who led by the Orthodox bishop Petar I entered Kotor and Boka with great joy and left very reluctantly. The mandate of Bishop Mark Antun Grgurina remains to this day an example of the political, legal, ecclesiastical and human skill of the agile and last nobleman from the Bay on the seat of St. Tryphon on how to survive in Kotor which was occupied by multiple forces.¹⁰¹

The ultimate Trebinje-Mrkan bishop, Nikola Ferić (1792-1819) was a direct witness to these historical events two hundred years ago, whose testimonies have, unfortunately, only been partially preserved.¹⁰² The Trebinje-Mrkan Diocese was a small and inconspicuous, but long-lived institution, covering a large area, insignificant with respect to numbers of believers, but exceedingly significant with respect to its ecclesiastical-political position, a longevale testimony to Christen-

lasciate dai miei Antecessori, parte con sommo travaglio e fatica da me raccolte." Bishop Ferić to the Vice-Prefect of the Congregation for the Propagation of the Faith, Dubrovnik, 1807., ZBIRKA BALTAZARA BOGIŠIĆA HAZU, Cavtat, Rukopisi Bogišićeva Arhiva, Ferrich, *Copia di diverse lettere del Me Ferrich 1806.-1814.*, no. 36, f. 3r; M. KREŠIĆ, *Trebinjsko-mrkanska biskupija*, p. 124, note 142.

- 100 GRACIJA BRAJKOVIĆ, "Odnosi kotorskog biskupa Marka Antuna Grgurine sa mitropolitom Petrom I Petrovićem i Centralnom komisijom 1813-1814. godine", *Zbornik radova Ujedinjenje Crne Gore i Boke Kotorske*, Titograd, 1991, pp. 163-167; PEJO ČOŠKOVIĆ, "Gregorina Mark Anton", in *HBL*, 5, p. 68; PAVAO BUTORAC, *Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do Bečkog kongresa: (1797-1815)*, Rad JAZU, knj. 265, Zagreb, 1938, pp. 173-189.
- 101 P. BUTORAC, *Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do Bečkog kongresa: (1797-1815)*, pp. 184-189; G. BRAJKOVIĆ, "Odnosi kotorskog biskupa Marka Antuna Grgurine sa mitropolitom Petrom I Petrovićem", pp. 166-167; VANDA BABIĆ, "Kulturni život Boke Kotorske uoči preporoda", in *Dani Hvarškoga kazališta*, 23 (1), Split, 1997, pp. 317-320; SAŠA KNEŽEVIĆ, "Boka Kotorska i Primorje između Crne Gore i velikih sila 1797.-1814.", in *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 63, 2021, pp. 227-254.
- 102 Although the scientific conference held on May 13, 2019, was dedicated to the bicentennial of the death of Bishop Ferić on May 30, 1819, it should also

dom and Catholicism. Although it had been ecclesiastically and legally independent, it enjoyed the *de facto* status of the extended and protective arm of the Republic of Dubrovnik and the Archdiocese of Dubrovnik over the widespread Catholics of its extensive territory. As the Republic of St. Blaise lost its sovereignty and independence after this unrest and became one of the seven Illyrian Provinces and later one of the four counties in the Kingdom of Dalmatia (*Königreich Dalmatien*), the Dubrovnik and Split archdioceses lost their archdiocesan and metropolitan dignity and ecclesiastical prestige. They were reduced to ordinary suffragan dioceses in the lap of the newly expanded metropolis of Zadar.¹⁰³ Zadar thus became not only the administrative and ecclesiastical, but also the political and autonomist centre of Dalmatia.¹⁰⁴ The Dubrovnik Diocese was expanded through the defunct suffragan dioceses of Korčula and Ston, and the Split diocese through those of Makarska and Trogir. Amongst the biggest losers was the Trebinje-Mrkan Diocese, because it, having lost its bishop, had to satisfy itself with the title of acting vicar. Indeed, the Dubrovnik bishops benefited from the situation, because, after the temporary administration of the Dubrovnik Chapter, they took over the administration of the Trebinje-Mrkan Diocese on January 1, 1840, at the Holy See's pleasure, and maintained it till 1890. In other words, because of the unrest, the Trebinje-Mrkan Diocese experienced "collateral damage" and lost its bishop to this day. We encounter him from January 1, 1840, just as an apostolic administrator in a personal union with the Dubrovnik bishop and as of July 8, 1890, in a personal union with the bishop of the Mostar-Duvno Diocese.¹⁰⁵

be dedicated to all the individuals of this region who sought humane, political, religious and national solutions for men, Christians and non-Christians, for the good and less-good neighbours in the restless eastern Adriatic region. It should above all be dedicated to the faithful and guardians of the Trebinje-Mrkan Diocese, the bearers, defenders and guardians of the faith, culture, traditions and hopes of their distant and near ancestors.

103 Cf. *Locum Beati Petri*; KARLO JURIŠIĆ, "Bula pape Lava XII. Mjesto Bl. Petra i Crkva u Hrvatskoj danas", in *Kačić*, 3, 1970, pp. 101-127; STJEPAN ĆOSIĆ, "Državna uprava u Dalmaciji i crkveni preustroj 1828./1830. godine", in *Croatica Christiana periodica*, (CCP), 65, Zagreb, 2010, pp. 51-66.

104 JOSIP VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002, pp. 45-81.

105 BASILIUS PANDŽIĆ, *De diocesi Tribunensi et Mercanensi*, Romae, 1959, pp. 77-82.

In the end, it should be discerned and highlighted that it was neither revolutionary, Jacobin or Imperial France which dealt the fatal blow to the Dubrovnik Archdiocese, to the old ecclesiastical order in Dalmatia and the appointment of their own bishop in the Trebinje-Mrkan Diocese but "Catholic" Austria in its later and still rigid Josephinian political vision, embodied in the absolutist spirit of the imperial chancellor of Duke Metternich and Emperor Francis I.¹⁰⁶

4. Unrest during the First Serbian Uprising: The International Constellation of Montenegrin-Serbian Pretensions on Croatian Lands

Besides the cited battles between Ottoman and local Muslim leaders in Herzegovina and Bosnia, and their resistance to the efforts of the High Port and the Bosnian vizier to quell the unrest and to subject them once more to imperial authority, Catholics in the Trebinje Diocese and in other parts of Herzegovina and the whole Bosnian vicariate also had to deal with threats from neighbouring Serbia and Montenegro. Specifically, the Serbs led by Đorđe Petrović (Karađorđe) organised and started an uprising against the Dahijas in the Belgrade Eyalet, and thereby against the Ottoman Empire in February 1804.¹⁰⁷ The leaders of the uprising drafted their aims in their political programme from June 1804 as the taking of the Bay of Kotor, Dalmatia and Srijem, as well as the annexation of a large part of Bosnia and Herzegovina east of the Pliva and Vrbas rivers. Both the Bosnian-Herzegovinian Serbs and their fellows in Serbia were traditionally more orientated towards Russia than towards Austria. According to the terms of the treaty between Russia and Turkey in Kuchuk-Kainardzhi from 1774, Russia gained the international right to protect the interests of Orthodox Christians in the Ottoman Empire. The First Serbian Uprising was, without doubt, *casus*, where

106 HERBERT RIESER, *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben*, Herder, Wien, 1963; HELMUT REINALTER, *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*, Böhlau Verlag, Wien, 2008; KARL VÖLKER, "Metternichs Kirchenpolitik", in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, (ZKG), 49, 1930, pp. 222-246.

107 VLADIMIR ČORVIĆ, *Istorija srpskog naroda*, (cyr.), Ars libri, Beograd, 1997, p. 462; STANOJE STANOJEVIĆ, *Istorija srpskog naroda*, (cyr.), Book & Marso, Beograd, 2001., pp. 324-326; MILORAD EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, (cyr.), Zavod za udžbenike, Beograd, 2008, p. 160.

Russia could apply her newly gained right. By potentially applying this case to Serbia and Bosnia and Herzegovina, Russia entered into conflict with Austria. According to the agreement, which the Russian Empress Catherine II and the Austrian Emperor Joseph II defined in detail in their negotiations and correspondence in 1782, the Balkans were divided into spheres of interest and accordingly, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Bulgaria to Sofia were supposed to fall to Austria.¹⁰⁸ Resistance to this agreement on the division of the Ottoman Empire was found in Russia, Montenegro and Serbia. The main Serbian negotiator with Russia during the First Serbian Uprising, the metropolitan from Karlovac, Stevan Stratimirović (1790-1836), defined Serbian interests twenty-two years after the agreement between Vienna and Petrograd and moved the border from Bulgaria to the Vrbas and Pliva rivers, and in historical terms, he called the western part of Bosnia "Turkish Croatia". According to his proposal, which is no *lapsus calami*, to the disgust of today's Serbian historians and politicians, Stratimirović agreed that upon the collapse of the Turkish Empire, Western Bosnia, "Turkish Croatia", should become part of Austria. He also agreed that a German Protestant nobleman should succeed to the Serbian throne, who would subsequently convert to the Orthodox faith, like the German Protestant duchesses, who became empresses of Russia, something no Catholic nobleman would do.¹⁰⁹ Therefore the position of the political leadership of the

108 ALFRED RITTER VON ARNETH (Hrsg.), *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*, Wien, 1869, pp. 169-175; ADOLF BEER, *Die Orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig, 1883, pp. 30-145; VASILJ POPOVIĆ, *Istočno pitanje*, (cyr.), Izdavačka kuća Gece Kona, Beograd, 1928, pp. 74-75; VASA ČUBRILOVIĆ, "Crna Gora i rusko-austrijski ugovor o podeli Turske 1782. godine", (cyr.) in *Glas SANU*, CCL, Odjeljenje društvenih nauka, n.s., 10, 1961, pp. 171-196; BORO BRONZA, "The Habsburg Monarchy and the projects for divisions of the Ottoman Balkans, 1771-1788", in PLAMEN MITEV - IVAN PARVEV - MARIA BARAMOVA - VANIA RACHEVA, eds., *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, Lit Verlag, Berlin, 2010, pp. 51-62.

109 MIROSLAV ĐORĐEVIĆ, *Politička istorija Srbije XIX i XX veka*, I, (1804-1813), (cyr.), Prosveta, Beograd, 1956, pp. 19-20; MILIĆ PETROVIĆ, "Bosna i Hercegovina u oslobodilačkim planovima ustaničke Srbije i učenih Srba", (cyr.), pp. 208-209; VLADISLAV B. SOTIROVIĆ, "The 'Memorandum' (1804) by the Karlovci Metropolitan Stevan Stratimirović", in *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, *Slavica Publishers*, 1-2, 2010, pp. 27-51.
<http://www.novinar.de/2012/03/30/the-memorandum-1804-by-the-karlovci-metropolitan-stevan-stratimirovic.html?lang=lat>, (11. 5. 2020.).

Uprising in Serbia was that all the above-mentioned regions, along with Šumadija, represented the so-called "Serbian state". Montenegro would be included within the framework of this imagined new state, whilst metropolitan Stratimirović wrote to the Russian emperor that the *Slavic-Serbian Empire* should be established.¹¹⁰ The first public declaration on Bosnia and Herzegovina as part of the "Serbian state" was made in poetic spirit by the former monk, Serbian educator, philosopher and mason, Dimitrije (Dositej) Obradović, in Vienna, in his poem "Vostani Srbije" ("Rise Serbia") in 1804,¹¹¹ in which he calls for the "liberation of Bosnia, Herzeg's lands and Montenegro".¹¹² In early spring of 1804, the rebels sent Damjan Martinović to the Montenegrin metropolitan and asked for his assistance.¹¹³ Karađorđe personally sent his emissary to Arsenije Gagović, the abbot of the Piva monastery, on August 27/September 10, 1804 and appealed to "brother Serbs" across Herzegovina to follow Serbia's example and "to liberate yourselves and unite with us" in defence of our faith, church and monastery, "and for the freedom of your fatherland".¹¹⁴ According to some rebels, Bosnia was ready for an uprising like the one in Serbia in the summer of 1804, but they were waiting for preparations to be finalised in Herzegovina and for them to move together on Sarajevo from above and below, and "the armies would meet in Sarajevo" in a month's time.¹¹⁵ However, the planned joint uprising of

110 M. EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, pp. 162, 170.

111 "Vostani Srbije, Vostani carice, I daj čedom tvojim videt tvoje lice... Davno si zaspala, U mraku ležala. Sada se probudi i Serblje vzbudi... Bosna, sestra tvoja, na tebe gleda, I ne želi tebi nikakva vreda... Hercegovina Zemlja i Černaja Gora, Daleke države i ostrovi mora" ("Rise, O Serbia! Rise, O empress! And let your children see your face... You fell asleep long ago, You lay in darkness. Wake up now And stir up the Serbs! ... Bosnia, your sister, looks at you And wishes you no harm... Herzeg's land and Montenegro, Far-away countries and islands in the sea") DOSITEJ OBRADOVIĆ, *Vostani Srbije*, (cyr.), Wien, 1804.

112 ALEKSANDAR BANOVIĆ, *Pedagoško-prosvetiteljsko delo Dositeja Obradovića*, (cyr.) Nolit, Beograd, 1956, p. 37.

113 VASA ČUBRILOVIĆ, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, (cyr.), Geca Kon, Beograd, 1939, p. 31.

114 RADOSLAV PEROVIĆ, *Prvi srpski ustanak. Akta i pisma na srpskom jeziku*, (cyr.), I, Beograd, 1977, pp. 92-93; VLADIMIR STOJANČEVIĆ, "Srbija i oslobođenje Bosne u vreme Prvog srpskog ustanka", (cyr.), in *Zbornik za istoriju BiH*, I, Beograd, 1995, pp. 191-201, here 194.

115 V. ČUBRILOVIĆ, *Prvi srpski ustanak*, (cyr.), p. 31; DRAGOSLAV STRANJKOVIĆ, *Karađorđeva nacionalna politika*, (cyr.), Bratstvo Društva Sv. Save, XXXII,

Serbs from Bosnia and Herzegovina did not eventuate because metropolitan Petar I did not have a small Montenegrin-Herzegovinian-Bosnian vision, but thought globally at the same time and planned a more favourable future, creating a slightly different *Slavic-Serbian Empire* which would be made up of contemporary Montenegro, and Podgorica, Spuž, Žabljak, the Bay of Kotor, Herzegovina, Dubrovnik and Dalmatia. The Montenegrin Orthodox bishop knew well that it would not be possible to include "the remaining Serbian historical and ethnic territories: Slavonia, Vojvodina, Šumadija, Kosmet and Macedonia" in the new *Slavic-Serbian State*. The capital of Petar's imagined *Slavic-Serbian State* was to be Dubrovnik. The Russian emperor was supposed to become the *Emperor of Slavic-Serbs*, metropolitan Petar his co-ruler, a type of Russian deputy in the south of Europe. Furthermore, besides establishing the new "Empire, metropolitan Petar also thought about ecclesiastical changes and the establishment of a *Slavic-Serbian* metropolis with its seat in Cetinje, with episcopal seats in Zadar for Dalmatia, in Trebinje for Herzegovina and in Kotor for the seat of the metropolitan deputy."¹¹⁶ It is very conspicuous that bishop Petar I did not propose a new eparchy in Bosnia, knowing well that the old Dabro-Bosnian metropolis under the jurisdiction of Constantinople, the richest eparchy in the Ottoman Empire, already existed and he did not want to cause unnecessary tensions with the Constantinople patriarch. Political Petrograd, forced by the defeat at Friedland and the Treaty of Tilsit, allowed the French entry into the Bay of Kotor and the occupation of the Ionian islands, which caused dissatisfaction in Russia and also amongst the Montenegrins.¹¹⁷ The Treaty of Tilsit thwarted the great plans of the

knj. 52, Beograd, 1941, p. 9; M. ЕКМЕЧИЋ, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, (cyr.), pp. 165-166.

116 The plan laid out by metropolitan Petar I was published by Russian historian Petrov. Cf. ANDREJ NIKOLAEVIČ PETROV, *Vojna Rossii 1806-1812*. (rus.), Sankt Peterburg, 1885, pp. 220-222; LJUBOMIR DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, "Udeo Cetinjske mitropolije u borbi uspostavljanja redovnog stanja u Srpskoj pravoslavnoj crkvi", in *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969. Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, (cyr.), Beograd, 1969, pp. 241-270, here 257-259; JOVAN MILIĆEVIĆ, "Crna Gora 1797-1851. Petar I. Petrović. Ideja o obnovi srpske države", in *Historija srpskog naroda*, (cyr.), V/1, Beograd, 1994, pp. 170-171.

117 C. SCHARF, "Rußlands Politik im Bündnis von Tilsit und das Erfurter Gipfeltreffen", pp. 189-199.

Montenegrin bishop for the creation of the *Slavic-Serbian Empire* on the eastern banks of the Adriatic.¹¹⁸ From the above it is clear that parallel to Karađorđe's plan and much earlier than Garašanin's *Načertanije*, there was also a Montenegrin vision of a greater Serbia. Before and after the occupation of the Bay of Kotor, the French attempted to win over the belligerent Montenegrin metropolitan.¹¹⁹ They offered him the title "patriarch of all the Serbian people and all of Illyricum", by the grace of Napoleon, of course. For this honour and authority, he would be paid 20,000 Franks on the condition that he subject himself to the French and stop collaborating with the Russians.¹²⁰ Although the offer was tempting, metropolitan Petar I rejected it, afraid that he would not be acknowledged by the Orthodox in Slavonia and Vojvodina who were under the Habsburgs as well as the Orthodox in Serbia, Kosovo and Macedonia, who were still the Sultan's subjects. When rejecting the offer, metropolitan Petar justified himself to the French with the "masterfully imagined" fear that his church could fall under the Pope's jurisdiction.¹²¹ In response, the French administration started establishing an independent Orthodox church for Istria and Dalmatia with the eparchial seat in Šibenik, whilst the Bay of Kotor would be served by an archimandrite. The Orthodox Church in Dalmatia and the Bay of Kotor, despite the wishes and plans of Bishop Petar I, did not come under the jurisdiction of the Montenegrin metropolis but were organised by the French ad-

118 MARKO DRAGOVIĆ, *Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske*, (cyr.), *Spomenik SKA*, 31 (1898), p. 107; HENRIK BATOWSKI, "Un précurseur polonais de l'Union balkanique, le prince Adam Czartoryski", in *Revue internationale des études balkaniques*, 2-4, 1936, pp. 149-156; H. BJELOUČIĆ, *The Ragusan Republic*, pp. 82-83.

119 The French efforts to open their own consulate in Cetinje in 1807-1808 should be understood in this context. The negotiations failed because Bishop Petar I could allow no other consul but the Russian in Montenegro, that is in Cetinje. Cf. RADOSLAV RASPOPOVIĆ, "Un projet manqué: L'ouverture de le Consulat française à Cetinje 1807/1808", in *Istorijski zapisi*, LXXXII, 3-4, 2009, pp. 57-63. Gavrilović brings Marmont's letter to Bishop Petar I and the bishop's response to general Marmont from the beginning of 1808. Cf. M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), V-VI, p. 276, no. 252.

120 DIMITRIJE MILAKOVIĆ, *Istorija Crne Gore*, (cyr.), Tipografija braće Battara, Zadar, 1856, pp. 258-259.

121 DIMITRIJE RUVARAC, *Avtografija protosindela Kirila Cvetkovića i njegovo stradanje za Pravoslavlje*, (cyr.), Beograd, 1898, p. 11; LJ. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, "Udeo Cetinjske mitropolije", (cyr.), pp. 258-259.

ministration and bear its insignia to this day.¹²² Since Metropolitan Petar I did not have enough soldiers in Montenegro and in Brdi for the battle against Dubrovnik and the French, or for his military campaigns on Eastern Herzegovina, he issued a circular letter pleading for help and volunteers from the Orthodox in Herzegovina, Bosnia, Dalmatia and the Military Frontier. The Uprising in Serbia in 1804 opened up a new front and a new page in Montenegrin-Serbian solidarity. Metropolitan Petar I was willing to help, but as he had committed his military in another direction, and had overestimated and exhausted himself materially and militarily in his pillaging in the Bay of Kotor, Konavle, Dubrovnik and eastern Herzegovina, he could not jump to Karađorđe's assistance against the Turks until 1809, although the latter had begged him to do so as early as 1804, and then especially in 1806: "Against this our, I claim, sworn, eternal local enemy, we beg you for present and immediate military assistance: which we hoped for at the very beginning of our formation."¹²³

For the Croat Catholics and their guardians, the Franciscans in Bosnia and Western Herzegovina and the diocesan priests in eastern Herzegovina, the messages and calls of Đorđe Petrović, Dositej Obradović, Miloš Obrenović, Metropolitan Petar I and others, if they ever reached them, were not their desire nor their vision of the future, although they nurtured a strong common Slavic and Christian antipathy towards the Ottoman-Bosnian-Herzegovinian Muslim authorities, oppressors and persecutors. The hardships of the Catholics and the Ottoman-Muslim terror against them was best presented by Apostolic Vicar Miletić in an important and detailed written report dated April 7, 1815, which he submitted to the Austrian proconsul Paulić.¹²⁴ The Catholics of north-western Bosnia had exposed themselves to great danger 16 years earlier and supported Austria in the last Austro-Turkish war, which had been proclaimed

122 TULLIO ERBER, *Storia della Dalmazia dal 1797 a 1814.*, II, Zara, 1888, pp. 146-149; P. PISANI, *La Dalmatie*, pp. 236-237; NIKODIM MILAŠ, *Pravoslavna Dalmacija. Historijski pregled*, (cyr.), Cfairis, Beograd, ²1989, pp. 468-485; LJ. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, "Udeo Cetinjske mitropolije," (cyr.), p. 258.

123 Correspondence of Karađorđe to bishop Petar from the beginning of 1806. <https://svetigora.com/ljetopis-2-januar-2019/> (4. 4. 2022.).

124 Miletić also sent his report to the Congregation for the Propagation of the Faith in Rome where it was preserved. Cf. ASPF Roma, Acta 179, fol. 464-482; ANDRIJA NIKIĆ, *Događajnica Bosne i Hercegovine 614.-1918*, Mostar, 2003, pp. 404-440.

and led by Emperor Joseph II on February 8, 1788. As the decisive battles were fought around Bosanska Dubica, the war entered history as the War of Dubica.¹²⁵ Although the war could have been very successful, it only resulted in insignificant military successes and territorial expansion on the Croat-Bosnian border. Due to the unfavourable political constellations caused by the French Revolution and the pressure of the British and Prussian chancelleries, the war was over in three and a half years with the signing of the Treaty of Sistova in 1791.¹²⁶ The consequences for the Catholics in Bosnia were already negative and culminated in the torture of father Jozo Valentić, the parish priest in Bihać, numerous human casualties, flight and displacement into neighbouring Croatia, along with additional economic hardships and levies.¹²⁷ This negative experience was a strong warning to the Catholics to avoid all unrest, even that which raised high hopes. In the meantime, revolutionary France became Austria's major political and military rival and shifted the focus of battles to Central Europe, Italy and the Adriatic. After evident defeats in the First Coalition War, Austria was given Venice and Dalmatia as reparation for territories lost across Europe. Directly after the Treaty of Loeben and the Treaty of Campo Formio in 1797, Austria occupied Dalmatia. In this moment, much earlier than the arrival of the Dahijas in the Belgrade Eyalet, before the "slaughter of the knezes (princes)" on February 4, 1804, and the Serbian Uprising, the co-adjutor of the Apostolic Vicariate in Bosnia, friar Grgo Ilijić, reacted on November 25, 1797, in a completely different direction than the Serbs could ever have imagined, planned or desired. He "handed over by oath" to Emperor Francis II the "Bosnian Kingdom" and the "Duchy of St. Saba." He communicated to the Emperor that over 100

125 HAŠIM ŠERIĆ, "Dubički rat (Borbe između Austrije i Turske oko Dubice 1788-1790. godine)", in *Gajret, kalendar za godinu 1939. (1357-1358. po Hidžri)*, Sarajevo, 1938, pp. 109-125; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, pp. 86-88; GALIB ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Institut za istoriju u Banjaluci, Banja Luka, 1992, pp. 63-197; IVA SALOPEK BOGAVČIĆ, "Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.-1791.", in *Scrinia slavonica*, 7, 2007, pp. 161-201; BALÁZS LÁZÁR, "Turkish Captives in Hungary during Austria's Last Turkish War (1788-91)", in *Hungarian Historical Review*, 2, 2015, pp. 418-444; ELMA KORIĆ, "Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788-1791", in *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65, Sarajevo, 2016, pp. 213-237.

126 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59096> (21. 2. 2022.).

127 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 88.

thousand Christians, three Franciscan monasteries, 32 parishes, over 80 clergymen, the delegate to the Holy See, bishop and guardian of the Bosnian Kingdom and the Duchy of St. Saba¹²⁸ cheered and were joyous after the fall of the Republic of Venice, "that the neighbouring Dalmatians quickly and readily flew into the dear embrace of the Imperial Majesty".¹²⁹ During his canonical visitations, friar Grgo from Vareš, co-adjutor and heir to the Bosnian apostolic vicar, had collected the desires of the faithful in the Bosnian Kingdom and the Duchy of St. Saba

"in which everyone unanimously and in one voice cheered, voluntarily submitting to your Holy Majesty and chose Your Holy Majesty for the sweetest father and the most charitable king, as we had submitted of old to the Hungarian kings, wishing this to occur as soon as possible, so that Your Holy Majesty can deliver the Bosnian Kingdom and the Duchy of St. Saba from the yoke of tyrannical oppression and proclaim them in Christian and civilised freedom, preserving for eternity and charitably heeding this and other requests presented by our representative."¹³⁰

128 Ilijić, in his vicar's elation, placed the whole Duchy of St. Saba under his jurisdiction, although it was only the part on the right bank of the Neretva River. It is good, nevertheless, that a Croatian intellectual at the time was thinking of all of Hercegovina!

129 "Centum et amplus Christianorum millia, tria Fratrum Minorum de Obs(ervan)tia Monasteria, eorumdem Fratrum Residentiae, triginta duae Parochiae, Octoginta et ultra Animarum Curatores cum Delegato ab S. Sede Episcopo Pastore Bosnensis Regni, ac S. *Sabbae Ducatus*, exultaverunt et laetati sunt qualiter post Reipublicae Venetae eversionem Dalmatae limitrophi ad amantissimum Sacratissimae Majestatis vestrae sinum festini, libentesque sponte convolaverint." HR-DAZD, Presidijalni spisi, Fond Brady, N°. 1746, 1805, fol. 5r-v; Cf. S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 95.

130 "...ego Fr. Gregorius a Varess Ruspensis Episcopus, et Apostolici Vicarii Bosnensis viribus, et mente a multo tempore ad presens destituti Coadjutor ac Successor, dum comissum mihi frequentissimum Gregem paulo canonica visitatione invisebam ardentissima universi fidelis Populi Regni Bosnensis, ac Ducatus s. *Sabbae* vota collegi quibus omnes uno ore, unaque exultationis voce Sacratissimae Majestatis Vestrae voluntarios subditos se dare gestiunt, eandem Sacratissimam Majestatem Vestram in Patrem dulcissimum, ac clementissimum Regem eligunt, prout antiquitus Hungariae Regibus subdebantur, exoptantes ut quam primum fieri poterit, Sacratissima Majestas Vestra Bosniae Regnum et Ducatum S. *Sabbae* e gravissimo Tyranicae captivitate jugo ornat, atque in libertatem Christianam, et Civilem asserat, perpetuoque custodiat, ac legati nostri ceteras preces pro nobis faciendo clementer exaudiat". *Loc. cit.*, fol. 5r-v.

Furthermore, Bishop Ilijić begs the emperor to graciously accept as a gift the mentioned Kingdom and Duchy within the borders between the Drina river and the delta of the Sava river to the east, to the Republic of Dubrovnik and Coastal Dalmatia to the south, to the Cetina river, Krbava hills and the Una river to the west and all the inhabitants, and for them to be entered into the register of subjects (*in subditorum Album referre*).¹³¹ The conduct of assistant Apostolic Vicar Ilijić was doubtlessly certain and confident, as if he were not at the time the assistant apostolic vicar and bishop for a hundred or hundred and twenty thousand Catholics, but as if he were the chancellor of the vacant Bosnian Kingdom and the Duchy of St. Saba, and he were the only one who had the opportunity to hand over the mentioned kingdom and duchy into the hands of Emperor Francis II.¹³²

It is not known whether bishop Grgo's memorandum reached Emperor Francis II, and if the Emperor had found it appropriate to send a consolatory message to bishop Ilijić, since Napoleon not only imposed "peace" on him in Campo Formio, but had also secretly planned to destroy the Holy Roman Empire. We know that Ilijić's letter was in the office of the Dalmatian governor in Zadar as of 1804, where it was most probably preserved from the start. Even though Ilijić's request reflects the religious and Croatian political consciousness of this Bosnian Franciscan, it is simultaneously, if it had been known to the general clergy and population, a clear sign of the direction the political awareness of Catholic Bosnian and Herzegovinian Croats had to take. As can be clearly seen from the request, liberation from the Ottoman yoke and the violence of its local Herzegovinian and Bosnian authorities, captains, ayans and cadis was certainly a conscious and unconscious vision and desire of all Catholic Croats in

131 *Loc. cit.*

132 Besides this broad political and all-Croatian profile of Ilijić, the vicar co-adjutor, his narrowminded ecclesiastical, canonical and bishop profile came to the fore eleven years later (1808). In a letter to the parish priest of Roško Polje dated November 2, 1808, Ilijić bans two Glagolitic priests from the parish of Vinica in the Duvno region from holding their First Mass in their native parishes, stating that he would not give them jurisdiction for pastoral work in the Bosnian vicariate nor would he, so long as he was living, ordain any Glagolitic priest. Ilijić's decision had additional repercussions before the Congregation of the Propagation of the Faith in Rome. Cf. ASPF Roma, Scrittura Riferite nei Congressi Bosnia (SC Bosnia), vol. 9, f. 515; ANTE ŠKEGRO, "Jedno biskupovo pismo i usud", in *Bosna Franciscana*, 41, Sarajevo, 2014, pp. 369-384, here 370-372.

Bosnia and Herzegovina, and not union with Serbia and its medieval and new age Empire.

Catholics and their priests, centuries-long neighbours of the Orthodox Serbs, then and now, were bothered primarily by the ideology which the Orthodox Church advocated amongst the Serbs and amongst the Bosnian, Herzegovinian and Dalmatian livestock farmers-Vlachs, who became Serbs en masse in the nineteenth century. The ideology was that the medieval Serbian state, Dušan's Empire, continued to live on in the Serbian Orthodox Church even after its fall, and that all South Slavs, except for the Bulgarians and Slovenes, speak the same language – Serbian – as the former Orthodox monk Dositej Obradović had started teaching in 1783.¹³³ Furthermore, they were more bothered and existentially threatened by the procedures of patriarchs and metropolitans from Constantinople, Peja (Peć), Phanariots, Bulgarians and Serbs, who in their unrestrained desire to become rich as quickly as possible used all forces and means to get the Catholics to submit to their spiritual governance and to have them convert to Orthodox or become Serbs.¹³⁴ Of the many available examples, we will mention two examples of the violence of the patriarchs from Peja over the Catholics from Macedonia to Bosnia. Phanariot Kiril II (1758-1763) and his companion, the metropolitan of Prizren, had a case against Catholics (Franciscans) before the vizier in Travnik in 1760. The patriarch wanted to subject the Catholics under his jurisdiction and take levies and tenths from them on the basis of a newly received Sultan's firman which was in contradiction to the *ahdnama* of Mehmed the Conqueror. The Franciscans managed to preserve their heads and the freedom, dignity and future of

133 DOSITEJ OBRADOVIĆ, *Pismo Haralamniju*, (cyr.), Leipzig, 1783; IDEM, *Život i priključenija*, (cyr.), Beograd, 1975, p. 43; VLADISLAV SKARIĆ, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, (cyr.). *Izabrana djela*, vol. I, Sarajevo, 1985, pp. 246-247; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 94; DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, "Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793-1993", in *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 2-3, Zagreb, 1993, pp. 247-283, here 262-263; IVO BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1995, pp. 49-51; LJUBOMIR ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Golden market - Tehnička knjiga - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007, pp. 23-25, 51-54.

134 JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo, 1912, pp. 191-192; BONO VRDOLJAK, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.*, Visoko, 1961, pp. 150-158.

Catholics, only when they pledged the vizier that they would pay a thousand Venetian ducats into the state treasury which they, over the next few days, either had to borrow or melt liturgical vessels into gold.¹³⁵ Even the archbishop from Skopje, Mazarekić (Mazareki) had the same problem in 1774 with Gavriilo, the "impostor" patriarch of Peja even though the patriarch of Peja had been defunct since 1766, and with the exarch of the patriarch of Constantinople because he demanded through violence and fraud the Skopje archbishop give him all the Catholic levies, which had been paid by the Orthodox faithful, the priests and bishops.¹³⁶ Especially fanatical in this respect in Hercegovina was the Herzegovina-Zahum Orthodox bishop and Phanariot, Ananija (1772-1802), who tried to force the Bosnian apostolic vicar and Franciscans in Mostar and western Herzegovina to submit in 1781, and he tried to impose obligatory donations on the Franciscans, which only the Orthodox Christians were obligated to give him as their bishop. He also tried to prohibit Catholic priests and the bishop the right to move freely on the territory of the Herzegovina-Zahum eparchy.¹³⁷ Bishop Ananija or another delegate of the Constantinople patriarch attempted the same in the spring of 1778 in Stolac in the Trebinje diocese. In fact, the delegate came to Stolac with the Sultan's firman in hand, which stipulated that the Catholics were obligated to recognise the jurisdiction of the Greek patriarch and to pay him taxes, with the justification that this was the case during the Ottoman occupation of the region. Father Mate Bogoja, the Dubrave parish priest, acted quickly, seeking the intervention of the Stolac *cadi*, and with the help of local "Turks", Muslims, as witnesses, the attempt to subject the Catholics to the jurisdiction of the Constantinople patriarch was thwarted.¹³⁸ Similar attempts were often made in B-H,

135 BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979, pp. 184-192. Jelenić is of the opinion that this was the patriarch from Ohrid (archbishop) accompanied by the bishop from Kosovo. JULIAN JELENIĆ, "Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci", in *GZM*, 37, Sarajevo, 1925, pp. 5-42, here 15-19.

136 JOVAN RADONIĆ, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, (cyr.), Naučna knjiga, Beograd, 1950, pp. 672-674.

137 B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, pp. 171-172; M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, III, pp. 179-150.

138 Bishop Katić to the Congregation for the Propagation of the Faith, 30. 12. 1778. ASPF Roma, SOCG, vol. 851, fol. 471v-473r; M. KREŠIĆ, "Dubrovačka Republika i ferman za trebinjsko-mrkanskog biskupa Nikolu Ferića", pp. 219-220.

and the Dabro-Bosnian metropolitans either hindered the arrival of apostolic vicars (bishops) in Sarajevo or in "Turkish Croatia", in Bihać. Catholics and their pastors had to keep collecting large sums of money, since the "Turks", Muslims, thought more of Venetian ducats than the Sultan's firmans.¹³⁹ All of these and similar attempts of Orthodox dignitaries towards the Catholics across B-H and Kosovo, whether they were Greek, Bulgarian, Serb or Orthodox Vlachs, despite relations between local Orthodox clergy and Catholic clergy being frequently exemplary, were fresh and cut into the consciousness of the Catholic clergy and faithful that they could not rely on the Orthodox and their spiritual leaders, just like they could not always rely on the centuries-old Ottoman and local Bosnian and Herzegovinian Muslims.¹⁴⁰

However, the events linked to the First Serbian Uprising strongly impacted general Christian-Muslim relations in the Bosnian Eyalet, and they partially shook up the basic Catholic-Muslim trust. Even though the official Ottoman representatives in Travnik and the local Muslims across the captaincies knew that the Catholic Croats would not join the Serbian rebels, nevertheless they did not know how they would react or if they would approach Austria or France, the historical defenders of Catholics in the Ottoman empire. They also did not know whether a weakened Austria would intervene or open a new front west of the Bosnian Eyalet. At the beginning of the 19th century, Catholics predominantly lived in the vicinity of smaller towns (*kàsaba*) which were held by the Ottomans and the local Muslims in Central and Western Bosnia, Western Herzegovina, to a lesser extent in level Posavina or in the karst of Eastern Herzegovina. Vasa Čubriović (1897-1990) one of the better scholars of Bosnian and Herzegovinian history, presents, albeit from a Serbian and unitarist position yet objectively enough, the status of Croat Catholics at the beginning of the 19th century:

"The most difficult position was that of the Croats under the Turks in Bosnia and Herzegovina at the beginning of the 20th century. Having been destroyed and persecuted for centuries, they abandoned whole areas to which the Serbs moved, or they withdrew to inaccessible areas of central Bosnia. Thanks to the Uskok actions from the coastal region, they managed to preserve the majority in western Herzegovina and in neighbouring Bosnia. The old Franciscan monasteries, Fojnica, Sutjeska, Kreševo and Olovo formed the nucleus in cen-

139 B. VRDOLJAK, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.*, p. 155.

140 IDEM, pp. 154-155, 158-162.

tral Bosnia. Otherwise, they lived scattered all over Bosnia and Herzegovina. Without the interconnectedness and dynamics that the Serbs have from the Church of St. Sava in Bosnia and the Nemanjić-State tradition, and under the great influence of their clergy, tortured and frightened by centuries of persecution, they are numerously the smallest group of the three confessions in Bosnia and Herzegovina. Through the displacement of the old inhabitants who spoke Čakavian between the Vrbas and Una rivers, the tradition of the once Croatian state also disappeared, if there had been anything left after the conquests of the Bosnian rulers in the thirteenth and fourteenth centuries. The Catholics in central Bosnia, the descendants of the old Bosnian miners, have the best-preserved Bosnian tradition after the Muslims. Not even the population of Bosnia and Herzegovina, like that from the Dalmatian hinterland, has tradition, but it has all the conditions for a quick awakening. And there the language, costume, customs and songs of the Catholics differ very little from the Orthodox there, and their dialects, Štokavian and Ijekavian will serve as a reason for the Croats to also adopt Vuk's orthography and this is how a Serbo-Croatian literary language was begot.¹⁴¹

Although their first neighbours were Ottomans and local Muslims, they were immediately suspicious of the Catholics because of the Austrian and French presence in Dalmatia and the influence of the French and later Austrian consul in Travnik. On November 24, 1808, consul David informs Champagny, the foreign affairs minister in Paris, that the Latin monks, referring here to the Bosnian and Dalmatian Franciscan, were to blame the most for the population not accepting French-Turkish collaboration, which was directed against the Russians and Montenegrins. He calls the Franciscans ungrateful and claims that he never stopped defending them. It was to his credit that Marmont took the Franciscans under his protection in Dalmatia. So that the connection between the Franciscans and French would not be suspicious to the Muslims in Bosnia, he stopped going to their monasteries, not wishing to compromise them in the eyes of the suspicious Ottomans. David, despite being intelligent and agile, was himself a victim of his Jacobin and anti-Catholic prejudices and complexes and could not understand that the local Muslims were Slavs who had converted to Islam, once predominantly Catholics, and that they were more suspicious of the French than the present Ottomans in Travnik, Sarajevo and other towns. The Ottomans were aligned with the politics from Istanbul and knew well that the High

141 VASA ČUBRILOVIĆ, *Politička prošlost Hrvata. Hrvatski narod na početku XIX veka*, (cyr.), Beograd, 1939, https://sr.wikisource.org/wiki/politička_prošlost_Hrvata_ (9. 6. 2020.).

Port needed French assistance against Russia. The Franciscans even refused to conduct the chaplain's service in the French consulate in Travnik, just so that no suspicion would fall on them that they were secretly collaborating with the French.¹⁴²

In this very complex position, the Franciscans across Bosnia and western Herzegovina and the diocesan priests in Eastern Herzegovina and all Croat Catholics as a national and religious minority could not share the hopes of part of the Orthodox Serbs who believed that they would be able to free themselves of the violence of the Ottoman authorities. It was clear to both the priests and the population that Catholics neither had the weapons nor a powerful protector in the neighbourhood in the new state of affairs, that could or would be prepared to support their rebellious efforts. Therefore, they believed they needed to keep the peace and remain under the patronage of the High Port and seek its protection against the exploitation and intolerable oppression to which they were subjected predominantly by the local authority representatives from leading Bosnian and Herzegovinian Muslim families. However, since the Sultan and High Port were caught up in constant conflict with Russia, Montenegro and from 1804 with the Serbian rebels in the Belgrade Eyalet, along with the pressures of many local problems and unrest, they could neither offer nor secure Catholics the desired protection. Even many Orthodox Christians in Herzegovina, the Serbs and Phanariot bishops, preferred the protection of the Port from the violence of the local Muslim ruffians than the Uprising and its uncertain outcome. The reforms introduced by vizier Bećir-pasha (1802-1805) in the Bosnian Eyalet may have contributed to this: in 1802, he prohibited the transformation of timars into *čitluks* and thus greatly relieved the position of Christians, especially Orthodox, in the Bosnian Eyalet.¹⁴³ However, since one part of the Orthodox Christians could not avoid the Uprising and the war in the newly arisen circumstances, they often had to choose whether to emigrate to neighbouring Serbia or to flee to Montenegro. This is how it came to migrations between Bosnia and Serbia. The Muslims from Serbia moved to Bosnia, and

142 "Je me suis même abstenu, d'après leur prier, d'allé les voir dans leurs couvents, pour ne point les compromettre aux jeux des Ottoman déjà si ombreux." M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), p. 368, no. 315.

143 M. EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, (cyr.), p. 152; B. TELNOVIĆ, "Bosanski elajet", (cyr.), p. 83.

the Orthodox crossed the Drina River and settled on the abandoned Muslim estates in Mačva and Serbian Podrinje.¹⁴⁴

The army of the Bosnian vizier, led by Sulejman-pasha Skopljak, gathered in three large camps in the spring of 1806 before it marched on Serbia and in the direction of Montenegro: near Mostar, Livno and in the Neretva valley, all regions which were predominantly inhabited by Croat Catholics. To what extent these Ottoman forces gave the Catholics in Hercegovina, in Central or Western Bosnia trust and hope, and uncertainty and a new fear, can very easily be deduced. The case of friar Jozo Ivić (+1827), the parish priest from Travnik (or from Duvno), who is mentioned by Batinić,¹⁴⁵ serves as an example of an anthology of the global ferocity and persecution of Catholics in the Bosnian Eyalet. The case was described in 1815 by the Apostolic Vicar Miletić in his report to the Austrian proconsul in Travnik, and it was later forwarded to the Congregation in Rome. Miletić placed the event in 1807, during the rule of Husrev Mehmed-pasha. The parish priest, Ivić, was accused before him "that he had taken out of a Turkish grave a Turkish child that was already decaying and that he had christened it and then buried it in a Christian grave, because, people said, a convert had given birth to it".¹⁴⁶ Although the indictment was more the fruit of the sick fantasy of the cruel ruffian, the Travnik/Duvno parish, parish priest Ivić and the monastery in Fojnica had to pay the then astronomical sum of 3,000 Groschens, which would have corresponded to the value of 30 Ottoman ducats of the time.¹⁴⁷ In August 1807, another infamous example occurred which certainly did more damage to the necessary coexistence of Catholics, Muslims

144 V. ČUBRILOVIĆ, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, (cyr.), p. 130.

145 He mentions Batinić again, that "some bey from Duvno Teskeredžić" introduced new fines and levies on the faithful, the parish priests and the Fojnica monastery. M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini*, III, p. 179; R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, p.164. As Mustafa-aga Teskeredžić is mentioned in the Duvno captaincy as the ayan of Duvno in 1815, it is most probably Mustafa-aga Teskeredžić. Cf. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, pp. 133-134. A bey Teskeredžić is also mentioned in Andrić's *Travnik Chronicles*.

146 BAZILJE PANDŽIĆ (ed.), *Acta Franciscana Hercegovinae 1700-1849*, vol. II, Ziral, Mostar-Zagreb, 2003, pp. 476-477; ANDRIJA NIKIĆ, *Događajnica Hercegovine od 614. do 1918*, Mostar, 2003, pp. 425-426.

147 JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA, vol. LXVII, Beograd, 1930, p. 242.

and Jews in Herzeg-Bosnia. That year, two Jews from Sarajevo ("Ajmiko i Musija") opened a store in Kreševo. Shortly after they started noticing that goods were disappearing from the store, and they tried to catch the thieves. Instead of finding the thieves, they stumbled upon the "Turks Maljane" (local Muslims) who persuaded them to say that the goods had been stolen by the Catholics from Kreševo in agreement with the Guardian of the monastery. When the two Jews confirmed this to the *cadi* in Kreševo, he accused the guardian and Catholics before the vizier in Travnik. The latter immediately sent his officers and transported guardian friar Mijo Nikolić and another seven Catholic *malbaša* (village heads) to Travnik as responsible for the theft. Vizier Husrev-pasha, who declared himself a humanist and Francophile before consul David, did not give the guardian or the Catholics an opportunity to prove their innocence. He insulted them like thieves and threw them into jail. Not having any other options, the Catholics borrowed 1823 Groschen and 30 *para* from a man, "Colonia of the Turks". Only after they had handed the money over to the Jews on the vizier's orders were they released. Not long after, the real thieves, Muslims from Kreševo, "Ali-basha Derko and his brother", both Janissaries from Kreševo, were caught. Just as it was in vain to expect the *cadi* or vizier to order the return of the unjust fee and to do justice to the monastery and the Catholics, it was also in vain to expect the real thieves, who were briefly imprisoned, to be punished. The saddened monastery annalist, friar Marijan Bogdanović adds:

"And that is how the Turks stole and the friars paid their punishment. And if, something happens, and the guilty party cannot be found, the Turks immediately lay the blame on the friars. My dear readers, I cannot write enough to tell you how miserable our status was at this time! I hope our brothers see better and happier times, but in our lives, we have lost the hope of seeing better times but God is almighty, he can do it. Lord, give us the patience to endure and we will certainly be repaid by you in heaven."¹⁴⁸

All of this occurred when the weakened High Port, Bosnian viziers Bećir-pasha, Mustafa-pasha Smailpašić, Husrev Mehmed-pasha and Ibrahim Ilmi-pasha together with numerous Bosnian and Herzegovina captains and ayans unsuccessfully tried to quell the Serbian rebels in Serbia and Bosnia, and the Montenegrin rebels in Eastern

148 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, pp. 207-208; I. STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa*, pp. 98-99.

Hercegovina. It would have been logical for them to come to an understanding that they needed help from an ally as early as 1806, even from the Catholics in B-H who were few in number, but also from the French. Even after the Treaty of Pressburg, Russia was still in conflict with the French and as a century-long rival of the Ottoman Empire was still constantly at war with the High Port. Therefore, official Petrograd sent its Baltic fleet into the Adriatic Sea and in March 1806, had the Bay of Kotor occupied and started dreaming of definite access to the sea on the Adriatic and the Mediterranean with the help of their Slavic Orthodox brothers, Serbs and Montenegrins. To exert more pressure on Istanbul, in the following months Russia occupied Moldavia (Bessarabia) and Wallachia, reached the Danube and arrived to offer assistance in the rear to the Serbian rebels. Selim III, acknowledging all the weaknesses of the Ottoman and his own position, attempted to consolidate the straits between the Aegean and the Sea of Marmar, regroup his army and in December 1806, he declared war on the Russians, without managing to neutralise the open front against the rebels in Serbia.¹⁴⁹ Even the English, who at the time were Russian allies and Ottoman rivals, rushed to display their maritime force before Istanbul. However, thanks to the military advice of Napoleon's representative in Constantinople, general Horatio Sebastiani, the Turkish canons drove the English from Bospor and the Sea of Marmar. Not having attained their goal in Istanbul, the English set off for Egypt and supported Muhamed-Ali, an Arbanasi from Greek Kavala, the new star of anti-Ottoman and anti-Sultan centralism.¹⁵⁰ It was at this point that the High Port, its viziers and Bosnian leaders, who generally underestimated the significance of the Serbian Uprising, grasped the gravity and the jeopardy of its position in Bosnia, Hercegovina, Serbia and the whole Balkans and started to prepare seriously for the oncoming war. At the same time, Napoleon's France, which had its own plans for the Adriatic and south-eastern Europe, began conquering Dalmatia and strengthened its influence on the French-Russian war and on the Russian-Turkish war in the Mediterranean and on the eastern coast

149 L. A. J. MORDACQUE, *Histoire de Napoléon Bonaparte*, Londres, 1832, p. 235; É. DRIAULT, *La politique orientale de Napoléon*, pp. 75-76; JOSEPH VON HAMMER, *Historija Turskog/Osmanskog Carstva*, 3, Zagreb, 1979, pp. 272-274; ROBERT MANTRAN, "Le débuts de la Question d'Orient (1774-1839)", in R. MANTRAN, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Paris, 1989, pp. 431-433.

150 É. DRIAULT, *La politique orientale de Napoléon*, pp. 98-105.

of the Adriatic. The dream of a tripartite alliance between France, Turkey and Persia, directed against Russia, must have originated in this constellation.¹⁵¹

A Catholic and Croat in contemporary Dalmatia, the Republic of Dubrovnik, the Bay of Kotor, in Eastern and Western Herzegovina and in the Bosnian Eyalet found himself surrounded and hemmed in by a quartet of superpowers - Austria, France, Turkey and Russia and the local rebels and persecutors from Serbia, Montenegro and the Bosnian Eyalet. Metropolitan Petar I joined his Montenegrin forces to the Russian navy and tried to realise his greater Montenegrin and "Slavic-Serbian" dreams, which will later coincide with the general Serbian political plans of Karađorđe Petrović, Dositej Obradović, Vuk Karadžić, Miloš Obrenović, Ilija Garašanin and numerous adherents, all up to the Memorandum SANU from 1986.¹⁵² Thus, Metropolitan Petar I and his Montenegrin troops, who used to raid the coastal regions of the Venetian estates south of the Bay of Kotor, directed their attacks and pillaging in two directions. The first direction led Bishop Petar I and his Montenegrins, together with the Russians and Herzegovinian Serbs, from the summer of 1806 to the summer of 1807 into the territory of the Republic of Dubrovnik, into pillaging in Konavle and the siege of Dubrovnik, "the imagined capital city of the *Slavic-Serbian state*", which the French had entered shortly before. After the unsuccessful siege, but successful plunder, Bishop Petar I had to retreat to the Bay of Kotor. Hutovo captain Hadži-bey together with Herzegovinian Catholic Croats jumped to the aid of the besieged population of Dubrovnik and the French.¹⁵³ Bishop Petar's second military venture occurred the following year with incursions onto Turkish territory, advancing in the direction of Nikšić and all Eastern Herzegovina. This campaign was supposed to lend direct support to the Serbian rebels and the spreading of the Uprising to Herzegovina. However, Bishop Petar I suffered his second heavy defeat, together with the Russians and the Herzegovinian Serbs, in Klobuk in July 1807, the south-eastern Herzegovinian fort and captaincy seat. The opposing force consisted of the troops of the Bosnian vizier and Her-

151 B. JELAVICH, *Russia's Balkan Entanglements*, pp. 80-97; É. DRIAULT, *La politique orientale de Napoléon*, pp. 60-61.

152 M. VALENTIĆ, *Rat protiv Hrvatske*, pp. 23-42, 60-67.

153 P. PISANI, *La Dalmatie*, 267; M. GAVRILOVIĆ, *Ispisi iz pariških arhiva*, (cyr.), p. 376, no. 322.

zegovinian captains, amongst whom there were many Catholics, with the French coming to their aid from Dubrovnik.¹⁵⁴

The cited voluntary or forced military collaboration between Catholics and the local and Ottoman Muslims were of no political or material benefit to the Catholics. In the consciousness or subconsciousness of the average B-H Muslim of this period, the term alliance did not exist. Therefore, it is no wonder that the Croat Catholics nurtured sympathies and the desire to liberate themselves from the Turkish yoke, its viziers, captains and ayans, just like all the Slavic peoples in south-eastern Europe did, especially the Serbs, who were the first to initiate a general uprising, the First Serbian Uprising or the so-called Serbian Revolution, as Ranke called it.¹⁵⁵ Simultaneously, all sympathies and similarities aside, in their ideas for Croatian statehood, politics and the Church, Croats, if led by local sons in the 18th, 19th and 20th centuries, had to constantly defend but also do battle with not only the four existing neighbouring countries, bearers of imperialist ideologies and pretensions, such as the Republic of Venice (later the Kingdom of Italy), the Austrian Empire, the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire, but also a fifth and the latest, albeit newly formed, bearer of a just-as-dangerous imperialist ideology and pretensions, the embodiment of the *Slavic-Serbian State* - the future Greater Serbia. The already mentioned Serbian historian and politician, Vasa Čubrilović, in his intellectual honour, albeit restrained, in the spirit of Yugoslavism and in principle *ad usum Delphini*, hinted in 1939 at the far-reaching consequences of this fifth, new, for Croats fatal, neighbouring imperialist and hegemonistic ideology. It is thus worth citing his ideas here lest they not be forgotten:

"The First Serbian Uprising from 1804 to 1813 also marked a new age for Balkan nations. With the establishment of the Principality of Serbia and Montenegro, the Serbian people entered the 20th century with a clear goal before them, the battle for liberation and union. The unusually high spiritual connection of all Serbs already found expression in this period. Their desire to unite by establishing a national state cut deep into the life of the Croatian nation. As strong minorities in Croatia, Slavonia and Dalmatia, and as the relative majority in Bosnia and Herzegovina, Serbs had been a powerful cultural-poli-

154 HAMDİJA KAPIDŽIĆ, "Prilozi istoriji grada Klobuka", in *Gajret*, 13, 1940, p. 267; IDEM, *Ali-paša i njegovo doba*, pp. 33-34; M. ŠAMIĆ, *Francuski punici u Bosni*, pp. 148-153. Cf. above notes 43-46, 66 and 67 and the corresponding text!!!

155 LEOPOLD VON RANKE, *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Duncker und Humboldt, Berlin, ²1844, pp. 137-159.

tical factor for Croatian history since the 16th century. Upon the dissolution of Turkey, the battle to establish their own state, in which they wanted to ensnare a part of the Croatian lands, saw the Serbs represent another very important factor for Croats in the centuries-long battles over these lands with Germans, Hungarians and Italians."¹⁵⁶

At the time, there were very few Catholic and Croat leaders in the Bay of Kotor, Dubrovnik, Sinj, Split, Šibenik, Zadar, Senj, Istria, Zagreb, Đakovo or in the three Franciscan monasteries in Bosnia, who like friar Andrija Dorotić and friar Paško Sekula in Dalmatia, bishop Vrhovac in Zagreb and friar Grga Varešanin Ilijić in Kraljeva Sutjeska in Bosnia, who comprehended and understood the scope of the new emerging political plans and constellations, as well as the factors, that were emerging both in the East among Croatia's close Orthodox neighbours as well as within the Croatian national corpus in the West: *the movement and desire of Serbs for union via the establishment of a Serbian national state on the territory of Croatian lands as well.*¹⁵⁷

5. Epidemics and Natural Catastrophes

Alongside all the unrest caused by the French Revolution, Napoleonic wars, serious state of war and battles with more-or-less well-intentioned neighbours, the Catholics and Croats of Dalmatia, Dubrovnik, the Bay of Kotor and all the inhabitants of Bosnia and Hercegovina were struck by additional, numerous and unavoidable natural and war calamities, catastrophes and epidemics. The numerous wars and movement of warring forces through these regions inevitably led to increased migration movements, which were expressed in several ways: the flight of unprotected inhabitants in the face of the violence and pillaging of warring factions, the flight of young men out of fear of conscription which was first conducted by the Ottomans in the Bosnian Eyalet, then the Austrian and French authorities in Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor,¹⁵⁸ the temporary Dalmatian deserters during the uprising against the French government, especially in 1807, 1809 and 1813, the arrival of Polish refugees during the Napole-

156 V. ČUBRILOVIĆ, *Politička prošlost Hrvata*, (cyr.), https://sr.wikisource.org/wiki/politička_prošlost_Hrvata_ (9. 6. 2020.).

157 *Loc. cit.*

158 P. PISANI, *La Dalmatie*, pp. 119-120.

onic wars, the victory and defeat in the wars against the Russians and Prussians and their settling in Bosnia, Herzegovina and Dalmatia.¹⁵⁹ Additional constant companions of all of these numerous war events in the last decades of the 18th and the first two decades of the 19th century were long and harsh winters, dry and unfruitful years, forest fires, a domestic animal plague, famine, contagious diseases like the plague, cholera, syphilis, the smallpox and other typical war diseases. The plague, cholera, syphilis and other infectious diseases were initially brought predominantly by Ottoman soldiers who arrived via continental routes from Rumelia, the Vidin borderlands, Epirus and Albania. Later the plague was brought by Russian, French and Austrian soldiers as well as merchants and travellers from Morean, Ionian and Albanian regions, who entered Dalmatia via the ports in the Bay of Kotor, Dubrovnik, Herzegovina, Split and Zadar.¹⁶⁰ The plague was usually transmitted via clothing, luggage, foodstuffs, repositories and beasts of burden. The plague struck Bosnia particularly hard in 1796, 1801-1803, and 1807. It broke out the same year in Dalmatia, so people fled in fear and trepidation, crossing borders

159 J. MILEKIĆ, *Pokret bosanskih muslimana 1814.*, 8-9, 1, 16, 19; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 100.

160 ĐURO ORLIĆ, "Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku", in ND NR BiH, Građa 2, Odjeljenje med. nauka, 1, 1956., pp. 47-64; SEID TRALJIĆ, "Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeća", in *Pomorski zbornik*, I-II, Rijeka, 1962, pp. 341-371; J. MILEKIĆ, *Pokret bosanskih muslimana 1814.*, pp. 8-9, 16, 19; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, pp. 100-102; BOGUMIL HRABAK, "Organizatori karavanskog prometa iz južne Hercegovine u XVI i XVII veku", in *Tribunia*, 8, Zavičajni muzej Trebinje, 1984, pp. 3-24; ANTE ŠKEGRO - ANTE IVIĆ, "Kuga, kolera, boginje ubojstva... Neuobičajene smrti katolika Uskoplja od 1775 do 1883. g.", in *Bosna Franciscana*, 36, Sarajevo, 2012, pp. 317-354; STIPAN MIŠURA, *Biser Uskoplja. Crtica iz župe svetoga Ilje Proroka u Kandiji (1875.-2010.)*; JOZO TOMIĆ, *Uspomene s Kupresa*; ANTE ŠKEGRO, *Kuga u gornjovrbaskom kraju od 1814. do 1817.*, Zagreb - Kandija, 2011, pp. 245-309; ROBERT JOLIĆ, "Zarazne bolesti u ljubuškoj krajini u tursko doba. U prigodi 200. obljetnice početka najveće ikad zabilježene kuge u Hercegovini (1814.-2014.)", in *Hercegovina franciscana*, 10, Mostar, 2014, pp. 122-129; VESNA MIOVIĆ, "Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike", in ANTE MILOŠEVIĆ, (ed.), *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, Zavod za Obnovu Dubrovnika, Dubrovnik, 2018, pp. 40-41; JESSE HOWELL, "Balkanske karavane: Dubrovačka mreža kopnenih puteva za vrijeme Osmanskog Carstva", in ANTE MILOŠEVIĆ, (ed.), *Lazareti u Dubrovniku*, pp. 51-64.

from one country to another, yet still accompanied by famine, drought, high food costs, animal plagues and other tribulations.¹⁶¹

However, all these cited calamities were exceeded by the plague which ravaged Bosnia, Herzegovina, Dubrovnik and Dalmatia from 1812 to 1818, and which, according to some sources, first broke out in Sarajevo,¹⁶² according to others in the Travnik region. The first mention of the 1812 plague was made on April 14, 1812. That day vicar Ilijić's secretary, friar Stjepan Marković, wrote from Kraljeva Sutjeska to the Dalmatian provincial friar Šimun Rebić, that it was true that the disease called the *carboncolo*, popularly known as *čarnec*, was ravaging certain villages and that people were dying, but it was not the plague, like he had written from Dalmatia.¹⁶³ Nevertheless, the plague ravaged Travnik, Jajce, Kotor Varoš and Bosnian Krajina in the summer of 1813. In the parish of Travnik, around 4000 Catholics died and 750 in Fojnica.¹⁶⁴ The plague spread rapidly to Central and Western Bosnia and as of 1814, to Herzegovina, Dubrovnik and Dalmatia.¹⁶⁵ The plague arrived in Kreševo in 1814 but the register of the number of casualties has been lost. In the neighbouring parish, in Sarajevo, in 1814 and 1815, 165 Catholics died of the plague, as the Sarajevo parish registry confirms.¹⁶⁶ At the same time, around 4000

161 P. PISANI, *La Dalmatie*, pp. 118-120; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 100.

162 Friar Stjepan Marijanović, who continued Benić's annals in 1821, claims that the plague broke out first in Sarajevo in 1814, and then in other larger towns (*in aliis majoribus urbibus*). Marijanović, because of his long sojourn abroad, was not well informed about the more recent history of Bosnia so his claims about the beginning of the plague are incorrect. Cf. JULIAN JELENIĆ, "Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci", in *GZM*, 39, Sarajevo, 1927, p. 8.

163 "È vero che in certe Ville serpeggia il male detto carboncolo, volgo Czarnecz, e muoiono Persone, ma non è tanta strage come scrive V.P.M.R...", HR-DAZD, Spisi pokrajinske intencence za Dalmaciju, 1812., kutija XIII, originalna pisma, no. 2486; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 101.

164 MIJO V. BATINIĆ, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX*, Zagreb, 1913, pp. 111-112; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 100.

165 MIJO V. BATINIĆ, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", in *Starine JAZU*, XVII, 1885, pp. 77-150, here 102-110; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 102.

166 M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis Kreševskog samostana*, p. 214.

Catholics died in the Travnik region,¹⁶⁷ and over 2000 in Jajce.¹⁶⁸ In the Upper Vrbas region, over 1330 people or 42.5% of the Catholic population lost their lives from the plague or similar diseases from 1814 to the autumn of 1817.¹⁶⁹ In the Livno region, according to the registry, the plague arrived in the autumn of 1814. In the Ljubunčić parish, 1057 people died in the period between 1814 and 1818. The highest number of casualties were in the villages Rujani, Priluka and Kovačić. In another Livno parish, Vidoši, there were 1592 deaths from the plague in the same four-year period. Thus, in the entire Livno region, 2649 people had been entered in the Registry of Deaths, dead of the plague, in the period 1814-1818, i.e., half of the Catholic population.¹⁷⁰ Apostolic Vicar Miletić, aware of the difficult and immeasurable position of his faithful, wrote from Fojnica on September 10, 1817: "The terrifying scourge of the plague still has us in fear and frequently appears here one moment and then on the other side of this country."¹⁷¹ This all confirms the thesis that a very large number of Catholics died of the plague in Central and Western Bosnia, and that, in the opinion of some historians, the number of Catholics was nearly halved.¹⁷²

The situation was similar or perhaps even worse in Hercegovina. The plague was most probably brought by the vizier's forces that arrived from Bosnia in early spring of 1814 and joined in the definitive rec-

167 J. BALTIC, *Godišnjak*, p. 74.

168 MATO KRISTIĆEVIĆ, *Enhiridion*, MARKO ČORIĆ (translator and editor), Franjevački samostan Svetoga Duha, Fojnica, 2019, pp. 130-132; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, p. 102.

169 A. ŠKEGRO; "Kuga u Gornjovrbaskom kraju od 1814. do 1817", in STIPAN MIŠURA, *Biser Uskoplja. Crtice iz župe svetoga Ilije Proroka u Kandiji (1875.-2010)*, p. 309.

170 <https://sites.google.com/site/selomisi/livanjska-katolicka-prezimana> (9. 6. 2020.); DAMIR TADIĆ, "(Prigodom 200. obljetnice epidemije kuge u livanjskom kraju 1814.-1818.): Apokaliptična pandemija", in *Kalendar svetog Ante*, 2015, Sarajevo, 2014, pp. 180-181.

171 JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, I, Mostar, 1927, p. 315.

172 J. JELENIĆ, "Ljetopis Franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci", pp. 174-175; LEO PETROVIĆ, "Katoličko stanovništvo u Mostaru," in *Napredak Hrvatski narodni kalendar* 1937., Sarajevo, 1936, pp. 120-132; VOJISLAV MIKULIĆ, "Kuga u mostarskoj župi godine 1814-15", in *Kršćanska obitelj*, 4, 1944, pp. 54-56; IDEM, "Kuga u širokobrieškoj župi godine 1814-15.", i *Kršćanska obitelj*, 7, 1944, pp. 105-106.

koning against the Dadić brothers and their followers in Mostar and the surrounding region. Many Catholics from Nahija fought on the side of the Dadić brothers because they had been coerced by Dadić's forces. Amongst them were also those, who out of personal conviction ran to the assistance of the partially tolerable Muslim neighbour. Furthermore, Dadić's army contained many volunteers and adventurers, who hailed from Western Herzegovina and Dalmatia. A type of soldier's wage existed for them. The diverse makeup of Dadić's army and its collision with the vizier's units was the most favourable condition for the spread of the epidemic across Herzegovina. Thus, logically the plague continued spreading from Mostar onto the entire surroundings and then onto the parishes in Western Herzegovina, when the volunteers and forcibly conscripted Catholics returned to their homes. Parish Mostar had 2913 Catholics in 1813 according to the records of parishioners maintained by vicar Miletić.¹⁷³ Herzegovinian Franciscan Petrović asserted that in the period 1814-1815, 371 adults died in the parish of Mostar; this number is most probably incorrect because that would suggest that the children and youth had either been spared or not counted at all. This was just 12.7% of the total number of faithful of this vast parish.¹⁷⁴ This opinion was countered by research, most probably by friar Vojislav Mikulić, who claimed that on the territory of the parish of Mostar in 1814-1815, 677 Catholics died of the plague, meaning 23.2% of the total number of the Catholic population. That the scale of the plague in Herzegovina was great is confirmed by Vladimir Bazal, citing 3000 dead just in the city of Mostar.¹⁷⁵ In the neighbouring parishes of Brotnjo and Veljaci, the plague arrived in June 1814, and petered out by March 1816. According to the parish records in Brotnjo, the plague took 2215 lives, which was slightly less than half of the parish, which in 1813, according to the report of Apostolic Vicar Miletić, numbered 4904 inhabitants. In the parish of Veljaci, which numbered 2243 Catholics in 1813, only 297 people died or 13.2% of the parishioners. That the parish of Veljaci truly had fewer deaths is confirmed by the

173 DRAGUTIN KAMBER, "Prilozi povijesti bosanskih franjevaca. Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko otomanskoj prema popisu izvršenom 1813", in *Franjevački vjesnik*, XXXVIII (2), 1931, pp. 83-88, here 87.

174 ROBERT JOLIĆ, "Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine", in *Hercegovina*, 1, series 3, Mostar, 2015, pp. 187-213, here 200.

175 VLADIMIR BAZALA, "Calendarium pestis", in *Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinaire*, 2/1, Beograd, 1962, pp. 55-65.

fact that in 1818, vicar Miletić found the parish numbering 2241 parishioners. According to Miletić's records from 1818, the total number of all the deaths in Hercegovina during the plague years, from 1813-1818, amounted to 5858 people.¹⁷⁶ The greater part had died of the plague. However, according to Jolić, the total number of dead in the same period might total between 8000 and 9000 souls, and the plague death toll in the western part of Hercegovina would be between 6000 to 7000 Catholics.¹⁷⁷ The percentage of Catholics who perished of the plague in the parishes of western Hercegovina are in accordance with the percentage of deceased Catholics in the entire Apostolic Vicariate. According to Miletić, in 1813, that is, before the plague, there were 114,391 Catholics in Bosnia and Western Hercegovina, and after the plague in 1818, the count had been reduced to 50,928 souls, which means that more than half of all Catholics in the Bosnian Vicariate had died.¹⁷⁸

The Trebinje Diocese, which has to be regarded as separate from the Apostolic Vicariate, was frequently struck by the plague, particularly in the 18th century.¹⁷⁹ However, at the beginning of the 19th century, the plague that started spreading from Bosnia in 1812 arrived in Eastern Hercegovina in 1814. Thus, on the territory of the parish of Ravno, in the period from 1814 to 1818, 181 people, a quarter of the Catholic population of the time, died of the plague. The plague spread to the parish of Gradac in 1815 and killed 20 people between January 1815 and June 1816.¹⁸⁰

176 Cf. D. KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", 57, pp. 86-88, 112-113; BORIS JAKOV BARUN, *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763.-1831.)*, Matica hrvatska, Umag, 1998, pp. 192-193. Milekić claims that the plague broke out in Mostar first and that in three days killed 3000 people. It allegedly spread from Mostar to other towns and villages. Cf. J. MILEKIĆ, *Pokret bosanskih. Muslimana 1814. godine*, pp. 26, 37, 39-40; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini*, p. 100.

177 R. JOLIĆ, "Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine", p. 203.

178 *Loc. cit.*

179 BOGUMIL HRABAK, "Kožne radnje u Bosni i Hercegovini 1463-1800", in *Istorijski zbornik*, 2, Banja Luka, 1981, pp. 22-24, 37; HAMDİJA KAPIDŽIĆ, "Stolac u XVIII vijeku", in *Slovo Gorčina*, 79, Stolac, 1997, pp. 57-74.

180 ANTUN KONCUL, *Od mora do Mramora. Stanovništvo Graca u Hercegovini*, Zagreb - Dubrovnik, 2018, pp. 152-153; MARINKO MARIĆ, "Epidemije kuge u Dubrovačkom zaleđu tijekom 17., 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere

It is a fact that the other inhabitants and faithful in BH, the Muslims, Orthodox and Jews, had to bury members of their communities who died of the plague every day. The only problem is that the accurate number of casualties cannot be ascertained as they were not bound to maintain internal statistics like the Catholic registries of births, baptisms and deaths. As both the Muslims and the Orthodox were much more numerous than the Catholics, they must have had much greater casualties during the epidemic, but unfortunately, we have no accurate records. During the plague that struck Bosnia between 1781-1785, according to the testimony of a Franciscan annalist, 20,000 Catholics and 100,000 Orthodox, Muslims and Jews died.¹⁸¹

It is a fact that the plague spread from Mostar, its surrounding region and the territory of the Trebinje Diocese to the Dubrovnik region, Makarska and other coastal towns.¹⁸² Allegedly, the first focal point was in Čepikuće near Slano, in Slano itself and in Podgora with a total of 47 dead of the plague. The second focal point for the rider of the Apocalypse were villages on Pelješac: Področje, Pijavičina and Kuna with 34 plague casualties. The total number of plague casualties on Pelješac, in Slano and in Župa near Dubrovnik amounted to approximately 100 people.¹⁸³ The new Austrian administration reacted briskly and effectively for the time, to which the 1815 report to general Milutinović by Baro Bettero, the former secretary of the Republic, testifies.¹⁸⁴

The plague and other epidemics in Bosnia and in Hercegovina broke out and spread in the last phase of the battles of the Mostar ayans from the Dadić family and in the phase of suppressing the First and the beginnings of the Second Serbian Uprising. It was causally connected to the arrival of Ali-pasha Darendeli, who arrived

na Dubrovačkoj granici", in *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 62, 2020, p. 176.

181 J. BALTIĆ, *Godišnjak*, p. 63.

182 LUCA STULLI, *De peste que in exitu anni MDCCCXV, in circulum Rhacusanum irreperat*, Bononiae, ex Typographeo Annesii Nobilii et Soc., 1828, pp. 5-25.

183 NENAD VEKARIĆ, "Kuga u Čepikućama 1815/6. godine", in *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 2, 1988, pp. 135-139.

184 BOGDAN KRIZMAN, "Mémoire Bara Bettere austrijskom generalu T. Milutinoviću o Dubrovačkoj Republici iz 1815. godine", in *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1, 1952, pp. 423-464; ROBIN HARRIS, *Dubrovnik: A History*, Saqi Book, London, 2006, p. 32.

in Bosnia in March 1813 with numerous troops from Rumelia. At the same time, the arrival of the plague in Dalmatia coincided with the final battles, defeats and the retreat of the French army from Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor at the end of Napoleon's reign.¹⁸⁵ The presence of many foreign and local soldiers, travellers, merchants, refugees and local inhabitants, who would spend winter with families and livestock in places where more food, pasture, work and favourable temperatures were readily available,¹⁸⁶ together with the long-lasting war-related suffering, the inevitable natural catastrophes, minimum hygiene and poor nourishment, were all additional causes and consequences of the epidemic miseries and unrest in the history of Catholics at turn of the 19th century in the mentioned Croatian lands, which has still not been researched sufficiently.

6. Concluding Thoughts

The seductive motto of the French Revolution: *Liberté, égalité, fraternité* was no longer the only guiding ideal, the only attractive and driving force of the French man and society, the French nation and its political and military coryphaeus Napoleon only ten years after the outbreak of the Revolution. Both the motto and the French Revolution itself were very complex phenomena whose fruit – both sweet and savoury and sweet and sour – were "enjoyed" directly and indirectly by all European nations, including the Croats and their numerous neighbours. The French Revolution was a true volcanic eruption of long thwarted, conscious and unconscious human forces, dreams and desires; revolution as the "very fertile mother" that will bring to European man, directly or indirectly, a wide and variegated palette of numerous left-wing and right-wing political options, which can be listed here: proto-totalitarianism, proto-nationalism, proto-imperialism, proto-socialism, proto-communism, proto-national-socialism, proto-national-fascism, proto-national-communism, post-communism and post-fascism. Although the French Revolution at its onset was a dream and the subconscious projection of liberty, equality, brotherhood, justice, progress and the future, particularly

185 Napoleon's army in Russia in 1812 had been greatly weakened by typhus, which is in essence just a milder variant of the plague. Cf. FREDERIC F. CARTWRIGHT - MICHAEL BIDDIS, *Bolest i povijest*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006, p. 270.

186 LJUBO MIĆEVIĆ, *Život i običaji Popovaca*, Beograd, 1952, p. 63.

in the so-called "third estate", new mottos and facts, dubious values and conceited egos started emerging, albeit just as attractive a force, such as: *Être suprême*, *Temple de la Raison*, *La Guillotine*, *La Grande Armée*, *Le Grand Empire*, *La Grande Nation*, *Napoleon le Grand*, *Empereur de France et Roi d'Italie*, all mottos in which dreams became scarcer, reality uncertain and the battlefields across Europe all the more numerous, soaked in fresh young blood.¹⁸⁷ In whose name did this all occur? In the name of liberty, equality and brotherhood? Never! In the name of the Third estate? Certainly not! In the name of someone's heightened ego, personal or national, or in the name of complexes more-or-less national, cultural and libertarian values? Probably! Despite this, a part of humanity has always been carried away, both at the beginning and at the end, by ideological mottos, the terrible guillotine, bloody fields, military medals, battles won or lost, victory monuments and celebrations, great military-memorial complexes such as the *Hôtel des Invalides* in Paris!

We still do not have a clear, fixed understanding of the form and the degree that the French Revolution penetrated the Croatian provinces and their neighbours in south Europe. At the turn of the 19th century, the unrest in Istria, Civil and Military Croatia, Slavonia, Dalmatia, Dubrovnik, the Bay of Kotor, in neighbouring Herzegovina and in Bosnia was not only political and ecclesiastical in nature, as the title wishes to suggest, but was also national, cultural, migrational, sanitary, existential and revolutionary unrest in all Croatian lands and neighbouring provinces – a micro-cosmic flash of the macro-cosmic European explosion.

Whilst Dalmatia was experiencing four administrative and political governments in a few decades (1789-1814): Venice, Austria, Napoleon's France and Austria again at the end, Dubrovnik, after its own aristocratic narcissism, was tasting in full all the charms of "Napoleonic democracy" and Austrian post-Josephinian rigidity. Neighbouring Herzegovina and Bosnia, which was only formally united with the former at the time, maintained the Ottoman government *de jure*, which in this period had been *de facto* reduced

187 LUCIEN JAUME, *Le discours jacobin e la démocratie*, Fayard, Paris, 1989, pp. 9-29. The introduction is especially worthy of attention in this critical presentation of the French Revolution and the Jacobin dictatorship and ideology. Also see: HANS KELSEN, *La Democratie: Sa nature, sa valeur*, Economica, Paris, 1988, p. 92. This author espouses the principle: The democratic ideal requires the existence of the philosophy of relativism!

to the minimum of statehood. High Port and sultans Selim III and Mahmut II attempted to introduce new administrative and military reforms in the Empire, *tanzimât*,¹⁸⁸ which were supposed to end the independent desires of individual provincial deputies in Egypt, Syria, Rumelia, Epirus, Albania and in the end, Bosnia; in other words, to modernise and prolong the life of an already dying Empire on the Bosphorus. Simultaneously, first in Herzegovina and then in Bosnia, conflict emerged between local, Muslim leaders, ayans and captains, agas and beys, instigated by the powerlessness and failure of the central Ottoman government, and the incompetence and corruptibility of the Ottoman deputies in Travnik. This crucial historical moment, *kairos*, of the absolute weakness of the Ottoman Empire and mutual discord between the leading Muslim leaders in the Belgrade and the Bosnian Eyalets would be first taken advantage of by the Serbs from Šumadija in their uprisings in 1804 and 1815, until first, they attained autonomy and then later an independent Principality. In Bosnia and in Herzegovina, where there was no existing national and religious monolith such as existed in the Belgrade Eyalet (Serbia), it was not possible to build and achieve state autonomy and independence on national or religious principles. The only principle which came into consideration was allegiance to land (Bosnian or Herzegovinian) with Islamic supremacy, which two Muslim leaders would try to realise: Ali-pasha Rizvanbegović in Herzegovina and Husein-captain Gradašćević in Bosnia. Rizvanbegović, having accepted *pro forma* the Sultan's new policies, managed to achieve his autonomous plan, but only on the territory of the defunct Duchy of St. Saba (Herzegovina), by simultaneously becoming Gradašćević's rival and the Port's ally. The attempts of his rivals in Bosnia, particularly those of Husein-captain Gradašćević and his followers from 1830-1832, were just yearnings to secure deputy functions for themselves and to preserve the old and rigid Bosnian-Ottoman-Islamic order in Bosnia and thereby create a type of Bosnian-Islamic autonomous semi-state on the borders (*sèrhat*) of the Ottoman Empire. These attempts failed along with their plans for Bosnia, primarily due to their lack of military experience, discord and lack of diplomatic skill to present and prove themselves as advocates of the High Port and its contemporary aims at reform by the ever-successful Sultan Mahmut II.

188 ELCIN KÜRSAT, *Der Verwestlichungsprozeß des Osmanischen Reiches im 18. und 19. Jahrhundert. Zur Komplementarität von Staatenbildungs- und Intellektualisierungsprozessen*, IKO - Verlag, Frankfurt am Main/London, 2003.

Dalmatia in the narrow sense, with the Bay of Kotor but without the Republic of Dubrovnik, did not experience any significant changes during the eight-year Austrian administration. The previous Venetian administration had been established for centuries and was partially petrified. Official Venice gave no cause, nor did it tolerate any greater political, cultural and economic changes. It proved itself to be, despite a larger number of enlightened individuals from the citizenry, "third estate", resistant to nearly all the ideals of the French Revolution, even immediately before its own fall. Surrounded and partially numbed by the Habsburg Monarchy, Venice reacted to all challenges with insufficient mobility and intelligent reflexes. The greatest aim of the Republic of St. Mark in the 18th century was to preserve the status quo: *mantenere lo status quo!* Thus, Venice experienced the final decades of the 18th century as its death throes between Austria, France and the first calls for the unification of Italy and the jealous preservation of its own independence, despite its, *douceur de vivre*, which was adored by all of Europe.¹⁸⁹ The Venetians transferred their own immobility and death throes onto its subjects in Dalmatia, on the continent and the sea from Istria to Sutomore, its largest estates across the sea, although they were subconsciously proud of their imperial and colonial past.¹⁹⁰ After the fall of Venice, the government in Vienna considered from the start that Emperor Francis II acquired Venice and Dalmatia with it through a treaty as personal compensation for other lost Austrian provinces (Austrian Netherlands and Lombardi), which he had to cede to France in accordance with the Treaty of Campo Formio. Instead of being united with the Kingdom of Croatia, which Croats burned for but naively desired and welcomed as was advocated both diplomatically and boldly in vain by the agile Dalmatian Franciscan Dorotić, Dalmatia was transformed into a separate territorial-administrative unit and directly subjected to Vienna, and it was not united with Croatia, its mother-country. Dalmatia found itself again, just like under Venetian rule, separated from the other Croatian lands, this time within the framework of Austria, organised like other inherited lands. During the whole

189 A. ZORZI, *La repubblica del leone*, p. 476; CLAUDE JAMAIN, *La douceur de vivre: D'une esthétique de la grâce au XVIIIe siècle*, Presses universitaires des Rennes, Rennes, 2011.

190 MARINO BERENGO, "Problemi economico-sociali della Dalmazia veneta alla fine del '700", in *Rivista storica italiana*, 66, 1954., pp. 469-510; A. ZORZI, *La repubblica del leone*, pp. 430-482.

eight-year Austrian administration, Dalmatia would remain for the most part closed to the spirit of the foundational ideals of the French Revolution, far from its ideas, dreams and mottos, but simultaneously also far from a real Croatian national awakening. Here and there the first seeds of revolution could be felt in Dalmatia as well, sown on the streets of Paris in the non-distant 1789, planted in the meantime in Zadar, Šibenik, Split and Dubrovnik and the latter's Konavle.

The growth and nurturing of the revolutionary seed and generally accepted human good could only be secured in Croatian lands by a newer, fresher political force, supported by the national will, which was supposed to be reflected in the French occupation and administration starting from February 1806. The Treaty of Pressburg between Austria and France ended the first Austrian administration and brought enormous changes and tensions to Dalmatia, Dubrovnik, the Bay of Kotor, neighbouring Herzegovina but also to Bosnia. The fate of the inhabitants of Dalmatia was sanctioned by the emperor-king because they had become *adopted children of the French emperor and Italian king, the greatest autocrat*.¹⁹¹ This new phraseology of an adopted nature hid in itself several features of a paternalistic-nationalist exchange, agreed to in Bratislava, rather than the enchanting spirit of liberty, brotherhood and equality. At the same time, the occupation of Dalmatia opened up new possibilities for Napoleon to get closer to or penetrate the Ottoman Empire via Albania and Greece to the Dardanelles, Bosphorus and the Black Sea or via Herzegovina, Bosnia and Serbia with access to the Danube, or the even bolder and rarely mentioned alternative present in Napoleon's policies: to besiege Austria and Russia from the southeast of Europe. The tiny Republic of St. Blaise stood in the way of France's strategy more as a logistic obstacle than as a political or military rival or desirable ally. Forced into a corner by the French, Russians and Montenegrins, Dubrovnik also started its death throes like its "venomous" rival from the Venetian lagoons. Dubrovnik suddenly found itself far from its historical protectors, who were simultaneously going through their own agony: the Sultan in Istanbul, the Emperor in Vienna and the Pope in Napoleon's temporary or definitive enslaving campaign across Italy and France. Although the Republic of St. Blaise's long tradition merited preservation as an interesting museum or political

191 "Habitants de Dalmatie, Vos destinées sont fixées: vous êtes réunis aux états de l'Empereur des Français et Roy d'Italie le plus grand des Monarques vous adopte pour ses enfants." HR-DAZD, Zbirka STAMPE, box 9, no. 17/9.

petrifact, like the *Republic of San Marino* or the *Principality of Andorra*, Napoleon and his generals held that strategically it was neither a significant military fortress nor did they have any political-moral-emotional duty towards its past, culture and tradition. The French saw greater difficulties but also greater chances in the Bay of Kotor where the Russians and Montenegrins were nesting, as well as the Ionian islands, occupied by the Russians, Turks and British, which Napoleon's generals gave a large geostrategic and military-technical role.¹⁹²

If the proclamations and decisions of the Constitutional Parliament of the Revolutionary era in Paris are regarded, France should have been the first, true and exemplary democratic country in Europe. However, it was not. There was always a discrepancy between the proclaimed ideology and the democratic reality. However, not even its leaders, starting with the First Republic to the Directory, from the Consulate to the Empire were not exemplary democrats. Napoleon, a competent general, first Consul and later first Emperor, was the main and most powerful scion of the Revolution: he was not a democratic person but a conceited emperor and the conceited saviour of France.¹⁹³ He did not come to power via democratic elections but with a coup d'état on November 9, 1799 (18. brumaire).¹⁹⁴ He did not know how to, nor could he democratically govern an Empire which stretched from the Atlantic to the Baltic, from the North to the Ionian Sea. Napoleon was not a person who had time or patience, but a person who wanted everything immediately and at once which was contradictory of itself. It is true that Napoleon's conquests in Europe destroyed the *l'ancien régime*, however, it is also true that he did not succeed in establishing a new, more stable, modern and democratic order (*le nouveau, moderne et démocratique régime*), which Europe eagerly needed at the beginning of the 19th century. Napoleon is the source of the above-mentioned statement that the revolution is over: *Citoyens, la révolution est fixée aux principes qui l'ont commencée, elle est finie.*¹⁹⁵

192 JACQUES BAËYENS, *Les Français à Corfou, 1797-1799 et 1807-1814*, Institut français d'Athènes, Athènes, 1973, p. 174.

193 JEAN TULARD, *Napoléon e la noblesse d'Empire*, Tallendier, Paris, 1986. IDEM, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, Fayard, Paris, 1977.

194 JACQUES BAINVILLE, *Le 18.-Brumaire*, Hachette, Paris, 1925; IDEM, *Napoléon*, Editions rencontre, Paris, 1965.

195 *Citizens, the Revolution is finished having been established on the principles that began it.*

What the Croatian lands and all of Europe had imported from Napoleon's France were not the bold and sympathetic mottos of the French revolution but revolutionary ideas reworked and embodied in Napoleon's Concordat, *Le Concordat de 1801*¹⁹⁶ and Napoleon's civil code *Code civil de 1804*.¹⁹⁷ If someone would dare try to summarise Napoleon's concordat and code in two words, then they would be: *la laïcité de l'état*, that is, laity, secularity of state, today's common motto and the main ideological guideline of the European Union.¹⁹⁸ The new French government, introducing new and necessary state reform in the newly conquered regions, introduced the spirit of Napoleon's legislation which must have collided with the social and religious patriarchal environment of the Croatian lands from Istria to Budva and the neighbouring countries in its hinterland. Thus, the French were not *ipso facto* agnostics and atheists, as they were regarded and presented by the patriarchal Catholic, Orthodox and Islamic understanding at the time, particularly in the social-theological considerations of the Dalmatian and Bosnian Franciscans and the Dalmatian and Herzegovinian diocesan priests, B-H imams and Orthodox priests and monks. The French were sons of their time, patriots, officials and soldiers loyal to their emperor, people and state, who also had to learn and adapt that faith was a "private issue" of every citizen, which had to be regulated by the state, which had the right to control everything, the foundational principle and message of the French Revolution, embodied in the Declaration of Human and Civil Rights, the civil constitution of the clergy and in Napoleon's Civil Code.

A negative impression of the French and their rule was absorbed by Catholic Croats in Dalmatia, Dubrovnik, the Bay of Kotor, in neighbouring Herzegovina and in Bosnia thanks to the strong influence of their priests; thus, the French consular official's report of the proverbial hatred of Catholic monks (clergy) across B-H towards the French and their politics. Furthermore, according to the French, a very negative picture of the French was also nurtured by the Mu-

196 Cf. note 81 above, the accompanying text and the cited sources.

197 J. GOY, "Code civil", in M. FURET - M. OZOUF, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, 1988, pp. 508-519. Cf. note 7 above and the accompanying text.

198 CARLOS HAGE CHANINE, *La laïcité de l'État et sa contrefaçon. Pouvoir spirituel - Pouvoir temporel*. Beyrouth, 2014; PHILIPPE PORTIER, *L'État et les religions en France. Une sociologie historique de la laïcité*, Presses universitaires des Rennes, Rennes, 2016.

slims ("Turks") and their religious and political leaders across Bosnia. Whilst the Herzegovinian Muslim leaders, captains and ayans: the Dadić, Rizvanbegović, Resulbegović, Gavran-Kapetanović and other families, despite their merciless mutual battles with unclear separatist goals, managed to establish good relations with the French in Dubrovnik and established mutual trust, whilst the Bosnian Muslim leaders: the Gradašević, Fidahić, Kulenović, Ljubunčić, Firdus and some other families had a panicky fear of the French and their ideas.¹⁹⁹ The Muslim leaders in Bosnia did not understand Napoleon's Egypt campaign as an imperialist battle between France and England for domination in the Mediterranean, as a battle for control over the merchant sea routes, but rather more as a hostile act towards the Sultan, Islam and the Ottoman Empire. They could not presume that a Christian nation, predominantly Catholic, could be in a goodwill alliance with the Ottoman Empire.²⁰⁰ This was noticed and reported by French officer, captain Jean Leclerc de Montpye, who travelled through Bosnia and Herzegovina in August 1806 as a French spy. On this occasion he wrote, not always in a flattering way, about the Bosnian "Turks" who were considered to be less civilised than those in the Levant. Macedonian, Greek and Constantinople "Turks" treat the Bosnian "Turks" as ignorant and barbaric. When talking about the hospitality of the Bosnian "Turks", he reports that it is practiced generally without restraint, albeit not majestically.²⁰¹ Another French travel-writer and spy, captain Roux-la-Mazelière, wrote about the Muslims ("Turks") that, in the case of a French invasion of which rumours were rife, he thought that the agas and other rich Muslims would be the first to submit on the condition that they keep their

199 The very diligent doctor at the Sorbonne, Midhat Šamić, hints at all of this in his presentation but does not dare define it publicly. Cf. M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni*, pp. 171-216.

200 "L'occupation de l'Egypte a laissé dans l'esprits un souvenir que ne s'efface pas. Trop ignorant d'ailleurs pour apprécier les circonstances et avoir les moindres notions de politique, traitent en ennemi tous ce que ne pas musulman, ils ne peuvent imaginer qu'une nation chrétienne s'allie a eus de bon fois". VJEKOSLAV JELAVIĆ, "Francuska izvješća o Bosni", in *GZM*, XVIII, Sarajevo, 1906, pp. 307-340, here 338.

201 "Les Turcs de cette province passent pour beaucoup moins civilisée que cette de Levant e sont traités d'ignorance et des barbares par ceux de la Macédoine, de la Grèce e de Constantinople. L'hospitalité est exercée généralement chez eux sinon avec magnificence, au moins sans aucun réserve". *Loc. cit.*

goods.²⁰² Both officers present very briefly the very difficult position of Christians, especially the Orthodox, during the Serbian Uprising. Captain Leclerc de Montpye observed that their position (yoke) had become visibly worse. All Christians had suffered humiliation and hatred before this time: they were forced to get off their horses when they passed by a "Turk", they lived without weapons in the midst of a people who was always armed, they underwent even worse treatment, even beatings without the ability to defend themselves and were in danger of having their throats cut legally (*sous peine d'être légalement égorgés*). The French officer further reported that there was a constant and massive suspicion of the Christians; they were regarded and treated like people who were loyal to the great powers that shared the same faith. Christians were afraid that the "Turks" would start slaughtering them if the French or Russians entered the country with weapons because they were already preparing to defend the lands (*que les Turcs, pour se préparer à le défendre, ne commençaient per les égorger*).²⁰³ According to a report by the same officer, the position of Jews was less suspicious to the "Turks" and they were abused less as their people did not rule anywhere. Only the Jews in Travnik lived in fear of Dubrovnik's attempts to convince the "Turks" that Napoleon also professed the Jewish faith (*il y a quelque années des Ragusais qui cherchèrent à persuader aux Turcs que l'empereur Napoléon professait la religion juive*).²⁰⁴

The reports of the agents of the only great power of the time, as is evident from these examples, and which we cited here as a smaller *pars per toto*, contained specific military, political and religious opinions which they advocated and communicated to their governments and sympathisers but also to their opponents. At the same, even then, they cautioned about the existing religious, national and political divisions which reigned particularly in Bosnia, in Herzegovina, and partially in Dalmatia, Dubrovnik and Boka.

The main characteristic of all these political, cultural, religious and national perceptions and unrest did not have any national, religio-

202 "D'après les bruits qui se sont souvent répandus lors de l'invasion des Françaises, l'on a pu juger que les agas et les gens riches seront ceux que se soumettront les premiers, pourvu qu'ils aient l'assurance de conserver leurs biens." *Op. cit.*, p. 319.

203 *Op. cit.*, p. 338.

204 *Loc. cit.*

us or political commonality, i.e., mutual efforts of all three religions and future nations for the resolution of acute mutual problems, but division and the desire to achieve their own hegemony. Thus, these reports can be considered additional testimonies that the unrest and future in Dalmatia, Dubrovnik and the Bay of Kotor, and especially in Herzegovina and in neighbouring Bosnia at the turn of the 19th century was multifaceted, complex and strongly conditioned by history, the consequences of which the citizens and believers of these countries still "enjoy" at the beginning of the 21st century.

Neuspjela emancipacija

Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja

MLADEN ANČIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
E-mail: mancic55@hotmail.com

UDK: 930(497.5)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. svibnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Autor razmatra složeno pitanje odnosa kategorija "kolektivno pamćenje" i "profesionalna (akademska) historiografija" u suvremenim hrvatskim okvirima, ukazujući na negativni utjecaj što ga je na ovu drugu kategoriju imao razvijeni ideološki kompleks u socijalističkoj Jugoslaviji. Polazeći od utemeljiteljskoga mita tadašnjega poretka, "standardne pripovijesti" o "narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji", autor upozorava na jasno iskazani uklon ka mitskoj verziji prošlosti i u sklopu tadašnje profesionalne historiografije. Raščlanjujući slučaj ustaškoga zločina počinjena 8. svibnja 1941. u Hrvatskom Blagaju, autor pokazuje kako se stvarno gibanje mitologizira u sklopu "kolektivnoga pamćenja", pri čemu izostaje ključni element historiografske spoznaje, postupak kontekstualizacije. Zbog toga uspostavljena mitska verzija prošlosti sa svim svojim elementima govori vrlo malo o stvarnim zbivanjima, ali zato daje objašnjenje i opravdanje stvarnih društvenih i političkih odnosa u Jugoslaviji nakon 1945. godine. Autor upozorava na činjenicu da se mitska verzija prošlosti zadržala u javnome prostoru i nakon (formalne) propasti socijalizma i nestanka Jugoslavije 1991. te zaključuje kako će se takvo stanje održavati sve dok se ne promijene i stvarni društveni i politički odnosi.

Ključne riječi: kolektivno pamćenje; akademska historiografija; utemeljiteljski mit; Jugoslavija.

Unsuccessful Emancipation

Croatian Academic Historiography and Partial Collective Memory

Original scientific article

Received: 3 May 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The author contemplates the complex question of the relation between the categories "collective memory" and "professional (academic) historiography" in contemporary Croatian frameworks, showing the negative influence the developed ideological complex in Socialist Yugoslavia had on the latter category. Starting from the founding myth of the order of the time, the "standard narrative" of the "people's liberation war and socialist revolution," the author warns of the clearly expressed orientation towards the mythic version of the past even within the professional historiography of the time. Analyzing the case of the Ustaše crime committed in Croatian Blagaj on May 8, 1941, the author depicts how the true course was mythologized within the "collective memory," with the key element of historiographic knowledge, the process of contextualization, being omitted. Thus, the established mythic version of the past with all its elements said very little about real events but explained and justified real social and political relations in Yugoslavia after 1945. The author cautions that the mythic version of the past has maintained its presence in the public space even after the (formal) fall of socialism and the disappearance of Yugoslavia in 1991, concluding that such a situation will continue until real social and political relations change.

Keywords: collective memory; academic historiography; founding myth; Yugoslavia.

Odnos između "kolektivnog pamćenja" (društvene "memorije") i profesionalne akademske historiofije krajnje je složen, pa je u stvarnosti nerijetko teško razlikovati jedno od drugoga, poglavito tamo gdje profesionalna historiofija nema široku i razgranatu društvenu bazu te odgovarajuću organizacijsku strukturu. Formalno je razdvajanje "kolektivnoga pamćenja" i "akademske (znanstve-

ne) historiografije" zapravo rezultat razvoja tek u 20. stoljeću - koncept "kolektivnoga pamćenja" prvi je jasno artikulirao i oblikovao sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća francuski sociolog Maurice Halbwachs u jednoj relativno kratkoj, no i danas utjecajnoj knjizi.¹ S druge strane upravo u to doba svoje nazore i ideje o historiografiji oblikuju Lucien Febvre i Marc Bloch, dvojica autora koji se smatraju začetnicima "francuske historiografske škole", načina istraživanja i pisanja o prošlosti koji će stubokom promijeniti historiografiju i dati snažan poticaj njezinoj punoj afirmaciji kao znanstvenoj disciplini.² Naravno, razdvajanje dva specifična odnosa spram prošlosti nije stvarno počelo djelovanjem M. Halbwachsa, L. Febvrea i M. Blocha - kao i obično, pojave koje se mogu jasno razgraničiti i zasebno definirati rezultat su dugotrajnoga procesa u kojemu se razlike kumulativno stvaraju i omogućuju u jednom trenutku povlačenje granice koja sada razdvaja dva fenomena.³ Prijedenu razvojnu putanju i dugotrajne učinke različitih pristupa prošlosti jasno, i za ovu prigodu kratko, ilustriraju riječi engleskoga povjesničara Petera Burkea koji u jednom eseju, u kojem inače razmatra upravo odnos prošlosti i "društvenoga pamćenje", ovako definira stvari: "Herodot je povjesničare vidio kao čuvare pamćenja, i to pamćenja kao sjećanja na veličanstvena djela. Ja pak povjesničare vidim kao čuvare nepri-

-
- 1 MAURICE HALBWACHS, *The Collective Memory* (izv. *Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925), New York, 1980. Od brojnih novijih rasprava u kojima se pretresa pojam "kolektivnoga pamćenja" na tragu ideja što ih je artikulirao i razradio M. Halbwachs vrijedi posebice upozoriti na WULF KANSTAINER, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", u: *History and Theory*, 41(2)/2002. te JAN ASSMANN, *Kulturno pamćenje: Pismo sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (izv. *Das kulturelle Gedächtnis*, 2002.), Zenica, 2005., str. 31-101. Kao rezultat tih novijih razmatranja čini se važnim izdvojiti spoznaju prema kojoj se ono što je izvorno pokrivao Halbwachsov pojam "kolektivne memorije" (*collective memory*) pojavljuje u literaturi i pod drugim sličnim nazivima: "kolektivno pamćenje" (*collective remembrance* - koji se i ovdje koristi), "društvena memorija" (*social memory*), "oblikovanje popularne historije" (*popular history making*), "nacionalna memorija" (*national memory*), "javna memorija" (*public memory*) te konačno i pod starim nazivom "mit" (usp. W. KANSTAINER, "Finding...", str. 181).
 - 2 Vidi: PETER BURKE, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89*, Cambridge, 1990., str. 12 i d.
 - 3 O načinu "usijecanja granica" kod oblikovanja društvenih fenomena vidi: ANDREW ABBOTT, *Time Matters: On Theory and Method*, Chicago - London, 2001., str. 261-271.

jatnih i neugodnih činjenica, kostura iz ormara društvenog pamćenja".⁴ Burkeova se misao može iskazati i drugačije - povjesničari su dugo bili zapravo najvažniji "aktivisti pamćenja",⁵ ali su onda tijekom 20. stoljeća taj posao počeli prepuštati drugim, često organiziranim i užim (društvenim) skupinama.

Postoji mnogo (načelno vrlo sličnih) definicija "društvenoga pamćenja", pa bi ovdje za početak valjalo poći od jedne novije koja veli: "(Društveno pamćenje) je specifična sposobnost grupa za održavanje i prenošenje pamćenja na prošlo vrijeme, pamćenja koje je neophodno kako bi se osigurao kontinuitet grupe s njezinom prošlošću te u isto vrijeme posvjedočili diskontinuiteti koji tu prošlost razlikuju od sadašnjosti".⁶ Sama činjenica da je ovdje riječ o sposobnosti grupe da održi svoj kontinuitet i protežnost kroz vrijeme upozorava kako je predmet "društvenog pamćenja/memorije" prošlost od koje se još nismo odvojili, prošlost koja predstavlja organski korijen današnjega stanja i planova za neposrednu budućnost. U globalnim društvenim razmjerima može se dakle govoriti o tomu kako se u takvu pristupu, kako je to zgodno izrekao njemački povjesničar Arno Borst, "futura poistovjećuje s perfektom".⁷ No, to nije i jedina društvena razina na kojoj se pojavljuje "društveno pamćenje", pa valja samo podsjetiti kako je još M. Halbwachs upozoravao da ne postoji jedno i jedinstveno "društveno pamćenje". Svaka društvena skupina, kako se vidi iz ranije citirane definicije, ima stvarno svoje vlastito "pamćenje", pa je upravo to onaj element koji uvjetuje postojanje "parcijalnih pamćenja", nerijetko međusobno

4 PETER BURKE, "History as Social Memory", u: THOMAS BUTLER (ur.), *Memory: History, Culture and the Mind*, Oxford, 1989., str. 110.

5 Pojam "aktivisti pamćenja" u literaturu je uveo JAY WINTER, "Remembrance and Redemption: A Social Interpretation of War Memorials", u: *Harvard Design Magazine*, 9(Fall)/1999., str. 1. Koristi ga i MAKŠ BERGHOLC (MAX BERGHOLZ), "Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR 1947-1965. godine", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XIV(1-3)/2007., str. 63 i d. No, oba autora pojam ne koriste za povjesničare, nego upravo za određene suvremene društvene grupe čiji su pripadnici bili (uglavnom) sudionici zbivanja na koje se pokušava očuvati specifično sjećanje.

6 JEFFREY ANDREW BARASH, "Collective Memory and Historical Time", u: *Práticas da História*, 1(2)/2016., str. 12.

7 Za Borstovu izreku vidi: ALAIDA ASMAN, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (izv. ALEIDA ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, 1993.), Beograd, 2002., str. 57.

suprotstavljenih u istim širim društvenim okvirima. Da bi, međutim, prošlost postala predmetom istraživanja profesionalne (akademске ili znanstvene) historiografije kakva je ona danas,⁸ mora se ta ista prošlost, kako to veli Jörn Rüsen, posebnom kognitivnom operacijom uspostave "historijske svijesti" udaljiti od onoga proživljenog i onoga što se proživljava, odnosno planira proživjeti, te se na taj način prisposobiti za istraživanje i znanstvenu spoznaju.⁹

Iako to na prvi pogled izgleda prilično jednostavno, stvar je daleko od toga da bi se mogla jednostavno izvesti, i to ne samo kad je u pitanju suvremena, najnovija prošlost/povijest, nego, kada se nađemo na tlu "nacionalne povijesti", i za vremenski vrlo udaljena razdoblja. Naime, "nacionalna povijest" rezidualna je kategorija staroga shvaćanja historiografije bližega onome što je zagovarao Herodot no onome što zagovara Peter Burke.¹⁰ Najjasnije se to može uočiti u izravnome kontaktu sa studentima povijesti u sveučilišnoj nastavi, među kojima mnogi i na samome kraju svoga studiranja, na petoj godini, još uvijek razmišljaju i govore u "mi" kategoriji čak i kada se radi o ranome srednjem vijeku ("mi smo se doselili", "napravili smo prvu državu", "naši narodni vladari" itd. - vrijedilo bi svakako na ovome fonu provesti detaljnije istraživanje percepcije prošlosti i historiografije kod studenata povijesti). Naravno, što smo bliže današnjem vremenu, ta "mi" kategorija postaje slojevitija, podvrgnuta složenu procesu definiranja u skladu sa svjetonazorskim i uopće društvenim odrednicama položaja pojedinca, koji u modernome društvu participira u veliku broju društvenih grupa (od nacije do primjerice navijačke sku-

8 Između velika broja priručnika koji ocrtavaju postupke modernoga povjesničara, "istraživača tragova prošlosti" koji se pri traženju objašnjenja za ono što se dogodilo u prošlosti uvelike koristi rezultatima srodnih disciplina (antropologije, sociologije, geografije), valja za ovu prigodu, zbog njihove praktične vrijednosti, izdvojiti PETER BURKE, *History and Social Theory*, Ithaca, 1992.; ROBERT F. BERKHOFFER, JR., *Fashioning History: Current Practices and Principles*, New York - Basingstoke, 2005.; GABRIELLE M. SPIEGEL, *Practicing History: New Directions in Historical Writing After the Linguistic Turn*, New York - London, 2005.

9 JÖRN RÜSEN, *History: Narration-Interpretation-Orientation*, New York - Oxford, 2005., str. 168.

10 Za ilustraciju ove tvrdnje vidi izvrsnu raščlambu što ju, na temelju hrvatskih i srpskih "sinteza nacionalne povijesti", predočava MACIEJ CZERWIŃSKI, *Naracije i znakovi: Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti (izv. Semiotyka dyskursu historycznego. Chorwacke i serbskie syntezy dziejów narodu)*, Zagreb, 2015.

pine, ili skupine akademskih povjesničara koja danas funkcionira na globalnoj razini). U tome kontekstu poglaviti problem za uspostavu "historijske svijesti" predstavljaju ona prošla zbivanja koja moralno, etički i emocionalno angažiraju u velikoj mjeri "pamćenje/memoriju", kao što su to, da ostanemo još trenutak na njemačkome primjeru, nacističko razdoblje i Holokaust. Svaki, pa i najdobronamjerniji pokušaj historiziranja tih proživljenih iskustava nailazi na (razumljivi) otpor onih koji su izravno ili neizravno bili žrtve toga doba.¹¹

No, postupak uspostave "historijske svijesti" kroz udaljavanje od proživljenoga i zauzimanje očišta, iz kojega se prošlost promatra kao završeni proces, zapravo je neophodan kako bi se uopće uspostavila akademska, profesionalna historiografija, te kako bi se onda povjesničar mogao baviti svojim poslom istraživanja tragova. Za život, pak, društvene zajednice ta je i takva akademska historiografija vrlo važna. Na jednoj strani ona omogućuje razumijevanje putanje koja je dovela do aktualnoga stanja te predstavlja važan element realistična i uporabljiva "opisa (društvene) stvarnosti" što ga proizvode humanističke i društvene znanstvene discipline, a za svoje potrebe rabe upravljačke strukture društva.¹² Na drugoj strani, akademska je historiografija istodobno i neka vrst kontrolnoga mehanizma koji ne dopušta monopoliziranje prava na govor o prošlosti. Uspostavljanje te vrsti monopola već je samo po sebi predvorje totalitarizma, dok je na drugoj strani pluralnost očišta iz kojih se govori o prošlosti vrlo važan čimbenik u procesu uspostave ravnovjesja u situacijama podijeljenih i sukobljenih "društvenih pamćenja". Naravno, sve ovo dobro i lijepo zvuči, ali u stvarnosti ovakve idealne situacije nikad ne postoje - niti je svaka proživljena ali još uvijek nedovršena prošlost kao (individualno ili kolektivno) "sjećanje" lišena oslonca na stvarne činjenice, niti se, pak, u bavljenju akademskom historiografijom kao objašnjenjem prošlih zbivanja povjesničar/istraživač tragova prošlosti može u potpunosti isključiti iz svoga društvenog okruženja u kojem se ta ista prošlost doživljava (manje ili više) nedovršenom. Valja samo podsjetiti kako je još prije gotovo četrdeset godina Wolfgang Mommsen upozorio: "svi su historijski sudovi ukorijenjeni (barem) jednom nogom u slici koju o sebi ima stanovita skupina u okviru suvremenoga društva. To je slika koju o sebi ima upravo ona skupina

11 J. RÜSEN, *History...*, str. 166-167.

12 O izvanrednoj važnosti rezultata koje donose istraživanja u humanističkim i društvenim disciplinama vidi: ANTHONY GIDDENS, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, 1984., str. 348-354.

kojoj historičar koji donosi sudove i sam pripada i u čije ime govori. Suvremene vrijednosti, interesi i tradicije skupine kojoj historičar pripada i koja predstavlja (specifično ciljanu) publiku određuju ne samo predmet historičareva istraživanja i uklon iz kojega on promatra taj predmet, već i eksplanatorne modele koje koristi kako bi konceptualizirao i objasnio mnogoznačne povijesne fenomene s kojima ima posla.¹³ No, upravo je auto-refleksija ovakva tipa i stvorila okolnosti u kojima je historiografija, ili još preciznije jedan dobar dio profesionalnih povjesničara, izgradio shvaćanja artikulirana u gore citiranu izričaju Petera Burkea i prestao se ponašati kao "aktivisti sjećanja". Može se, dakle, zapravo reći da svaka konkretna situacija izvedbe pothvata "povjesničarenja" predstavlja svojim rezultatom jednu poziciju u kontinuumu kojega polove definiraju idealni tipovi, na jednoj strani kolektivno "pamćenje/memorija/mit" i na drugoj strani profesionalna "akademska historiografija".¹⁴ Na kojoj će se poziciji naći pojedini profesionalni povjesničar ovisi poglavito o razvijenosti tradicije bavljenja istraživanjem tragova prošlosti u određenoj društvu, a to pak stoji u uskoj svezi s brojnošću profesionalne zajednice i razinom profesionalne etike koja iz svega toga proizlazi. Što je, pak, akademska historiografija bliže, u prosječnoj varijanti, svome idealnom obliku, to je lakše razrješavati društvene konflikte koji proizlaze iz parcijalnoga kolektivnoga "pamćenja/memorije", stanja koje korijen ima u horizontalnim i vertikalnim podjelama karakterističnim za suvremena društva.

U raščlambi hrvatskoga slučaja, koji je ovdje naravno u fokusu interesa, valja svakako poći od spoznaje kako je hrvatska akademska historiografija nastala (ne zanemarujući tradiciju autora kakvi su bili Ivan Lucius-Lucić, Baltazar Krčelić i drugi, koji ipak nisu bili profesionalni povjesničari) djelovanjem Franje Račkoga u specifičnim uvjetima kakvi su vladali sredinom 19. stoljeća.¹⁵ Ono što se čini naj-

13 WOLFGANG MOMMSEN, "Social Conditioning and Social Relevance of Historical Judgments", u: *History and Theory*, 17(4)/1978. (Beiheft 17), str. 34. Citirano prema mome prijevodu u: MLADEN ANČIĆ, "Miho Barada i mit o Neretvanima", u: *Povijesni prilozi*, 41, Zagreb, 2011., str. 27.

14 O tome vidi: MLADEN ANČIĆ, *Što "svi znaju" i što je "svima jasno": Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008., str. 52 i d.

15 Širi društveni kontekst oblikovanja profesionalne (akademske) historiografije u Habsburškome Carstvu, pa u tome sklopu i kontekst u kojemu je Franjo Rački izrastao u profesionalnoga povjesničara, izvrsno je ocrtan u: WALTER POHL, "National Origins Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy", u:

važnijim naglasiti glede tih specifičnih uvjeta jest činjenica da je to djelovanje Račkoga i prvih generacija njegovih sljedbenika obilježeno procesom konstrukcije/izgradnje masovne moderne hrvatske nacije te je bilo i ostalo pupčanom vrpcom vezano uz taj politički projekt. Iz te je veze proizlazila i organizacijska vizija ukupne nacionalne povijesti (ono što se drugim riječima može označiti kao "meta-narativ nacionalne povijesti"), ali i percepcija nedovršene prošlosti, u kojoj je trenutak "doseljenja", ili pak sklapanja "nagodbe" iz 1102. godine, bio gotovo suvremen tim prvim profesionalnim povjesničarima. Za njih su ta zbivanja bili oni "dokumenti na kojima počivaju prava nacije" te su se i ponašali kao "aktivisti sjećanja", pa se upravo na te elemente i oslanjao u tome vremenu oblikovani zahtjev za političkom/državnom autonomijom, ako već ne i punom političkom samostalnošću. Kako je, međutim, u društvenoj i političkoj stvarnosti projekt konstrukcije/izgradnje (moderne masovne) nacije od 60-ih godina 19. stoljeća implicirao različita državno-pravna a potom i politička rješenja, unutar političke kulture koja je uvažavala koncept "povijesnoga prava", tako su se u interpretaciji pojedinih povijesnih zbivanja pojavljivale razlike. Dovoljno je samo upozoriti na razlike u shvaćanju "egalitarnog slavenskog društva" Račkoga i njegovih sljedbenika naspram "društvenog dualizma" Slavena i Hrvata ratnika-osvajачa u viziji Vjekoslava Klaića, Milana Šufflaya i Ljudmila Hauptmanna.¹⁶ Različito se razumijevalo i zbivanja s početka 12. stoljeća, kako se dade razabrati iz gotovo žučnih rasprava što su se vodile krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u kojima je u jednom trenutku uredništvo ondašnjega *Obzora* komentirajući stajališta Ise Kršnjavog znakovito "zatražilo od njega izjavu da li prihvaća mađarsko ili hrvatsko stanište na koji je način Koloman postao hrvatski kralj".¹⁷ Iz tih su i

PATRICK J. GEARY - GÁBOR KLANICZAY (ur.), *Manufacturing Middle Ages: Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, Leiden - Boston, 2013. Za djelovanje, pak, F. Račkoga i važnost što ga to djelovanje ima za modernu hrvatsku historiografiju vidi: MIRJANA GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkog*, Zagreb, 2005.; MLADEN ANČIĆ, "Kako danas čitati studije Franje Račkog", u: FRANJO RAČKI, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća* (pr. M. ANČIĆ), Zagreb, 2009.

16 Kratak osvrt na razlike u konceptima Rački - Šišić skupine na jednoj, i Klaić - Šufflay - Hauptmann skupine na drugoj strani, vidi prema: M. ANČIĆ, "Miho Barada...", str. 25-26.

17 Rasprave oko zbivanja iz 1102. godine vođene krajem 19. i početkom 20. stoljeća opširno prikazuje STJEPAN ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine*, Zagreb, 1980., str. 14-23, s citiranim riječima na str. 18.

takvih razlika nastajale divergencije i u organizacijskoj viziji (odnosno spojnome okviru) ukupne nacionalne povijesti pa su se "metanarativi" Šišića, Klaića i Šufflaya već poprilično razlikovali. No, te su i takve razlike i napetosti unutar historiografije bile poticajne jer su vodile u rasprave koje su tražile sve preciznije argumente, razvijale profesionalnu etiku i specifične vještine i kvalifikacije, a što je sve u konačnici dizalo razinu akademske historiografije, udaljavalo prošlost, pa onda i otvaralo perspektivu emancipacije u odnosu poglavito na političko polje.

Takvo je gibanje unekoliko bilo usporeno od vremena nastanka Kraljevine SHS (Jugoslavije) i to iz dva razloga. Na jednoj je strani nova država, nastala poglavito vanjskim poticajem, a kada to nije bilo dovoljno, i pravim pritiskom pa i ucjenama,¹⁸ upravo zato svoju legitimaciju tražila produciranjem utemeljiteljskoga mita o konačnom nacionalnom oslobođenju ispod "tuđinske vlasti". Na drugoj strani, ali ipak s prethodnim u svezi, nova je država, barem u prvo vrijeme, nastojala proizvesti i "novu naciju" ("troplemeni jedinstveni narod" kao "državnu naciju"). U takvim je okolnostima vlast (ne uvijek sustavno i definitivno bezuspješno) nastojala uspostaviti čvršću ideološku kontrolu nad "govorom o prošlosti", pa je prošlost opet približena aktualnom doživljaju, što se dade razabrati pozornijom raščlambom različitih radova tada vodećega hrvatskog povjesničara, Ferdinanda Šišića, ili pak samo već pogledom na karijeru Viktora Novaka, hrvatskoga povjesničara koji je (na trenutke i neukusno) veličao ideju nove države i time zaslužio poziciju profesora na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (dovoljno je ovdje samo upozoriti na način na koji su se počele prikazivati i interpretirati ideje F. Račkoga i Josipa Jurja Strossmayera, koji su sada postali "vizionari" Jugosla-

18 Okolnosti nastanka "Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" (kasnije Jugoslavije) postale su u punoj mjeri razvidne nakon što je objavljeno krucijalno djelo Vesne Drapac (VESNA DRAPAC, *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*, Basingstoke - New York, 2010.), u kojem autorica vrlo uvjerljivo pokazuje da je nova država bila ponajprije rezultat britanskog nastojanja na ostvarenju "geopolitičkih" zamisli i ideja s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Njezini se rezultati u tome smislu izvrsno nadovezuju na reviziju ideološkoga kompleksa koji se obično naziva "jugoslavenska ideja" provedenu u: DENNISON RUSINOW, "The Yugoslav Idea before Yugoslavia", u: DEJAN DJOKIĆ (ur.), *Yugoslavisim: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London, 2003. Za stanje duhova u Hrvatskoj i odnos spram Jugoslavije indikativno je da knjiga V. Drapac do danas, unatoč nastojanjima između ostaloga i autora ovih redaka, nije prevedena te je ostala nepoznatom čak i velikome dijelu zainteresirane čitateljske publike.

vije kakva je nastala 1918. godine).¹⁹ Iako je, dakle, država nastojala kroz obrazovni sustav ali i kroz (tada) siromašni medijski prostor instalirati specifičnu verziju kolektivne memorije, to nije išlo lako i jednostavno jer ni u vodećim (srpskim) političkim krugovima oko toga nije bilo konsenzusa - pojednostavljeno rečeno, rijetko se tko bio spreman odreći "srpstva" za račun "jugoslovenstva", a najdalje što se u tome pravcu moglo ići bilo je transformacija prvoga u drugo.²⁰ No, i akademska je historiografija u Hrvatskoj tada imala vrlo usku institucionalnu osnovicu tek u obliku katedri za opću i nacionalnu povijest na zagrebačkom Filozofskom fakultetu (koji to ime dobiva tek 1928. godine - do tada se zvao Mudroslovni fakultet), tamošnjem Pravnom fakultetu te u "Historičko-filologičkom razredu" onodobne Jugoslovenske akademije (broj profesionalnih akademskih povjesničara s odgovarajućim namještenjem ni u jednome trenutku između dva svjetska rata nije prešao 20-ak ljudi). Unatoč, dakle, tankoj institucionalnoj osnovici i realno malome broju profesionalnih povjesničara, ta je historiografija uspijevala kako tako održavati korak s onim što se događalo u Europi te prošlost držati na "pristojnoj udaljenosti", barem kroz radove Milana Šufflaya, Ljudmila Hauptmanna ili Mihe Barade. Svi su oni bili izvanredno dobro obrazovani te su u velikoj mjeri vladali vještinama na kojima se temeljio postupak udaljavanja prošlosti i njezina pretvaranja u historiju (kritika vrela, kontekstualiziranje itd.).

No, stvari su se stubokom u tome smislu promijenile nakon što je ponovo 1945. godine bila uspostavljena Jugoslavija nakon četverogodišnjega vremenskog hijatusa, sada kao socijalistička država. Ne-

19 U tome je smislu dostatno navesti djela V. Novaka objavljena između dva svjetska rata: VIKTOR NOVAK, *Franjo Rački*, Beograd, 1929.; ISTI, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, Beograd, 1930.; ISTI, *Dva antipoda - biskup Štrosmajer i nadbiskup Mihalović u očima savremenika 1870*, Beograd, 1940. V. Novak pripadao je krugu "integralnih Jugoslovena" koji su u Beogradu 1937. godine oformili "Jugoslovenski kulturni klub"; značenje, pak, koje je povijest imala za tu skupinu intelektualaca sumira jedna autorica koja pokazuje znatne simpatije za taj krug ovako: "'individualitete' od kojih se sastoje Jugosloveni povezuje (po idejama koje su vladale u tome krugu - op. M.A.), s jedne strane, prošlost, s druge budućnost". SOFIJA BOŽIĆ, "Hrvatsko pitanje i jugoslovenstvo na stranicama časopisa *Vidici* (1938-1940)", u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 76, Beograd, 2010., str. 18.

20 Situaciju prve Jugoslavije u tome smislu ukratko (i s vidljivom dozom nezadovoljstva zbog iskazane neučinkovitosti u izgradnji novog, "jugoslovenskog" identiteta) prikazuje MILAN RISTOVIĆ, "Kome pripada istorija Jugoslavije", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XX(1), Beograd, 2013., str. 135-138.

posredna prošlost, a u prvome redu klaonica Drugoga svjetskog rata, postala je i ostala uporišna točka novoga režima, koji je svoju legitimaciju nalazio u interpretaciji toga rata kao svoga punog uspjeha. Iz tradicije međuratne Jugoslavije preuzet je, obnovljen i sada dograđen mit o nacionalnom oslobođenju, što se u novoj verziji tumačilo kao rezultat činjenice da je vodstvo u ratu preuzela Komunistička partija. No, narativ o nacionalnom oslobođenju od okupatorske vlasti proširen je u novim okolnostima i time što je dodan element socijalnoga oslobođenja, kao glavni rezultat ratnoga napora i dalekovidnosti partijskoga vodstva. Taj je narativ podrazumijevao da su rat i poraće jedinstveni vremenski sklop te je u tome smislu ratna prošlost postala "dokument na kojem se temelji (u ovoj varijanti trajno) pravo na (partijsku) državu". U tome je sklopu nova vlast uspostavila izrazitu ideološku kontrolu nad "govorom o prošlosti" te je čak jedan od ključnih ideologa novoga režima, Milovan Đilas, jednim programskim člankom iz 1949. otvoreno i jasno postavio povjesničarima (koje je očigledno razumijevao kao "aktiviste pamćenja") "zadatke" i definirao putove njihova ostvarenja.²¹

Ako je Đilas postavio zadatke, partijska se država pobrinula raznim oblicima pritiska, nerijetko i preko granice terora, prisiliti profesionalne povjesničare na ispunjavanje tih zadataka, kako se jasno dade

21 Članak M. Đilasa izvorno je tiskan u časopisu *Komunist* (vidi: MILOVAN ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist*, III(1)/1949.), a onda je ponovljen i za onodobnu Hrvatsku kao posebna publikacija u nakladi "Pedagoško-književnoga zbora". Za razumijevanje okolnosti njegova nastanka važno je upozoriti na gotovo istodobno nastali dokument "Analiza nastavnih planova i programa humanističkih predmeta sa gledišta idejnosti i partijnosti na filozofskim, pravnim i ekonomskim fakultetima", oblikovan u Ideološkoj komisiji Centralnoga komiteta tadašnje Komunističke partije (na čelu komisije u to je doba bio upravo M. Đilas) a tiskom objavljen u: MILAN RISTOVIĆ, "Jedan dokument o stanju na jugoslovenskim univerzitetima i fakultetima posle Drugog svjetskog rata", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XVII(3), Beograd, 2010., str. 95-109. O važnosti koju su suvremenici pripisivali Đilasovu tekstu dovoljno govori činjenica da je Jaroslav Šidak, koji će sve do smrti 1986. ostati središnja figura hrvatske historiografije toga doba, u časopisu *Historijski zbornik* objavio neku vrst "direktivnoga" prikaza toga teksta, naglašavajući važnost naputaka za rad povjesničara koje je dao partijski ideolog - usp. o tome M. ANČIĆ, "Mjesto Bosne i Hercegovine u konstrukciji povijesti Dominika Mandića (Kako danas čitati djela Dominika Mandića)", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanoga u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar - Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.)*, (prir. dr. fra ROBERT JOLIĆ), Mostar - Zagreb, 2014., str. 875-878.

razabrati iz nedavno objavljene opširne studije Magdalene Najbar Agičić.²² Na taj je način akademska historiografija, sada kao dio novoga "znanstvenoga dijalektičko-materijalističkog" pogleda na svijet, dobila izrazito vidljivu ulogu u objašnjavanju razvojne putanje koja je dovela do aktualnoga stanja, a izvedeno iz toga i u projekciji, ne samo političke, budućnosti. Zapravo je ta historiografija postala "podružnica" golemoga ideološkog aparata partijske države, a kao jedan od njezinih prioritetnih zadataka definiran je postupak razgradnje "buržoaskih nacionalnih mitova" i proizvodnja novoga "znanja o prošlosti" fokusirana na "mase radnoga naroda" i izrečena u aksiomatskoj i asertivnoj formi. Na taj je način prošlost čvrsto integrirana sa sadašnjošću i budućnošću, a prostor za stvarno istraživanje te slobodnu i argumentiranu raspravu izrazito sužen, ali je na drugoj strani, sukladno novopostavljenim zadacima, proširena institucionalna osnovica akademske historiografije (instituti, arhivi, muzeji te od 1956. i novi studij povijesti u Zadru).

Naravno, nigdje u tim institucijama nije bilo preporučljivo napustiti ulogu "aktiviste sjećanja" i stvarno pokušati historizirati prošlost, poglavito onu najnoviju, pa primjerice razmotriti je li ustaški režim, osim na deklaratornoj razini i kroz pokušaj oponašanja, doista mogao biti "fašistički" ako već nije imao masovnu podršku (kao što je posve jasno da nije), ako se ugnijezdio u jednome društvu kojega niti 30% populacije nije živjelo u gradovima (gdje su napatci ustaške vlasti ionako najviše i najčešće sabotirani) i u kojemu je zacijelo najmanje još 50% te iste populacije bilo nepismeno, pa je država sa svojim podanicima dobrim dijelom komunicirala usmenim objavama svojih akata "putem telala, u bogomolji it.d."²³ Još se manje moglo govoriti o tomu kako je masovna klaonica kao podlogu imala fond društvenoga znanja u kojemu je interkomunalno nasilje, uvijek i nepogrešivo

22 MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb, 2013.

23 IVICA ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja: Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar, 2012., str. 92, citira zapovijed 4. Oružničke pukovnije iz Sarajeva upućenu Krilnom zapovjedništvu Bileća 1. lipnja 1941. U dokumentu se između ostaloga nalaže: "Ovo objaviti plakatiranjem i na drugi način koji je uveden u dotičnom mjestu: putem telala, u bogomolji it.d." Slična se formulacija često susreće u suvremenim dokumentima. Kratku ali inače uzornu raščlambu ustaškoga režima NDH u komparativnom svjetlu s pitanjima koja su i ovdje postavljena vidi prema: STANLEY G. PAYNE, "The NDH State in Comparative Perspective", u: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(4)/2006.

u kolektivnim predodžbama povezano s nepravdama i nasiljem koje su nad "nama" počinili oni "drugi", već stoljećima bilo važna izbor-na opcija u rješavanju društvenih konflikata, poglavito u vremenima kada bi (moderna) država zakazala u onoj elementarnoj funkciji monopola nasilja. Tek u najnovije vrijeme, nakon istraživanja Ivica Šarca,²⁴ Tomislava Dulića²⁵ i Maxa Bergholza,²⁶ stvari u tome smislu počinju dolaziti na svoje mjesto - nijedan od ovih autora doduše ne govori o nasljeđu interkomunalnoga nasilja, ali se ta kategorija jasno razabire iz ukupnosti njihovih razlaganja,²⁷ pa ovdje valja barem na trenutak zastati i u najgrubljem orisu objasniti taj koncept.

Pri tomu valja poći od konstatacije prema kojoj koncept interkomunalnoga nasilja kako se ovdje rabi nije istovjetan s konceptom "prastarih mržnji" kojih se ishodište gubi u tami povijesti. Taj se koncept često rabio u popularnim pokušajima objašnjavanja ratnih konflikata koji su obilježili raspad (socijalističke) Jugoslavije, a svakako najpopularnije djelo koje se oslanja na objasnidbenu shemu u kojoj "prastare mržnje" igraju glavnu ulogu jest ono Roberta Kaplana.²⁸ Nešto bližom konceptu interkomunalnoga nasilja mogla bi se

24 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*.

25 TOMISLAV DULIĆ, "Tito's Slaughterhouse: A Critical Analysis of Rummel's Work on Democide", u: *Journal of Peace Research*, 41(1)/2004.; ISTI, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941-42*, Uppsala, 2005.; ISTI, "Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941-1945: a case for comparative research", u: *Journal of Genocide Research*, 8(3)/2006.

26 MAX BERGHOLZ, "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia During the Second World War", u: *East European Politics and Societies*, 24(3)/2010.; ISTI, "Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II", u: *The American Historical Review*, 118(3)/2013.; ISTI, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, 2016. (knjiga je 2018. objavljena i u prijevodu na bosanski jezik kao *Nasilje kao generativna sila*).

27 Najbliže zaključku o tradiciji interkomunalnoga nasilja dolazi I. Šarac u nekim razmatranjima okolnosti generiranja nasilja 1941. godine, poglavito primjerice kad razmatra posljedice dugoga postojanja "paralelnih društava", ili "(re)aktualiziranja starih epskih narativa" - usp. I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 48 i d.; 95 i d.

28 Vidi: ROBERT KAPLAN, *The Balkan Ghosts: A Journey Through History*, New York, 1993. Tu objasnidbenu shemu i argumente autora koji se na nju oslanjaju razlaže JASNA DRAGOVIĆ-SOSO, "Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations", u: LENARD J. COHEN - JASNA DRAGO-

smatrati raščlamba Marka Biondicha. On naime ulazi u složeniju povijesnu raščlambu, ali u konačnici nije puno uspješniji od R. Kaplana u nastojanju da dade objašnjenje za pojavu nasilja u političkom životu "balkanskih" društava. Temeljni problem za Biondicheve rezultate predstavlja činjenica da on polazi od tipična postkolonijalnoga stajališta "političke korektnosti" prema kojemu je Otomansko Carstvo "ogledni primjer tolerancije" te onda nasilje vezuje uz pojavu nacionalizma.²⁹ Raščlamba uslijed toga postaje nategnuta i promašena, što se jasno pokazuje kad Biondich ustvrdi da nacije, koje su akteri procesa njihove konstrukcije i izgradnje u 19. stoljeću predstavljali (po njegovu tumačenju) kao "etničku zajednicu, koja dijeli zajednički jezik, religiju i identitet", ali koja *nije postojala*, a onda na istoj stranici odjednom uvede u svoju raščlambu pojam "etničkoga čišćenja" i poveže ga s raspadom predmodernih imperija (Otomanskoga, Habsburškoga).³⁰ Iako dakle po toj raščlambi "etničke zajednice", kao ni "nacije" iz kojih su ove druge tijekom 19. stoljeća izrastale, *nisu postojale*, ipak je *postojalo* "etničko čišćenje"! Za razliku od ideje o "prastarim mržnjama" i prilično nemuštog objašnjenja M. Biondicha, ideja "interkomunalnoga nasilja" kao "izborne opcije" u razrješavanju društvenih konflikata počiva na već dobro razrađenoj ideji dugotrajna "društvenoga znanja" kao fondu informacija, spoznaja i predispozicija naučenih i usvojenih tijekom procesa socijalizacije pojedinca.³¹ To je dakle znanje bilo izgrađeno upravo u predmodernim multietničkim i multikonfesionalnim imperijama, Habsburškom i Otomanskom, u vrijeme dok državna vlast u njima nije uspijevala do kraja monopolizirati primjenu legitimnoga nasilja. No, vlasti i jednoga i drugog imperija uvažavale su i za svoje funkcioniranje koristile već izgrađene etničke i konfesionalne zajednice - dostatno je ovdje samo podsjetiti na *millete* Otomanskoga Carstva, ili pak na "vlaške povlastice" koje su davale habsburške vlasti. To je naravno utjecalo i na same te zajednice i način njihove reprodukcije, a iole detaljnija raščlamba cijeloga toga kompleksa podrazumijevala

vić-Soso (ur.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, West Lafayette, 2007., str. 2-5.

29 MARK BIONDICH, *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford, 2011., str. 5 i d.

30 *Isto*, str. 6.

31 Kako povjesničari mogu koristiti pojam "društvenoga znanja" vrlo ilustrativno pokazuje TOMISLAV POPIĆ, "Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti - sociologija znanja i povijest", u: *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 2007., str. 239-248.

bi posebnu raspravu, ako ne već i knjigu.³² Upravo je to i takvo znanje omogućavalo pojedincu ulazak u društvene transakcije i traženje izlaza iz (poglavito onih konfliktnih) transakcija uz pomoć različitih strategija koje podrazumijevaju sudjelovanje ili pomoć pripadnika iste etničke zajednice i u primjeni nasilja (ovdje svakako valja naglasiti: u fondu društvenoga znanja postojala je i opcija interkomunalne suradnje u različitim društvenim situacijama, no ona u ovdje predloženim razmatranjima nije od interesa i zato se ostavlja po strani). To se naslijeđeno znanje nastavilo koristiti i u vrijeme konstrukcije i izgradnje modernih masovnih nacija, ali sve dok je država u 19. i 20. stoljeću uspijevala osigurati svoj monopol na primjenu legitimne sile postupanje u skladu s tim i takvim znanjem nije se pretvaralo u masovno političko nasilje. No, u trenutcima kada država u svojoj funkciji monopoliziranja primjene nasilja zakazuje (a to su redom krizne situacije iz godina 1878., 1918., 1941., 1991.) interkomunalno nasilje poprima obilježja masovne pojave.

Vraćajući se nakon ovoga kratkog *excursa*, potrebna za objašnjavanje koncepta interkomunalnoga nasilja, na pitanje mogućnosti historiziranja (neposredne) prošlosti u doba socijalističke Jugoslavije valja naznačiti kako bi takav govor automatski doveo pod veliki znak pitanja prihvaćenu dogmu, odnosno cijeli onaj sklop postavki koje je tadašnja vlast nastojala utvrditi kao *doxu* cijeloga sustava. To bi, naime, značilo postaviti pitanje je li doista Partija podigla narod na ustanak i povela ga u "antifašističku borbu" za "nacionalnu i socijalnu slobodu" kako je to ponovljeno bezbroj puta, a što je onda toj istoj Partiji osiguravalo i trajno pravo ne samo na vlast, nego i na vlastitu državu. Naravno da nije bilo uputno postaviti takvo pitanje, jer bi ono otvorilo dvojbe oko toga zašto se u sklopu odozgo vođene konstrukcije društvenog "pamćenja/memorije" obilježavaju samo ona mjesta gdje su stradali srpski civili,³³ pri čemu su se brojevi žrtava napuhivali do grotesknih razmjera (700.000 žrtava u Jasenovcu). Tako su sva ona

32 Kao smjernice za takvu raspravu dostatno je navesti dva djela koja daju osnovicu u teorijskome i u smislu činjeničnoga materijala prijeko potrebna kako raščlamba ne bi ostala plitka kao u Biondichevu slučaju - riječ je o djelima: ANTHONY P. COHEN, *The Symbolic Construction of Community*, London, 1985.; SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (izv. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina - Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, 1984.), Mostar, 1999.

33 Tu je činjenicu jasno prepoznao M. BERGHOLZ, "The Strange Silence...", te ponudio uvjerljivu objasnidbenu shemu.

brojna mjesta stradanja Hrvata i Bošnjaka-muslimana od ruke partizanskih/četničkih ustanika, od Kulen Vakufa i Drvara do Višegrada, ostala neobilježena sve dok je trajala socijalistička Jugoslavija, pa se može zaključiti kako je inzistiranje na viktimizaciji Srba u sklopu onodobne "kulture sjećanja" imalo, između ostaloga, i funkciju održavanja neravnovesja u društvenom položaju nacionalnih zajednica (što se ne odnosi samo na BiH). Začuđujuću "lakoću" logike kojom se takvo neravnovesje objašnjava nakon gotovo cijeloga stoljeća iskustva s Jugoslavijom otkriva srpski povjesničar M. Ristović u svega nekoliko rečenica koje svakako valja reproducirati. Objašnjavajući stanje u međuratnoj Jugoslaviji on naime veli: "Stvaranje nove države bilo je shvatanje među Srbima i kao zaokruživanje nacionalnog ujedinjenja, vredno žrtvovanja svoje državnosti, ali i ujedinjenje sa slovenačkom i hrvatskom braćom (što je bilo definisano kao jedan od ključnih ratnih ciljeva srpske vlade u decembru 1914). Posle okončanja rata bilo je isticano i kao zaslužena nagrada za velike ratne napore i gubitke. Na tome je počivalo i delom 'pravo' da u uređenju države, sa srpskom dinastijom na čelu, srpski glas bude najsnažniji. To je bilo u suprotnosti sa shvatanjima i pretenzijama političke elite drugih 'jednoplemenih naroda', pre svega u Hrvatskoj, koja se pozivala na svoju državnu tradiciju".³⁴ S ovakvim objašnjenjem nije teško razaznati funkciju fantazma o 700.000 ubijenih Srba u Jasenovcu (kao i manipulaciju s brojem ubijenih i na brojnim drugim mjestima stvarnoga stradanja) te brojne "antifašističke" spomenike razasute širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine, "mjesta sjećanja" kojima su se obilježavale opet "srpske žrtve" - sve je to ponovo osiguravalo "'pravo' da u uređenju države ... srpski glas bude najsnažniji".

34 M. RISTOVIĆ, "Kome pripada...", str. 134-135. Valja svakako naznačiti kako je Ristovićevo objašnjenje i obrazloženje neravnovesja u hrvatsko-srpskim odnosima u Jugoslaviji svakako jedno od "najbenignijih" sa srpske strane, pa se kao kontrapunkt može uzeti ideje izložene u: LAZO M. KOSTIĆ, *Sporne teritorije Srba i Hrvata*, Beograd, 1990. Riječ je o djelu uglednoga profesora beogradskoga Univerziteta između dva svjetska rata, kasnijega političkog emigranta, prvotno tiskanu u USA 1957. i ponovo tiskanu u Beogradu 1990. godine. Temeljne Kostićeve postavke, koje su ugrađene i u danas važnu intelektualnu struju u srpskom društvenom životu, mogu se rezimirati u stajalište prema kojemu većina Hrvata nisu ništa drugo do "pokatoličeni Srbi" te se "hrvatska prava" teritorijalno mogu ograničiti na ono što se "vidi s tornja zagrebačke katedrale".

Nije naodmet ovdje se opet na trenutak zaustaviti i razmotriti barem ukratko proces društvene konstrukcije, izgradnje a onda i reprodukcije sjećanja na "antifašističku borbu" u socijalističkoj Jugoslaviji, a što je uključivalo i ovaj element srpske dominacije. Potrebno je to ponajprije stoga što i danas u Hrvatskoj traju raspre i sporovi glede prave naravi te borbe, ali i stoga što se u tim rasprama jasno razaznaje otpor "historiziranju" tih zbivanja, pa ovo što slijedi i treba razumjeti upravo kao *plaidoyer* za usvajanje toga postupka.³⁵ Kao "pripovijest o prošlosti" inače, cjelovita saga o "herojskoj antifašističkoj borbi" imala je, kao što je već rečeno, izrazito važnu ulogu u konstrukciji društvene stvarnosti socijalističke Jugoslavije, koju je svojedobno lucidno razložio Žarko Puhovski.³⁶ Bez obzira na uklon i početne premise, uvide je Ž. Puhovskoga o socijalističkome režimu onodobne Jugoslavije teško osporiti, a za probleme koji su ovdje pokrenuti svakako valja izdvojiti dva njegova međusobno povezana stajališta: prije svega, Puhovski vrlo uvjerljivo dokazuje da je u Jugoslaviji bio izgrađen standardni oblik boljševičkoga režima lenjinističko-staljinističke provenijencije s tek neznatnim, kozmetičkim varijacijama. Pri tomu je Komunistička partija (kasniji Savez komunista) zadržala "bitno staljinističku ulogu komandne partije koja sve ostale političke

-
- 35 Razmatrajući ne tako davno ratna zbivanja i njihovu naknadnu percepciju, V. Drapac je očito prerano zaključila da se u novim okolnostima, nakon raspada bivše države, "sad može bez straha historizirati zločine koje su počinili Pavelić i ustaše". Naime, njezino je objašnjenje kako su "zbivanja u Jugoslaviji, posebice kolaboracija (s okupatorskim vlastima - op. M. A.) u Hrvatskoj, opisivana emocionalnim jezikom i prikazivana kao nešto posebno... To je u prošlosti bilo moguće samo zato što je već i čin pripovijedanja o ratu u Jugoslaviji izazivao reakciju koja nije bila ograničena ili regulirana otvorenom akademskom raspravom", posve ispravno (usp. V. DRAPAC, *Constructing...*, str. 171-172), ali je zaključak kako se u tome smislu atmosfera stubokom izmijenila ipak pretjeran. No, naputak kojim zaključuje ovaj dio svoje rasprave, a prema kojemu "kad prestanemo s pokušajima relativiziranja zločina počinjenih tijekom rata, (poglavito) onih koje su počinili četnici i drugi srpski kolaboracionisti kao i partizani, bit ćemo bliže istini u priči o ratu u Jugoslaviji i Europi" posve je na liniji onoga što se ovim tekstom želi postići.
- 36 Najcjelovitiju i dosad najuspješniju raščlambu konstrukcije stvarnosti socijalističke Jugoslavije predočio je još 1990. godine, doduše iz ljevičarskoga kuta gledanja i s jasno iskazanim razočarenjem zbog neostvarenih obećanja revolucionarnoga pothvata, ŽARKO PUHOVSKI, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Zagreb, 1990.

i društvene fenomene nužno čini svojim objektima".³⁷ U uskoj svezi s time, a što je važno za razumijevanje odnosa režima spram historiografije i ujedno okolnosti u kojima je reproducirana pripovijest o "antifašističkoj borbi", važan je i uvid prema kojemu je reforma obrazovanja iz 70-ih godina 20. stoljeća "eksplicirala zahtjev za smanjivanjem općeg obrazovanja... čime je neposredno olakšano političko reproduciranje postojećega kakvo jest... i kontrola nad društvenom cjelinom". U takvim je okolnostima "nametanje marksizma kao oficijelnoga svjetonazora, katekizma, vremenski gotovo paralelno s prvim mjerama 'reformne' još pojačalo autoritarnu funkciju škole",³⁸ u kojoj je i cjelovita fiksirana pripovijest o "antifašističkoj borbi" također bila (daleko prije "reformnih" zahvata iz 70-ih godina 20. stoljeća) dio "katekizma" o kojemu govori Ž. Puhovski. U takvim je dakle okolnostima saga o "antifašističkoj borbi" postala "dokument na kojem se temelji (trajno) pravo na (partijsku) državu", ili kako se to poglavito u politološkoj literaturi veli "utemeljiteljski mit režima".³⁹

Kao cjelovita "pripovijest o prošlosti" ta saga pripada u ono što Charles Tilly naziva "standardne pripovijesti" kojima se (kako to autor veli, u zapadnoj civilizaciji) služimo kako bismo objasnili društvene

37 *Isto*, str. 108.

38 *Isto*, str. 122.

39 GEORGE SCHÖPFLIN, "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", u: GEOFFREY HOSKING - GEORGE SCHÖPFLIN (ur.), *Myths and Nationhood*, London, 1997., str. 33, ovako definira okolnosti nastanka "utemeljiteljskih mitova": "Svaka skupina, svaki politički sustav, praktično svako područje ljudskoga pregnuća treba početak te ga nastoji obilježiti posebnim činom kojemu se onda pridaju mitske značajke... Implicitna, a ponekad i eksplicitna, poruka pri tomu je da će nakon te ključne točke sve biti drugačije ('bolje') te da je novoutemeljeni sustav odbacio sve što je bilo loše i što je stari sustav činilo neprihvatljivim". Za slična stajališta drugih autora vidi i: TIHOMIR CIPEK, "Funkcija političkog mita. O koristi mitskoga za demokraciju", u: *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 9(1), Zagreb, 2012., str. 11-12. Za ulogu, pak, koju su zbivanja iz Drugoga svjetskog rata imala u legitimiranju komunističkoga režima vidi: HOLM SUNDHAUSSEN, "'Feniks iz pepela': Druga Jugoslavija i njezini utemeljujući mitovi" (izv. "Jugoslawien und seine Nachfolgestaten. Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion", 2004.), u: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDA (pripr.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 243 i d.; WOLFGANG HOEPKEN, "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia", u: *East European Politics and Societies*, 13(1)/1999., str. 197 i d.

događaje i odnose.⁴⁰ Te "standardne pripovijesti" imaju shematsku strukturu s vrlo ograničenim brojem elemenata:

- a) ograničen broj interaktivnih (pojedinačnih ili kolektivnih) sudionika;
- b) ograničeni prostor i vrijeme;
- c) neovisne, svjesne i samo-motivirajuće akcije;
- d) uz rijetke izuzetke vanjski uzrokovanim slučajevima (kod komunističara su to bili "zakoni društvenog razvoja"), sve akcije proizlaze iz prethodnih koraka sudionika.

Pripovijest/saga o "antifašističkoj borbi" doista je i bila skrojena upravo od tih elemenata: kao sudionici pojavljuju se komunisti/partija, okupatori, "domaći izdajnici" i konačno narod; cijela se pripovijest odvija na prostoru bivše Jugoslavije, uz jedva vidljivu vezu s vanjskim svijetom u kojemu traje Drugi svjetski rat; poduzete akcije definirane su kroz narav samih sudionika - komunisti koji predvode "partizane" bore se za "nacionalnu i socijalnu slobodu" te su oličenje dobra i njihovi potezi nikada ne mogu biti loši (čak i kada masovno ubijaju, to je samo "iz osvete" i "po zaslugi", integralni dio "antifašističke borbe", jer neprijatelji su uvijek zaslužili sudbinu koja ih je dočekala), dok su "okupatori i domaći izdajnici" oličenje zla koje može zavesti čak i dio naroda, nesvjesna svojih "pravih interesa"; borba komunističara koju predvode "partizani" proizlazi iz odluka partijskoga rukovodstva, a te su odluke rezultat "znanja" koje je rukovodstvo i kvalificiralo za dodijeljenu ulogu - rukovodstvo "zna" da se treba oprijeti "fašističkom zlu" i samo je pitanje vremena i vještine kad će to svoje "znanje" prenijeti narodu koji će se potom svrstati iza protagonista "dobra". Zaplet i tijek pripovijesti jednostavni su i ponovljeni bezbroj puta: nakon što su "fašisti i nacisti" napali i okupirali zemlju, partijsko rukovodstvo na "majskom savjetovanju" u Zagrebu donosi odluku o "pripremanju za ustanak"; Josip Broz ubrzo prelazi u Beograd a nakon napada Njemačke na SSSR dolazi faza "podizanja ustanka" u kojoj ključnu ulogu ima odluka CK KPJ od 4. srpnja 1941. o pokretanju oružane borbe; odluka, naravno, ima dalekosežno značenje te kreće lanac zbivanja u kojima se sudionici ponašaju sukladno dobivenu nalogu - u Srbiji je 7. srpnja izvedena prva akcija s ljudskim žrtvama, 13. srpnja u Crnoj Gori, 22. srpnja u Sloveniji, 27. srpnja u Hrvatskoj i BiH te konačno 11. listopada u Makedoniji. U prvo vrijeme komuni-

40 Za ovo što slijedi usp. CHARLES TILLY, *Stories, Identities, and Political Change*, Lanham (MD), 2002., str. 26 i d.

sti pokušavaju ostvariti suradnju s "kraljevskom vojskom u otadžbini - četnicima", no kako će ovi ubrzo pokazati svoje pravo lice "domaćih izdajnika" i čuvara staroga poretka to suradnja prestaje i otvara se nova bojišnica s novim neprijateljem. Okupatori i "domaći izdajnici" udruženim snagama, uz nečuvena zvjerstva kojima je izložen nevini narod, nastoje ugušiti "antifašistički pokret" (čuvenih "sedam ofenziva" u kojima partizanske snage uvijek na kraju izlaze kao pobjednici) ali im to ne polazi za rukom jer je narod stao iza svojih predvodnika - komunista. Partizani na kraju uspijevaju svojim vlastitim snagama izaći na kraj s okupatorom i konačno osloboditi zemlju, ali i uspostaviti nove, pravednije društvene odnose.

Cijela ovako postavljena konstrukcija ima zapravo tek tanku sponu sa stvarnim zbivanjima, kao što je to uostalom slučaj i inače sa "standardnim pripovijestima" kojima se pokušava objasniti složena društvena gibanja.⁴¹ Problem sa "standardnim pripovijestima", odnosno mitovima pa i onim "utemeljiteljskim", zapravo je u tome što te ljudske tvorbe strahovito pojednostavljuju složenu i neurednu stvarnost, u kojoj stvarni postupci živih ljudi vrlo rijetko slijede donesene formalne odluke i postavljena pravila. Tako primjerice u stvarnosti nikada nije bilo održano "majsko savjetovanje", ili barem nije bilo održano na način kako se to godinama poslije rata nastojalo prikazati, niti su u to vrijeme donesene bilo kakve odluke, a po najmanje pak one o pripremama za ustanak.⁴² S druge strane, teško

41 To je jasan zaključak do kojega dolazi Ch. Tilly - usp. CH. TILLY, *Stories...*, str. 31 i d.

42 Za stvarnost koja stoji iza "priče" o "majskom savjetovanju" usp. DAVOR MARIJAN, "Majsko savjetovanje CK KPJ - kamen temeljac u zidu obmana", u: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., str. 325-331. Kako se pak mitska verzija prošlosti konstruirala diskursom "akademske historiografije" još sredinom 80-ih godina prošloga stoljeća jasno se razabire u: IVAN JELIĆ, "Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 16(3), Zagreb, 1984. Iako naoko beznačajno, "majsko savjetovanje" ima ključno značenje za konstrukciju "standardne pripovijesti" o ratu i komunističkome prevratu u nekadašnjoj Jugoslaviji - ono treba dokazati kontinuitet Jugoslavije i nakon njezina komadanja u travnju 1941., ali i važnost poteza ondašnjih komunista za kasniji razvoj prilika. To u verziji Ivana Jelića izgleda ovako: odluke donesene u Zagrebu početkom svibnja značile su "organiziranje oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika, ali borbe koja je tijesno povezana s borbom za socijalno oslobođenje... Izražavajući time vitalne interese najširih slojeva jugoslavenskih naroda i narodnosti,

je danas razabrati stvarne razloge prelaska Josipa Broza u Beograd nakon njemačke okupacije i proglašenja NDH. Čini se ipak vrlo vjerojatnim kako je važnu ulogu u takvoj odluci odigrala prosudba da reakcije puka na proglašenje NDH i susljedni ulazak njemačkih trupa u Zagreb nisu otvarale perspektivu uspješna otpora komunista novouspostavljenoj državnoj tvorbi,⁴³ dočim je politički vakuum nastao njemačkom okupacijom Srbije obećavao mnogo veće šanse za ponavljanje Lenjinova pothvata preuzimanje države koja se raspada. Tada još nitko nije naslućivao kako će represivna politika ustaškoga režima spram srpskoga naroda nakon Pavelićeva potpisa 18. svibnja na "Rimskim ugovorima" (kada na pojedinim mjestima dobiva razmjere razbojništva) stvoriti potpuno nove okolnosti i oblikovati plodno tlo za različite oblike neposlušnosti i pobune.⁴⁴ U takvim

KPJ je ujedno pristupila još jačem stvaranju njihova borbenog bratstva i jedinstva... S druge strane to je bio pravi ključ sprečavanju međusobnoga krvavog obračuna, na čemu je neprijatelj radio" (I. JELIĆ, "Majsko...", str. 15).

43 Navodno "postoji izvještaj komandujućeg (njemačkog - op. M. A.) generala koji je napisao da je pri ulasku (u Zagreb - op. M. A.) doživio takav prijem kakav je zapamtio samo još iz vremena 'Anschlusa'" - DUŠAN BIBER, "Intencije iskorištavanja epizode", u: *Historija i suvremenost: Idejne kontroverze*, Zagreb, 1984., str. 148. Priča o dočeku njemačkih trupa u Zagrebu dobiva na jasnoći uzme li se u obzir ono na što upozorava Jozo Tomašević. Ulazak u grad njemačke vojske bio je tako aranžiran da se odigrao sat vremena nakon radijske objave Eugena Kvaternika o uspostavi NDH, pa stoga pitanje što su Zagrepčani slavili na ulicama postaje besmisleno (vidi: JOZO TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001., str. 740).

44 Unatoč desetljećima istraživanja toga problema tek je nedavno I. Šarac jasno pokazao da je antisrpsku atmosferu u NDH, a onda iz te atmosfere izvedene i stvarne akcije, nakon što je još u travnju vlast NDH uspjela sanirati val nasilja izazvan kapitulacijom Jugoslavije i uspostavom nove države, inducirao njezin politički vrh nakon što je Ante Pavelić 18. svibnja potpisao "Rimske ugovore". Vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 76-81. Inače, okolnosti u kojima je Ante Pavelić praktično bio prisiljen potpisati svibanjske sporazume s Talijanima prikazuje i raščlanjuje NIKICA BARIĆ, *Ustaše na Jadranu: Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb, 2012., str. 37 i d., koji daje i neke primjere kako se to potpisivanje doživljavalo i komentiralo kroz "usta naroda". Iako i nije ponajbolji svjedok zbog svojih prototalijanskih i protuustaških stajališta, njemački general Edmund Glaise von Horstenau vrlo je plastičan u opisu javne atmosfere nakon potpisivanja sporazuma: "Šetao sam Zrinjcem s Wernerom Schichtom kad su posebna izdanja novina javila o sklapanju ugovora, i nikad u životu nisam vidio tako potresen i očajan narod kao što su te večeri bili Hrvati". EDMUND GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH (izv. Ein Ge-*

se dakle okolnostima antisrpsku histeriju i iz nje izvedene masovne zločine nad srpskim pučanstvom legitimno može postaviti pitanje nije li to zapravo bila strategija vodstva kojom se prikrivalo faktični poraz ustaške politike u odnosima s Italijom, s konzekvencama koje nitko nije mogao ni naslutiti.

Uglavnom, na teritoriju nekadašnje Kraljevine Jugoslavije izbile su u lipnju i srpnju tri različite i odvojene oružane pobune s temeljem u masovnu nezadovoljstvu, u kojima su se za ulogu predvodnika nadmetali komunisti s jedne strane, i srpski nacionalisti s druge strane.⁴⁵ Važno je pri tomu pripomenuti kako su vodstvo tih pobuna pokušali preuzeti pripadnici dotad marginalnih političkih struja - s jedne strane komunisti, koji su načelno svaki oblik društvenoga nezadovoljstva pokušavali koristiti kao put prema vlasti (u tome je važnu ulogu igralo iskustvo revolucije u Rusiji, ali i susljednih neuspjelih pokušaja društvenih prevrata drugdje, koje se formaliziralo kao udžbenički materijal za agente svjetske revolucije obrazovane u posebnim institucijama u SSSR-u⁴⁶), no koji su prije rata doista bili politički relativno beznačajni (s navodno 6.000 članova) i funkcionirali kao ispostava Staljinova režima. S druge su strane stajali nacionalisti okupljeni oko labave političke (krovne) organizacije pod imenom "Srpski kulturni klub", koja ni izdaleka još nije mogla konkurirati već etabliranim srpskim političkim organizacijama i strankama (koje su se, međutim, raspale nakon njemačke okupacije). Uglavnom, prvo je izbila pobuna u Srbiji te se čini da su upravo tu komunisti doista privremeno uspjeli preuzeti vodstvo u artikuliranju nezadovoljstva izazvana kapitulacijom kraljevske vojske i susljednom njemačkom okupacijom. Iako se navodno još prije početka rata kraljevska vojska pripremala za eventualni gerilski rat, u čemu je stanovitu ulogu igrao i pukovnik Draža

neral im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 3. Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des 'Tausendjährigen Reiches', pr. PETER BROUCEK, 2005.), Zagreb, 2013., str. 221.

45 To je danas široko prihvaćeno tumačenje zbivanja iz 1941. Usp. STEVAN PAVLOVIĆ, *Srbija: Istorija iza imena* (izv. STEVAN PAVLOWITCH, *Serbia: The History Behind the Name*, 2002.), Beograd, 2004., str. 174 i d. te mnogo opširnije u: ISTI, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Oxford, 2008.; M. BIONDICH, *The Balkans...*, str. 144 i d.

46 Dio toga udžbeničkog materijala nastala u SSSR-u, iz kojega se može jasno raspoznati kako su i za kakve prevratničke akcije pripremani sovjetski agenti, objavljen je, u srpskome prijevodu, u: ALEKSEJ TIMOFEJEV - MILANA ŽIVANOVIĆ, *Udžbenik za Tita; Kominternu i pripreme partizanskog rata u Evropi*, Beograd, 2018., str. 139 i d.

Mihajlović,⁴⁷ pravu podlogu ustanku tvorila je masa vojnika koji su se nakon kapitulacije vratili kućama s oružjem. U takvim okolnostima Mihajlović je kako izgleda odlučio stvarati tajnu organizaciju, koja bi se aktivirala u ustanku nakon što bi Nijemci počeli doživljavati poraze od sila Antante,⁴⁸ obzirom na to da je bio očigledno fasciniran demonstracijom njemačke sile. Komunisti su, pak, sa svoje strane, već po logici izravnih zapovijedi koje su stizale iz Moskve nakon njemačkoga napada na SSSR 22. lipnja *morali* poduzeti nešto da odtere-te njemački pritisak,⁴⁹ pa su preuzimajući inicijativu uspjeli donekle kontrolirati oružanu pobunu širih razmjera. Njemački je odgovor bio krajnje nasilan s masovnim strijeljanjem talaca (vrhunac je svakako strijeljanje 2.778 muškaraca u Kragujevcu tijekom tri dana, između 19. i 21. listopada 1941. kao odmazda za 10 ubijenih i 26 ranjenih njemačkih vojnika⁵⁰), što je stvorilo novu dinamiku u odnosima onih koji su bili za oružanu pobunu i onih koji su zagovarali čekanje promjene vanjskih okolnosti. Rezultat toga bio je potpuni poraz komunističke ideje oružanog otpora te povlačenje komunista iz Srbije, u koju se neće vratiti sve do 1944. godine, odnosno do vremena kada je njemačko odstupanje na svim bojišnicama stvorilo posve nove okolnosti - dakle od "antifašizma" tu *nije ostalo ništa!*

Druga oružana pobuna na teritoriju nekadašnje Kraljevine Jugoslavije bio je ustanak u Crnoj Gori, koju su okupirale talijanske vojne snage. I ovdje su se u prijeporu oko vodstva našle dvije političke opcije, koje su nastojale, kako to postaje jasno pogledom iz očišta oslobođena tereta komunističke bajke o "antifašizmu", uspostaviti kontrolu "oružanog otpora samoj činjenici okupacije Crne Gore".⁵¹ Iako

47 Vidi: MILORAD EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Historija Srba u novom veku (1492-1992)*, Beograd, 2010., str. 443-444. Iako autor ne daje puno informacija o tim pripremama, može se zaključiti da su one bile na istoj razini kao i sve ostalo u svezi s kraljevskom vojskom - traljave i nekompetentne.

48 Vidi: S. PAVLOVIĆ, *Srbija*, str. 177-178.

49 Kako je izgledao pritisak Kominterne iz Moskve za pokretanjem oružanih akcija u okolnostima u kojima nije postojala podloga za to u raspoloženu pučanstva jasno se može razabrati iz materijala predočena u: DAVOR KOVAČIĆ, "Kominterna i forsiranje antifašističkog ustanka u Hrvatskoj 1941. - slučaj Kerestinec", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 43(3)/2011.

50 S. PAVLOVIĆ, *Srbija*, str. 177, bilj. 4. Autor tek lakonski dodaje: "U Srbiji se verovalo u preuveličanu, a time još i strašniju brojku od 7.000 streljanih".

51 Citiranu kvalifikaciju ustanka, s jasnim i argumentiranim odmakom od standardnih prikaza koji inzistiraju na "partijskim pripremama" i "antifašističkoj"

u prvi trenutak posve uspješni, ustanici su za manje od mjesec dana izgubili stečene pozicije, međusobno se sukobili te je zemlja već do jeseni ponovo okupirana, a za daljnji tijek zbivanja na širem prostoru crnogorska je bojišnica važna tek utoliko što će se odatle regrutirati najagilniji ali i najradikalniji komunistički dužnosnici, koji će u socijalističkoj Jugoslaviji igrati vrlo važnu ulogu, između ostaloga i u izgradnji mita o "antifašizmu". Konačno, treća je pobuna izbila u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a danas je još uvijek teško razmrsiti što se doista događalo u kasno proljeće i rano ljeto u dva žarišta pobune - Lici i zapadnoj Bosni s jedne strane, i istočnoj Hercegovini s druge strane. Što se tiče istraženosti stvarnih zbivanja, situacija u istočnoj Hercegovini mnogo je jasnija no ona u središnjem dijelu NDH, pa se bez velika zazora mogu reproducirati stajališta I. Šarca: "Nisu točne paušalne tvrdnje da su masovna ubijanja srpsko-pravoslavnog stanovništva započela odmah po uspostavi NDH, a da je srpska pobuna uslijedila isključivo i samo zbog ustaških zlodjela. S druge pak strane nije točno da su ustaški masakri započeli isključivo kao odmazda nad Srbima zbog pobune protiv NDH".⁵² Zločini nad Srbima započeli su posvuda kao "osveta" za "hrvatska stradanja" u kraljevskoj Jugoslaviji te kao odmazda za ubijene vojnike i oružnike, odnosno za pojedinačne zločine s nepoznatim motivima, ali se iza tih neposrednih povoda doista dadu razabrati i šire zamisli i planovi. Kao ogledni primjer toga što ovdje *historiziranje* podrazumijeva može se uzeti zločin započet u Veljunu i dovršen u Hrvatskom Blagaju, zapravo povezani slijed događaja koji su se odigrali 6., 7. i 8. svibnja 1941. Taj je zločin pogodan za ovakav postupak jer i inače ima važnu ulogu u izgradnji jednoga specifičnog "sjećanja" na ustanak i rat koji su uslijedili.

O zločinu u Veljunu i Hrvatskom Blagaju napisane su stotine i stotine stranica i to poglavito u doba socijalističke Jugoslavije, kada je on stekao neslavnu ulogu "prvog masovnog ustaškog zločina" koji je ja-

naravi pobune, daje ILIJA DESPOTOVIĆ, "Trinaestojulski ustanak i antifašizam", u: *Matica*, 48/2011., str. 67. U istome broju časopisa koji objavljuje Despotovićevu studiju publicirana su, u prijevodu na crnogorski jezik, i tri izvješća što ih je u Vrhovno zapovjedništvo uputio glavni zapovjednik talijanskih snaga u Crnoj Gori, Alesandro Pirci Biroli, nakon slamanja i gušenja ustanka u ljeto 1941. godine: "Crna Gora u očima Pircija Birolija avgusta 1941." (tekst je za prevođenje priredio i kratkim uvodom opskrbio talijanski povjesničar Eric Gobetti). Pirci Birolijeve raščlambe uzroka i naravi pobune daju snažne argumente Despotovićevim zaključcima.

52 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 76.

sno dao do znanja, po tadašnjim tumačenjima, što je ustaška politika i što Srbe čeka u budućnosti. Najveći, pak, dio toga što je napisano i objavljeno ima jednu vrst "komemorativne" forme te se uglavnom ponavljaju praktično iste stvari, doduše u novim (može se reći, sve bogatijim) varijantama. Riječ je o tekstovima koji pripadaju posebnome žanru "aktivizma sjećanja" razvijenom u socijalističkoj Jugoslaviji - memoarskoj literaturi koja, međutim, pretendira na punu i neupitnu istinu jer se autori koriste i "dokumentima", a ima formu "zbornika sjećanja sudionika Narodnooslobodilačkoga rata", žrtava i "žrtava" toga rata itd. Takvih je "zbornika" tijekom 45 godina postojanja socijalističke Jugoslavije objavljeno na tisuće, a vremenom se ustalila posebna tehnika njihova uređivanja i objavljivanja, što je jasno bilo povezano s temeljnom društvenom ulogom te i takve literature. Stalno naime podsjećanje na rat i njegove rezultate, uz tumačenje kako su ti rezultati posljedica "narodne podrške" onima koji su konačno prigrabili vlast 1945. godine, zapravo je bilo svojevrsni nadomjestak demokratske procedure provjere povjerenja u vlast kroz izbore. Profesionalna je pak historiografija tome dala i znanstveni legitimitet samom činjenicom da je kao neupitnu kategoriju prihvatila i reproducirala pojam "narodna vlast", pri čemu nitko od hrvatskih povjesničara nakon 1990. o tomu još nije napisao ni slova, iako takvo stanje zaslužuje podrobnu raščlambu.

Sa svim sam se time upoznao i na osobnoj razini došao u kontakt na početku svoje radne karijere, kada sam kao kustos, odnosno "povjesničar", radio u instituciji koja se zvala "Spomen-park Vraca" u Sarajevu. Nekoliko godina prije no što je ta institucija ustrojena, u drugoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća, objavljene su i četiri knjige serije *Sarajevo u revoluciji*, a šansu vidjeti iz prve ruke kako su takvi zbornici nastajali dobio sam zapravo kao jedan od prvih radnih zadataka. Ukratko, trebao sam pročitati sve objavljene tekstove u njihovu izvornu autorskom obliku (tekstovi su čuvani kao posebna zbirka u tadašnjem Istorijskom arhivu Sarajevo), prije no što ih je redakcija obradila i dala im zadovoljavajuću formu za objavljivanje. Moj je zadatak bio dio postupka utvrđivanja "žrtava fašizma u Sarajevu", a trebao sam ustvrditi spominju li se u tim izvornim verzijama tekstova imena ljudi koji su na ovaj ili onaj način izgubili život tijekom Drugoga svjetskog rata, a da pri tomu nisu bili zabilježeni u tada postojećim "evidencijama". Mome iznenađenju u to doba nije bilo kraja kada sam shvatio koliko su se razlikovale autorske i objavljene verzije tekstova - često su ti tekstovi imali tek malo dodirnih točaka, a sva su osobna zapažanja, životni detalji, zaključci pa i ideje, bili jedno-

stavno izbačeni te su u konačnoj formi svi tekstovi izgledali kao da pripovijedaju istu sagu. Dijelom i iz toga razloga, shvaćajući da se suvremenom poviješću u takvoj duhovnoj klimi cenzure čak i "vlastitih" ljudi doista ne isplati baviti, okrenuo sam se srednjem vijeku. Zaboravio sam ono što sam (tada) smatrao običnim budalaštinama i uzaludnim pothvatom izgradnje "bolje prošlosti", ali sam se s istom stvari susreo i nekoliko godina kasnije, kada sam već radio na Institutu za istoriju u Sarajevu. Naime, moj prijatelj Tihomir Klarić, koji je također radio na Institutu, praktično je živio upravo od posla redigiranja tekstova predviđenih za razne "zbornike sjećanja" - serijski je i vješto (s godinama stečene prakse, što je značilo da mu uredništva nisu trebala uglavnom ni davati posebne naputke) prepravljao često i nerazumljive žvrljotine nekadašnjih partizana i davao im formu koju su očekivali urednici tih "zbornika". Kada nam je postalo jasno da socijalizam u Jugoslaviji propada (iako povjesničari, još nismo bili svjesni toga da će sa socijalizmom propasti i Jugoslavija), Tihomir se odlučio na određeni način osvetiti onima koji su mu oduzimali mogućnost bavljenja stvarnim znanstvenim radom i istraživanjem. Upravo je (riječ je o godini 1990.) redigirao tekstove za "zbornik" kojega je namjeravala objaviti boračka organizacija u Ilijašu, gradiću nedaleko od Sarajeva, te smo zajedno odabrali jedan od najreprezentativnijih tekstova među onima koje je obradio. Napravili smo fotokopije obje verzije teksta (ukupno 24 ili 25 gusto tipkanih stranica Tihomir je sveo na 8 ili 9 stranica onoga što je redakcija "zbornika" očekivala i tražila), koje sam ja preuzeo i čuvao u ladici svoga radnog stola. Dogovor je bio jednostavan - kad propadne socijalizam ja ću, pod svojim imenom, objaviti uz komentar oba teksta te na taj način praktično pokazati sav besmisao tiskanja tisuća i tisuća "zbornika sjećanja". Izvorni je tekst, inače, nastao trudom direktora filijale neke banke u Ilijašu, a među razlozima zbog kojih je upravo taj tekst odabran danas se sjećam dva - s jedne strane, onakav kakva je predao autor tekst je bio krajnje nepismen jer pisac nije znao koristiti mala i velika slova, nikako nije mogao izaći na kraj s interpunkcijskim znacima, a o tomu da rečenice nisu bile smislene cjeline ne treba ni trošiti riječi (pa ipak je bio "direktor banke"); s druge strane, moju je pozornost izazvala činjenica da je autor ustanak iz 1941. godine jednostavno objašnjavao kao pobunu "protiv hrvatske države", što je u njegovim predodžbama bilo isto što i ustanak protiv "stranog" okupatora, antifašistički otpor ili borba za pravednije odnose u društvu, što je u redigiranoj verziji teksta bilo dakako izbačeno (tada još nisam znao da ilijaški "direktor banke" nikako nije bio usamljen u

takvu tumačenju ustanka 1941. godine, što će mi postati jasno kad pročitam memoare M. Đilasa, koji, temeljem iskustva s ustanicima u raznim dijelovima NDH, jednostavno tvrdi: "Srbi ne bi primili nikakvu tuđu državu, pa ni hrvatsku, ukoliko ne bi bili prisiljeni"⁵³). No, *habent sua fata libelli* - raspad socijalizma i Jugoslavije pretvorio se u prvim mjesecima 1992. u surovi rat na sarajevskim gradskim ulicama, pa je i odlazak na Institut postao posve nepotreban luksuz. Prije no što ću napustiti Sarajevo u travnju 1993. godine svega sam dva ili tri puta bio u svojoj institutskoj sobi, a dvije verzije sjećanja ilijaškoga "direktora banke" pohranjene u ladici moga stola bile su posljednja stvar koja mi je padala na pamet. Kada sam nakon gotovo četiri godine prvi put došao na Institut, više nisam mogao naći ni svoj stol, a kamoli stvari koje su bile u njemu, između ostaloga i tekstove koje sam još 1990. godine dobio na pohranu. Ovo osobno iskustvo i upoznavanje s tehnikom izradbe tekstova "sjećanja" razlogom je što kao povjesničar jedva da mogu povjerovati i jednu riječ koja se može naći u takvim publikacijama. No, s druge strane takvi kakvi jesu ti su tekstovi izvrsno vrelo za spoznaje o društvenoj konstrukciji memorije, pa ću se ovdje za te potrebe i osloniti posebice na dva takva teksta koje su napisali "aktivisti sjećanja", jedan iz pera stanovitoga Dušana Z. Opačića i drugi nastao rukom puno poznatijega Slavka Goldsteina,⁵⁴ ali i komentare koje je na te ali i druge slične tekstove

53 MILOVAN DJILAS, *Wartime*, (s.l.) 1977., str. 198. Tvrdnja je iznesena u sklopu razmatranja o tomu bi li bilo ustanka da se ustaški režim nije služio nasiljem na način na koji je to radio. Autorovo je dakle stajalište da bi do ustanka došlo bez obzira na to, upravo zbog odbijanja "tuđe", hrvatske države. Ovdje naravno poanta nije na tomu je li Đilas u pravu ili ne, nego na činjenici da se očito vrlo često susretao sa stajalištem kakvo je iznio ilijaški "direktor banke", a što se u kasnijim vremenima brižljivo prikivalo.

54 DUŠAN Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba u Hrvatskom Blagaju, maja 1941. godine", u: *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji (Historijski arhiv u Karlovcu Zbornik 18)*, I., Karlovac, 1988., str. 140-153; SLAVKO GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007., str. 97-104. Sakupljanje memoarske građe inače se u socijalističkoj Jugoslaviji doista tretiralo kao ozbiljan znanstveni pothvat, a u tu je zamisao bio ugrađen naivni scijentizam sukladno kojemu je najvažniji element bio način prikupljanja toga materijala koji bi, sam po sebi ako je bio "ispravan", osigurao dobivanje "istinitih činjenica o prošlim događajima". Vidi: TOMISLAV KRALJAČIĆ - MIODRAG ČANKOVIĆ, "Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog središnja i obrade", u: *Prilozi: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 2, Sarajevo, 1966. No cijela je zamisao u temelju bila dezavuirana već na razini toga da je jedan od glavnih ciljeva pothvata proizlazio iz "praktično-političke

dao još jedan "aktivist sjećanja", Ivan Strižić, te ću upravo temeljem toga nastojati *historizirati* zbivanja u malome mjestu blizu Slunja s početka svibnja 1941. godine, ali i način na koji se s uspomenom na ta zbivanja postupalo kasnije.

Prvi i najstariji zapis (službene spise nastale povodom zbivanja u Blagaju raščlanjuje S. Goldstein) potječe iz *Spomenice* slunjske župe što ju je 1940.-1941. vodio tadašnji župnik Ivan Nikšić, a koju su 1942. godine uzeli partizani prigodom osvajanja Slunja. Župnikov tekst o onome što se dogodilo u Blagaju zaprema dvije rukopisne stranice,⁵⁵ od kojih je veći dio posvećen opisu ubojstva obitelji mlinara Jose Mravunca, a tek manji djelovanju "priekoga suda" koje je rezultiralo masovnim strijeljanjem, onim što se može doista nazvati "zločin u Hrvatskom Blagaju". Taj je zločin već zarana poprimio veliku važnost u sjećanju populacije koja će tijekom vremena predstavljati najsolidniju bazu upravo komunističke ustaničke struje, a što svakako valja povezati i s činjenicom da je nakon osvajanja Slunja *Spomenica* dospjela u ruke partizana.⁵⁶ Pripovijest o zločinu u Hrvatskom Bla-

potrebe, vezane za njegovanje revolucionarnih tradicija i vaspitanje mladih generacija na tim tradicijama" (*Isto*, str. 330), što je u okolnostima izgradnje i funkcioniranja partijske države automatizmom značilo stvaranje idealizirane slike prošlosti.

55 Nisam na žalost uspio doći do izvornoga rukopisa *Spomenice* koji se nalazi u ostavštini pokojnoga gospičko-senjskog biskupa Mile Bogovića, nego samo do fotografija toga rukopisa, i to zahvaljujući ljubaznosti don Zdenka Dundovića. Opis *Spomenice*, okolnosti njezina nastanka i vođenja vidi prema: MILE BOGOVIĆ, *Slunjski kraj i njegova Crkva u prošlosti i sadašnjosti*, Gospić - Slunj, 2015., str. 64-65. Odgovarajući tekst iz *Spomenice* o zbivanjima u Hrvatskom Blagaju Bogović donosi s naslovom iz izvornika: Pokolj obitelji Mravunac u Blagaju, na str. 67-68.

56 M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 65: "(Nikšić je) napustio Slunj, ali je *Spomenica* ostala. Bila je zazidana zajedno s matičnim knjigama. Navodno je upravo onaj koji je knjige zazidao otkrio partizanima gdje se one nalaze. Matice su uništene, a *Spomenica* je trebala služiti kao dokazni materijal protiv Nikšića i NDH". Zapovjednik partizanskih snaga koje su osvojile Slunj, Stanko "Čanica" Opačić, stvar je drugačije prikazao Vladimiru Dedijeru kada mu je *Spomenicu* dao na čitanje: "U jednoj štali u Slunju nađen je među zakopanim zlatnim putirima jedan od najznačajnijih dokumenata naših dana - 'Spomenica slunjske župe' - u kojoj se opisuju događaji iz historije župe posljednjih decenija" (VLADIMIR DEDIJER, *Dnevnik*, 2, Beograd, 1946., str. 417). Nije zgoroga upozoriti na razlike u opisu okolnosti zapljene *Spomenice* - dok se u Bogovića ističe činjenica o uništenju matičnih knjiga župe, dotle se u Dedijera u prvi plan stavljaju "zlatni putiri", koji očito trebaju diskvalificirati Crkvu kao instituciju koja "dere" svoje vjernike i skriva zlato.

gaju izašla je, može se tako reći, iz lokalnih okvira u vrijeme kada su Milovan Đilas i Vladimir Dedijer bili u posjetu "štabu hrvatskih partizana" u Otočcu tijekom kolovoza i rujna 1943. godine. Sudeći prema dnevničkim bilješkama Vladimira Dedijera on je 4. rujna u Otočcu "(s)edeo ... puna dva sata s Čanicom Opačićem, jednim od organizatora ustanka na Kordunu, i čitao ovu spomenicu. On mi je davao svoj komentar", što je onda rezultiralo opširnim zapisom na nešto više od šest tiskanih stranica.⁵⁷ V. Dedijer, a vjerojatno i M. Đilas, tada su doznali za stradanje Srba u okolici Slunja početkom svibnja 1941., pri čemu se vijest svodila na to da su, navodno, ustaše "u maju 1941." u Veljunu ubile "oko 450 Srba".⁵⁸ No, bio je to tek početak, a stvarne nevolje sa sjećanjima na blagajski pokolj počinju na najjednostavnijim razinama - na pitanju što se stvarno dogodilo i na pitanju o kojem broju poginulih se tu zapravo radi. Naime, već je u razgovoru s Dedijerom lokalni ustanički vođa, već spomenuti Čanica Opačić (kasnije i visoki dužnosnik komunističkih vlasti), prenio verziju pripovijesti "popravljenju" u odnosu na ono što se o ubojstvu mlinara Jose Mravunca i njegove obitelji (ubojstvo je inače bilo izravni povod svemu što se između 6. i 9. svibnja dogodilo u i oko Veljuna i Hrvatskoga Blagaja) zapisao župnik Ivan Nikšić. Nikšić opširno prepričava verziju zbivanja koju je ispripravljala preživjela kćer Jose Mravunca, Milka, dok Čanica Opačić lakonski objašnjava kako Mravunca i njegovu obitelj "nisu ubili Srbi već jedan Hrvat, mlinar, iz konkurentskih razloga". Iako se dakle poziva na *Spomenicu* i zapis župnika Nikšića, V. Dedijer ovdje zapravo *ne reproducira ništa iz nje*,⁵⁹ nego samo prenosi "informacije" Stanka Opačića, koje zapravo *opovrgavaju* župnikove navode (osim, kako ćemo vidjeti, onoga o broju žrtava). Tako župnikovu tvrdnju da su ubojice bili "dvojica pra-

57 V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 417-424, pod nadnevkom "Subota, 4 septembar".

58 V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 418: "U maju mjesecu su ustaše pozvali 450 Srba iz Veljuna i okoline na saslušanje. Ljudi su došli na poziv i svi su bili pobijeni. Razlog je bio, kako Nikšić navodi, ubistvo jednog mlinara Hrvata iz Zbijega. Ali, Čanica veli da tog mlinara nisu ubili Srbi *već jedan Hrvat, mlinar, iz konkurentskih razloga*" (naglasio M. A.). Vidi također i: M. DJILAS, *Wartime*, str. 321. Đilasov je navod sličan onome Dedijerovu pa nije isključeno da je on za svoje memoarsko djelo jednostavno preuzeo ono što je njegov prijatelj i suradnik V. Dedijer već objavio (tim prije što se i na drugim mjestima poziva na Dedijerov tekst).

59 No Dedijer ipak u doslovnom i opširnom prijepisu prenosi druge dijelove zapisa župnika Nikšića. Vidi: V. DEDIJER, *Dnevnik*, str. 418, 421 - prepisani je tekst naznačen manjim fontom slova.

voslavaca, jedan iz Cvijanovića Brda i jedan iz Poloja⁶⁰ Opačić pobija izravnom tvrdnjom o ubojici Hrvatima koji se vodi "konkurentskim razlozima". Opačić jednostavno prelazi i preko župnikove tvrdnje da je tijekom premetačine u selima oko Veljuna "pronađen mnogi promičbeni materijal, kao letci, dopisi, iskaznice i slično. Ukratko, nađen je materijal po kojem se vidjelo da se pravoslavni živalj organizira u tzv. četnike i da se sprema ustanak protiv Nezavisne Države Hrvatske".⁶¹ Čak i sam postupak premetačine (o kojem će kasnije izjave vrlo jasno govoriti) nestaje kao mogućnost samim time što su "Srbi pozvani" i što su se "odazvali", pa stoga nije ni moguće da je postojao bilo kakav optužujući materijal. Župnik Nikšić također govori o postupku pred "priekim sudom", kojemu je povod materijal pronađen tijekom pretresa, ali ni toga nema u Dedijera, koji lakonski samo veli da su svi koji su se odazvali pozivu vlasti "bili pobijeni" - pa se opet u pozadini vidi S. Opačić kao izvor "informacije". Župnikov zapis kao cjelinu konačno, tridesetak godina kasnije, u svojim memoarima opovrgava (naravno bez ikakva stvarnog argumenta) Milovan Đilas tvrdeći: "uništenje Srba nije bilo provocirano srpskim otporom (NDH - op. M. A.) već je bilo integralni dio ustaške politike".⁶² Dakle, sredinom 1943. godine već postoje alternativni narativi o onome što se dogodilo u Hrvatskom Blagaju početkom svibnja 1941. Na jednoj strani je prikaz tih zbivanja govorio o ubojstvu mlinara Jose Mravunca i njegove obitelji (nije iz zapisa župnika jasno je li riječ o grabežnom ili pak o ubojstvu s političkim konotacijama), provedenoj istrazi, rezultatima te istrage kao povodu zasjedanja "priekoga suda", osudi koja je donesena i njezinu provođenju. Na drugoj strani, među "ustanicima"

60 Opis ubojstva što ga je ostavio župnik Nikšić, koji se očigledno najvećim dijelom temelji na tadašnjem iskazu preživjele kćeri Jose Mravunca, Milke, vidi prema: M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 67.

61 Citirani tekst potječe iz drugoga dijela zapisa u *Spomenici*, onoga koji se nalazi pod nadnevkom "Dne 7. svibnja". M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 67-68.

62 M. DJILAS, *Wartime*, str. 321 (moj prijevod s engleskoga izvornika). U srpskome prijevodu Đilasovih memoara, tiskanu 1990. godine u Beogradu, tekst međutim glasi: "zamisao o uništenju Srba nije nametnuo srpski otpor, nego je ona sastavina ustaške 'državnosti'" (MILOVAN ĐILAS, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990., str. 324. Đilas je ovdje naravno "zaboravio" svoje ranije izneseno stajalište da "Srbi ne bi prihvatili nikakvu tuđu državu, pa ni hrvatsku"). Uvođenje "ustaške 'državnosti'" umjesto "ustaške politike" iz engleske verzije jasan je "znak vremena" pojave srpske verzije memoara - time se očigledno želi *a priori* delegitimirati bilo kakva ideja hrvatske državnosti o kojoj se 1990. godine već otvoreno govori na sve strane.

(barem onima koje tada predvode komunisti) iznjedrena je pripovijest o tomu da je obitelj Mravunac poubijao Hrvat iz "konkurentskih razloga", o tomu da su Srbi naivno upali u ustašku zamku odazivajući se pozivu vlasti, i o masovnom pokolju. Ostaje, međutim, prijepor oko toga koliko je ljudi tom prigodom poubijano.

U sačuvanom izvorniku *Spomenice*, odnosno zapisu župnika Nikšića, danas nedvojbeno stoji broj 440, ali Dedijer i Đilas govore o 450 žrtava. No, da s tim brojem doista nešto nije u redu može se zaključiti iz činjenice da ga, više od šezdeset godina nakon tih zbivanja, uopće u obzir ne uzima S. Goldstein, koji broj žrtava računa po ustaškom izvješću o broju privedenih te dolazi do zaključka da su ustaše "poubijali u jednoj noći nad jamama iza blagajske škole svakako više od 300, a vjerojatno i blizu 400 ljudi".⁶³ Goldstein ne obrazlaže zašto ne vjeruje *Spomenici*, pa se opravdano može postaviti pitanje je li na njega utjecao I. Strižić, čije razlaganje ovdje u cjelini prenosim: "Svi oni koji su imali fotokopiju 'Spomenice' u rukama znaju da je razmak između riječi prevelik, pa je moguće dopisati kraće riječi, a nekmo li brojke. Sasvim smo sigurni da je župnik Nikšić zapisao, da su u Blagaju strijeljana 44 optuženika po presudi Izvanrednoga narodnog suda, a Dedijer i Čanica Opačić, koji su 'Spomenicu', prema Dedijerovim navodima, držali u rukama u Otočcu god. 1943., dopisali su nulu".⁶⁴ Ovome svakako valja dodati da se u broju "440" u izvorniku doista vidi kako je "0" znatno manja od druge dvije znamenke pa se može reproducirati kao "440" (str. 86 izvornika), što nije slučaj tamo gdje je župnik zapisao "10" kao vremensku odrednicu ("oko 10 sati" - str. 84 izvornika). S druge strane, međutim, stoji i činjenica da tekst glasi: "Tim povodom odsudio je prieki sud u Blagaju i odmah strijeljao 440 muškaraca" (str. 86 izvornika). Po pravopisnim pravilima uz "44" bi se očekivalo "muškarca" a ne "muškaraca" kako u izvorniku stoji, no ako je autor imao namjeru napisati "četrdesetčetvero" onda bi uz to doista išao oblik "muškaraca". Ako je doista bilo tako, barem što se tiče samoga broja neovisno o tomu tko je "autor" dopisane "nule", a čini se da je Strižić ovdje na pravome tragu,⁶⁵ pokazat će se

63 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 100.

64 IVAN STRIŽIĆ, *Žrtvoslov slunjskoga kotara: hrvatske vojne i civilne žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća*, Slunj, 2005., str. 107.

65 Zaključak prema kojemu je partizanski vođa Stanko (Čanica) Opačić "autor" one "nule" dodane broju 44 dobiva na težini zaviri li se iza fasade partizanskoga "komandanta" i poratnog ministra u Vladi NRH, što je moguće zahvaljujući činjenici da je za sobom ostavio pisane uratke s intelektualnim

da ni župnik Nikšić nije bio oslobođen nastojanja na, barem malome, "prepravljanju/uljepšavanju istine". Naime, S. Goldstein zna po izjavi Grge Ereša, člana prijekoga suda, da "su 9. svibnja poslijepodne 32 osumnjičenika osuđena na smrt strijeljanjem 'zbog pokušaja četničkog ustanka protiv Nezavisne Države Hrvatske i ubojstva hrvatske obitelji Mravunac'".⁶⁶ Nešto slično tvrdi i jedini preživjeli od nesretnih ljudi koji su po presudi prijekoga suda povedeni na strijeljanje, Dušan Nikšić, koji je još 1961. godine između ostaloga izjavio: "Negdje oko 23 sata sudac Lasić je zatražio da se izdvoji grupa nas oko 36,

ambicijama. Tako njegov "kritički" (a zapravo krajnje neuki i sirovi) ogled o poratnoj umjetnosti, naslovljen "Sočinjenije" i datiran "1. marta 1950. godine u Zagrebu", nevjesto prikriva obožavatelja epske kulture jednostavno "alergičnoga" na sve što se može smatrati "hrvatskim" duhovnim i intelektualnim proizvodima (tekst je tiskan u: ČEDOMIR VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945-1950.*, Zagreb, 2003., str. 439-466). Pozadinu te "alergije" otkrivaju činjenice poput one da je u svome rodnom selu Tušiloviću uredio "dom kulture" u čijoj su se (svečanoj) sali mogle vidjeti riječima jednog očevica "parole pisane ćirilicom, razne slike iz srpske stare prošlosti kao: Kosovka djevojka, Seoba Srba pod Arsenijem Crnojevićem i dr.". Opačićeva ratnoga druga, dakle komunistu, posebice je iznenadilo što u dvorani "nije bilo ni jedne slike druga Tita i ostalih članova Politbiroa, a slika druga Bakarića bila je vrlo neugledna bez okvira i jednim ekserom prikucana na zidu". Suborčev komentar na izostanak Titove slike popratio je izjavom: "to mi je ona ustašica (misli na učiteljicu) podvalila, majku joj njezinu" (vidi: *Isto*, str. 312). No, nije Opačić samo učiteljicu u svome selu smatrao "ustašicom" - za njega je i Miroslav Krleža još 70-ih godina 20. stoljeća bio tek prikriveni "ustaša" (Opačićev tekst o Krleži reproducira Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*, str. 154). I u podmakloj životnoj dobi, pišući neku vrst životnih uspomena, S. Opačić je jasno vidio "razliku" između Srba i Hrvata. Oni prvi su kroz povijest razvili "plemenitost", dok su ovi drugi naprosto "prirođene ustaše" koji su "frankovački duh... posicali s majčinim mlekom". Vidi: STANKO OPAČIĆ ČANICA, *Srbin u Hrvatskoj: Kazivanja kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika...*, Beograd, 1989., str. 38-41. Ovih nekoliko primjera, odabranih tek kao ilustracija mentalnoga sklopa u kojemu je sve što je "hrvatsko" istodobno i "ustaško", precizno ocrtava profil čovjeka kojega su čak i njegovi "drugovi komunisti" upravo stoga i smatrali "četnikom" (*Isto*, str. 335 - kvalifikaciju valja razumjeti u istome duhu u kojemu su za Opačića praktično svi Hrvati "ustaše") i koji je još u ratu počeo "uređivati sjećanje". Kao i njegovi nastavljači u "uredništvima" kasnijih publikacija, očito je mogao udesetostručiti broj srpskih žrtava, a onda povjerovati u svoju vlastitu izmišljotinu te prenoseći ju dalje reproducirati fond društvenoga znanja na kojemu je počivalo interkomunalno nasilje (u tome kontekstu nema ni razloga ni potrebe u postupak dopisivanja "nule" uklapati na bilo koji način i Vladimira Dedijera).

66 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99-100.

od ukupno *popisanih 520 Srba* koliko nas je bilo prema popisu ustaše Ivana Šajfara. Nikola Lasić, sudac, naš poznanik, je tom prilikom rekao: "Vodite ih i pobijte, oni su presuđeni..." Nakon što je pobjegao izvan domašaja ustaša, D. Nikšić je dospio do obližnjega brda Lisca, gdje je sjeo "na kamen da me bar malo prođe smrtni strah. Jasno sam čuo pucanje iz pušaka. Zaključio sam da iznad jame kod katoličke crkve ubijaju naše ljude".⁶⁷ Dakle, doista je postojala presuda prijekoga suda kojom se osuđuje 32 ljudi (D. Nikšić govori o "oko 36" ljudi jer se sjeća da su osuđenici vođeni u skupinama po šestoro, kao što je i on bio poveden, što bi značilo šest skupina po šest ljudi, ili "oko 36") i oni su doista strijeljani iznad jame iskopane iza katoličke crkve u Hrvatskom Blagaju. No, kako su 32 (ili 36) osuđenika prijekoga suda narasla na 44 ubijena čovjeka u *Spomenici* župnika Nikšića? Odgovor na to pitanje dade se naslutiti iz izjave preživjelog D. Nikšića, ali i iz izjave Marije Šajfar Mimica (tada već udovice ustaškoga povjerenika za Veljun, ovdje već spominjana Ivana Šajfara) koju je ona dala 1963. godine. D. Nikšić, naime, opisuje maltretiranje od ustaša nakon izvršena privođenja (na ritualnu narav mučenja još ću se vratiti),⁶⁸ dok M. Šajfar Mimica pripovijeda u kakvu se stanju njezin tadašnji suprug vratio kući nakon što su osuđenici pogubljeni kod crkve u Hrvatskom Blagaju. U svojoj izjavi ona tvrdi: "Muž mi je ispričao da su Srbe mučili u blagajskoj školi i odvodili do jame koju su si sami morali iskopati i tu ih mrcvarili, ubijali pištoljima i noževima. Osim u ovu iskopanu jamu, udaljenu nekoliko metara od školske zgrade, Srbe su bacali u jednu prirodnu jamu zvanu Popova pećina koja se nalazi malo dalje u pravcu katoličke crkve". Sve što je preživio tijekom ustaškoga "istjerivanja pravde" ostavilo je na Ivana Šajfara (ne zaboravimo: i on je bio predratni član ilegalne ustaške organizacije, ali i lokalni uglednik - učitelj, vlasnik/suvlasnik seoske trgovine, pričuvni časnik kraljevske vojske) dubok dojam te je on bio "uzrujan tako da mu je jedan žandar rekao da je sazreo za Stenjevac (ludnicu). Bio je blijed i nije mogao jesti nekoliko dana".⁶⁹ Iz ovoga jasno proizlazi da ustaški postupak nije bio tako uredan kakvim ga je prikazao u *Spomenici* župnik Nikšić i da je upravo iz ovoga maltretiranja koje

67 Cjelovitu izjavu Dušana Nikšića iz 1961. godine donosi: ĐURO ZATEZALO, "Radio sam svoj seljački kovački posao": *Svjedočanstva genocida*, Zagreb, 2005., s citiranim riječima na str. 18-19 (naglasio M. A.).

68 *Isto*, str. 17-18.

69 Cijela izjava Marije Šajfar Mimica tiskana je u: Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", s citiranim riječima na str. 26-27.

je vodilo do pojedinačnih ubojstava (nikad ne ćemo saznati jesu li se i ako jesu, kakvi su se privatni "računi" poravnavali u tome ubijanju) i nastala ona razlika - od 32 (36) osuđena do 44 ubijena.

Uglavnom, pokušava li se sada rezimirati što se to stvarno dogodilo u Veljunu i Hrvatskom Blagaju od 5. do 9. svibnja, stvari bi trebale stajati ovako: uvečer 5. svibnja dvojica su, po svemu sudeći lokalnih nasilnika,⁷⁰ u mlinu Jose Mravunca (vjerojatno u sklopu pljačke) ubili njega, njegovu ženu, majku i dvoje djece. Surovo i masovno ubojstvo izazvalo je pomutnju, a u odgonetanje toga što se dogodilo već su se 6. svibnja uplele i ustaške vlasti, pa se na licu mjesta pojavila i skupina ustaša-povratnika iz Italije, prispjelih iz Zagreba pod vodstvom Ivana Šarića, čovjeka koji je imao kakve takve lokalne korijene i koji je, u nedostatku pouzdane strukture državne organizacije, očito imao zadatak zapriječiti paniku i strah od eventualnog srpskog ustanka.⁷¹ Dok su se lokalni predstavnici ustaške vlasti trudili držati stvarnih događaja te tvrdili kako se radi o grabežnom ubojstvu, ustaše pristigle iz Zagreba nastojale su incidentu pridodati političko značenje,⁷² pa su u sklopu istrage ubojstva pokrenuli premetačinu srpskih kuća tijekom koje je po svemu sudeći doista i pronađen stanoviti, u očima isljednika, kompromitirajući materijal (što naravno ne znači da se doista i "spremao ustanak"; nije teško naslutiti da je kod nesigurnih ustaša, sa slabom političkom potporom u cijeloj zemlji, govor o "ustanku" bio strategija za pridobivanje podrške lokalnoga pučan-

70 Tijekom postupka prepoznavanja preživjela dvanaestogodišnja Milka Mravunac prepoznala je najmanje jednoga počinitelja, što potvrđuje i njezina naknadno dana izjava u pisanu obliku, tiskana u: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 101-103.

71 Ivan Šarić, podrijetlom iz Ličkoga Osika, doista je zabilježen u talijanskom popisu ustaških emigranata iz 1937. godine kojega je u faksimilu objavio I. Šarac. Vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 323. No, Šarić ipak nije pripadao među uglednije ustaške prvake, pa to valja imati na umu pri prosudbi njegova uplitanja u cijeli slučaj. Za probleme koje je ustaška vlast imala s ustrojem državne organizacije i aparata poglavito u prvim mjesecima nakon proglašenja NDH usp. FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977., str. 99-106.

72 Marija Šajfar Mimica u svojoj izjavi reproducira prijem svoga muža i ustaškoga zapovjednika Ivana Šarića kojega je, kako tvrdi, čula jer je vođen u dvorištu njezine kuće: "Navečer oko 22 sata (6. svibnja - op. M. A.) Šarić je pozvao moga supruga da izađe iz stana napolje, pred kuću. Ja sam to sve pratila, gledala kroz prozor i slušala njihov razgovor. Čula sam da ga je Šarić pitao kako on tumači krvoproliće porodice Mravunac. Moj muž je rekao da je to grabežno umorstvo. Ivan mu je odgovorio da to nije istina, već da je to srpska osveta hrvatskom narodu". Đ. ZATEZALO, *"Radio sam..."*, str. 26.

stva⁷³). Bilo je to dovoljno da prijeki sud osudi 32 (36) ljudi na smrt, no to nije bio i konačan broj žrtava, jer su tijekom tri dana pri zlostavljanju uhićenika život izgubila još dvanaestorica (ili osmorica) ljudi te je konačni ishod bio 44 ubijenih, onako kako je (malo "uljepšano") zapisao slunjski župnik Ivan Nikšić u svojoj *Spomenici*.

Bio je ovo drugi, po kronološkom redu, masovni zločin nove ustaške vlasti - onaj prvi, u Gudovcu kraj Bjelovara, izgleda da ih je "podučio", a iskustvo s njemačkim vojnim vlastima, nakon što su ove utvrdile što se kod Bjelovara dogodilo i poduzele određene korake,⁷⁴ natjeralo ih je da svojim nasilnim postupcima daju stanovitu formu zakonitosti. No, stvarno najsloženije pitanje ostaje ono o namjerama ustašapovratnika pristiglih iz Zagreba kako bi intervenirali u slunjskome kraju. S tim teškim pitanjem, naravno u nešto drugačijim zemljopisnim okvirima, opetovano se u svojoj knjizi bavio Tomislav Dulić, ali je pri tomu ostao neodlučan, što je i razumljivo obzirom na nedostatak relevantnih vrela koja bi omogućavala sigurno zaključivanje. Iako i sam navodi pojedinačne izjave i "izjave" pojedinih ustaških vođa (poglavito Ante Pavelića i Eugena Dide Kvaternika) u kojima se govori o "istrebljenju Srba",⁷⁵ a koje su u poratnoj jugoslavenskoj produkciji posvećenoj Drugome svjetskom ratu predstavljale ključni argument, T. Dulić jasno pokazuje da praktični postupci ustaša nisu dobili formu dosljedno provedenih postupaka u ostvarenju tih i takvih (eventualnih) namjera. Čak i ako su sve takve izjave doista i po-

73 Iako se nigdje u kasnijim "partizanskim" prikazima zločina u Veljunu i Hrvatskom Blagaju ne govori o tomu da je možda mogao postojati i neki stvarni povod za strah nove vlasti od oružanoga otpora pa i, u najmanju ruku, suđenje (barem nekima od uhićenika), kada govore o tim vremenima u svojim sjećanjima sudionici kao najnormalnije pišu ovako: "Tokom maja (1941. - op. M. A.) na Kordunu su obrazovani *vojni komiteti, prikupljeno je oružje, organizovane udarne grupe i desetine, i razvijan otpor svim mjerama okupatorske i ustaške vlasti*" (MANE BORČIĆ, "Kulturno-prosvjetna i propagandna djelatnost u kotarevima Slunj i Veljun tokom NOR-a", u: *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji (Historijski arhiv u Karlovcu Zbornik 18)*, II., Karlovac, 1988., str. 750 - naglasio M. A.).

74 Ustaški zločin u Gudovcu raščlanio je ŽELJKO KARLAULA, "Slučaj Gudovac" 28. travnja 1941.", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb, 2007. Za njemačku intervenciju nakon počinjenoga zločina vidi str. 205-206, a teško može biti dvojbe da je upravo ta intervencija jedan od važnih razloga zašto su, barem što se tiče formalnih procedura, ustaše u Veljunu i Hrvatskom Blagaju postupale onako kako su postupale.

75 Vidi primjerice: T. DULIĆ, *Utopias of Nation...*, str. 99-101.

stojale (za neke je, naime, prilično jasno kako su apokrifne) valja ih prosuđivati sukladno duhu vremena, pa valja za njihovo puno kontekstualiziranje, osim onoga što je rečeno o stvaranju protusrpske histerije, još samo podsjetiti što se među pripadnicima nutarnjega kruga vlasti Trećega Rajha pronosilo o Hitlerovim izjavama.

Tako već spominjani njemački vojni izaslanik u NDH, general E. Glaise von Horstenu, bilježi: "Hitler je navodno u najpovjerljivijem krugu izjavio: čak ni najveći ustupci ne mogu spasiti Staljina i boljševizam od propasti. U Rusiji će svi gradovi i umjetničke građevine, zajedno s Kremljom, biti srušeni sa zemljom, i cijela će Rusija biti srozana na nivo seljačkog naroda, odakle nema više uspona". Drugom prigodom, u Münchenu, navodno je u nekom razgovoru Hitler rekao: "Samo narodi koji su sposobni ubijati imaju budućnost. To su Japanci, Rusi i Nijemci. Od potonjih zasada, nažalost, samo SS-ovci, dok druge u tome sprječavaju vjerska uvjerenja. Ta uvjerenja treba što prije ukloniti".⁷⁶ U sklopu prave "kulture smrti", kojoj su ishodište bile takve izjave i ideje koje su one zrcalile, a praktična manifestacija državni sustavi koje su oblikovali Hitler i Staljin, a koji su ostavljali krvavi trag desetina milijuna žrtava, posve je razumljivo da su A. Pavelić ili E. Kvaternik osjećali čak i neku vrst obveze držati korak kroz javno iskazane riječi sa svojim uzorom. No, kako pokazuju rezultati do kojih su došli T. Dulić, M. Biondich istražujući postupak nasilnoga pokatoličavanja srpskoga pučanstva u NDH,⁷⁷ ili I. Šarac istražujući prilike u Hercegovini 1941. godine, ustaše nisu bili ni izbliza dovoljno organizirani ali ni opremljeni da bi takve ideje mogli provoditi u praksi (stvarno stanje stvari savršeno ilustrira podatak da je *polovica* zrakoplovstva NDH, a riječ je o *tri zrakoplova*, bila izbačena iz stroja kada je trebalo dati zračnu podršku ustašama u zabitnom hercegovačkom mjestu Avtovcu⁷⁸). Ne samo to, ustaški pokret nije imao gotovo nikakvu intelektualnu bazu, pa sukladno tomu ni razvijenu ideologiju,⁷⁹ odnosno jasno artikulirane ciljeve i zamisli

76 Izjave reproducirane prema GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 108, 132.

77 MARK BIONDICH, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", u: *The Slavonic and East European Review*, 83(1)/2005.

78 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 131.

79 Problem razmatra na primjeren način I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 52-57, dok je detaljna raščlamba ustaške "rasne" ideologije predočena u: NEVENKO BARTULIN, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden - Boston, 2014. Iz te se raščlambe može, ukratko i

o tomu kako ih ostvariti. Čini se zapravo da je stvari u tome smislu ponajbolje razabrao i ocijenio obavještajac njemačkoga Abwehra u Zagrebu, Arthur Haeffner, čije zaključke iz izvješća datirana 14. lipnja 1941. opširnije iznosi T. Dulić.⁸⁰ Ukratko, A. Haeffner sve ustaške planove za rješenje "srpskog pitanja" (uključujući i onaj o prisilnoj seobi 250.000 Srba u Srbiju, kako bi se "napravilo mjesta" za isti broj Slovenaca koje je Hitler odlučio iseliti iz krajeva izravno pripojenih Trećem Rajhu) naziva jednostavno *utopijama*. Njemu je bilo savršeno jasno da ustaška vlast nema ni sposobnosti ni moći za provođenje mutno artikuliranih ideja koje on objašnjava pozivom na antičku tradiciju (što najveći dio tadašnjih ustaša ne bi čak ni razumio), tvrdeći da je ključna ustaška zamisao tretirati *dva milijuna Srba* u zemlji u kojoj živi *tri milijuna Hrvata* "kao Helote" (za svaki slučaj: "Heloti" su bili državni robovi u Sparti, koje su pripadnici ratničke kaste držali u pokornosti uz pomoć ekstremnoga nasilja)!

Nije u svemu tomu teško danas razabrati na ustaškoj strani (poglavito pak kod povratnika iz emigracije u Italiji) otrovnu kombinaciju: nemoćni bijes inspiriran nasiljem kraljevskoga režima u međuratnoj Jugoslaviji; frustraciju ustaša-emigranata koji su u Italiji nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. živjeli u mučnoj internaciji (naravno, i za to su kolektivni krivci bili "Srbi"); nedostatnu podršku za njihove "ideje" kod domaćega svijeta, kojemu je posve izvjesno već na instinktivnoj razini bilo jasno da se Srbe, čak i uz neku vrst osvete za međuratno razdoblje, ne može stvarno i trajno tretirati "kao Helote"; strah od mogućega srpskog otpora, utemeljen na činjenici da je srpsko pučanstvo nakon sloma Kraljevske vojske uspjelo u svojim rukama sačuvati dobar dio barem pješačkoga naoružanja, ali i

pojednostavljeno, razabrati kako intelektualno "očinstvo" te ideologije ne pripada toliko Anti Starčeviću, kako su tvrdili sami ustaše i kako se uobičajeno uzimalo u dosadašnjim razmatranjima, koliko srpskom antropologu Jovanu Cvijiću, koji je svojim rasnim diskursom (a zapravo besmislicama) bio prava inspiracija ustaških i ustašofilnih ideologa čak i kad su njegova stajališta opovrgavali (oslanjajući se na toodobnu "rasnu znanost" koju se danas bez zadržke može smatrati šamanskom disciplinom). Starčevićeva izvorna misao u prvoj polovici 20. stoljeća, sa svim mijenama (društvenim, političkim, državnopravnim) koje je donijelo vrijeme, zapravo i nije mogla, osim u obliku izdvojenih elemenata kojima je promjena konteksta realno promijenila i narav, predstavljati osnovicu političke ideologije, dočim je Cvijićeva verzija tada aktualne "znanosti o rasama" (vjerojatno upravo zbog svoje sirovosti i prizemnosti) bila stvarna osnovica ustaške ideologije.

80 T. DULIĆ, *Utopias of Nation...*, str. 146.

na činjenici da je to isto pučanstvo raspolagalo relativno solidnom političkom infrastrukturom izgrađenom između dva svjetska rata (sve rečeno naravno predstavlja pokušaj da se *razumije* i *objasni*, a ne *opravda* ustaško ponašanje). Čak i u veljunsko-blagajskim zbivanjima između 6. i 9. svibnja 1941. moguće je jasno razabrati neke od ovih elemenata. Primjerice, opis zlostavljanja uhićenika u žandarmerijskoj postaji u Veljunu, što ga iznosi Dušan Nikšić,⁸¹ zrcali kroz ritual upriličen upravo u staroj žandarmerijskoj postaji jednostavnu želju lokalnih seljaka za osvetom izazvanom nasiljem nekadašnjih ("srpskih") žandara ("kundačenje") u Kraljevini Jugoslaviji. No, već odnos Ivana Šajfara, lokalnog ustaše, i Ivana Šarića, zapovjednika ustaša-povratnika prispjelih iz Zagreba, pa čak i postupak slunjskoga župnika Ivana Nikšića nakon zbivanja u Veljunu i Hrvatskom Blagaju, i poglavito nakon ustaških zločina početkom kolovoza 1941., jasno pokazuju razlike u idejama o tomu kako postupati sa Srbima. Ranije citirani dijalog dvojice ustaša, koji je prepričala udovica Ivana Šajfara, ali i Šajfarova ideja da bi trebalo diferencirano postupati spram Srba, odnosno njegov zahtjev Šariću "da bi trebalo zaštititi one koji su glasali za Mačeka", znak su da je i među ustašama bilo onih koji nisu smatrali prihvatljivim masovno i nekontrolirano nasilje.⁸² Izričaj "one koji su glasali za Mačeka" podrazumijeva dakako

81 Opis izgleda ovako: "U tome času uđoše ustaše 'majari' iz Blagaja, a među njim ustaški povjerenik Dane Marinac. Postrojše nas u dvovrsni stroj. Sa strane svakog od nas stade po jedan zlikovac s kolcem u ruci, a dvojica s prednje strane s puškama u ruci okrenutih cijevi prema zemlji, a kundacima prema gore. Nastade ono što niko nije očekivao. Po redu sa čela počinje tuča i batinjanje, traje dok im je volja, dok se ne oznoje i ne zamore. Ako bi koji čovjek posrnuo pod udarcem koca, prednji ustaša bi ga dočekaao kundakom. Kundaci su se lomili na ljudskim tijelima" (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 17). Precizni opis ritualnoga zlostavljanja ne pobuđuje nikakvu sumnju tim prije što u njemu nema izričaja tipičnih za naknadne izjave onih koji su preživjeli ili "preživjeli" neki oblik ustaške torture. Nikšićev, pak, izraz "ustaše 'majari'" dio je lokalnoga folkloru, a za podrijetlo i značenje izraza nisam uspio pronaći zadovoljavajuće objašnjenje. Inače, riječ je tu o paravojnim ustaškim snagama (uobičajeno se inače govori o "divljim ustašama", o tome pojmu vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 106-108), odnosno nekoj vrsti ustaške seoske milicije.

82 Prema izjavi M. Šajfar Mimica, koja gotovo četvrt stoljeća kasnije prepričava ono što joj je muž tada govorio, Ivan Šarić se takvome zahtjevu za diferencirani pristup "oštro usprotivio rekavši mu da ih neka on zamjeni" (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 27). Naravno, nitko razuman ne bi mogao ni pretpostaviti da je Šajfarova udovica 22 godine kasnije točno reproducirala dijalog sa svojim već odavno mrtvim mužem, ali se može realno pretpostaviti da njezi-

pristaše predratne Seljačko-demokratske koalicije, ali i pokazuje da u lokalnoj zajednici politička opredjeljenja nisu bila nikakva tajna te da se iz toga "lokalnog znanja" izvodilo, barem dijelom, i praktično djelovanje. U tome kontekstu postaje jasnim zašto Dušan Nikšić u svojoj izjavi (vidi bilj. 67) posebice apostrofira "strašno okrvavljenog sveštenika Branka Dobrosavljevića". Dobrosavljević je, naime, bio prononsirani predratni četnički vođa u slunjskome kraju, koji se javno i otvoreno angažirao u nastojanjima da se i slunjski kotar izdvoji iz Banovine Hrvatske te mu je pripisana i uloga pokretača navodnog ustanka,⁸³ pa se može naslutiti da je u fazi generiranja masovnoga nasilja ono još uvijek bilo selektivno usmjereno, ili se barem dio nove vlasti trudio da to tako bude. Takav zaključak potvrđuje i ponašanje slunjskoga župnika, Ivana Nikšića, koji u svojoj *Spomenici* jasno daje do znanja da on i drugi lokalni predstavnici nove vlasti nisu imali ništa s postupkom u Hrvatskom Blagaju,⁸⁴ a nema nikakva razloga dvojiti oko istinitosti njegovih riječi. Iako je ovu prvu provalu nekon-

na izjava zrcali srž onoga što joj je on prepričao nakon što se vidno uzrujan (vidi ovdje tekst na str. ? - iza bilj. 68) vratio iz Hrvatskog Blagaja. Stajalište I. Šajfara zacijelo nije bilo usamljeno, pa se ovdje može uzeti kao misaona shema na kojoj se ono temelji izričaj Živana Kuveždića, seljaka iz okolice Šida i kasnije "ministra bez listnice" u Vladi NDH, osuđena na smrt 1949. godine, koji je tijekom istrage i suđenja tvrdio da se ustaškom pokretu pridružio "što su započela ustaška divljanja, pljačke, paleži, ubistva, što je u ustaški pokret došao sav ološ, pa je on smatrao da će svojim prisustvom u ustaškom pokretu moći spriječiti ta ustaška divljanja... Svoj utjecaj koristio je da smjenjuje ljude koji su po svom držanju i radu nanašali štetu narodu", dok je, u Saboru NDH kojega je bio član, "odobrio dotadanji rad Pavelića zato, što je sve bilo primljeno u saboru aklamacijom i što se nitko nije usudio da oponira pa tako nije niti on oponirao". VLADIMIR GEIGER - SUZANA LEČEK, "Presuda ministru u Vladi Nezavisne Države Hrvatske Živanu Kuveždiću 1949.", u: *Scrinia Slavonica*, 13, Slavonski Brod, 2013., str. 214. Ovakva stajališta, i pod uvjetom da su zastupana posve iskreno i dosljedno, naravno ne ekskulpiraju pojedince, ali omogućuju da se problem "kolaboracije" s totalitarnim sustavima *razumije i objasni* izvan shema crno-bijeloga svijeta koje su i producirali upravo ti sustavi (za taj problem u slučaju rata na teritoriju nekadašnje Jugoslavije 1941.-1945. vidi vrlo instruktivnu raščlambu u: V. DRAPAC, *Constructing Yugoslavia...*, str. 159-167).

83 Vidi: M. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 61, 107.

84 "Kod svega toga sudjelovali su od ovdašnjih ljudi i činovnika jedino oružnici iz Slunja, koji su po nalogu prijekog suda uhitili ljude koje je prijeki sud tražio i predao prijekom sudu. Daljnji postupak obavljao je prijeki sud samostalno i nije o tome obavijestio ni ustaški stan, ni kotar ni sud u Slunju". M. BOGOVIĆ, *Slunjski kraj*, str. 68.

trolirana i neselektivna nasilja na neki način "otrpio", slunjski župnik nije se bio spreman pomiriti s takvim postupanjem kada je ono eskaliralo krajem srpnja i početkom kolovoza iste godine. Akcija "čišćenja" krajem srpnja i početkom kolovoza, koja je predstavljala odgovor vlasti NDH na učestale akcije pobunjenika (u kasnijim vremenima će se 27. srpnja slaviti kao "dan ustanka"),⁸⁵ već je posve izgubila oblike "legitimnoga nasilja" koje država primjenjuje (više nije bilo ni pravne forme prijekoga suda), pa se Ivan Nikšić u Zagrebu zahvalio "na časti i dužnosti ustaškog povjerenika". U svom zapisu koji pokriva ta zbivanja župnik Nikšić počinitelje zlodjela, koje je predvodio još jedan od povratnika iz Italije, Ventura Vital Baljak, otvoreno naziva "razbojnicima" i s očitom indignacijom govori o njihovu hvalisanju ("po iskazima samih razbojnika") kako su "ubili... u celom kotaru Slunj tri do četiri tisuće pravoslavaca, među kojima tek 100-200 ljudi koji su sposobni za oružje".⁸⁶

Inkrementalni rast nasilja u sukobu između nove, ustaške vlasti i pobunjenih Srba tijekom prvih mjeseci postojanja NDH dosegao je dakle ovdje, u slunjskome kraju, krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. onu točku s koje više nije bilo povratka. U istočnoj Hercegovini, međutim ta je točka dosegnuta mjesec dana prije, krajem

85 Vijesti je iz različitih vrela o pojedinačnim pobunjeničkim činima učestalim nakon 20. srpnja prikupio I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 72-73.

86 Zapis iz Nikšićeve *Spomenice* o akciji "čišćenja" koju je predvodio Baljak prenosi S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 312-313. Vrlo slično o tim zbivanjima govori zapovjednik oružničkoga voda u Slunju Mirko Marušić u svome izvješću od 13. kolovoza, iz kojega je dostatno navesti tek njegove procjene reakcije (hrvatskoga) pučanstva, u kojima se ponavlja ono što je ovdje već istaknuto: "čulo se je šaputanje: Ovo je sramota za narodnost hrvatsku, kulturu i katoličku vjeru... Kod hrvatskog stanovništva (kod mnogo njih) je također primijećeno negodovanje protiv ovakvog načina čišćenja, jer su očišćeni mnogi za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače da su bili prezirani od ranijih režima baš za to, što su zagovarali Hrvate" (citirano prema: *Isto*, str. 315). Ventura Baljak, rodom iz Poličnika kod Zadra a vozač po zanimanju, doista se nalazi na talijanskom popisu ustaških emigranata iz 1937. godine. (I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 312). Vrijedi svakako istaknuti kako Ivan Strižić u svome djelu ni na koji način ne daje do znanja da je župnik Nikšić na ovakav način vidio i predstavio ustašku akciju "čišćenja" krajem srpnja i početkom kolovoza, što ga vrlo precizno definira kao još jednog "aktivistu pamćenja", na isti način na koji S. Goldsteina takvim definira primjedba kako se župnik Nikšić "nije distancirao od ustaškog pokreta", i to zato što je kasnije postao "dušebrižnik VIII. ustaške slunjske bojne" dok je bio u izbjeglištvu, nakon što su ustanici osvojili Slunj (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 314).

lipnja,⁸⁷ što upućuje na zaključak da ni "država" (NDH), ni ustanici nisu bili u stanju djelovati sinkronizirano i usmjereno na širokom prostoru. No istodobno, nekontrolirano i krajnje surovo nasilje koje su ustaške snage demonstrirale u ovo doba bilo je i jasan znak da je Pavelić, oslonjen na uski krug svojih "povratnika" te s izravnim Hitlerovim pokroviteljstvom,⁸⁸ učvrstio poziciju i praktično isključio sve konkurente. Sjetimo li se, međutim, na ovome mjestu onoga što je rečeno o specifičnoj "kulturi smrti" što su je producirali totalitarni sustavi prve polovice 20. stoljeća, ne će biti teško otkriti ključ "Poglavnikova" uspjeha. Može se zaključiti kako ga je "Führer", pojednostave li se stvari, cijenio kao osobu koja svoj narod uči i osposobljava za ubijanje, a samome Paveliću je Hitlerovo pokroviteljstvo bilo neophodno kako bi koliko-toliko na distanci držao Talijane i njihove teritorijalne apetite. Čini se da je i E. Glaise von Horstenau bio svjestan odakle "puše vjetar" (tim prije što i sam navodi i komentira Hitlerove iskaze), pa ispod površine njegove naracije ta svijest s vremena na vrijeme proviri, kao u trenutku kada prepričava svoj posjet Crkvenom Boku na Savi nakon što su taj kraj poharali ustaše u kasnu jesen 1942. godine. U njegovoj pratnji za te "ekskurzije" nalazilo se i nekoliko ustaša. Nakon što je javno i pred njima demonstrirao svoje gađenje ustaškim postupcima i prijezir spram njih, na povratku se u vlaku odigrala i sljedeća scena, koju general prepričava pri čemu daje naslutiti njezino značenje, a u kojoj su sudionici dio ustaške pratnje i pobočnik njemačkoga generala, Eduard Metzger. Uglavnom, ustaše su "dobrom Metzgeru, koji je sjeo k njima, rekli da je njihov postupak prema pravoslavicima jedini ispravan način. Pritom nisu propustili priliku da iznesu primjedbe o sličnim slučajevima njemačke odgovornosti. Takvih slučajeva, nažalost, ima neizmjereno mnogo".⁸⁹ Ilu-

87 Usp. raščlambu prilika koje su vladale u istočnoj Hercegovini prema I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 119 i d.

88 Edmund Glaise von Horstenau ovaj odnos ironično karakterizira time što je Pavelića "Führer blagoslovio poput biskupa polaganjem ruke". GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 166. Ljude, pak, na koje se Pavelić poglavito oslanjao i držao u svojoj blizini isti autor naziva njegovom "osobnom terorističkom skupinom" (*Isto*). Odgovor na pitanje zašto je Pavelić uživao Hitlerovu podršku i zaštitu tražio bi u najmanju ruku posebnu raspravu, koja bi morala poći od odnosa Hitlera i Mussolinija. Za početnu točku takve rasprave može se uzeti LUCIANO MONZALI, "La difficile alleanza con la Croazia ustascia", u: FRANCESCO CACCAMO - LUCIANO MONZALI (ur.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941-1943*, Firenze, 2008., str. 61-131.

89 GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 165.

straciju te svoje tvrdnje daje sam autor samo šest stranica dalje, u zapisu iz veljače 1943. Pripovijedajući, naime, o pripremama za tri protupobunjeničke operacije na prostoru "između Karlovca i Mostara" ("aktivisti sjećanja" na jugoslavenskoj strani uobičajeno govore o operacijama "Weiß I." i "Weiß II." - riječ je o operacijama južno od rijeke Save, dok su izvorni njemački planovi predviđali i treću operaciju, na prostoru sjeverno od te rijeke), Glaise von Horstenau navodi i to da "Führer traži temeljito izvršenje zadatka: prema općevažećoj zapovijedi o borbi protiv partizana koju su nam pročitali, morali bi smo uništiti *sve živo* na ustaničkom području, čak i starce, žene i djecu".⁹⁰ Svako dalje razglabanje na ovako postavljenu pravcu pretvorilo bi ovaj tekst u nešto što on po svojoj namjeri i namjeni nije, pa ovdje kao završnu i pozornosti vrijednu činjenicu valja samo naznačiti da je eskalacija nasilja, dignuta na novu razinu zbivanjima u Hrvatskom Blagaju i Veljunu početkom svibnja 1941., "progutala" početkom kolovoza 1941. i već spominjana učitelja i ustaškog povjerenika, ali i oponenta ustaških postupaka još iz svibnja, Ivana Šajfara, kojega su 5. kolovoza pobunjenici uhvatili i na licu mjesta ubili.⁹¹

Šajfarova uloga u zbivanjima s početka svibnja, njegovo ponašanje ali i način na koji je skončao, dobar su uvod u raščlambu toga što se s uspomenom na zločin počinjen u Veljunu i Hrvatskom Blagaju događalo u kasnijim vremenima. Prije je rečeno da je pripovijest dobila još tijekom rata novu dimenziju. Već 1943. godine ubojstvo obitelji Mravunac, izravni povod dolasku ustaša-povratnika iz Zagreba i jedan od razloga zasjedanja i presude prijekoga suda, tumačilo se kao ubojstvo izazvano konkurencijom dvaju mlinara, pri čemu su obojica bili Hrvati (dakle, "Srbi" nisu nikako bili involvirani), a broj se žrtava (kako sam pokušao pokazati) udesetostručio dodavanjem jedne nule u *Spomenici* Ivana Nikšića. No, nije to ni izbliza bio kraj svim transformacijama pripovijesti, jer se nakon okončanja rata i pobjede komunističkih snaga u susljednim istragama nad uhićenim ustaša-

90 *Isto*, str. 171. Stratešku osnovicu ovako postavljenih i razrađenih planova vojnih akcija na njemačkoj strani rekonstruirao JONATHAN E. GUMZ, "Wehmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941-1942", u: *The Historical Journal*, 44(4), Cambridge, 2001., ističući "inženjersku i tehnokratsku" narav kontrolirana nasilja bez emocija i strasti u samopercepciji njemačke vojne sile (koja je, inače, ostavljala iza sebe isti krvavi trag kao i ustaše). Na toj osnovici se onda kod njemačkih vojnika (poglavito zapovjednoga kadra) gradila svijest o superiornosti u odnosu na ustaške snage, čije je nasilje, po njihovim shvaćanjima, bilo "zaprljano" emocijama i neuredno, odnosno nekontrolirano.

91 Okolnosti smrti Ivana Šajfara detaljno razlaže I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov*..., str. 128-129.

ma i "ustašama" počinju "otkrivati nove činjenice". U prvome se redu to odnosi na "otkriće" prema kojemu je ubojstvo obitelji Mravunac zapravo bilo isplanirano među vodećim ustašama ovoga kraja kako bi se dobila izlika za pogrom nad Srbima. Uhićenici u istragama OZN-e tijekom 1945. i kasnije pripravno ispovijedaju kako je i kada stvoren plan za ubojstvo. Tako se u pripovijesti pojavio sastanak "u Karlovcu kom je prisustvovalo 35 probranih ustaša", a svi detalji o tome sastanku potječu iz navodne izjave "ustaše Milana Bonete, rodnom iz Furjana" koji je o tome govorio "na saslušanju 27. 7. 1945. godine".⁹² No, Dušan Opačić, jedan od "aktivista sjećanja" i autor posljednje predratne verzije pripovijesti, ne staje na tomu, pa odnekud zna (suprotno onome što je dosljedno od prvoga dana tvrdila jedina preživjela, Milka Mravunac) da su samo ubojstvo izvršili Josip Pavnović, Pero Grašić Čigrija i blagajski župnik Blaž Tomljenović, koji su "ušli u kuću... povadili noževe i zaklali Josipa..."⁹³ U ovome postupku dogradnje i prepravljavanja pripovijesti jasno se uočava obrazac koji se u partijskoj sigurnosnoj službi novoga režima ustalio negdje do kraja rata 1945. godine. O čemu je riječ jasno će pokazati nekoliko primjera, od kojih je prvi onaj vezan uz ubojstvo "23 ljudi, od toga 3 žene i jedan mladić od 15 godina" iz okolice Bosanskoga Šamca, koje su na obali Save (treba li uopće dodati: bez ikakva suđenja) predstavnici komunističke vlasti poubijali u dvije noći, između 8. i 9. te 9. i 10. studenoga 1945. Kao i bezbroj puta prije toga još od 1941. godine, bez obzira na to tko je bio počinitelj (ustaše, četnici, partizani) lokalno se pučanstvo prepalo, što je za posljedicu imalo to "da u nekim selima (u okolici mjesta zločina - op. M. A.) *ni jedan muškarac* ne spava kod kuće, nego po šumarcima i poljima". Izvješćujući više instance o svedmu tomu, Zvonko Brkić, tada politički sekretar Oblasnoga komiteta KPH za Slavoniju, pojašnjava postupak kojim se pokušalo umiriti to isprepadano lokalno pučanstvo: "dana je *direktiva* da se taj događaj tumači kao djelo *agenata reakcije*, bili križari u šumama, bili kojih drugih neprijateljskih elemenata", pa je susljedno tomu "(s)adašnji stav da je to *provokacija* neke *ustaške grupe*, koja je htjela omesti izbore izazivanjem nereda. Sve ovo dano je *široko kroz mase*".⁹⁴

92 Konsolidirani narativ s detaljima o sastanku, uz citate iz "izjave" Milana Bonete, donosi D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 140-141.

93 *Isto*, str. 142. Samo kao kuriozitet: Joso Mravunac uopće nije bio u kući kada su ubijene njegova supruga, majka i sinovi!

94 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti* (pr. Z. DIZDAR - V. GEIGER - M. POJIĆ - M. RUPIC), Slavonski Brod, 2005., str. 294-295 (naglasio M. A.).

Drugi je slučaj ubojstvo župnika u Privlaci, kod Nina, don Eugena Šutrina, stradala u noći između 8. i 9. prosinca 1945., o kojemu se u izvješću "OZN-e za Hrvatsku" ovako govori: "Istragom po ubojstvu Don Eugena Šutrina iz Privlake, ustanovljeno je da je isto izvršio sekretar Općinskog komiteta Nin ... Djani Pavlović i član K(otarskoga) K(omiteta) Pero Ćurko". No, tomu je odmah dodano i ovo: "Postoji mogućnost da se po indicijama krivične odgovornosti *prebaci* na Matacin Stošu (sestru bivšeg župnika - op. M. A.), koja je *uhapšena*, a ovo predlaže Okružni komitet iz *političkih razloga*". Ti su se, pak, "politički razlozi" svodili na to da bi objavljivanje *istine* o identitetu ubojice imalo "štetnih i dugotrajnih posljedica po *interese partije* na okrugu, obzirom da je sam Djani Pavlović poznat kao sekretar Opć. Komiteta".⁹⁵

Konačno, treći je primjer ubojstvo dvojice franjevacu u Kočerinu (kod Širokog Brijega) 20. svibnja 1945. što su ga izveli pripadnici "bataljona narodne odbrane", pozvani u pomoć od lokalnih vlasti kako bi se izašlo na kraj s ostacima ustaških snaga. Obzirom na činjenicu da je glavni protagonist pokušaja da se ubojstvo predstavi kroz izmišljenu pripovijest trideset godina kasnije bio sudionik polemike koja je njegovu ratnu prošlost prikazivala posve drugačijom od one koja je bila javno prihvaćena, a na što ću se još vratiti, ovdje ću njegovo izvješće upućeno "Sreskom komitetu KPJ Mostar" nešto opširnije citirati. "Povjerenik KPJ i Ozne za Kočerin", Danilo Pecelj, izvješćuje dakle višu instancu *partijske* vlasti o stanju duhova i poduzetim koracima nakon ubojstva dvojice svećenika ovako: "Prema našem uviđan(j)u kod naroda vlada veliko ožalošćenje, mada je kroz narod *prosvirano* da su to učinile ustaško - četničke bande, a o čeme je dokumentovala i fratarska sluškinja da su na njima bili ustaško - četnički grbovi. Narod povodom ubojstava ovih fratara po svim uviđanjima, stoji u suprotnom mišljenju *naše propagande*. Po ovoj tački uzeti su zadatci: da se održi zbor na sahrani ovih bandita (ubijeni svećenici su dakle "banditi" - op. M. A.), preko kojega će se *ukazati narodu* na zlodjela ustaško - četničkih bandi, kao i preko daljih konferencija ukazivati na reakcionarski posao, raskrinkavati ih, to na osnovu kojih će se dokumenata govoriti o bratstvu i jedinstvu".⁹⁶

95 *Isto*, str. 303-304 (naglasio M. A.).

96 IVAN LUČIĆ, "Progon Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)", u: *Croatica Christiana periodica*, 69, Zagreb, 2012., str. 108-109 (naglasio M.A.).

Primjeri su ovdje zapravo strateški odabrani te, s blagajskim/veljunskim slučajem, u teritorijalnome smislu pokrivaju gotovo cijeli teritorij NDH - Dalmaciju, Hercegovinu, središnju Hrvatsku, Posavinu. U svima se ponavlja strukturalno ista pripovijest - počinjeno zlodjelo važno je, zbog "interesa partije", prikazati kao djelo "neprijatelja", a u tome ("propaganda") sudjeluju ponajprije pripadnici sigurnosne službe, koji "u narod" plasiraju odgovarajuću informaciju. Iako je obrazac postupanja posve jasan, a njegove je začetke još u ratu demonstrirao svojim intervencijama Stanko "Ćanica" Opačić, teško je reći je li on u ovo doba na neki način već formaliziran (postoji li napatuk, ili tekst u kakvome priručniku za službu o tomu što i kako raditi u sličnim situacijama), ili se radi o "dragocjenom znanju" koje se prenosi kroz osobne kontakte. No, u svakome slučaju isljednici su, dajući na potpis "izjave" okrivljenim ustašama i "ustašama", s detaljima koji su u ovome konkretnom slučaju i ubojstvo obitelji Mravunac predstavljali u poželjnom svjetlu, cijelu pripovijest pretvorili u čistu fantaziju, pa nije nikakvo čudo da 2007. godine u tu pripovijest (u izmijenjenim društvenim okolnostima) više nije "vjerovao" ni S. Goldstein. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da je u prijašnjim društvenim okolnostima njegovo stajalište glede toga bilo drugačije te je izjavu (po svemu sudeći nikad potpisanu) Milana Bonete 1965. godine smatrao istinitom. Upravo u takvu svjetlu treba razumijevati i njegovo stajalište iskazano 2007. godine sukladno kojemu radove svojih bivših "drugova", s kojima je 60-ih godina 20. stoljeća i sam pisao o ratnim zbivanjima, naziva "poslijeratnom kvazihistoriografijom".⁹⁷

No, nije S. Goldstein dezavuirao svoje bivše "drugove" samo glede pripovijesti (barem što se tiče ubojstva Mravunaca), nego je negirao i njihove ali i svoje prosudbe o broju žrtava. Svojedobno je, naime, i on govorio o 520 ubijenih ljudi, ali je u međuvremenu "evoluirao" te je 2007. godine došao do zaključka da su "Maks Luburić i njegova desetina ustaških povratnika poubijali u jednoj jedinjoj noći nad jamama iza blagajske škole svakako više od 300, a vjerojatno i blizu

97 O mijenama Goldsteinova prikaza zločina u Blagaju, u rasponu od 1965. do 2004. godine, vidi: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 110-114. U knjizi iz 2007. godine S. Goldstein raspravu o "uroti" oko ubojstva obitelji Mravunac završava na krajnje neobičan način obzirom na to što je ranije pisao: "Poznavajući ustaška, pa i neka četnička nedjela u tim krajevima, ne mogu sasvim isključiti niti 'teoriju zavjere', bilo ustaške ili četničke, ali znam i argumente koji takve teorije čine malo vjerojatnim" (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 97, bilj. 7; za iskaz o "kvazihistoriografiji" vidi str. 101).

400 ljudi".⁹⁸ Zasad valja u prvi plan staviti činjenicu da S. Goldstein više ne vjeruje svojim bivšim "drugovima" i njihovoj verziji *Spomenice* župnika Nikšića (ne nalazeći za potrebno objasniti to svoje novo stajalište), gdje se nalazi onaj broj od 440 žrtava zločina u Hrvatskom Blagaju, pa nastoji svojim "istraživanjem" doći do točna broja. No, cijelo to "istraživanje" pada u vodu u susretu s izjavom Dušana Nikšića, koji što se tiče poubijanih jasno staje s onim već navedenim brojem od 36 žrtava, onih koji su bili "presuđeni". Goldsteinov, pak, zaključak da je Dušan Nikšić "znao samo sudbinu trideset dvojice ili trideset šestorice osuđenih, o ostalima nije mogao znati ništa",⁹⁹ mogao bi se održati da je Hrvatski Blagaj bio grad od nekoliko stotina tisuća stanovnika u kojem se vijesti ne prenose onako kako se prenose u nerazvijenim ruralnim sredinama. Teško je, naime, čak i pomisliti da već sutra nakon bijega Dušan Nikšić ne bi saznao za smrt stotina ljudi te da o tomu ne bi nešto rekao u svojoj izjavi. Zašto, pak, u kasnijim vremenima nije prihvatio ponavljati tvrdnje o stotinama žrtava, ostaje zagonetkom. Nije to naravno jedini argument koji govori protiv tvrdnji o stotinama žrtava. Među svim izjavama na koje se pozivaju S. Goldstein i njegovi bivši "drugovi" nema začudo izjave Nikole Lasića, istražnoga suca u blagajskome slučaju i čovjeka koji je morao točno znati što se u Hrvatskom Blagaju događalo od 6. do 9. svibnja 1941. Činjenica je to čudnija što nakon rata Nikola Lasić uopće nije bio progonjen zbog služenja ustaškoj vlasti, nego je štoviše postao predsjednik suda u Vojniću, a potom i sudac Okružnoga suda

98 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 100. Za prijašnje stajalište istoga autora o 520 ubijenih "bez ispaljenog metka" vidi citat u: I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 110. I ovdje samo kao kuriozitet: jedini preživjeli sa strijeljanja iza blagajske škole, Dušan Nikšić, jasno govori o tomu da su žrtve *strijeljane* te k tomu dodaje da je nakon bijega još slušao *pucanje iz pušaka* s mjesta gdje je bilo stratište (Đ. ZATEZALO, *Radio sam...*, str. 19). Uplitanje Maksa Luburića u veljansko-blagajski zločin valja, pak, promatrati kao danak mitologizaciji - sam spomen imena prononsirana zločinca daje pripovijesti element uvjerljivosti, bez obzira na nedostatak bilo kakva ozbiljna dokaza njegova sudjelovanja. Jedino na što se S. Goldstein u tome smislu može pozvati jesu mnogo kasnija "izjava" člana prijekoga suda Grge Ereša dana pred Ozninim "istražiteljima" 1947. (posve bezvrijedna u dokumentarnome smislu) i krajnje bizarni detalj, opis koji kao da je istrgnut iz kakve epske pjesme, kojega je autor (navodno) doznao još 60-ih godina 20. stoljeća kada je prvi put pisao o ovim zbivanjima: "Jedna mi je žena rekla kako je ujutro 'poslije te noći' vidjela ustašu 'kojeg su zvali Maks' kako mu njegovi nalijevaju vodu iz bunara dok je on sa rukava i ruku prao krv" (S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99-101).

99 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 101.

u Karlovcu.¹⁰⁰ K tomu, pripovijest o stotinama ubijenih "bez ispaljenoga metka" počiva na tvrdnji da su svi uhićenici prikupljeni u školi u Hrvatskom Blagaju bili u noći između 8. i 9. svibnja poubijani tako da nije bilo preživjelih. Otuda 520 žrtava u jednoj od verzija srpskih "aktivista sjećanja" (i Dušan Nikšić spominje "ukupno *popisanih* 520 Srba... prema popisu ustaše Ivana Šajfara"), odnosno na toj premisi počiva najnoviji zaključak S. Goldsteina o broju žrtava. No, isti se S. Goldstein ipak poziva na svjedočenja "Momčila Kozline, Milića Dudukovića-Stojića i drugih uhićenika" iz blagajske škole,¹⁰¹ što znači da očigledno *nisu svi uhićenici poubijani*, inače ne bi mogli davati "izjave"! Nesklapnost između tvrdnje da su svi uhićenici poubijani, s jedne strane, i davanja izjava istih tih uhićenika, s druge strane, primijetio je D. Opačić upravo na svjedočenju Milića Dudukovića, pa je to pokušao riješiti tvrdnjom da su "(n)a intervenciju Talijana ustaše od uhapšenih i zatvorenih u Veljunu pustili 96 ljudi".¹⁰² Stvar, međutim, ni tu ne stoji tako jednostavno jer je teško zamisliti zašto bi intervencija talijanske vojske dovelo do oslobađanja samo tih ljudi i tko bi ih i po kojim kriterijima odabrao. S druge strane, izgleda da je doista bilo neke intervencije talijanske vojske, ali se mnogo vjerojatnijom čini ona verzija koju (nažalost bez navođenja vrela) daje Đ. Zatezalo koji govori o tomu da je 80 ljudi "na intervenciju talijanskoga pukovnika Oskara Grittia *vraćeno* u kamionima *s puta prema Hrvatskom Blagaju u Slunj* i pušteno svojim kućama".¹⁰³ Ako dakle ti ljudi nisu ni stigli do mjesta na kojem su se prikupljali uhićenici (Hrvatski Blagaj se nalazi *između* Veljuna i Slunja, pa to znači da se netko tko je krenuo iz Veljuna u Hrvatski Blagaj ne može *vraćati* u Slunj) kako je Milić Duduković (inače umirovljen u činu pukovnika JNA) mogao u svojoj izjavi dati detaljan opis stanja u veljunskoj žandarmerijskoj kasarni? I konačno, iako je riječ o pogubljenju stotina ljudi ("više od 300 a vjerojatno i blizu 400", odnosno 520), kako to da nikad poslije rata nije otkriveno mjesto gdje su bili pokopani. Opis mjesta stradanja je u tome smislu posve precizan (prostor između škole i katoličke crkve u Hrvatskom Blagaju, što je tek nekoliko stotina metara), pa "jamu" (ili "jame" kako se o tomu krajnje neprecizno govori) u kojoj

100 Na te činjenice upozorava Đ. Zatezalo (Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 18, bilj. 2) s jasnom dozom čuđenja obzirom na ulogu koju mu u svome svjedočenju daje Dušan Nikšić.

101 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 98.

102 D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 147-148.

103 Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 16.

su nesretni ljudi završili po tome opisu ne bi bio nikakav problem naći. Tako bi bilo moguće izvršiti ekshumaciju, obaviti neophodna istraživanja i organizirati prijenos posmrtnih ostataka na prikladnije mjesto, kako se dostoji, no ništa od toga nikada nije urađeno.

Iz svega dosad rečena o broju žrtava zločina u Hrvatskom Blagaju dade se nazrijeti postupak koji će svoju krunu dobiti izgradnjom mita o 700.000 (u nekim verzijama čak i više od 1.000.000) žrtava logora u Jasenovcu. Autorima mita o žrtvama očito nije bilo dovoljno strašno to što je u Hrvatskome Blagaju bez dokaza krivnje ubijeno 44 ljudi, ili što je u Jasenovcu na različite načine, uz patnje koje je teško izreći riječima, umoreno na desetke tisuća ljudi (prijepori oko Jasenovca nisu nažalost još okončani, pa je danas nemoguće govoriti o točnu broju žrtava¹⁰⁴). Dublje razmatranje specifične društvene patologije koja se razaznaje u pozadini postupka preuveličavanja brojeva, a čime se u suštini omalovažava svaka žrtva i otvaraju vrata njezinu obezvrjeđenju kroz "raspravu o brojevima" te ujedno čini nerazumljivim stvarno povijesno gibanje,¹⁰⁵ zahtijevalo bi puno više prostora no što mi stoji na raspolaganju u ovoj prigodi. Ono što je, međutim, ovdje važno uočiti pa i naglasiti jest zaključak da taj i takav postupak nedvojbeno ima veze s nečistom savješću onih koji su pri kraju rata

104 Rasprave oko broja žrtava u Jasenovcu jasno i precizno prikazuje ROBIN OKEY, "The Legacy of Massacre: The 'Jasenovac Myth' and the Breakdown of Communist Yugoslavia", u: MARK LEVENE - PENNY ROBERTS (ur.), *The Massacre in History*, New York - Oxford, 1999. Njegov zaključak da su te rasprave imale zapravo (do 1990. prikriveno) političko značenje, koje je bilo primarno u odnosu na ono historiografsko ili inspiraciju pijetetom spram žrtava, ne može se osporiti, poglavito stoga što je stanje takvo još i danas, ali završni dio kratke rasprave (str. 276-280), u kojem pokušava naći "korijene (modernog) genocida", uz nekoliko vrijednih usputnih opservacija, predstavlja potpuni promašaj zbog miješanja vremenskih planova, inzistiranja na ključnoj ulozi modernih političkih aktera, pa čak i jednoj vrsti "kolonijalnog diskursa" kao polaznoj poziciji. Inače, vrlo slično kao Robin Okey, samo znatno kraće, rasprave oko broja žrtava u Jasenovcu prikazuje i H. SUNDHÄUSSEN, "Feniks...", str. 270-271.

105 Taj se učinak jasno razaznaje primjerice u ovdje često citiranu djelu Ivana Strizića. Nakon što je dokazao pretjerivanje u broju žrtava blagajskog zločina (što i nije neki težak pothvat, kako se to dosad moglo razabrati), autor se okrenuo dokazivanju zločina počinjenih od komunističkih i četničkih snaga nad Hrvatima. Na taj je način spretno "prekrio velom zaborava" zločinačku narav ustaških čina, kako onih iz svibnja tako još i više onih s kraja srpnja i početka kolovoza, koji u lancu uzroka i posljedica što su doveli do eskalacije nasilja igraju važnu ulogu.

i u poraću radili na konstrukciji poželjne slike neposredne prošlosti. Ta nečista savjest (a riječ je o teretu vlastitih zločina počinjenih tijekom i poslije rata iz osвете, nacionalne netrpeljivosti ili ideološkoga radikalizma) utjecala je i na oblikovanje mita o "antifašističkoj borbi" čiji su sudionici bili "nepogrješivi" i već kroz veličinu svoga pothvata oslobođeni svake odgovornosti za svoje postupke tijekom rata. Pojednostavljeno rečeno "antifašisti" su činili samo dobro, a suprotna strana, definirana kao "fašisti", samo zlo i to u razmjerima koji nadilaze ono što definira zdrav razum.

Da bi se stvorila takva slika moralo se dehumanizirati sve one koji nisu bili "antifašisti", a prava prigoda za to otvarala se kroz "istrage" što ih je OZNA provodila nakon rata, poglavito pak kroz instituciju "izjava" koje su davali zarobljeni pripadnici neprijateljskih formacija (ili oni koji su za to bili osumnjičeni), o čemu je ovdje već ponešto rečeno. I ovdje zbivanja iz Hrvatskog Blagaja početkom svibnja 1941. daju izvrstan materijal za razumijevanje načina na koji je stvorena poželjna slika prošlosti. Za primjer ću uzeti tek nekoliko elemenata iz izjava sudionika tih zbivanja koje su publicirane u različitim prigodama. Tako je primjerice Đ. Zatezalo objavio izjave (ili dijelove izjava) Mile-Milića Abramovića od 22. studenoga 1945. i Janka Medveda od 21. svibnja 1945. Na početku svoje izjave Abramović je navodno rekao "na dan sv. Đurđa mi smo se organizirali za kupljenje Srba po Veljunu, Veljunsjoj Glini, Crnom Vrelu i Poloju".¹⁰⁶ Ono "mi" se odnosi na "ustašku organizaciju" kojoj je Abramović, kako navodno sam veli, pristupio "u travnju 1941.", no znakovito je da njegova izjava nema nikakve narativne ali ni vremenske okosnice u stvarnim događajima, pa izgleda kao da se ustaše organiziraju za "kupljenje" ("hvatanje") Srba bez ikakva povoda (u izjavi nema ni riječi o ubojstvu obitelji Mravunac i istrazi vođenoj tim povodom, koje je uhićenje Srba bio dio). Sam zločin Abramović opisuje na sljedeći način: "Dok su jedni *klali i ubijali* Srbe nad iskopanim jamama drugi su držali okolo straže... Srbi su vođeni iz škole vezani dvojica po dvojica do jame i nad njom ubijani batovima i noževima. Nakon ubistva Slunjani su dovezli živog vapna i posuli po ubijenim ljudima i jama je do jutra bila zatrpana u kojoj je bilo potučeno oko 500 muškaraca, a onda su blagajski seljaci izorali dolinu i zasijali zob po ubijenima".¹⁰⁷ Već je na prvi pogled posve jasno da Abramović ne opisuje isti događaj o

106 Đ. ZATEZALO, "Radio sam...", str. 20.

107 Isto.

kojem je svjedočio Dušan Nikšić. Dok se kod ovoga prvoga govori o kopianju "jama" (u množini) ali i zatrpanoj "jami" (u jednini) te ubijanju "batovima i noževima" pri čemu su uhićenici dovođeni "dvojica po dvojica", dotle preživjeli svjedok govori o strijeljanju tijekom noći, i to u skupinama od po šest ljudi. Ništa bolje ne stoji ni s izjavom Jan-ka Medveda. Nakon što je objasnio da je postao ustaša "maja mjeseca 1941." on nastavlja, kao i Abramović bez osvrtnja na stvarna zbivanja (ubojstvo, istragu, suđenje): "Bilo nas je naoružanih 50, koji smo odmah išli sa slunjskim ustašama u srpska sela da hvatamo srpski narod. Zakleli smo se da ćemo srpsko sve poništiti, od kilograma pa dalje... Prilikom hvatanja srpskog naroda... mi smo pohapsili po- red muškaraca, žene i djecu", da bi potom uhićenici bili "na zvjerski način mučeni".¹⁰⁸ Sam zločin, po opisu iz Medvedove izjave, bitno se razlikuje od onoga koji je preživio Nikšić, ali i od onoga koji je počinio Abramović: "Kad su jame bile gotove mi smo uveče izvodili isprebijane 10 po 10... Mi smo njih tukli krampovima, noževima i batovima tj. macolama. Kad smo ih doveli do jame mi smo koman- dovali da legnu i oni su morali poleći, pa smo išli od jednog do jed- nog i udarim ga dva puta u glavu sa batom i s njime odmah u jamu. Mene ja zapao red na petu partiju u kojoj je bilo 12 Srba... Kada smo ih zatrpali mi smo jame zaravnali i još smo nad njima zaigrali kolo... Seljaci Blagaja su dolinu izorali i zasijali zob".¹⁰⁹ I jedna i druga "izja- va" su tako stilizirane da teško može biti dvojbe oko toga da se *ne radi* o autentičnu pripovijedanju sudionika stvarnoga događaja, a sam taj događaj ima ovdje zapravo tek simboličnu vrijednost i uklopljen je u širi vremensko-prostorni okvir: pripovijest počinje s pristupanjem ustašama, nastavlja s odlukom o progonu Srba i načinom na koji je provedena, a onda se prebacuje na novi vremenski plan, kad seljaci "izoru dolinu i posiju zob *po mrtvima*". Takva je pripovijest mogla biti rezultat "rada" samo "istražitelja" koji su vodili ove postupke, pa bi svakako valjalo uraditi posebno usporedno istraživanje o radu cr- kvenih inkvizitora koji su proganjali heretike i vještice i OZN-inih isljednika koji su ispitivali ustaše i "ustaše".¹¹⁰

108 *Isto*, str. 23.

109 *Isto*, str. 24.

110 O nasilnim metodama isljednika OZNA-e koji su na taj način, između osta- lih krajeva i u "OZNA-i za Kordun", dobivali "upravo 'fantastična priznanja' koja su 'odgovarala željama istražitelja'", odnosno "iskaze onakove kako je hteo islednik", vidi ZDENKO RADELIĆ, "Ozna/Udba - drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih)", u: *Historijski zbornik*, LXX(1), Zagreb, 2017., str. 114-116.

Kakva je, pak, slika "istražitelja zločina" oblikovana u svijesti suvremenika i tu se dugo održavala, otkriva na neobičan način pisanje S. Goldsteina. Naime, kako je prije već rečeno, Milka Mravunac je tijekom postupka prepoznavanja doista i prepoznala jednoga od počinitelja, što je potvrdila i mnogo godina kasnije u vlastitoj potpisanoj izjavi. No, S. Goldstein, svojedobni "istražitelj zločina" koji 60-ih godina 20. stoljeća piše autoritativne tekstove o tomu, sumnja u istinitost toga navoda te čak i tvrdi, u prilično neuobičajenoj formi, kako je Milka potvrdila njegove dvojbe, pa njegove (ponavljam neuobičajene) konstatacije i dvojbu valja opširno citirati: "...sasvim je nevjerojatno da bi počinitelj takvog strašnog zločina narednog jutra mirno sjedio kod svoje kuće i poslušno se odazvao pozivu da dođe na saslušanje, s čime se složila i Milka kad sam s njom razgovarao 1969. godine".¹¹¹ U razgovoru dakle s čovjekom koji 60-ih godina "istražuje" i piše o zločinu iz 1941. Milka se složila da je nešto sasvim nevjerojatno, ali nije rekla da nije prepoznala počinitelja. Strah od "istražitelja" bio je, kako se iz ovoga jasno vidi, duboko usađen, pa se s takvim "istražiteljima" automatizmom "slagalo", bez obzira na to što oni tvrdili. Pri tomu valja dodati da na prethodnoj stranici iste knjige autor govori, pozivajući se na "naknadne podudarne iskaze" članova prijekoga suda, o *privode-nju uhićenika po oružnicima*, a ne o *poslušnom odazivanju pozivu*. Nije zapravo teško razaznati da se Milka Mravunac (udana Krpan) pred Slavkom Goldsteinom 1969. godine, dakle skoro tri desetljeća nakon što joj je obitelj poubijana, ponašala isto onako kako se golema većina uhićenika ponašala pred partizanskim i kasnije UDB-inim isljednicima: ponavljali su i pristajali, pred prijetnjom ali i stvarnom primjenom krajnje nehumanih postupaka, uza sve ono što bi ti isljednici rekli. S druge strane i "oznini isljednici" kao i "istraživači" kakvi su S. Goldstein ili Đuro Zatezalo svoje su pripovijesti kroz opisane postupke gradili jednom vrstom "mitologike", kako ju naziva antropolog Edmund Leach. On, naime, upozorava i objašnjava: "Religijske ('mitologičke' - op. M. A.) konstatacije svakako imaju značenja, ali to je značenje koje se odnosi na metafizičku stvarnost, dok uobičajene logičke konstatacije imaju značenje koje se odnosi na fizičku stvarnost. Sama nelogičnost religijskih konstatacija je 'deo kôda', ona je indeks onoga o čemu te konstatacije govore, ona nam kazuje da imamo posla s metafizičkom realnošću, s verovanjem a ne sa znanjem".¹¹²

111 S. GOLDSTEIN, 1941. *Godina...*, str. 99.

112 EDMUND LIČ, *Kultura i komunikacija* (izv. EDMUND LEACH, *Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected*, 1976.), Beograd, 2002., str. 104.

"Istrage" dakle i iz njih proizašle "izjave", kao i tekstovi o prošlosti utemeljeni na njima, kodirani "mitologikom" nisu bili elementi rekonstrukcije *stvarnih* događaja, jer da jesu, u "izjavama" bismo primjerice doista našli reference na stvarne događaje (ubojstvo Mravunaca, uhićenja i premetačine, suđenje, strijeljanje i, naravno, mučenje uhićenika). U tekstovima, pak, ne bismo imali mijenjanje činjeničnih iskaza od stranice do stranice ("uhićenike privode oružnici", a "Srbi dolaze sami"), kao da je autor zaboravio što je upravo napisao. Umjesto toga dobivamo tipske elemente jednoga (starog/novog) folklor, odnosno mitologizacije interkomunalnog nasilja koja se vezuje na (pretpostavljeni) postupak "Ćanice" Opačića s dopisivanjem "nule" broju žrtava u *Spomenici* župnika Nikšića (riječ je o "hvatanju/lovu" ljudi, ubojstvima kamama, batovima, krampama, "jamama" koje se oru i na kojima se "sadi zob" itd.). Neki od elemenata toga folklor-a čak ukazuju na podrijetlo isljednika koji su očito *diktirali* "izjave" optuženika. Takav se detalj koji otkriva "autorski rukopis" isljednika jasno razabire u izjavi Janka Medveda koji je navodno ustvrdio kako su on i njegovi suradnici nad već zatrpanim jamama "zaigrali kolo". Ritual toga tipa doista je zabilježen u istočnoj Hercegovini 1941. godine, gdje se nakon strijeljanja "kolebljivih elemenata", koje su obavljali "najugledniji komunisti", ritual završavao tako da se "igralo kolo oko mrtvih u kome su učestvovali mještani, pa i članovi porodica ubijenih".¹¹³ Teško može biti dvojbe glede toga da je Medvedov isljednik poticao upravo iz društvene sredine u kojoj je takvo ponašanje bilo norma, pa je svoje "društveno znanje" jednostavno presadio i u sredinu u kojoj toga nije bilo.

U tome kontekstu valja razumijevati i onaj dio "izjava" gdje se govori o "ubijanju bez ispaljenog metka", iako preživjeli D. Nikšić jasno govori o strijeljanju, kao što uostalom i *Spomenica* župnika Nikšića isto tako govori o strijeljanju. Detaljni (i očito izmišljeni) opisi ubijanja maljem i nožem zapravo, logikom epskih pripovijesti,¹¹⁴ kodiraju po-

113 *Hercegovina u NOB april 1941. - juni 1942.*, 4, Beograd, 1986., str. 743.

114 U kojoj je mjeri partizanska/komunistička kultura i kod najviših glavešina, a da o običnim pripadnicima pokreta i ne govorimo, bila utemeljena na obrascima pučke epske kulture jasne se predodžbe mogu steći već iz onoga što donosi Ivo ŽANIĆ, *Prevarena povijest: Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1998., str. 20-25. U očima stranca koji se kroz znanstveno istraživanje bavi vremenom neposredna porača ta se pojava zgušnjava u iskaz prema kojemu društvenu atmosferu toga doba odlikuju "duh iskrenoga entuzijazma i energije, ali isto tako i stanovita mjera

ruku o krajnjoj nehumanosti "drugoga", takvim ljudima koji druge ljude ubijaju "kao stoku".¹¹⁵ Stavljene u taj okvir, "izjave" diktirane po "isljednicima", ali ni one ratne pripovijesti nastale neposredno nakon događaja o kojima pričaju, ne mogu se ni promatrati kao realistični prikazi stvarnih zbivanja,¹¹⁶ nego ih treba tumačiti kao dio postupka izgradnje "kolektivnoga sjećanja" i definiranja neprijatelja protiv kojega se vodila "antifašistička borba". Kroz takvu definiciju "najvažnijeg drugoga", neprijatelja protiv kojega se vodi borba, realizirana je čvrsta podjela svijeta na "nas" ("antifašiste") i "njih" ("fašiste"), koje u stvarnosti, kako sam to pokušao pokazati već na primjerima Ivana Šajfara i župnika Ivana Nikšića, nije bilo a teško da je i moglo biti.

Ovdje se, upravo u kontekstu nemogućnosti uspostavljanja i održavanja crno-bijele podjele na "nas" i "njih" u stvarnome životu, na trenutak valja vratiti na ranije spominjano ubojstvo dvojice franjevacu u Kočerinu i izvješće koje je povodom toga višoj instanci partijske vlasti uputio "povjerenik KPJ i Ozne za Kočerin", Danilo Pecelj, koji u tome dokumentu ubijene naziva "reakcionarima" i "banditima". Trideset godina kasnije isti se taj Danilo Pecelj, tada već kao ugledni pripadnik organizacije kojoj je primarni zadatak bio "aktivizam sjećanja" na "antifašističku borbu",¹¹⁷ našao u žarištu društvenoga prijepora oko

primitivizma i nasilja". CAROL S. LILLY, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953*, Boulder, 2001., str. 86.

- 115 Poruka je jasno eksplicirana u navodnom razgovoru što ga je početkom srpnja 1941. u vlaku na putu iz Čapljine u Crnu Goru M. Đilas vodio sa srpskim seljakom koji je (opet navodno) uspio pobjeći s jedne od masovnih egzekucija u istočnoj Hercegovini: "Ubijaju svakog Srbina na vidiku" - žalio se (srpski seljak kojega je Đilas sreo u vlaku - op. M. A.). "Kao stoku - udarac u glavu i onda u jamu. Uglavnom su Turci. Došlo je njihovo vrijeme. Žele zatrti jadni srpski narod." M. DJILAS, *Wartime*, str. 11. Pitanje kada se metaforu "ubijati kao stoku" počelo tumačiti kao vjeran opis stvarnosti, ostaje otvorenim.
- 116 Ovdje se još jednom valja pozvati na svjedočenje M. Đilasa, odnosno njegovu pripovijest o postupku istražitelja zločina 1942. godine, nakon što su partizani zauzeli Bihać. Posumnjavši u mogućnosti masovne i precizne identifikacije počinitelja zločina (u vrijeme dok su još uvijek nastojali steći što bolje pozicije, poglavito u miješanim sredinama), partizanski su isljednici izveli znakoviti pokus. Odjenuli su svoje vlastite, partizanske borce u ustaške uniforme te ih tako preodjevene vodili kroz srpska sela u okolici, gdje su ih onda žene masovno "prepoznavale" kao zločince te su partizanske borce jedva uspijevali spasiti od linča - usp. M. DJILAS, *Wartime*, str. 211-212.
- 117 Organizaciju koja se službeno nazivala "Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata" (ili skraćeno SUBNOR) M. Bergholz naziva "Čuvari narodnooslobodilačkog rata", dajući detaljno obrazloženje za to (M. BERGHOLZ,

ratnih biografija. U tim novim okolnostima njegov ga je rođak Vojislav Pecelj i javno optužio da je zapravo prebjegao iz četnika (u crno-bijeloj podjeli svijeta koju je učinila komunistička vlast četnici su, dakako, bili "fašisti") u partizane te uz pomoć dva svjedoka "ispegla" svoju ratnu biografiju i uspio dobiti čak i status "prvoborca" pri čemu su "za Danila lagali drugi a onda je on lagao za njih".¹¹⁸

No, u neposrednom poraću, kada je podjela na "nas" i "njih" dobivala svoju konačnu formu jer je vrijeme kada se mogla "mijenjati strana" već bilo isteklo, razdjelnica je eksplicirana kako kroz izravnu naređujuću, tako i posrednim putem uporabom jasnih simbola. Kada primjerice isljednik diktira "izjavu" i u nju ubaci tvrdnju kako su "seljaci Blagaja" jamu u kojoj su skončali ubijeni "izorali i zasijali zob po mrtvima", kao što je slučaj u "izjavama" M. Abramovića i J. Medveda, onda to znači da su i ti seljaci posredni sudionici zločina i "neprijatelj" protiv kojega se treba boriti, ili barem biti na oprezu spram njih.¹¹⁹ Istu poruku šalje i tvrdnja ovdje prije spominjana Milića Dudukovića, prema kojoj su oko škole u koju je on doveden kao uhićenik bili raspoređeni naoružani ljudi, a "(n)ekoliko je ustaša oko rukava imalo ustašku trobojnicu".¹²⁰ Naravno, "ustaška trobojnica" nikad nije postojala, a riječ je o *hrvatskoj trobojnici* koja je u formi trake već ranije postala dio nacionalnoga folklor. Nesvjesno poistovjećivanje "hrvatskog" i "ustaškog", i to u riječima visokog časnika JNA (organizacije koja je između ostaloga imala i funkciju održavanja "sjećanja" ali i praktičnoga provođenja neke vrsti društvenog "pomirenja") samo pokazuje kako se fond društvenog znanja na kojemu je počivala mogućnost interkomunalnog nasilja održavao unatoč formalnom inzistiranju na "bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti" kao najvažnijoj tekovini "antifašističke borbe".

"Među rodoljubima...", str. 63 i d.). Danilo Pecelj je 1988. godine bio predsjednik lokalnoga ogranka te organizacije u Ljubinj (istočna Hercegovina), u svome rodnom kraju.

118 Cijeli slučaj prijepora oko ratnih biografija detaljno temeljem relevantnih vrela prikazuje I. Lučić, "Progon...", str. 109-110.

119 Takvo se stajalište može dovesti u svezu s notornom činjenicom, kojom se u komunističkim krugovima operiralo, da je hrvatsko pučanstvo iz slunjskoga kraja pokazivalo izrazitu rezervu spram partizanskoga pokreta te da ga čak ni 1944. nije bilo moguće unovačiti za partizansku vojsku - vidi: ĐURO ZATEZALO, *Četvrta konferencija KPH za okrug Karlovac 1945*, Karlovac, 1985., str. 49-50.

120 Citirano prema: D. Z. OPAČIĆ, "Pokolj Srba...", str. 148.

Međunacionalno nepovjerenje i podozrenje Hrvata i Srba jasno je, čak i u partizanskim redovima i to među vođama, za svoga posjeta Hrvatskoj 1943. godine, razabrao i Milovan Đilas, pa njegova zapažanja u kojima glavnu ulogu ima vođa partizana Hrvatske, Andrija Hebrang, izostavljajući objašnjenja u kojima se jasno detektira "naknadna pamet", vrijedi ovdje i citirati: "Grubo govoreći, srpski je narod - poglavito seoskoga podrijetla - predstavljao većinu (ustaničkih snaga - op. M. A.), dočim su vodstvo tvorili Hrvati iz urbanih središta... U propagandi se mogao očitati neadekvatni naglasak na Jugoslaviju, ili još preciznije preveliki naglasak na Hrvatsku... Stavljajući ključni naglasak na privlačenje hrvatskih masa, Hebrang je partiji dao prevladavajući hrvatski ton... Takvi su odnosi u partiji stavljali 'Srbe' nasuprot hrvatskim 'pridošlicama', ali i doveli Srbe, koji su bili ponosni na ustanak i ogorčeni vlastitim stradanjem, u situaciju da ih se sumnjiči za simpatije spram četnika".¹²¹ Sva je ova zapažanja M. Đilas nedvojbeno prenio Titu i ljudima u njegovu okruženju, pa ni ne čudi što sâm zaključuje: "Bio je ovo početak Hebrangova kraja. Kasnije su Tito i Centralni komitet bili ozlojeđeni deklaracijom ZAVNOH-a o priključenju Istre i dalmatinskih otoka - koji su dotad bili pod Italijom - Hrvatskoj, čime se prisvajao suverenitet koji je pripadao isključivo Jugoslaviji".¹²² Jasno je dakle da su ovako prikazani odnosi bili vrlo važan dio širega društvenog okvira nastanka pripovijesti o stradanju, ali i njihove susljedne reprodukcije sve dok je postojala socijalistička Jugoslavija.

Zapravo, Đilasovo pripovijedanje o Andriji Hebrangu svakako valja zaključiti poznatim činjenicama:¹²³ vođa KPH, inače komunist sa

121 M. DJILAS, *Wartime*, str. 314-316. Nemoguće se ovdje ne sjetiti "Ćanice" Opačića, partizanskoga vođe s kojim je Đilas izravno komunicirao i koji je i sam boravio u Otočcu, partizanskom središtu u to doba. Sa svim onim što je prije rečeno o (pretpostavljenom) "autoru" dopisane "nule" u broju veljunskih/bla-gajskih žrtava, uključujući i to da su ga njegovi suborci i nakon rata nazivali "četnikom" (vidi ovdje bilj. 65), nije teško razumjeti njegovu interpretaciju (uza znatnu dozu "naknadne pameti", ali i zamjetnu dozu netrpeljivosti koja graniči s mržnjom) interakcije takvih antipoda kakvi su bili on i A. Hebrang. Vidi: S. OPAČIĆ, *Srbin...*, str. 64 i d. Tek nuzgred, i kao putokaz za istraživanje fenomena totalitarne svijesti, valja upozoriti kako je S. Opačić lako i jednostavno povjerovao u optužbe protiv Hebranga iako je i sam bio žrtva izmišljenih optužbi 1950. godine.

122 M. DJILAS, *Wartime*, str. 317.

123 Najveći dio činjenica relevantnih za profil A. Hebranga pregledno je posložio PAVLE KALINIĆ, "Andrija Hebrang i Hrvatsko pitanje", u: *Politička misao*,

stažem koji teče još od 1919. i stari predratni prijatelj Josipa Broza, stvorio je ZAVNOH na koji se današnji "antifašisti" uporno pozivaju, nesvjesni po svemu sudeći da je velikim dijelom upravo zbog toga i takva ZAVNOH-a, koji je podrazumijevao visoku razinu samostalnosti Hrvatske u federalnoj Jugoslaviji, A. Hebrang bio i ubijen! Naime, kako je pozicija J. B. Tita na međunarodnom planu postajala sve jača od početka 1944. tako se sužavao prostor za bilo koga drugog tko je status "vođe Revolucije" mogao ugroziti svojim ugledom (a Andrija Hebrang bio je upravo takav lik), pa su mladi "psi čuvari" koji su okružili "vođu" (M. Đilas, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Vladimir Bakarić) navalili na takmaca (barem su ga oni i njihov patron takvim vidjeli) svoga patrona. Slijedom toga A. Hebrang je postupno marginaliziran i 1944. godine prvo uklonjen s pozicije s koje je mogao davati "prevelik naglasak na Hrvatsku". No, ni to nije bilo dovoljno, pa je, pod još uvijek ne do kraja jasnim okolnostima, 1948. godine uhićen, a onda iduće godine u lipnju i ubijen u zatvoru Glavnjača, u Beogradu. Bez obzira na sve ostale okolnosti Hebrangova stradanja koje su imale utjecaja na postupke komunističkih vlasti (neovisno o neodrživim optužbama za stajanje na Staljinovu stranu 1948. godine, odnosno špijunažu u korist ustaškoga režima, njegov je glavni grijeh bio i ostao ono što se razumijevalo kao nepoštivanje autoriteta, a samim time i "lika i djela" jedinoga komunističkog "vođe"), njegova stajališta i postupci kako ih je opisao M. Đilas i ono što je uslijedilo od 1944. do 1948. barem su na razini simbola pouzdan znak načina na koji su razriješeni prijepori između Hrvata i Srba na ustaničkoj strani.

Nije teško razaznati simboličku težinu činjenice da je hrvatski "nacionalist" jednostavno ubijen, dok su, primjerice, trojica srpskih "nacionalista" kao njegovi antipodi nakon kratkotrajnih zatvorskih kazni nastavili život na slobodi.¹²⁴ Kao i nakon Prvoga svjetskog rata, kada

XXXIII(2-3), Zagreb, 1996. Interpretaciju toga materijala, ukoliko se odnosi na ratno i poratno vrijeme daje JILL IRVINE, "Tito, Hebrang, and the Croat Question, 1943-1944", u: *East European Politics and Societies*, 5(2), 1991., dok širi okvir, u koji je smješteno i Hebrangovo djelovanje, ocrtava IVO BANAC, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca - London, 1988. (knjiga je prevedena i na hrvatski kao *Sa Staljinom protiv Tita*).

124 Riječ je o trojici Srba ministara u vladi NRH (Dušan Žigić, Dušan Brkić i Stanko Opačić - prvu dvojicu je na političku pozornicu instalirao upravo A. Hebrang), koje kao svoje "heroje" uzima Čedomir Višnjić i raščlanjuje njihove sudbine kao paradigmu "srpske sudbine" u Hrvatskoj nakon Dru-

su stradanja Srbije 1914./1915. i "žrtvovanje državnosti" kod ulaska u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, bili razlogom da "srpski glas bude naj snažniji", tako su i nakon 1945. "stradanje Srba i (njihov) ustanak" postali objašnjenjem novoga neravnovjesja moći nacija, kao i njihovih socijalističkih elita, unutar Jugoslavije. Tomu sada valja samo dodati opservaciju Robina Okeya, koji lucidno i kratko, u registru realpolitike, veli: "Srbi nisu raspolagali resursima koji bi im omogućili homogeniziranje bilo prve, bilo druge Jugoslavije".¹²⁵ To, pak, drugim riječima znači da je "srpski glas bio naj snažniji" u obje Jugoslavije, ali dalje od toga se nije moglo, odnosno nije mogao postati i "jedini", a to je frustriralo obje strane. Na jednoj je strani srpska elita bila konstantno frustrirana svojom nemoći da skrši otpor "drugih" i od Jugoslavije konačno stvori "proširenu otadžbinu" ili "Srboslaviju"; na drugoj strani, poglavito u hrvatskoj, ali vremenom i u drugim elitama sve do one albanske na Kosovu, tinjalo je nezadovoljstvo "zbog slabijega glasa" i svako malo se pretvaralo u praktične postupke kako bi se situacija izmijenila. Svaka je takva akcija u pravilu nailazila na masovni odaziv, pa upravo tu valja vidjeti jedno od glavnih vrela političke dinamike na nutarnjem planu u obje Jugoslavije. Zadržavajući pogled na socijalističkoj Jugoslaviji, valja svakako naglasiti kako je pozicija "naj snažnijega glasa" u todobnoj konstruk-

goga svjetskog rata (vidi: Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*; za drugačiji pristup vidi: I. BANAC, *With...*, str. 181 i d.; MARTIN PREVIŠIĆ, "Pad Stanka Opačića Čanice - Od Korduna do logora i natrag", u: *Istorija 20. veka*, 37(2), Beograd, 2019.). Ako su po nekim svojim stajalištima ova trojica doista i bili antipodi A. Hebranga te su na kraju i žrtvovani na "oltaru revolucije" kako bi se osigurala njezina najvažnija tečevina, vlast, valja svakako naglasiti da ta "žrtva" nije izvedena na isti način. Dok je Hebrang jednostavno ubijen, dotle su srpski kadrovi osuđeni na kraće zatvorske kazne (doduše služili su kazne na zloglasnom Golom Otoku), da bi potom dvojica (Dušan Žigic je prema službenoj verziji izvršio samoubojstvo za vrijeme izdržavanja kazne) mirno nastavili živjeti! Uza sve ovo valja naglasiti kako je u raščlambama stradanja A. Hebranga nemoguće razdvojiti njegovu "krivnju" koja proizlazi iz "prevelikog naglaska na Hrvatsku" od "krivnje" zbog ugrožavanja pozicije velikoga "vođe". J. B. Tito je od početka rata svoj autoritet predvodnika društvenoga prevrata gradio kao autoritet u cijeloj Jugoslaviji, pa i šire (Albanija, Grčka), dok je A. Hebrang svoju poziciju gradio ispunjavajući prostor koji mu je ostavljen, a to je bila Hrvatska. Svođenjem na jednostavne sheme Hebrangova "hrvatstva" nasuprot Titovu "jugoslavenstvu" nemoguće je razumjeti i objasniti složenu stvarnost u kojoj su djelovali ali je i svojim djelovanjem reproducirali i mijenjali ovi revolucionarni vođe.

125 R. OKEY, "The Legacy...", str. 279.

ciji stvarnosti doslovno počivala na narativu o srpskim žrtvama, oblikovanu po obrascu kakav se mogao utvrditi u raščlambi veljunsko-blagajskog ustaškog zločina. Vrlo brzo taj je narativ postao integralnim dijelom identiteta nositelja moći, što je savršeno precizno artikulirao Ante Milković, stari i iskusni komunist, ali i pragmatični socijalistički menadžer (pod njegovim je vodstvom oblikovana INA, kao najveće i najuspješnije poduzeće u SR Hrvatskoj). Milković je s pozicije predsjednika Savjeta Spomen područja Jasenovac (neovisno o tomu je li u to doista vjerovao, ili je samo bio pragmatičan potvrđujući održavanje temelja sustava) kratko i jednostavno ustvrdio kako je broj od 700.000 žrtava Jasenovca "integralni dio narodnooslobodilačke borbe i ustanka naroda Jugoslavije".¹²⁶

Taj se narativ o "srpskim žrtvama" (među kojima su onih 700.000 iz Jasenovca zauzimale središnje mjesto) spajao s onim o "antifašističkoj borbi", koji je i sam imao vrlo sličnu kompozitnu narav. I ovdje je bila riječ o teško razmrsivoj smjesi stvarnih činjenica, poluistina, naknadnih tumačenja i dezinformacija usmjerenih na "popravljanje" prošlosti. Kao i u slučaju žrtava, sve je više počivalo na "sjećanjima" i "izjavama", o kakvima je bilo riječi i koje konstituiraju jednu specifičnu vrst "usmene povijesti", a puno manje na dokumentarnoj osnovici, koja se ipak koristila u povjesničarskim "istraživanjima", ali na specifičan i selektivan način.¹²⁷ Okosnicu toga drugog narativa tvorila je postavka prema kojoj su komunisti predvodili ustanak

126 *Isto*, str. 275. Nisam na žalost uspio ući u trag izjavi u izvornom obliku, pa su citirane riječi moj prijevod s engleskoga jezika, koji je nastojao sačuvati obrazac komunističkoga diskursa o Drugom svjetskom ratu. No, u svakom slučaju, u tome diskursu žrtva (ovdje "srpski narod") nije bespomoćni objekt (o načinu na koji se žrtva diskurzivno predstavlja takvom i konzervencama koje iz toga proizlaze vidi: DANIELE GIGLIOLI, *Critica della vittima*, Roma, 2014.), jer se u ovome specifičnom slučaju pozicija žrtve izravno povezuje s otporom, i to uspješnim otporom, iz kojega se rađa novi poredak.

127 Stanje stvari početkom 70-ih godina 20. stoljeća u tome smislu može se jasno razabrati u tekstovima kakvi su IVAN JELIĆ, "Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3(2-3), Zagreb, 1971. te MARIJAN RASTIĆ, "O nekim problemima arhivske građe za povijest Hrvatske u razdoblju 1941-1945.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3(2-3), Zagreb, 1971. Za prosudbe te historiografije vidi: W. HOEPKEN, "War, Memory...", str. 197-198 te posebice V. DRAPAC, *Constructing...*, str. 151-154, koja precizno uočava da su profesionalni (akademski) povjesničari igrali vrlo važnu ulogu u konstrukciji i izgradnji jugoslavenske države, pa je ta i takva pozicija uvelike i definirala rezultate njihova rada.

u NDH i dali mu od samoga početka notu "antifašizma", što je već na elementarnoj razini u suprotnosti s onim što među inim otkriva dokumentacija NDH. Konstanta u toj vrsti vrela su izričaji o "Srbima ustanicima" (u Hercegovini, gdje se pojavljuje i pojam "četnici"), odnosno "četnicima-komunistima" (središnja Hrvatska i zapadna Bosna), što jasno upućuje na zaključak da je od samoga početka ustaničkoga gibanja pitanje vodstva, odnosno kontrole spontana otpora jedno od najspornijih. Stoga ni instance državne vlasti NDH nisu u stanju detektirati pravu narav ustanka, jer u stvarnosti ne postoji jedinstvena samopercepcija među ustanicima, pa oni koriste različite nazive sami za sebe.¹²⁸ U tome se smislu i zaključak I. Šarca "da je među vođama i predvodnicima ustaničkih skupina bilo i nekadašnjih solunskih dobrovoljaca, članova četničkih organizacija, oficira nekadašnje jugoslavenske kraljevske vojske, pravoslavnih svećenika, komunisti, ali i običnih seljaka",¹²⁹ može bez ikakve rezerve protegnuti i na druge krajeve NDH.

Zapravo, kratak opis prilika 1941. godine iz jedne vrsti "ptičje perspektive" glasilo bi da se pod naletom njemačke oružane sile politički sustav Kraljevine Jugoslavije jednostavno urušio, a politički vakuum nastao na taj način ubrzo su pokušale ispuniti tri konkurentske revolucionarne skupine s ruba upravo urušena sustava: hrvatski nacionalni revolucionari (ustaški pokret) koje je okupatorska vlast "počastila" državom; srpski nacionalistički pokret (ostatci četničkih organizacija i intelektualne snage koje je prije okupljao Srpski kulturni klub), koji je u nastalome metežu vidio priliku promijeniti, u vremenu kada se okupirana država oslobodi i rekonstituirati, osnovicu političkih rješenja na kojima je pred rat stvorena Banovina Hrvatska; komunistički pokret, čiji su članovi u situaciji nastaloj nakon njemačkoga napada na SSSR s jedne strane bili dužni olakšati položaj napadnute "prve zemlje socijalizma", ali su pri tomu na drugoj strani vidjeli i šansu za preuzimanje vlasti i izvođenje društvenoga prevrata. Oružani sukob konfiguriran nadmetanjem i borbom za vlast ove tri skupine, na različite načine povezane s akterima svjetskoga rata (u smislu generalnoga rasporeda ustaše su imali punu njemačku podršku, četnici talijansku ali dijelom i daleku i neučinkovitu savezničku, a komunisti, osim sovjetske, od 1943. uživaju britansku i američku

128 Vidi: MARIO JAREB, "Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43(3), Zagreb, 2011., str. 758 i d.

129 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 122.

podršku), postao je vrlo složen te ga suvremeni povjesničari promatraju u više dimenzija, kao "građanski", "etnički", "oslobodilački" ali i rat koji je rezultirao "društvenim prevratom/revolucijom".¹³⁰

Neporeciva je činjenica da su od ove tri revolucionarne skupine komunisti bili najbolje međusobno povezani i organizirani te da su imali najrazrađeniju i najčvršću ideološku osnovicu, što će im dugoročno, uz povoljnu međunarodnu konstelaciju snaga, osigurati uspjeh. No taj uspjeh nije dolazio sam po sebi i podrazumijevao je čestu nevjericu glede konačnoga ishoda uslijed izrazite nadmoći okupatorskih, poglavito njemačkih snaga, kolebanje pojedinaca, ponekad čak i skupina, iskazano kroz mijenjanje strana te s time povezane plime i oseke snage i podrške svake od tri strane.¹³¹ Zamršeni splet međusobnih odnosa i promjenljivih konstelacija lokalnih odnosa postao je nešto jasniji i konzistentniji tek od sredine 1943. godine, no ni tada vrata za prelazak na dobitnu stranu nisu bila zatvorena, pa se pobjedničkoj strani prilazilo sve do druge polovice 1944. godine, kada su se vrata već dobro zatvorila. Bezbrojne takve situacije vrlo dobro ilustrira prelazak Vladana Desnice na dobitnu, partizansku/komunističku stranu. U poratnim vremenima V. Desnica je svoju ratnu biografiju artikulirao tako da je za sebe tvrdio: "Od jeseni 1942. povezan sam s NOB-om aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao hranu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodicama interniraca itd. ... Prilažem i dva originalna posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na

130 Usp. W. HOEPKEN, "War, Memory...", str. 200.

131 Kontekstualno i relacijsko postavljanje pojedinaca, pa i skupina, izvrsno ilustrira jedno izvješće partizanske obavještajne službe iz prosinca 1943. Ono pokazuje da je, nakon uspostave ustaške vlasti u Obrovcu (što je bilo izravna posljedica talijanske kapitulacije), naglo porastao četnički utjecaj u tome kraju, ili kako se kaže u samome dokumentu: "Njegovom agitacijom (tj. Vase Miljuša, lokalnoga uglednika koji je bio jedan od predvodnika četničkoga pokreta u okolici - op. M. A.) u Zelengradu, koji je nekada sa simpatijama gledao n.[arodno]o.[slobodilačku]b.[orbu] u roku od mjesec i po dana skrojilo se preko 350 šajkača". Dokument je prepričan i u izvodu donijet u: NIKIĆA BARIĆ, "Vladan Desnica - novi prilozi za biografiju", u: *PILAR - Časopis za društvene i humanističke studije*, VIII(15-16), Zagreb, 2013., str. 511-512, odakle potječu i citirane riječi. O prelascima iz jedne na drugu zaračenu stranu u okolici Slunja vidi brojne podatke koje donosi I. STRIŽIĆ, *Žrtvoslov...*, str. 76 i d.

terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u svrhe ponovnog pranja i opravdavanja od svjesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kuhinji, smišljeno fabriciraju."¹³² U stvarnosti je, međutim, V. Desnica (čak i ako su točne tvrdnje koje je iznosio o svome držanju) sve do talijanske kapitulacije u srpnju 1943. bio ono što se danas naziva "časnik za vezu", osoba koja je održavala kontakte i pružala jednu vrst infrastrukture za suradnju četnika iz dubljev zaleđa Zadra i lokalnih organa talijanskih okupatorskih vlasti.¹³³ Nakon talijanske kapitulacije, pak, V. Desnica je postao "pravni referent" dvije četničke brigade (Zadarske brigade i Brigade "Stojana Jankovića") a po dokumentu o imenovanju moglo bi se reći da je postao "vojni tužitelj" tih postrojbi.¹³⁴ Tek u kolovozu 1944. godine "prešao" je na ustaničku-partizansku stranu, a više je no znakovito da je tu uživao zaštitu Dušana Brkića, jednoga od trojice onih istih Srba vođa ustanka i kasnijih ministara Vlade NRH uklonjenih i zbog srpskoga nacionalizma, o kojima je ovdje već bilo riječi.

Spojeni narativi o "srpskim žrtvama" i "antifašističkoj borbi" imali su ključnu važnost u poratnom dobu obzirom na to da se kroz njih, podjelom na "fašiste" i "antifašiste", i u poratnim vremenima definiralo protivnike političkoga režima. Kako to zaključuje C. Lilly, komunistička je "retorika nemilosrdno napadala sve one koji su se protivili političkom programu kao 'fašiste', 'kolaboratore' i ostale 'antinarodne elemente'",¹³⁵ pa je to ostao obrazac političkoga diskursa i nakon formalne propasti partijske države. No, unatoč njihovoj ključnoj važnosti u konstrukciji poratne stvarnosti, spojeni su narativi, ili barem njihovi dijelovi, cijelo vrijeme komunističke vlasti bili predmet prijepora te (ponekad i vrlo žučnoga) društvenog pregovaranja same komunističke elite u sklopu nadmetanja za pozicije, bilo u njihovu zatvorenu krugu bilo na javnoj sceni. Prijepori su se pojavili još tijekom rata, pa se nemogućnost isticanja "zločina ustaša izvršenih nad srpskim narodom" navodi kao jedan od razloga masovnoga prelaska

132 Pisana izjava samoga Vladane Desnice citirana je prema N. BARIĆ, "Vladan Desnica...", str. 15-16.

133 Vidi opširnu argumentaciju za ovakav zaključak u: *Isto*, str. 31 i d.

134 Zapovijed od 25. lipnja 1944. o imenovanju V. Desnice za "pravnog referenta" u dvjema četničkim brigadama (izdao ju je "komandant II. Dalmatinskog četničkog korpusa") donosi N. BARIĆ, "Vladan Desnica...", str. 54.

135 C. LILLY, *Persuasion...*, str. 87.

srpskih partizana iz šire okolice Slunja na njemačku stranu u travnju i svibnju 1944. Čemu je to isticanje služilo može se nazrijeti iz objašnjenja što ga je za stanje odnosa između dvaju partijskih tijela, "Agitpropa" (to je akronim za djelatnosti "agitacije i propagande") i "Propodjela" ("Odjela za propagandu"), dao Okružni komitet KPH za Karlovac u ožujku 1944. Objašnjenje je polazilo od toga da su ta dva tijela imala različite nacionalne sastave - u "Agitpropu" su bili samo Hrvati, a u "Propodjelu" samo Srbi; po organizacijskoj shemi "Agitprop" je bio nadređen "Propodjelu", ali pri takvu sastavu tih tijela, veli se dalje u objašnjenju, "Agitprop nije imao autoriteta niti je mogao rukovoditi Propodjelom".¹³⁶ Drugim riječima, Hrvati nisu mogli imati autoritet niti su mogli rukovoditi Srbima, a nisu to mogli zbog "ustaških zločina izvršenih nad srpskim narodom" (naravno u razmjerima definiranim onakvim intervencijama kakva je bila "dopisivanje nule" na broj žrtava u *Spomenici slunjskoga župnika I. Nikšića*).

U kasnijim su se vremenima, primjerice u situacijama definiranja nutarnjih neprijatelja i nastojanja da se njihova krivnja dokaže na ovaj ili onaj način (to se nazivalo "diferencijacija"), također potezali argumenti iz prošlosti. Ovdje je već rečeno kako se među samim komunistima "Čanicu" Opačića nazivalo "četnikom", a "Zapisnik sjednice biroa CK KP Hrvatske" od 26., 27. i 29. kolovoza 1950., gdje se raspravljalo o slučaju Rade Žigića i kojega je objavio Č. Višnjić, daje nazrijeti kako su izgledale te rasprave o prošlosti. Dajući svoje objašnjenje zašto pristaje uz R. Žigića, Dušan Brkić je između ostaloga kao argumente za svoja stajališta spomenuo kako se general Ivan Gošnjak s podcjenjivanjem odnosio spram onih učesnika rata i revolucije koje su "ustaše natjerale u partizane". Isto je tako Brkić tvrdio kako je Ivan "Stevo" Krajačić, tadašnji ministar unutarnjih poslova u Vladi NR Hrvatske, za žrtve ustaškoga zločina počinjena u Glini 1941. tvrdio "da su Srbi izazivali ustaše, koji su ih pobili".¹³⁷ Koliko je i kakvih neslužbenih verzija pojedinih događaja, pa i samih narativa bilo teško je utvrditi, ali svakako valja naglasiti i da su prijepori o broju žrtava Jasenovca izbili upravo između komunista, hrvatskih i srpskih. I na javnoj su se sceni nerijetko otvarali ozbiljni prijepori i sukobi glede "točnosti" tvrdnji pojedinih autora, bilo da riječ o memoarskim ili

136 Odnose dva odjela pri Okružnom komitetu KPH za Karlovac na temelju izvješća samoga komiteta prikazuje Đ. ZATEZALO, *Četvrta konferencija...*, str. 51, a odmah zatim opširno prikazuje i slučaj masovnoga prijelaza srpskih partizana na njemačku stranu (str. 52-60).

137 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje...*, str. 335-336.

"znanstvenim" djelima. Naravno, riječ je o "sjećanjima" onih pripadnika komunističke nomenklature koji su imali tu povlasticu da im nikakva uredništva ne redigiraju djela, odnosno onih povjesničara koji su se, ali uvijek u skladu s političkim prilikama (što je vrijeme više odmicalo, to su jasniji bili sukobi unutar same nomenklature), odlučivali dovesti u pitanje barem sitne dijelove službene *doxae*.

Pravu je pomutnju tako 1971. godine izazvao Svetozar Vukmanović Tempo sa svojim memoarima, o kojima se u Bosni i Hercegovini razvila vrlo široka rasprava, dijelom povezana i s historiografskim prijemima o tijeku "ustanka" u istočnoj Bosni 1941./1942. godine, ali i s pitanjem udjela hrvatskoga i muslimanskog pučanstva u ustanku.¹³⁸ U takvu kontekstu ne iznenađuje što su se još u prvoj polovici 80-ih godina prošloga stoljeća i "ugledni" profesionalni povjesničari javno i otvoreno zalagali za intervenciju "Partije" u domeni historiografije kako bi se održale službeno ustanovljene "istine" na kojima je počivalo "pravo" na vlast. Dostatno je ovdje za primjer uzeti Dragu Roksandića, još dugo nakon toga profesionalno i društveno vrlo aktivna profesora Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je na jednom od "savjetovanja" što ih je organizirala upravo "Partija", 1983. godine izgovorio i sljedeće riječi: "(U) suvremenim socijalističkim samoupravnim uvjetima razvoj historiografije je u općem društvenom interesu, te nije nimalo svejedno da li će se, na primjeren način, razvoj jugoslavenske historiografije podržavati ili neće. U tome je osobito velika odgovornost Saveza komunista Jugoslavije... SKJ nedvosmisleno mora odbaciti svoju marginalizaciju u raspravama o daljem razvoju jugoslavenske historiografije, koja se pokušava opravdati načelima znanstvene objektivnosti... Prije godinu i pol dana - oprostite mi na maloj neskromnosti - jedini sam izričito predložio na skupu o društvenim znanostima u Kumrovcu, u organizaciji Centra za društvena istraživanja Predsjedništva CK SKJ partijsku raspravu o historiografiji, ako nam je stalo da izađemo iz nekih zatvorenih krugova koji nas nesumnjivo teško opterećuju".¹³⁹

138 Raspravu oko memoara i s time povezanu raspravu o tijeku ustanka u sklopu širega društvenog okruženja prikazuje ukratko HUSNIJA KAMBEROVIĆ, "Bura oko 1941. - Na marginama jedne polemike", u: H. KAMBEROVIĆ (ur.), *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Sarajevo, 2012.

139 DRAGO ROKSANDIĆ, "Marksistička historiografija i tradicionalistička svijest", u: *Historija i suvremenost: Idejne kontroverzje*, Zagreb, 1984., str. 63, 65. Gotovo četrdeset godina kasnije, sad već kao *professor emeritus* Sveučilišta u Zagrebu, Drago Roksandić napisao je i objavio raspravu koja kao da do-

Uzimajući u obzir ove rascjepke u interpretaciji prošlosti, koji su zrcalili borbe za pozicije moći a u javnoj su se komunikaciji pokrivali plaštem političkog autoriteta, može se cijeli sustav proizvodnje i recepcije prihvatljive slike prošlosti, potrebne za održanje vlasti stečene u Drugom svjetskom ratu, nazvati "organiziranom hipokrizijom". Element hipokrizije tu bi bio prihvaćanje slike za koju su i sami njezini tvorci znali da ne odgovara stvarnome stanju, dok je element organiziranosti postojanje razvijena sustava "aktivizma sjećanja" (kao golemoga profesionalnog i poluprofesionalnog aparata) koji je proizvodio, održavao i reproducirao takve slike prošlosti kako u pučkom tako i u akademskom obliku.¹⁴⁰ Sve to, pak, pojednostavljeno znači da gotovo cijela historiografska produkcija o ratu, "revoluciji i anti-fašističkoj bori", nastala u Jugoslaviji do 1990. godine, u mjeri u kojoj počiva na ovakvima i sličnim "izjavama" i "sjećanjima", ili selektivnoj uporabi sačuvanih dokumenata, sa stvarnošću ima točno toliko veze koliko i epska poezija s događajima o kojima se u tim djelima

lazi iz vremena najvećega procvata mitološke literature "uspomena", 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća. DRAGO ROKSANDIĆ, "Spatial and Temporal Logics of Violence: The Independent State of Croatia in the Districts of Gline and Vrginmost (April 1941 - January 1942)", u: XAVIER BOUGAREL - HANNES GRANITS - Marija Vulesica (ur.), *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, Abingdon, 2020., str. 106-140. Njegov je tekst utemeljen gotovo isključivo na literaturi "sjećanja", koja se tu bez imalo provjere tretiraju kao prvorazredno povijesno vrelo koje predstavlja čvrstu podlogu apodiktičnoj naraciji s nizom moralnih poučaka čije bi daljnje raščlambe odvele do neslučenih zaključaka. Na razini historiografske izvedbe tekst u pojedinim trenucima dobiva dimenziju bizarnoga, kao primjerice na onome mjestu (str. 124) gdje autor prenosi uspomene na sahranu iz 1941. zabilježene dvadeset i pet godina kasnije, s precizno navedenim riječima izgovorenim iznad groba, kao vjeran opis događaja (kao da bilo tko doista može dvadeset i pet godina kasnije točno reproducirati riječi izgovorene u toj prigodi). I dok se Roksandićev pristup, s pozivom na "marksističku historiografiju" za koju se zalagao, još uvijek može razumjeti kao dug formativnome dobu razvoja jednoga historičara, ostaje posve nejasno kako urednici knjige, sa svim svojim znanstvenim iskustvom i referencama, nisu mogli vidjeti da je tekst bilo moguće objaviti samo s naslovom tipa "Kako se Srbi iz Gline i Vrginmosta sjećaju prve godine rata", jer se zapravo radi samo o tomu.

- 140 Pojmom "organizirana hipokrizija" Stephen Krasner, od koga je i posuđen, opisuje sustav međunarodnih odnosa koji počiva na ideji "suvereniteta" u situaciji u kojoj teorijska elaboracija te ideje ne odgovara stvarnim oblicima uređenja odnosa između država. Krasner dakle dokazuje da se, unatoč razlikama između teorijske elaboracije i stvarnosti odnosa, svi ponašaju kao da je "suverenitet" ono što tvrde teorijska djela - usp. STEPHEN KRASNER, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton, 1999.

govori.¹⁴¹ U tome svjetlu autore kakvi su Đ. Zatezalo, S. Goldstein ili I. Stričić, o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama, valja promatrati kao suvremene ekvivalente nekadašnjim "guslarima", pjevačima narodnih pjesama, koji su naslijeđene obrasce pripovijedanja o "važnim" događajima konstantno nadograđivali i reinterpreterali. S druge strane, profesionalne akademske povjesničare kakvi su bili ovdje primjerice spomenuti Ivan Jelić i cijele generacije društveno i profesionalno oblikovane od 1945. nadalje valja smatrati nastavljajima Herodotova posla "čuvara pamćenja", o kojima je bilo riječi na početku ovoga teksta. Ovdje sam pak pokušao pokazati kako bi se pristup zbivanjima iz Drugoga svjetskog rata i poraća *mogao historizirati*, i kamo takav postupak vodi, no njegov se preduvjet nalazi u promjeni naslijeđenih društvenih odnosa moći i infrastrukture na kojoj oni počivaju.

Na prvi pogled apsurdan, cijeli je pothvat utuvljivanja jedne i nedodirljive verzije prošlosti ipak dao stanovite rezultate. Samo za ilustraciju razmjera koje je taj pothvat imao valja napomenuti kako je u prvih dvadeset godina nakon završetka rata objavljeno "više od 30.000 monografija, zbornika i članaka o 'NOB-u i socijalističkoj revoluciji'",¹⁴² koji su svi na isti način govorili o ratu, a da o izgradnji fizičkih spomenika kao "mjesta sjećanja", i razvoju posebne liturgije političke religije vezane uz te spomenike i ne govorimo. Nitko više ne može ustanoviti je li većina podanika socijalističke vlasti doista povjerovala u cjelovitu bajku koja je producirana kao slika nedavne prošlosti, no ključni su elementi te konstrukcije prošlosti (počevši od podjele na "fašiste" i "antifašiste" kao osnovice podjela na načelu "mi ili oni") praktično postali *doxa* socijalističkoga sustava i jednostavno su preneseni i u postkomunističko doba. K tomu, postavši dio "pobjedničkih snaga" iz Drugoga svjetskog rata, socijalističke su vlasti svoju verziju bliske prošlosti uspješno plasirale i izvan Jugoslavije, što se jasno vidjelo tijekom ratova za nasljeđe Jugoslavije u prvoj polovici

141 Iako već poprilično staro, djelo Alberta Lorda (ALBERT B. LORD, *The Singer of Tales*, Cambridge (MA) - London, 1960.) ostaje *standard work* za razumijevanje oblikovanja i reprodukcije epske poezije, a njegove rezultate upravo glede usmenoga "pripovijedanja pripovijesti" samo nadograđuje ELIZABETH TONKIN, *Narrating our past. The social construction of oral history*, Cambridge, 1995.

142 H. SUNDHAUSSEN, "Feniks...", str. 248, s uputom na daljnja relevantna vrela za taj podatak.

90-ih godina prošloga stoljeća (mit o ratobornim Srbima koji nikad ne odustaju od borbe).

Apsurdne razmjere te bajke, ali i način kako se ona uglavljuje čak i u ozbiljna istraživanja, pokazuje relativno svježi primjer Marie-Janine Calic, koja u svojoj povijesti Jugoslavije u 20. stoljeću između ostalog bez ikakvih ograda i rezervi prihvaća navode partizanskoga generala Peka Dapčevića prema kojima je prigodom borbi za osvajanje Beograda poginulo 3.000 partizana i čak 15.000 Nijemaca.¹⁴³ Treba li uopće pripomenuti kako su partizani u toj situaciji napadali, i to ne kao glavna snaga nego kao pomoć postrojbama "Crvene armije", a Nijemci se branili u dobro utvrđenu gradu. U takvoj situaciji realni je odnos poginulih mogao i morao biti posve drugačiji: svakako je najviše poginulih moralo biti iz redova "Crvene armije", o kojima u tekstu Marie-Janine Calic nema ni riječi;¹⁴⁴ broj poginulih partizana mogao bi odgovarati stvarnome stanju, pri čemu to jasno govori o njihovoj sekundarnoj ulozi u vojnoj operaciji; konačno, kategorija "poginuli Nemci" iz teksta najvjerojatnije podrazumijeva i one zarobljene njemačke vojnike koje su "oslobodilačke snage" jednostavno likvidirale po zarobljavanju. No - što je stvarnost u odnosu na izjavu generala "pobjedničke vojske"!

Pa ipak, uza sav trud uložen u postupak utuvljivanja jedine i nedodirljive slike prošlosti i ideološku kontrolu, koja je između ostalog osigurala umrtvljivanje akademske historiografije, partijska država nikad nije uspjela posve dokinuti disonantne glasove, koji su najjači odjek imali u privatnoj sferi i alternativnim narativima kolektivnoga pamćenja/memorije širenim u vrlo uskim krugovima poglavito usmenom predajom,¹⁴⁵ također u aksiomatskoj formi. Kada se Jugo-

143 MARI-ŽANIN ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (izv. MARIE-JANINE CALIC, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, 2010.), Beograd, 2013., str. 213.

144 Prvi spomenik podignut borcima poginulim u bitci za Beograd bio je onaj "sovjetskim vojnicima", a ne partizanima, dok je u ceremonijalu kolektivne sahrane tih vojnika jednu od najvažnijih uloga igrao (ovdje ne bez ironije) upravo Peko Dapčević (isti onaj na kojega se Marie-Janine Calic poziva). Vidi: OLGA MANOJLOVIĆ-PINTAR, "Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugog svjetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta", u: IGOR GRAOVAC (prir.), *Dijalog povjesničara/istoričara*, 10/1, Zagreb, 2008., str. 290-292.

145 Alternativni narativi su nalazili put do (sačuvane) službene dokumentacije samo u slučajevima kada su bili javno obilježeni kao "devijacija" te su na njih reagirali bilo "aktivisti pamćenja" bilo partijska država preko svojih organa

slavija raspala a sustav ideološke kontrole urušio ti alternativni narativi su iznenada dobili pravo građanstva te su ih, u strahu od odmazde, stali podržavati pa i sami širiti čak i nositelji staroga sustava. Takvi kakvi su bili ti narativi su zapravo oprječni onim dotad vladajućim, ali samo na razini vrijednosnih sudova o činjenicama i akterima iz bliske prošlosti - ili, kako je to duhovito artikulirao Holm Sundhausen razmatrajući stanje na području cijele nekadašnje Jugoslavije, "(i) z crnoga je postalo bijelo, iz bijeloga crno".¹⁴⁶ U tim "novim" (a zapravo dotad prigušenim) narativima (u hrvatskim okvirima) partizani su postali razbojnici, a ustaše borci za hrvatsku državu; Jasenovac je "radni logor" s određenom razinom komfora, Srbi su samo ugnjetači a Hrvati samo žrtve, itd. itd. S normalizacijom stanja nakon završetka rata 1995. godine i konsolidacije društvenoga položaja stare/nove društvene elite, ostale su u prostoru javnoga govora dvije suprotstavljene verzije pamćenja/memorije najnovije, ali i one starije prošlosti. Dva suprotstavljena narativa obilježavaju: nedovršena prošlost, autistična organizacijska vizija spoznaja i stajališta, aksiomska narav tih spoznaja i stajališta te nedostatak argumentirana dijaloga.

No, ove su dvije verzije prošlosti realno vezane pupčanom vrpcom i praktično žive i hrane se jedna drugom. Mehanizam je vrlo jednostavno objasnio poznati povjesničar Dan Diner analizirajući logiku "antifašizma" koji je predstavljao ideološku osnovicu postojanja i funkcioniranja Demokratske Republike Njemačke (DDR-a, ili kolokvijalno "istočne Njemačke") kroz cijelo vrijeme njezina postojanja, a objašnjenje se pokazuje vrlo poticajnim i u razmatranjima "antifašizma" koji i danas vlada prostorom javnoga govora u Republici Hrvatskoj. Intelektualno i filozofski Diner "antifašizam" socijalističkih režima uglavljuje u tradiciju marksističko-lenjinističke lijeve misli kroz jednostavnu misaonu shemu obilježenu dvama ključnim elementima: beskrajna vjernost SSSR-u zbog njegove pobjede nad nacistima, i zamisao da se fašizam rađa tamo gdje se pojavljuju "imperijalizam", "militarizam" i "revanšizam" (a te se elemente pronalazi odreda u svim liberalnim demokratskim društvima "Zapada").¹⁴⁷ U svezi s

represije. Slučajeve reakcije "aktivista pamćenja" do početka 60-ih godina 20. stoljeća sabrao je i raščlanio M. BERGHOLC, "Među rodoljubima...", čime je otvorio novo područje istraživanja, koje je, nažalost, još uvijek neeksploatirano pa je nemoguće utvrditi njihovu stvarnu raširenost.

146 H. SUNDHAUSEN, "Feniks...", str. 257.

147 DAN DINER, "On the Ideology of Antifascism", u: *New German Critique*, 67 - 1996., str. 127.

time Diner upozorava i na slijepu mrlju "antifašizma" koji nikad ne priznaje zločine svoje strane, poglavito one iz doba Staljinove vladavine, objašnjavajući to strahom da bi takvo priznanje moglo "opravdati" suprotnu stranu te to povezuje s njemačkim iskustvom: u doba weimarske republike fašizam i boljševizam su stajali jedan naspram drugoga u stanju građanskoga rata; potom je uslijedila dominacija nacista (od 1933. do 1945. godine) i konačno dugotrajna vlast boljševika (od 1945. do 1989. godine), pa se u dvije njemačke države razvio diskurs međusobnoga optuživanja za kontinuitet s nacizmom.¹⁴⁸ U takvim okolnostima "antifašizam" je u DDR-u postao službena "državna doktrina" i, uz obećanje ostvarenja komunističke utopije, zapravo jedini *raison d'être* države, koja zbog toga nije mogla, poput drugih socijalističkih ali i nacionalnih država (Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunjske) preživjeti propast komunističkoga sustava.¹⁴⁹

Kako bi se u cijelosti razumjela Dinerova poanta o nacionalizmu i nacionalnoj državi valja ovdje citirati riječi američke sociologinje/povjesničarke Liah Greenfeld koja o nacionalizmu iznosi ovakvo stajalište: "Nacionalizam je ukratko moderna kultura. To je simbolički nacrt realnosti moderniteta, način na koji vidimo, pa susljedno tomu i konstruiramo svijet oko nas, specifično moderna svijest... (N)acionalizam je u temelju sekularna i humanistička svijest oslonjena na načela narodnog suvereniteta i egalitarizma. Ove su tri značajke nazočne u svakom posebnom slučaju manifestacije nacionalizma. Moderna je kultura suštinski, govoreći uopćeno, nacionalistička u smislu da se u njezinoj jezgri nalazi nacionalistički svjetonazor i da

148 D. DINER, "On the Ideology...", str. 126-127. Ovome svakako valja dodati da ni u današnjoj Rusiji stanje glede priznavanja zločina komunističkih vlasti nije drugačije, pa se ovdje može citirati riječi Mihaila Riklina koji ovako ocrtava odnos spram žrtava staljinističkoga terora: "Potočić znanstvene literature o staljinističkom razdoblju sahnje i gubi se u moru mistifikacija autora koji svakojako opravdavaju Staljina, dokazujući da nikakvih zločina nije bilo, da je broj žrtava preveličan, a da su kažnjeni bili zaista krivi". МИХАИЛ РИКЛИН, *Komunizam kao religija: Intelektualci i Oktobarska revolucija* (izv. *Komunismus als Religion*, 2008.; no, izgleda, da je izvorno djelo bilo napisano na ruskome, pod naslovom *Коммунизм как религия: Интеллектуальи и Октябрьская революция*, ali u knjizi nema podataka o ruskome izdanju, što također puno govori o stanju duhova današnje Rusije), Zagreb, 2010., str. 199. Zamijeni li se u Riklinovoj rečenici ime Staljin s imenom Tito dobiva se glede odnosa spram zločina nove vlasti nakon 1944. godine precizni opis stanja u današnjoj Hrvatskoj!

149 D. DINER, "On the Ideology...", str. 128.

ona taj svjetonazor projicira u svaku sferu kulturne/društvene aktivnosti".¹⁵⁰ Nacionalizam je, dakle, ono što je omogućilo perpetuiranje država nakon propasti komunističkoga sustava, odnosno razlog zašto je DDR morao nestati s političkoga zemljoviđa!

Iskustvo Hrvatske (u Jugoslaviji) nije naravno isto kao ono njemačko, no nekoliko stvari iz Dinerove raščlambe zavrjeđuje pozornost - i u (socijalističkoj) Jugoslaviji "antifašizam" je, uz neostvarivo obećanje utopije "socijalne pravde", postao jedini *raison d'être* države. Taj je "antifašizam" počivao na iskustvu četverogodišnjega režima s fašističkim ambicijama u NDH, a to je onda dovelo do toga da se svaki zahtjev za većom ili pak punom političkom samostalnošću Hrvatske tumačio kao povratak na *režim* koji je vladao u NDH.¹⁵¹ I u Jugoslavi-

150 LIAH GREENFELD, "Nationalism and the Mind", u: *Nations and Nationalism* 11(3), 2005., str. 326-327.

151 Refleks "antifašista" koji u svakoj ideji osamostaljenja Hrvatske vide NDH ponajbolje se može razabrati iz onoga što o objavljivanju memoara Edmunda Glaise von Horstenaua otkriva Tvrtko Jakovina u pogovoru hrvatskoga izdanja (prezasićenost historiografskoga diskursa dijela hrvatske produkcije suvremenim političkim rezonancama jasno se može razabrati i iz toga pogovora ako se on usporedi s uvodnom studijom Petera Brouceka, priređenom za njemačko izdanje tih memoara. Dok je Broucekov tekst usmjeren na rasvjetljavanje konteksta u kojem je djelovao Glaise von Horstenau i u kojem je tekst nastao, dotle je tekst T. Jakovine sav fokusiran na političke reperkusije memoara na današnje hrvatsko društvo, sagledano dakako iz autorova specifičnog "antifašističkog" očišta; "znanstvenu" ozbiljnost T. Jakovine, pak, savršeno jasno ocrtava činjenica da on u bilješkama, koje inače daju informaciju o *provjerljivim* vrelima za pojedine tvrdnje, ima i ovakve izričaje: "Razgovor s Verom Velebit, 19. svibnja, 21. lipnja 2013., Zagreb"; "Telefonski razgovor s Jankom Vraniczanyem Dobrinovićem, 29. kolovoza 2013., Bruxelles" - TVRTKO JAKOVINA, "Njemački general u Zagrebu: rukopis i život", u: GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi...*, str. 637, bilj. 2 i 3). On u svome tekstu polazi od toga da je važnost memoara njemačkoga generala u prvome redu to što oni predstavljaju "razornu kritiku ustaške NDH", pa su tako u hrvatskome prijevodu 1990. godine i trebali poslužiti da bi se "djelovalo na rastući neoustaški sentiment u Hrvatskoj" (što je u slici svijeta T. Jakovine i njegovih političkih istomišljenika "neoustaški sentiment" postaje jasno prisjetimo li se činjenice da su komunisti, kao najdosljedniji "antifašisti", "Hrvatsku demokratsku zajednicu", stranku koja će pobijediti na izborima 1990. i pokrenuti proces osamostaljenja Republike Hrvatske, nazivali "strankom opasnih namjera"). Dakle, za akademskoga povjesničara T. Jakovinu primarna važnost memoara nije u tomu što pomažu kontekstualizirati druge vrsti vrela, prije svega službene dokumente, te na taj način omogućuju *historizirati* prošlost, nego u mogućnosti njihove političke uporabe. U tome smislu on i završava svoj kratki tekst: "Glaise von Horstenau, sadržaj ali i sudbina njegova ruko-

ji/Hrvatskoj "antifašisti" nikad nisu priznavali vlastite zločine, očito iz istih razloga kao i u njemačkome slučaju, a to znači iz straha kako bi tim priznanjem mogli na neki način "opravdati" suprotnu stranu (što se inače i danas čini u suprotnome pravcu - zločini komunističke vlasti iz poratnoga razdoblja redovito se, barem u Hrvatskoj, pravdaju ustaškim zločinima); ni Jugoslavija nije mogla (dakako zbog sklopa različitih razloga) preživjeti propast komunizma, a kada se to dogodilo ovdašnji su "antifašisti" ostali poput "riba na suhom"! Oni ni danas ne mogu priznati zločine iz razdoblja uspostave komunističkoga režima (koji su odnijeli između 10% i 20% ukupnih žrtava Drugoga svjetskog rata u nekadašnjoj Jugoslaviji¹⁵²) opravdavajućih ih floskulama o "osveti", "kažnjavanju krivaca" i sličnim nesuvislim opravdanjima. Izvanredan primjer kako to u stvarnosti izgleda pru-

pisa i prijevoda pokazuju što je prošlost i kako se rekonstruirati, kako se *upotrebljava u dnevnoj politici i sukobima*". T. JAKOVINA, "Njemački general...", str. 656.

- 152 U obrazloženju ove tvrdnje valja svakako poći od spoznaja do kojih su došli Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić - ova dva autora svakako predstavljaju najpoznatija imena među onima koji su se bavili ljudskim žrtvama Drugoga svjetskog rata u nekadašnjoj Jugoslaviji. Njihove rezultate uspoređuju s "bajkama" naslijeđenim iz doba socijalizma i na određeni način vrjednuju: J. TOMASEVICH, *War...*, str. 718-750, te VLADIMIR GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43(3), Zagreb, 2011. Prema tim spoznajama, dakle, stvarne se ljudske gubitke Drugoga svjetskog rata u ondašnjoj Jugoslaviji prilično precizno i vrlo uvjerljivo može procijeniti na ukupno 1.025.000 ljudi (što je otprilike broj do kojega dolaze svi koji su se iole ozbiljnije bavili ovim pitanjem). I dok oko toga teško može biti prijepora, broj žrtava komunističkoga terora, ili odmazde "kojoj je cilj bio kazniti zločin" ali i osigurati i učvrstiti novu vlast, predstavlja već puno složeniji problem. Kao i sa žrtvama okupatorskih i kvislinških snaga, i ovdje sačuvana vrela ne omogućuju preciznost pa se mogu praviti samo približne procjene, što se posljednjih desetljeća počelo intenzivnije raditi (pri tomu ideološka uvjerenja autora nerijetko utječu i na njihove prosudbe te procjene počinju sličiti na licitaciju brojevima). Usp. VLADIMIR GEIGER - SUZANA LEČEK, "Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata", u *Časopis za suvremenu povijest* 50(1), Zagreb, 2018., str. 18-21. U takvim se okolnostima, zanemare li se fantastične Rummelove tvrdnje bez ikakva uporišta u relevantnim vrelima (no još uvijek prilično popularne u svijetu), procjene kreću od 40.000 do 350.000 žrtava terora ili odmazde novoga, partizanskog režima. Zanemare li se one očigledno nerealne procjene od 40.000, 60.000 ili 350.000, ostaju one racionalnije i uvjerljivije, koje se kreću između 100.000 i 180.000 žrtava te otuda dolazi i gornja tvrdnja.

ža Čedomir Višnjić, na čije sam se djelo ovdje više puta pozivao. Govoreći o zločinima ustaške vlasti, Višnjić koristi pojmove kakvi su "bestijalni zločini", u "zločinu prekaljena momčad", "zločinački teroristički pogon", "zločinačka vlast" te zaključuje kako je "hrvatsko ime za dugo ostalo obojeno i opterećeno krvlju žrtava".¹⁵³ S druge strane, međutim, sudeći po njegovu djelu četnici nisu počinili tijekom rata nijedan zločin, a ubili su tek jednoga (valjda srpskog, prema smislu teksta) stanovnika sela Zalužnica u okolici Otočca.¹⁵⁴ Partizanske snage su se nasuprot tomu bavile "politikom prema (hrvatskom - op. M. A.) stanovništvu" krajeva koje su osvajale te su u tome smislu poduzimale "čišćenje ostataka fašizma" i "preliminarne čistke", pri čemu su se događale "nevolje" kakva je bila "hotimično" ubojstvo "12 nedužnih osoba, većinom žena i djece" u Gospiću, neposredno nakon zauzeća grada.¹⁵⁵ Ako je hotimično ubojstvo 12 nevinih ljudi tek "nevolja", onda nije ni čudo što je za Višnjića posve normalno i to što su te partizanske snage nekažnjeno pljačkale hrvatsko pučanstvo u osvojenim krajevima, jer kako on kaže "(u) situaciji u kojoj je dobar dio opljačkanih *trebao ostati bez prava glasa*, zaista je bilo politički neoportuno goniti pljačkaše, dojučerašnje žrtve".¹⁵⁶ Srpske žrtve i "žrtve" (riječ je o stotinama tisuća "žrtava" koje dočaravaju brojevi o 700.000 mrtvih u Jasenovcu) prema Višnjićevu pisanju stvorile su od Slavonije "veliku nezaštićenu ranu, stvorenu ustaškim zločinima, nezaliječenu 1945.",¹⁵⁷ no tisuće poubijanih Hrvata o kojima sâm govori na stranicama svoje knjige (riječ je tek o ilustrativnim primjerima, a ne sustavnu prikazu) ne mogu ni slučajno biti bilo kakva "rana", a pogotovu ne "nezaliječena"! Pljačka, masovne egzekucije i teror "osloboditelja" (koji su čak i prvoga čovjeka KPH, Vladimira Bakarića, natjerali na to da već u lipnju situaciju opiše riječima "da se 'u Zagrebu vrše zulumi'" i u tome kontekstu onda spomene i šovinizam, a njegova patrona, J. B. Tita, da potkraj 1945. zagrmi kako se zbog nekontroliranoga nasilja i terora nitko "više ne boji smrtne kazne"¹⁵⁸) tek u jednoj rečenici kod Č. Višnjića dobivaju značenje zlo-

153 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 21, 24-25.

154 Jedina žrtva četničkih snaga spominje se kao broj u tablici na str. 25 Višnjićeve knjige.

155 *Isto*, str. 31.

156 *Isto*, str. 32 (naglasio M. A.).

157 *Isto*, str. 36.

158 Za Bakarićevu kvalifikaciju vidi: Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 34, kao i Z. RADELIC, "Ozna/Udba", str. 108; izjavu J. B. Tita, zabilježenu od M.

čina. No i ta je (jedina takva) kvalifikacija izrečena u tako nejasnoj formulaciji da ju valja u cijelosti prenijeti. Pojašnjavajući posljedice plimnoga vala nasilja i terora tijekom 1945. on veli: "Dobar dio ovih ljudi, potučenih bez suda, u svakom slučaju bez pravog suda, bio je *objektivno kriv* po zakonima tog vremena, a specijalno onima koji su se primjenjivali u centralnom i istočnom dijelu Evrope. Mnogi, ali ne svi. Njihova likvidacija *predstavljala* je zločin koji će postati teško opterećenje za hrvatsko-srpske odnose".¹⁵⁹ S ovakvim odnosom, koji podrazumijeva spoznaju o "objektivnoj krivnji" po nekim nedokučivim "zakonima toga vremena" (treba li nadodati - i Holokaust je imao utemeljenje "po zakonima toga vremena"), iako ona nikad i nigdje nije utvrđena u barem približno racionalnoj proceduri, pri čemu se ne može znati što je to "dobar dio" ili "mnogi" (20%, 50% ili 80%), *zločin* je tek uvjetna kategorija, i to samo zato što "opterećuje hrvatsko-srpske odnose". Drugim riječima, još 2003. godine za Čedomira Višnjića je ubijanje Srba "bestijalni zločin", a ubijanje Hrvata "nevolja". Ovakvi jezični iskazi jasno definiraju specifičnu sliku svijeta s ulogom interkomunalnoga nasilja u njoj, pa je svakako velika sreća što autor tih izričaja (barem zasad) ne raspolaže resursima države u domeni monopola nasilja. U svakome slučaju za Č. Višnjića, kao i za sve one koji slično razmišljaju, govore i pišu, Drugi svjetski rat i s njim neraskidivo vezano vrijeme poraća još uvijek je "nezavršena prošlost" koju se ne može *historizirati*, a u takvoj situaciji čak i akademski povjesničari još uvijek nastupaju više kao "čuvari/aktivisti sjećanja" a ne kao znanstvenici koji istražuju tragove te već stvarno odavno nestale prošlosti.

U traženju odgovora na pitanje zašto je tomu tako valja u prvome redu poći od jasno vidljive činjenice da se akademska historiografija još nije oporavila od ideološke zloporabe koja je trajala 45 godina. Jedan od glavnih razloga takvu stanju krije se u tomu što je dobar dio profesionalnih povjesničara, i to poglavito onih koji se kroz kanale javne komunikacije promoviraju kao ugledni pripadnici akademske zajednice sa znanstvenim autoritetom, umrežen u političke i parapoličke interesne društvene mreže (koje nerijetko perzistiraju još od vremena socijalističke Jugoslavije) te su iz te pozicije angažirani u ostvarenju određenih političkih projekata (koji se u prostoru javnoga

Dilasa, prenose M-Ž. ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije...*, str. 215, te Z. RADELIĆ, "Ozna/Udba", str. 100.

159 Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko proljeće...*, str. 37 (naglasio M. A.).

govora nastoje predstaviti bilo kao "lijevi" bilo kao "desni", "integrativni" ili "nacionalni"). Nije upravo ovdje naodmet pripomenuti kako je Č. Višnjić godinama bio pomoćnik ministra kulture u Vladi RH, pa upravo odatle eventualno krenuti u istraživanje interesnih mreža koje uključuju i mnoge akademske povjesničare. To pokazuje da velik broj pripadnika zajednice profesionalnih povjesničara (a riječ je o nekoliko stotina ljudi) kao i razučena institucionalna struktura nisu sami po sebi, čak i uz dolazak novih generacija koje se postupno oslobađaju stega ideologizirane svijesti (riječ je poglavito o autorima čiji su radovi ovdje citirani), dostatni za punu emancipaciju i oblikovanje autonomnoga polja koje bi onda moglo služiti kao neophodni korektiv i neke vrsti spojnice suprotstavljenih verzija kolektivnoga "pamćenja/memorije".

Građanska desnica 1984.- 1989. - prilog istraživanju tipologije unutarnjih neprijatelja socijalističke Jugoslavije*

DAVOR MARIJAN
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: dmarijan66@gmail.com

UDK: 329.15 (497.1)"1984/1989"
94(497.1)"1984/1989"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. svibnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Popisu unutarnjega neprijatelja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1984. godine dodana je kategorija građanske desnice pod kojom je komunistički režim podrazumijevao skupine i pojedince koji se u postjugoslavenskim interpretacijama tretiraju kao kritička inteligencija. Zbog njezina intelektualnoga sastava režim je građansku desnicu sredinom i u drugoj polovici 1980-ih godina smatrao svojim najopasnijim protivnikom. Takva je ocjena bila uobičajeno pretjerivanje sustava koji je osporavanju svojih dogmi pridavao osjetno veće značenje no što su to one doista bile. Na temelju dostupnih izvora, prvenstveno gradiva Saveza komunista i službi sigurnosti, u ovom se radu pokušava odgovoriti na pitanje što je građanska desnica i koliko je uopće bila utemeljena ta kategorija.

Ključne riječi: intelektualna povijest; Savez komunista Jugoslavije; socijalistička Jugoslavija; unutarnji neprijatelj; građanska desnica; nacionalizam.

* Rad je nastao u sklopu projekta *Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća - WarVic* (IP-2019-04-6673), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

The Civil Right 1984-1989 – Supplement to Researching the Typology of Internal Enemies of Socialist Yugoslavia

Original scientific article

Received: 5 May 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

A new category – the civil right – was added to the register of internal enemies of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, which the communist regime understood to be the groups and individuals who have been considered the critical intelligentsia in post-Yugoslav interpretations. The direct reason for its introduction was the assessment that the intellectual opposition and enemies across Yugoslavia were uniting to achieve a partnership position vis-a-vis the League of Communists. The assessment was unfounded, the intellectual opposition, irrespective of how we define it (dissidents, critical intelligentsia, and the like) had very little influence or strong association. It was limited to intellectual reviews and magazines whose circulation was small and whose humble influence could be measured in numbers as several hundred interested people.

The regime considered the civil right as its most dangerous opposition in the middle and second half of the 1980s due to its intellectual constitution. Such an assessment was the usual exaggeration of the system which had a habit of giving unacceptable phenomena a decidedly greater significance than was the case. The civil right should be approached as a phenomenon that can be the stimulus for research on intellectual history in the non-liberal society of the last few years of socialism. This new type of enemy greatly “benefited” nationalists, a significant number of whom were assigned into the civil right category, which subsequently meant milder treatment as accusations of nationalism were the severest qualification of the regime in the 1980s, particularly in Bosnia and Herzegovina and Croatia. Serbian and Slovene nationalism benefited the most from the new category. The greater part of the civil right from the mid 1980s was already holding posts, which were undoubtedly nationalist, as early as 1989.

Keywords: intellectual history; League of Communists of Yugoslavia; Socialist Yugoslavia; internal enemy; civil right; nationalism.

Mišljenje Karla Marxa da je "diktatura proletarijata" neizbježan ishod klasne borbe u prijelaznom razdoblju iz kapitalizma u socijalizam bilo je općeprihvaćeno i u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (dalje SFRJ ili Federacija).¹ Na temelju takva shvaćanja povijesti u Savezu komunista Jugoslavije (dalje SKJ ili Partija) tumačili su da je Jugoslavija klasno društvo u kojem je samoupravljanje bilo "dominirajuća ali ne još i jedina politička snaga ovog društva", jer ni u svijesti ljudi ni u materijalnoj moći "još nisu sastavljene sve karike koje samoupravljanje povezuju u nesalomljiv, jedinstven sistem". U takvu društvu priznavanje prava svima na ravnopravan dijalog otvaralo je "vrata kontrarevoluciji" i stvaranju odnosa u "kojem će sve političke snage i struje, pa i one poražene u narodnooslobodilačkoj borbi i poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji, biti ravnopravni politički partneri u političkom 'dijalogu' o daljnjoj sudbini ove, Titove zemlje".² Ovo su naglasci iz referata Milke Planinc, predsjednice Saveza komunista Hrvatske sa sjednice Centralnoga komiteta održane 4. studenoga 1981. Oni odražavaju pogled na stanje u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita kada su počeli prvi pokušaji izlaska na javnu scenu pojedinaca i skupina koji su po mjerilima SKJ smatrani opozicijom ili otvorenim neprijateljem. Politički sustav diktature proletarijata nije mogao funkcionirati bez neprijatelja i do svoga slova Partija ga je sustavno proizvodila upozoravajući svoje članstvo da je kontrarevolucija moguća i da im može uzeti sve što imaju, na isti način kako su po završetku Drugoga svjetskog rata oni to učinili onima koji su imali vlast i moć. Zbog takva poimanja stvarnosti druga je Jugoslavija imala elemente sustavna izvanrednog stanja na način koji to na drugim primjerima razmatra talijanski filozof Giorgio Agamben.³ Takav politički sustav, kako je to primijetio jedan srpski politolog u knjizi objavljenoj 1989. godine u sam sumrak samoupravnoga socijalizma, imao je

-
- 1 *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., str. 117-119; "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", u: *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974., IV/2; "Diktatura proletarijata", u: *Politička enciklopedija*, "Savremena administracija", Beograd, 1975., str. 158-160.
 - 2 MILKA PLANINC, "O aktualnim idejno-političkim problemima i zadacima SKH u sadašnjem razvoju društveno-ekonomskih odnosa", u: *Informativni pregled*, 4/1981., str. 7.
 - 3 GIORGIO AGAMBEN, *Izvanredno stanje. Homo sacer, II, 1*, Deltakont, Zagreb, 2008.

"naglašeno borbeni karakter, on je sredstvo održavanja vlasti, a ne okvir za postizanje dogovora i kompromisa. Izvorno konstituisan kao 'ratna mašina' s ciljem da onemogući nasilnu promenu novouspostavljene vlasti (kontrarevoluciju), politički sistem sadrži imanentnu podelu na 'nas' i 'njih'. Ustvari, sistem kao rukavica ruci odgovara belicističkom poimanju i praktikovanju politike koja se zasniva na razlikovanju 'prijatelja' i 'neprijatelja'. 'Neprijatelj' je pretpostavka delotvornosti sistema pa otuda težnja da se on po svaku cenu identifikuje ili ako se u tome ne uspe da se stvori".⁴

Neprijatelj je po mjestu djelovanja načelno dijeljen na unutarnjega i vanjskoga. Unutarnji je bio u doseg režima, a vanjski mnogo teže, i protiv njega je vođena borba diplomatskim pritiskom prema zemljama na čijem je teritoriju neprijatelj našao utočište, kao i povremenim pokušajima fizičkog uklanjanja, odnosno političkim ubojstvima. Tipologiju "neprijatelja" koja je uz manje dopune bila u uporabi osamdesetih godina režim je sačinio 1976. godine. Podjela je izrađena u Saveznom sekretarijatu za unutarnje poslove (dalje SSUP) SFRJ, a bila je rezultat rada svih sigurnosnih sastavnica Federacije, republika i pokrajina.⁵ Grupacija unutarnjih neprijatelja tada se sastojala od: ostataka starih klasnih struktura, klerikalne skupine, nacionalista, informbirovaca, liberala, anarholiberala i birokrato-dogmata.⁶ Popisu unutarnjih neprijatelja 1984. godine dodana je još jedna kategorija - građanska desnica.

Izravan povod za uvođenje pojma građanska desnica bilo je uhićenje i proces protiv šestorice opozicionara koje je režim vodio kao anarholiberale. U stanu Dragana Olujića, politologa, zaposlena na Radio Beogradu, Služba državne bezbjednosti (dalje SDB) je 20. travnja 1984. spriječila ilegalno okupljanje 28 anarholiberala u formi Slobodnoga sveučilišta. Povod za intervenciju bio je dolazak najpoznatijega jugoslavenskog otpadnika Milovana Đilasa koji je trebao održati i uvodno izlaganje na temu nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. U Đilasovu dolasku režim je vidio znak povezivanja različitih vrsta unutarnjega neprijatelja i promptno je reagirao. Svi su nazočni privedeni, a u trodnevnom pritvoru zadržano je 14 osoba. Jedan od sudionika

4 VLADIMIR GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 205.

5 HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV U ZAGREBU, Centralni komitet SKH (dalje HDA-CKSKH), serija Predsjednik CKSKH, kut. 3: SSUP od 15. 11. 1976., Procena neprijateljskih snaga koje deluju protiv SFRJ - peta i šesta kolona (Državna tajna).

6 OBREN Ž. ĐORĐEVIĆ, *Osnovi državne bezbednosti. Opšti deo*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, 1980., str. 133-150.

ubrzo nakon puštanja iz pritvora navodno počinio je samoubojstvo. Dvojica sudionika intelektualne "sjedeljke" su 9. svibnja 1984. uhićeni pod optužbom da su počinili krivično djelo neprijateljske propagande i udruživanja, a 23. svibnja podnijete su kaznene prijave protiv još četvorice. U sklopu iste reakcije režima 15. svibnja uhićen je Vojislav Šešelj, docent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, pod optužbom za kazneno djelo kontrarevolucionarnoga napada na društveni sustav i u kratkom roku, već 9. srpnja 1984., osuđen na osam godina zatvora u kojem je proveo dvadeset mjeseci.⁷

Optužnica protiv šestorice anarholiberala, koji su za javnost bili nepoznate osobe, podnijeta je 6. kolovoza, a sudski proces počeo je 4. studenoga i trajao do 4. veljače 1985. Završen je s dvije presude, a samo jedan od optuženih poslan je na izdržavanje kazne. Presuda Šešelju i proces protiv šestorice priskrbili su Jugoslaviji veliku i neželjenu pozornost u inozemstvu i optužbe za kršenje ljudskih prava. Negativno intonirane komentare u zapadnim medijima, pisma, predstavke i prosvjede koji su iz inozemstva slani Predsjedništvu SFRJ i drugim tijelima u zemlji režim je tretirao kao organizirani pritisak i miješanje u unutarnje stvari zemlje metodama iz arsenala specijalnoga rata.⁸ Uoči suđenja šestorici Partija je smatrala da je slučaj prerastao u "svojevrsnu antijugoslovensku propagandnu kampanju".⁹

Uhićenje anarholiberala i optužbe za kršenje ljudskih prava iz inozemstva bili su povod za sjednicu Predsjedništva SFRJ 11. srpnja 1984. na kojoj je razmatran materijal koji je pripremio Savezni savjet za zaštitu ustavnoga poretka. Na temelju toga materijala Predsjedništvo je usvojilo ocjene i stavove u svezi pojačana djelovanja nekih skupina unutarnjega neprijatelja. U uporabu je uvedena kategorija

7 HDA-CKSKH, D-povjerljiva dokumentacija (dalje D-P)-4000: Informacija SSUP od 25. 6. 1984. o delatnosti grupe anarholiberala i merama koje je Služba bezbednosti preduzela povodom njihovog ilegalnog okupljanja u Beogradu; SRĐA M. POPOVIĆ, *Poslednja instanca*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003., knj. 2, str. 880-892; PETAR RISTANOVIĆ, *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim*, Fondacija Aleksandar Nevski, IP Princip, Beograd, 2020., str. 166-167.

8 HDA-CKSKH, D-SP-3995: Zapisnik sa 82. sednice PCKSKJ, održane 3. 7. 1984.; JASNA DRAGOVIĆ SOSO, *"Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Edicija REČ, Beograd, 2004., str. 95-98; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 168-170.

9 HDA-CKSKH, serija Predsjedništvo CKSKH (dalje PCKSKH), kut. 94: Sektor za IPD CKSKJ, Posebna informacija, 2403/III br. str. pov. 554/1, od 11. 10. 1984.

građanske desnice, zbog mišljenja da uobičajeni naziv anarholiberalizam "ne izražava pravo značenje niti suštinu ideološke orijentacije, pa ni praktičnog delovanja ove grupacije". Nova kategorija unutar-njeg neprijatelja uvedena je zbog mišljenja da pojam anarholiberalizam podrazumijeva neorganiziranost, raspuštenost i stihiju. "Ova neprijateljska grupacija deluje smišljeno i organizovano, dobro koordiniranim akcijama u zemlji i inostranstvu i ima jasnu političku platformu", čiji je cilj rušenje ustavnoga poretka u zemlji i uspostavljanje višestranačkog sustava građanske demokracije.

"To je, u stvari, građanska desnica, koju čine različite idejne struje od pseudo-liberala do nacionalista i drugih izrazitih antikomunista. Njihova delatnost se ponekad podstiče i podržava od određenih reakcionarnih krugova sa Zapada. Uzgredno savezništvo ove grupacije sa ultralevičarima i dogmatičarima-neoinforbircima i drugim protivnicima naše politike i sistema, zasniva se na zajedničkoj platformi borbe protiv političkog sistema i socijalističkog samoupravljanja."¹⁰

Na 88. sjednici Predsjedništva CK SKJ 11. rujna 1984. bilo je i konkretnijega govora oko razlikovanja desnice s kojom imaju posla. Ona se po tumačenju partijskoga vrha javljala u dva oblika, kao konzervativno-građanska i dogmatsko-birokratska, što je bilo sukladno partijskom poimanju lijevog i desnog, po kojem su oni bili ljevica, a protivnici desnica bez obzira na njihovu političku orijentaciju. "Konzervativno-građanska je tradicionalna politička opozicija" koja u propustima politike SKJ na ekonomskom i kulturnom planu želi obnoviti "buržoaskе oblike svesti i modalitete građanskog političkog sistema, pre svega višepartijski poredak, buržoaski nacionalizam". Njima se iz različitih pobuda priključuju i pojedinci iz komunističkog pokreta - ideolozi masovnog pokreta, liberali, muslimanski nacionalisti, svi oni koji odbacuju i negiraju politička ostvarenja i vriednosti jugoslavenske revolucije.

"Ova grupacija je sastavljena iz različitih idejnih i političkih grupica, koje nisu u stanju da vode ni samostalne ni povezane akcije, koje dele brojne protivrečnosti, opterećenja prošlosti. Neke od njih deluju sa četničkih, druge sa ustaških, a treće s mladomuslimanskih pozicija zbog čega su upućeni da traže pomoć reakcionarnih krugova iz inostranstva. Karakteristično je da oni danas pokušavaju da se povežu bez obzira na razlike u idejnim i političkim

10 HDA-CKSKH, D-SP-3930: Predsjedništvo SFRJ, Ocene i stavovi u vezi pojačanog delovanja nekih grupacija unutrašnjeg neprijatelja, str. pov. br. 276/9-2, od 19. 7. 1984.

pozicijama u nastojanjima uperenim protiv samoupravnog socijalizma, kao i suvereniteta i integriteta naše zemlje".¹¹

Sa suštinom rasprave na toj sjednici kao i njezinu nastavku na 89. sjednici koja je tretirana kao sfera idejne borbe javnost je upoznata preko priopćenja ali bez konkretna imenovanja novoga neprijatelja.¹² U priopćenju je rečeno da su neprijateljski napadi "sve otvoreniji, organizovaniji i agresivniji. U njima učestvuju pojedinci i grupe koji su već duže suprotstavljeni politici SKJ i našeg društva i koji propagiraju građanski politički pluralizam višepartijskog sistema".¹³

Kategorijom građanske desnice opisivani su pojedinci i skupine koji su kritizirali sustav zbog gušenja ljudskih prava i građanskih sloboda, a za koje se koriste nazivi kao što su: disidenti, alternativni pokreti, kritička inteligencija ili intelektualna opozicija.¹⁴ U povjerljivo srednjoškolskom udžbeniku JNA odobrenu za uporabu u srpnju 1988. građanska je desnica definirana na temelju Ocjena i stavova Predsjedništva SFRJ sa sjednice iz srpnja 1984. Opisana je kao "heterogeni intelektualni društveni sloj, odnosno skup pojedinaca" čija se idejna i socijalna polazišta svode na uvođenje kapitalizma i političkoga pluralizma, odnosno djelovanje svih mogućih političkih opcija. "Sa idejnog stanovišta ona predstavlja skupni pojam za čitavu lepezu idejnih stavova i tendencija, sa nizom krajnosti i nijansi, koji pre svega sadrže i zastupaju antisocijalističku orijentaciju".¹⁵

"Glavni zagovornik ovih ideja je jedan deo humanističke inteligencije - uskih grupa filozofa, istoričara, sociologa, ekonomista, politikologa i drugih, dok su njihovi najmasovniji eksponenti i protagonisti pripadnici elitnih malogra-

-
- 11 HDA-CKSKH, D-SP-4000: Informacija sa 88. sednice Predsjedništva CKSKJ, održane 11. 9. 1984.
 - 12 HDA-CKSKH, D-SP-3886: Zapisnik sa 89. sednice Predsjedništva CKSKJ, održane 18. 9. 1984.
 - 13 HDA-CKSKH, D-SP-3886: Saopštenje za javnost sa 89. sednice Predsjedništva CKSKJ, od 18. 9. 1984.
 - 14 J. DRAGOVIĆ SOSO, "Spasioci nacije", str. 17-35; DEJAN JOVIĆ, *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003., str. 330-351; KATARINA SPEHNJAK, "Disidentstvo kao istraživačka tema - pojam i pristupi", u: NADA KISIĆ KOLANOVIĆ - ZDENKO RADELIĆ - KATARINA SPEHNJAK (prir.), *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 11-21; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 25-30.
 - 15 *Bezbednost (Udžbenik za bezbednosnu obuku u srednjim vojnim školama JNA)*. Poverljivo, Uprava bezbednosti SSNO, 1988., str. 58.

đanskih slojeva u društvu, koji su - po načinu ličnog bogaćenja, životnom stilu i idejnim stavovima - protiv svega što je komunističko, za privatno vlasništvo, monopol u mas-medijima i nad javnošću. Oni se šire povezuju i koordiniraju svoju delatnost, posebno u velikim gradovima. Njihova delatnost nema oslonca u radničkoj klasi, niti u širim krugovima inteligencije. Izvestan uticaj uspevaju da ostvare među pristalicama i grupacijama tehnokratske orijentacije kao i na manji deo studentske i srednjoškolske omladine".¹⁶

Građanska je desnica djelovala u dva osnovna smjera: 1) prema tijelima i institucijama vlasti i rukovodstvima društveno-političkih organizacija pisanjem i slanjem predstavlki, priopćenja, platformi, apela, memoranduma, priloga raznih programa, intervjuva, polemičkih članaka u tisku, zahtjeva za slobodu govora i raznih protesta; 2) prema javnosti, otvorenom i prikrivenom formom. Tvrdnja da grupacija građanske desnice djeluje smišljeno i sinkronizirano akcijama u zemlji i inozemstvu uobičajena je optužba sigurnosnih struktura za većinu kategorija unutarjnega neprijatelja. Tvrdnja da građansku desnicu "čine različite idejne struje od pseudoliberalala do nacionalista i drugih izrazitih antikomunista", zaslužuje pozornost jer povlači pitanje zašto je taj pojam uopće uveden. Više-manje svi su građanski desničari mogli biti etiketirani i svrstani u neku od postojećih kategorija sigurnosnih službi, prvenstveno liberalala, anarholiberalala i nacionalista. Više svjetla za razumijevanje daje uzgredni komentar da se "savezništvo ove grupacije sa ultralevičarima i dogmatičarima - neoinformbirovcima i drugim protivnicima naše politike i sistema zasniva" na "zajedničkoj platformi borbe protiv političkog sistema socijalističkog samoupravljanja".¹⁷ To je zapravo pokazatelj da ta kategorija nije dovodila u pitanje opstojnost Jugoslavije nego režim koji je s njom nelegitimno upravljao. U tom smislu su i unitarni nacionalisti mogli ući u tu kategoriju, za razliku od njihova separatističkog pandana. Da nova kategorija nije sretno rješenje, razvidno je već potkraj 1985. i početkom 1986. kada SDB priznaje da građanski desničari najviše surađuju s nacionalistima, dok se u drugom kvartalu 1986. otvoreno konstatira kako je ova grupacija najpovezanija sa srpskim nacionalistima.¹⁸ Takav klasifikacijski pristup stvarao je konfuziju pa je niz pojedinaca istovremeno vođen u više kategorija. Treba imati u vidu i da su četiri godine koje su protekle od sjednice Predsjedništva SFRJ iz srpnja 1984. i tiskanja udžbenika vojne službe sigurnosti

16 *Isto*, str. 59.

17 *Isto*.

18 HDA, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HDA-SDS), 4-0-99: Služba dr-

bile dovoljno dugo razdoblje u kojem je fokus građanske desnice s polja elementarnih ljudskih prava dobrim dijelom preusmjeren na nacionalnu problematiku. Odnosno, dok je 1984. godine kategorija građanske desnice bila koliko-toliko smisljena, 1988. bila je osjetno manje. Dio boraca za slobodu govora iz 1984. četiri godine kasnije bio je na pozicijama radikalnoga nacionalizma.

Smislenosti naziva građanska desnica dotaknuo se i član Predsjedništva CK SKJ, Stipe Šuvar u govoru pred partijskim aktivom Vukovara 1. travnja 1987. kada je primijetio da možda "taj pojam i nije prikladan". Podsjetio je da je pojam uvelo Predsjedništvo SFRJ na jednoj sjednici 1984., te da je u listopadu 1986. na zajedničkoj sjednici Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ (o čemu će biti više riječi u drugom dijelu članka) pod građansku desnicu podvelo "sve one snage u našem društvu koje ne samo žele nego i djeluju na tome da se u Jugoslaviji obnovi i u ekonomskom i političkom smislu kapitalističko društvo. To je jednostavno, najkraće rečeno". Jasno je stavio do znanja da takva desnica nema snage da sruši politički sustav, ali da zbog nepovoljnih socijalnih prilika u državi može utjecati na dio javnog mišljenja i indoktrinirati i šire mase.¹⁹

Sredinom 1980-ih režim je s uobičajenim pretjerivanjem građansku desnicu smatrao iznimno ozbiljnim problemom jer je bila intelektualno jaka i raširena u institucijama zbog čega je o njoj raspravljano na nekoliko sjednica partijskog i državnog rukovodstva. Građanska je desnica kritizirala temelje sustava, rat i revoluciju i optužila SKJ da se bori za vlast, a ne interese radničke klase. Znatian dio pojedinaca koji su etiketirani kao građanska desnica bili su bivši komunisti. Najvećim se dijelom radilo o pojedincima i skupinama domicilno s područja Srbije i u manjoj mjeri Slovenije.²⁰ Dobar uvid u njihovo djelovanje, uz problem preklapanja s drugim kategorijama razvidan je iz periodičnih informacija SDB SSUP-a.

žavne bezbjednosti Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove (dalje SDB SSUP), *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

19 STIPE ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja. Jugoslavenski socijalizam između vizija i partija*, Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje", Sarajevo, 1988., str. 377-379.

20 *Delatnost građanske desnice*, Poverljivo, Politička uprava Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, IPOS 3/86, april 1986.; MILAN MIJALKOVSKI, "Neki problemi suprotstavljanja delovanju građanske desnice u našoj zemlji", u: *Terorija i ratna praksa*, 17, Beograd, 1989., str. 45.

U Srbiji je glavni punkt građanske desnice bio Odbor za obranu slobode misli i izražavanja osnovan potkraj 1984. u Beogradu kao oblik šireg okupljanja intelektualaca protiv zatiranja slobode misli i izražavanja. Središnja figura u Odboru bio je partijski otpadnik, književnik Dobrica Ćosić. Okupio je oko sebe skupinu bivših političkih dužnosnika, umirovljenih oficira i policajaca, pojedinih akademika i sveučilišnih profesora, povjesničara i književnika, koji su po procjeni režima činili jezgro građanske desnice. Posebnu težinu Odbor je imao jer je od njegovih 19 članova 13 bilo u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU). Odbor je bio spoj građanskih desničara i nacionalista i njegovo uvrštavanje u ovu kategoriju naznačuje specifičnost korištenja režimskih kriterija, a koji su primjerice krajnje upitni u slučaju ostalih nacionalista koji se nisu poistovjećivali s Jugoslavijom. Uz Ćosića, istaknutijim desničarima ovog tipa u početnoj fazi smatrani su i disident M. Đilas, filozofi Ljubomir Tadić, Mihailo Marković, Nikola Milošević, Kosta Čavoški i Zagorka Golubović. U Sloveniji su glavna uporišta građanske desnice bila oko omladinskoga glasila *Mladina* i časopisa za kulturu *Nova revija* koji je okupljao širi krug intelektualca raznoga tipa poput: Spomenke i Tinea Hribara, Francea Bučara, Dimitrija Rupela, Tarasa Kermaunera, Jože Snoja, Nike Grafenauera, Marjana Rožanca, Ive Urbančiča, Gregora Tomca i Veljka Rusa.²¹

Uz Beograd i Ljubljanu i Zagreb je navođen kao veliki centar građanske desnice što on nije bio. U gradu nije bilo posebna središta okupljanja, nego se radilo o nekoliko kritičara sustava poput sociologa Rudija Supeka, ekonomista Branka Horvata, pisca i publicista Predraga Matvejević koji je djelovao i u susjednoj BiH, te odvjetnika Vladimira Šeksa. Kasnije su dodavani Franjo Tuđman, Vlado Gotovac i Dobroslav Paraga. Marginalni kontakti između pojedinaca iz Hrvatske i Slovenije pretvarani su u čvrste istomišljeničke veze poput one između Nike Grafenauera i Franje Tuđmana, te Dimitrija Rupela i Dobro-

21 HDA-CKSKH, serija Predsjednik PCKSKH (dalje: PPCKSKH) kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP br. 178/12, od 26. 11. 1985.; *Delatnost građanske desnice*; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 170-173.

slava Parage. Čak su i tihe demonstracije studenata u Zadru u lipnju 1986. zbog poskupljenja stanarina strpane u koš građanske desnice.²²

U BiH je građanska desnica bila još marginalnija. Osim V. Šešelja izričito se spominje Predrag Matvejević kao osoba koja želi probiti "blokadu u Bosni" i osnovati nacionalni PEN centar koji bi bio punkt za dalju aktivnost.²³ Matvejeviću je rastao utjecaj nakon što je 1986. godine izabran za potpredsjednika Međunarodnog PEN-a. On je i kasnije dobivao velik prostor od SDB-a, no mnogo je više bio u Hrvatskoj nego u BiH i zalagao se za održanje kongresa talijanske Radikalne stranke koja je navodno bila uzor za osnivanje sličnih udruženja u Sloveniji i Hrvatskoj. U kategoriju građanske desnice uvršten je i slučaj skupine od 18 studenata iz Sarajeva koja je optužena da je održala u jednom stanu "sjedeljku" na kojoj je bilo govora o organiziranju demonstracija u znak potpore studentima u Ljubljani. Slučaj Moševac iz 1988. godine u kojem su Dževad Galijašević i Hasan Delić osuđeni na sedam mjeseci zatvora također je uvršten u kategoriju građanske desnice. U Makedoniji je u kategoriju građanske desnice 1988. uvršten slučaj Vevčani, sela u jugozapadnoj Makedoniji u općini Struga, u kojem su protiv četiri osobe podnijete kaznene prijave. Slučaj je bio aktualan u proljeće i ljeto 1987. a kasnije je imao odjek u Srbiji i Sloveniji.²⁴

U inozemstvu su punktovi za širenje utjecaja građanske desnice bili na Zapadu, prvenstveno u Londonu i Parizu, a značajnu ulogu imali emigrantski časopisi *Naša reč* iz Londona i *Nova demokratska alternativa*. Boravak Koste Čavoškog u inozemstvu posebno je

22 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP, br. 178/12, od 26. 11. 1985.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1987.; Tuđman se samo jednom susreo s Grafenauerom i taj susret nije urodio nikakvom konkretnom suradnjom. FRANJO TUĐMAN, *Osobni dnevnik 1973.-1989.*, Večernji list, Zagreb, 2011., knj. 3, str. 204, 215, 323.

23 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986. PEN je kratica za međunarodno udruženje (Poets, Essayists, Novelists) pjesnika, romanopisaca, esejista, dramskih pisaca, scenarista, povjesničara, kritičara, prevoditelja, izdavača i žurnalista "okupljenih u obranu slobode izričaja". <http://www.pen.hr/StojePEN.asp> - "Što je P.E.N." (4. 5. 2022.).

24 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1987.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.

naglašen zbog kontakata koje je imao u Londonu s emigrantima i u Domu lordova. Tijekom 1986. godine oslonac im je postao i Radio Pariz koji je 1. rujna 1986. obnovio emisiju na srpsko-hrvatskom jeziku, a Vojislav Stojanović, bivši asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, postao im je stalni suradnik. Optužbe da je građanska desnica produžena ruka protivnika komunizma sa Zapada bile su konstantne, a dokazi su uz potporu iz emigrantskih krugova bili i u običaju odlazaka pripadnika desnice na razne seminare, kongrese i sl. u inozemstvo te "gostovanje" pojedinaca na raznim sveučilištima. Takve tvrdnje dokazivane su pokušajima osnivanja hrvatske sekcije *Amnesty Internationala* i jugoslavenske grupe *Helsinki Watcha*.²⁵

U prvim godinama djelovanja kategorija građanske desnice temeljno je bila angažirana na zalaganju za ukidanje člana 133. krivičnoga zakona SFRJ o neprijateljskoj propagandi, poznata kao verbalni delikt. Taj je članak bio glavna brana kojim je Partija sprječavala širenje suprotstavljenih političkih i ideoloških opcija.²⁶ Režim je smatrao da im desničari postaju sve veći problem kada su počeli širiti interes na mirovnu problematiku jer je ona prihvatljivo zvučala, posebice u slučaju antinuklearnoga razoružanja, blokovskih pritisaka, kao i raznih vidova novih pokreta - ekoloških, duhovnih, mirovnih i drugi. SDB se pitala radi li se tu o "jednom antikomunizmu ili nečem drugom, usmerenom na destabilizaciju stanja u zemlji, čiji se konci vuku izvana?"²⁷ Tijekom 1986. godine zaključeno je da mirovni pokreti nisu tolika opasnost jer nisu privukli mnogo pristaša premda se na njihovoj meti našla i JNA, tj. koncepcija općenarodne obrane i društvene samozaštite (dalje ONO i DSZ) što je tretirano ugrozom ustavnoga poretka zemlje.²⁸

Nakon definiranja građanske desnice u srpnju 1984., partijski i državni vrh je o njoj raspravljao i na zajedničkoj sjednici 20. ožujka 1985. u sklopu širega političko-sigurnosnog stanja u zemlji. Na sjed-

25 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1988.

26 O tome detaljno u: IVICA MIŠKULIN, *Usta širom zatvorena. Delikt mišljenja u komunističkoj Hrvatskoj 1980.-1990.*, AGM, Zagreb, 2021.

27 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

28 *Isto*; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.

nici je ponovljeno da Ocjene i stavovi Predsjedništva SFRJ iz srpnja 1984. i dalje imaju punu političku aktualnost, te da ih sukladno s aktualnim stanjem treba u republikama i pokrajinama dosljedno provoditi. Po svojoj hijerarhijskoj crti Partija je tražila prilagođavanje idejne borbe aktualnim potrebama na temelju postojećih programa idejno-političkoga djelovanja.²⁹

U studenom 1985. u Ljubljani su se sastali pripadnici građanske desnice iz Slovenije i Srbije, odnosno Beograda. Srpsku stranu predstavljali su: D. Čosić, M. Marković i Lj. Tadić, a slovensku: Milan Apih, F. Bučar, bračni par Hribar, T. Kermauner, J. Snoj, N. Grafenauer, M. Rožanc, I. Urbančić i dvije osobe koje SDB nije uspjela identificirati. Prema informacijama koje je Služba prikupila prisluškivanjem na sastanku je analizirano stanje u Srbiji i Sloveniji, promjene političkoga sustava u smislu stvaranja treće Jugoslavije na osnovi konfederalizma, te njezinu uključivanju u Europsku zajednicu o čemu nije postignuto puno suglasje. Po ocijeni SDB-a sastanak je bio pokušaj organiziranja intelektualne skupine koja nema ambicije političke stranke, ali s političkim pluralizmom kao osnovom za izradu koncepta treće Jugoslavije oko kojega se tek trebalo suglasiti. Po istoj ocjeni nazočni na sastanku činili su "svojevrсни štab" građanske desnice na relaciji Beograd - Ljubljana.³⁰ Nekoliko mjeseci kasnije, u travnju 1986., u informaciji SDB SSUP-a proslijeđenoj partijskim rukovodstvima ponovljena je tvrdnja o postojanju štaba, odnosno jezgre građanske grupacije koja se sastoji od bivših profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, pojedinaca iz zagrebačke *Praxis* grupe i mlađih pojedinaca s akademskim zvanjima, suradnika i inicijatora *Nove revije* u Ljubljani, kao i dijela nacionalistički orijentiranih pripadnika. S obzirom da je znatan dio građanske desnice bio etabliran i radio u legalnim institucijama, u SDB-u smatrali su kako postoji mogućnost

29 HDA, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HDA-PSRH), kut. 201: Zaključci PSFRJ sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 20. 3. 1985. godine, u vezi sa političko-bezbednosnom situacijom; HDA-CKSKH, PCKSKH, PSS, kut. 56: Operativni zaključci PCKSKJ u vezi sa aktualnom političko-bezbednosnom situacijom u SFRJ (Na osnovu ocena zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 20. 3. 1985. godine); HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKH, Neka najvažnija pitanja političko-bezbednosne situacije u SFRJ, DT br. 03/P-339/1-85, od 22. 3. 1985.

30 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP br. 178/12, od 26. 11. 1985.

da se ova grupacija pojavi kao legalna opozicija i u okvirima koji su bili na granici inkriminiranog.³¹

Građanska je desnica potkraj 1985. i početkom 1986. u Srbiji težišno bila angažirana u slučaju profesora Dragoljuba Petrovića koji je u Novom Sadu osuđen na 60 dana zatvora zbog kritiziranja vlasti. Prema ocjeni SDB-a slučaj je pokazao da se radi o organiziranu nastupu s većim pretenzijama i ciljevima nacionalističkoga karaktera, što je došlo do izražaja u nastupima Mihajla Markovića, Dobrice Ćosića, episkopa Amfilohija Radovića, Matije Bečkovića, Koste Čavoškog i drugih.³²

Osim slučaja D. Petrovića u tom se razdoblju fokus interesa desnice u Srbiji polako usmjeravao i na položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu. Uz pomoć Dobrice Ćosića početkom listopada 1985. sastavljena je predstavka koju je potpisalo 2016 osoba s Kosova i koja je krajem mjeseca poslana najvišim političkim institucijama SFRJ i Srbije.³³ Ona je skrenula pozornost na Kosovo Polje, konkretno mjesto koje je potom bilo u medijskom fokusu dovoljno dugo, odnosno do ispunjenja cilja srpskih nacionalista, likvidacije pokrajinskih autonomija. Slijedilo je pismo, odnosno predstavka skupine intelektualaca i javnih osoba iz Srbije od 21. siječnja 1986. koju je član SANU, Mihailo Marković 31. siječnja proslijedio predsjednicima Skupštine SFRJ i Skupštine SR Srbije. Pisana je da podrži predstavku 2016 Srba s Kosova, a potpisana je od 211 poznatih imena, među kojima je uz 35 članova SANU bilo i glumaca i umirovljenih generala JNA.³⁴ List *Mladina*, koji je smatran uporištem građanske desnice, objavio je obje "kosovske peticije" uz izvjesnu ogradu prema njihovu sadržaju.³⁵

France Bučar, koji je tretiran kao jedan od najekstremnijih desničara, u prvom kvartalu 1986. inicirao je anketu o načinu izlaska

31 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKJ, Neka novija saznanja i ocene o delovanju građanske desnice (materijal SDB SSUP-a), str. pov. br. 05-3/47, od 18. 4. 1986.

32 *Isto*; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 172.

33 HDA-CKSKH, D-SP-4069: PSFRJ, str. pov. br. 424/4-5/d, od 8. 11. 1985.; DOBRICA ĆOSIĆ, *Piščevi zapisi (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., str. 169-170; KOSTA NIKOLIĆ, "Niko ne sme da vas bije". *Slobodan Milošević u Kosovu Polju 24-25. april 1987*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006., str. 54-56.

34 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 8: PCKSKH, Pismo Mihajla Markovića, br. 03/P - str. pov. 1./16-86, od 12. 2. 1986.

35 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKJ, Neka novija saznanja i ocene o delovanju građanske desnice (materijal SSUP-a), str. pov. br. 05-3/47, od 18. 4. 1986.

iz krize u kojoj je režim vidio poziv na višestranačje na koju su se odazvali: D. Ćosić, Nebojša Popov, K. Čavoški, Branko Horvat, R. Supek, G. Tomc, V. Rus i drugi. U *Mladini* je objavljen intervju V. Šeksa koja je tako otvorila prostor za iskorak pojedinaca iz "hrvatske šutnje". Protiv sociologa Tomaža Mastnaka pokrenut je kazneni postupak zbog članka u kojemu je grubo vrijeđao Branka Mikulića kao predsjednika Saveznog izvršnog vijeća. Mastnak je dobio široku potporu što je tumačeno kao dokaz čvrste povezanosti grupacije građanske desnice. Zbog te potpore prihvaćen je prijedlog SDB-a da mu se suđenje odgodi jer je bilo zakazano u vrijeme održavanja XIII. kongresa SKJ.³⁶

Sredinom 1986. uočen je porast utjecaja građanskih desničara, nacionalista i kleronacionalista prema srednjoškolskoj omladini. Odbor za zaštitu slobode misli i izražavanja zauzeo se za više autora tekstova i knjiga inkriminirana sadržaja: Šešelja, Gotovca, Tuđmana i dva osuđena albanska nacionalista. Potom su podržali i zalagali se za pomoć muslimanskim nacionalistima, posebice književnici Meliki Salihbegović. U Beogradu je tiskana i raspućana prva od dvije knjige V. Šeksa koje su te godine objavljene. Do jeseni dominantni oblici djelovanja građanske desnice bile su javne tribine i promocije knjiga, kao i pretiskivanje i distribucija nekih zabranjenih djela. Konkretno su bili u pitanju uradci povjesničara Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, književnoga povjesničara i publicista Vasilija Kalezića o Milovanu Đilasu, te knjiga *Smrt u prisustvu vlasti: Smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu* pravnika Ivana Jankovića koja je promovirana na tribinama u Beograd, Nišu, Novom Sadu i Skopju.³⁷ U slučaju podrške Dušanu Bogovcu nakon otpuštanja s mjesta urednika partijskoga glasila *Komunist* građanska je desnica inicirala pri-

36 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

37 Među knjigama koje su pretiskivane i distribuirane u drugom kvartalu 1986. godine spominje se i knjiga književnoga povjesničara i publiciste Vasilija Kalezića o Milovanu Đilasu. Nisam pronašao podatak da je takva knjiga bila zabranjena te godine, a 1988. u Beogradu je Kaleziću tiskana knjiga *Đilas miljenik i otpadnik komunizma* za koju nema potvrde da ju se pokušalo zabraniti. Vladimiru Šeksu tiskane su knjige: *Delikt mišljenja* i *Rasprava o slobodi savjesti*. HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; IVICA MIŠKULIN, *Šeks. Politička biografija*, Alfa, Zagreb, 2017., str. 137-138.

kupljanje potpisa za otvoreno pismo javnosti i osnivanje Fonda solidarnosti. U tom je slučaju SDB tvrdila da su se pripadnici građanske desnice "služili autoritetom i uticajem nekih bivših funkcionera".³⁸ Za Fond solidarnosti smatrano je da se opozicija preko njega pokušava legalizirati i postati partner postojećim društveno-političkim organizacijama, prije svega Socijalističkom savezu.³⁹

Jesen 1986. ipak je obilježila pojava nedovršena Memoranduma SANU u kojem je crnim tonovima opisan položaj Srba i Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji. Memorandum je smatran rukopisom osoba koje su kategorizirane kao građanski desničari i nacionalisti. On je bio izazov na koji je režim morao odgovoriti. U sklopu priprema za taj odgovor u SSUP-u je sredinom listopada 1986. sačinjena informacija o nekim značajkama sigurnosnoga stanja u prethodnih devet mjeseci. Glavni sigurnosni problem i remetilački čimbenik bila je kritička inteligencija, partijski otpadnici i bivši visoki funkcionari. Građanska je desnica prozvana da se povezuje na smjeru Beograd - Zagreb - Ljubljana. Priznato je da među njima, posebice "između ljubljanske i beogradske grupacije", postoje značajne razlike u pogledu na politički sustav treće Jugoslavije i međunacionalne odnose u njoj, ali i da jača uvjerenje da moraju prevladati razmimoilaženja kako bi bili učinkovitiji u "podrivanju politike Saveza komunista i postojećeg ustavnog uređenja". Zbog toga su pokušavali dogovoriti zajedničke platforme djelovanja i razvijati međusobno pomaganje. Kao dokaz za takvu tvrdnju navedeno je angažiranje Ćosićeva Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja u zaštiti hrvatskih nacionalista: Dobroslave Parage, Vlade Gotovca i Vladimira Šeksa, kao i osuđenih muslimanskih fundamentalista iz Sarajeva. U slovenskom slučaju dokaz je bilo tiskanje Gotovčevih pjesama u *Novoj reviji* i priprema jednoga njezina broja na temu jugoslavenska kriza i srpsko pitanje. Očita nesuglasja i polemike između beogradske i ljubljanske skupine poput one između Dimitrija Rupela i Ljube Tadića, relativizirane su komentarom da je u "krajnjoj liniji objekt napada politički sistem, Savez komunista i delo i ličnost druga Tita". Opasnim je smatrana i želja Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja da sudjeluje u raspravama o promjeni Ustava SFRJ. "Otvoreno plediraju za ukidanje monopola vlasti jedne političke partije, odnosno uspostavljanju prava okupljanja i formiranja političkih stranaka i sindikata". Upozo-

38 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.

39 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1987.

reno je da se ne smije isključiti mogućnost njihova angažmana kroz Socijalistički savez kao forum u kojem bi mogli zastupati svoje ideje. Širenje alternativnih društvenih pokreta: ekoloških, mirovnih, zelenih, antinuklearnih, pristaša razoružanja, antimilitarista i sličnih, tretirano je sigurnosnim problemom jer je dio njih bio pod utjecajem građanske desnice, a neke skupine su "čisto njihova tvorevina". Neke od tih skupina brzo su s borbe za zaštitu čovjekove sredine prešle na kritiziranje verbalnoga delikta, optuživanje društva za militarizaciju, zalaganje protiv izvoza naoružanja i vojne izobrazbe pripadnika vojski nesvrstanih zemalja i sl.⁴⁰

Uoči zajedničke sjednice partijskog i državnog rukovodstva o stanju s unutarnjim neprijateljem očitovale su se sve sastavnice Partije. U Bosni i Hercegovini su primjerice u osvrtu na stanje, uz niz uobičajenih fraza oko djelovanja antikomunista, konkretni bili tek oko slučaja mjesne zajednice "Moševac" u općini Maglaj i mjesne zajednice "Srhinje" u općini Visoko. Tvrđeno je da su pojedinci iz ovih mjesnih zajednica u kontaktu s pripadnicima građanske desnice, te da je u pitanju nastojanje da se preko nekih medijskih kuća, odnosno listova napravi slučaj "koji bi uvjerio javnost u teško stanje u Bosni i Hercegovini". Svi konkretno spomenuti mediji bili su iz Beograda. Konstatirano je i da je velik problem koji otežava idejni front borbe nejednak "pristup u ocjenama i ponekad različitom izboru sredstava borbe u pojedinim sredinama naše zemlje" što je bila poruka dijelu republika da toleriraju pojave koje to ne zaslužuju.

"U pojedinim javnim glasilima, uz prepoznatljivu dozu politikanstva, paternalizma, unitarizma, pa do nacionalizma u raznim oblicima, plasiraju se i teze o tome da su pojedini savezi komunista avangardniji u odnosu na druge. Ne rijetko se takve teze plasiraju u formi opravdanja različitog odnosa dijelova Saveza komunista prema idejnim pitanjima, a posebno prema nosiocima nacionalizma i građanske desnice. U tom kontekstu Savez komunista Bosne i Hercegovine se definiše kao najčvršće dogmatsko jezgro i uopšte, kao izlog staljinizma i čvrstorukaške politike, pa sve do atributa 'tamnog vilajeta', 'persijskog duha', 'svilenog gajtana', itd. sa izvedenom tezom da svaki slobodnomisleći intelektualac u Bosni i Hercegovini uopšte ne može opstati - prinuđen je da migrira u tzv. demokratske i izraslije kulturne sredine".⁴¹

40 HDA-CKSKH, PCKSKH, kut. 72: Komisija CKSKJ za ONO i DSZ, Informacija SSUP-a o nekim elementima aktuelne bezbednosne situacije u zemlji, str. pov. br. 09-49/2, od 16. 10. 1986.

41 HDA-CKSKH, Zajednička sjednica PCKSKJ i PSFRJ 22. i 28. 10. 1986.: Predsjedništvo CKSK BiH, Informacija o nekim elementima idejno-političkih kretanja, br. 1886/86, od 18. 10. 1986.

No, glavni je problem bio Memorandum jer je nastao u SANU, krovnoj instituciji srpske znanosti i kulture. U osvrtu na stanje u Srbiji, uz gospodarske probleme, socijalne poteškoće ključni je bio dio na idejnom frontu borbe. Skupina pisaca u Udruženju književnika Srbije prozvana je da preko Odbora za zaštitu umjetničkih sloboda predvodi razne političke skupine koje se protive politici SKJ. Zajednička osnova njihovu opozicionom nastupanju bio je nacionalizam o "čemu govori i tekst, tzv. memoranduma o stanju u jugoslovenskom društvu, grupe akademika koji je u nezvaničnom obliku, kroz izvode objavljene u jednom dnevnom listu, nedavno prodro u javnost".

"Veći broj tekstova u listovima, revijama, časopisima, štampanje knjiga u kojima se optužuje SKJ da se nije oslobodio staljinističkog i kominternovskog nasleđa, u kojima se traži višepartijski sistem, u kojima se govori o položaju srpskog naroda sa nacionalističkih i šovinističkih pozicija, pa sve do otvorenih napada na Tita, Kardelja i druge, pokazuje da se ne radi o slučajnostima, već o dobro smišljenoj sinhronizovanoj akciji, odnosno da se radi o otvorenim antisocijalističkim i nacionalističkim nasrtajima. Karakteristično je da se na pomenutim tezama objedinjuju, prave savezništvo, protivnici različitih boja - od građanske desnice do dogmatsko-birokratskih i etatiističkih snaga, od anarholiberala do lažnih levičara, i pre svih nacionalnosti [vjerojatno: nacionalisti, o.a. D. M.] koji nastoje da osvoje ključne pozicije u pojedinim naučnim i kulturnim institucijama i redakcijama nekih književnih i revijalnih listova. Kao koncentrisani izraz svih tih ideja pojavio se tekst tzv. memoranduma o stanju u jugoslovenskom društvu koji je rađen u okviru jedne Komisije Srpske akademije nauka i umetnosti".⁴²

Naveden je kratak oris stanja u sferi idejne borbe uoči zajedničke sjednice Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva SFRJ 22. i 28. listopada 1986. na temu osnovnih značajki političko-sigurnosnoga stanja u društvu s posebnim naglaskom na djelovanje građanske desnice. Uz članove dva predsjedništva na sjednicu su pozvani i dijelom bili nazočni: predsjednik Skupštine SFRJ, predsjednik Saveznog izvršnog vijeća, savezni sekretari za vanjske poslove, za narodnu obranu i za unutarnje poslove, predsjednik Savezne konferencije Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije, predsjednik Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, predsjednik Saveznog odbora Saveza udruženja boraca narodno-oslobodilačkog rata i predsjednik Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije. Na prvom dijelu sjednice, 22. listopada nazočni su bili i predsjednici predsjedništava republika

42 HDA-CKSKH, Zajednička sjednica PCKSKJ i PSFRJ od 22. i 28. 10. 1986.: CKSK Srbije, Informacija, 0300 br. 2481, od 20. 10. 1986.

i autonomnih pokrajina.⁴³ Stipe Šuvar je kasnije primijetio da su na toj sjednici pod građansku desnicu "podveli sve one snage u našem društvu koje ne samo žele nego i djeluju na tome da se u Jugoslaviji obnovi i u ekonomskom i političkom smislu kapitalističko društvo".⁴⁴ Uvodne napomene za raspravu napisao je upravo Šuvar, koji je pojavu i djelovanje građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga komentirao referirajući se na Kardeljevo tumačenje da su se umjesto "stare kontrarevolucionarne buržoazije, koja je gotovo već iščezla", pojavili novi "nosioci njene politike i ideologije u obliku branilaca prava privatne svojine, višepartijskog sistema, nacionalnog hegemonizma ili separatizma, tehnokratskog liberalizma i slično". Naglasio je aktualnost Kardeljeva upozorenja da SKJ ne smije podcijeniti "moć klasnih i političkih protivnika socijalizma, samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti", ukoliko ne želi dovesti u pitanje "sve dosadašnje tekovine revolucije, socijalizma, samoupravljanja i bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije".⁴⁵

"Narastajuću opasnost građanske desnice, koju još uvijek prvenstveno svodimo na užu grupaciju intelektualne elite i njezinog podmlatka u nauci i kulturi, na univerzitetima, u novinarstvu i obrazovanju, moramo već sagledavati u kontekstu stapanja te nekadašnje 'ljevice', nacionalista, kleronacionalista i 'stare' dogmatsko-birokratske ljevice (staljinističko-informbirovske) u jedan širi blok desnice. Zbivanja u nekim drugim društvima pisaca, zatim oko nacrtu 'memoranduma' grupe akademika SANU, pozicija Ivana Supeka i grupe oko njega u hrvatskim prilikama, insistiranja i na građanskoj restauraciji i na specifično slovenskoj nacionalnoj homogenizaciji i nacionalnom pomirenju grupe oko 'Nove revije', dovoljno upućuju na tu tendenciju formiranja 'udružene opozicije', koja je u odnosu na socijalizam u našoj zemlji i na SKJ u cjelini desna".⁴⁶

Nakon rasprave dogovoreno je da radna skupina u sastavu: Stane Dolanc, Dušan Čkrebić i Stipe Šuvar na temelju pripremljenih materijala i rasprave na sjednici, izradi prijedlog ocjena i stavova o osnovnim karakteristikama političko-sigurnosnoga stanja u društvu, s posebnim osvrtom na djelovanje građanske desnice, koji će dva savezna predsjedništva suglasno ovjeriti na svojim sjednicama. Zaključeno je i da oba predsjedništva utvrde konkretne programe mjera i akcija, svoje zadatke i zadatke drugih tijela, "odnosno društvenih subjekata o idejnoj i političkoj borbi protiv građanske desnice i drugih anti-

43 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Zapisnik sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 22. i 28. 10. 1986.

44 S. ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja*, str. 377-378.

45 *Isto*, str. 317.

46 *Isto*, str. 351.

socijalističkih i antisamoupravnih snaga".⁴⁷ Za javnost je dano priopćenje koje je zbog najava odlučnih i oštih mjera SKJ i ostalih socijalističkih snaga protiv građanske desnice izazvalo popriličnu medijsku pozornost u zemlji i inozemstvu. Na Zapadu su uglavnom, i to s pravom, smatrali da je priopćenje izraz nastojanja da se zaustavi opozicija i ušutkaju kritičari.⁴⁸

Radna skupina pripremila je prijedlog dokumenta "Ocene i stavovi o osnovnim karakteristikama političko-bezbednosne situacije u društvu, sa posebnim osvrtom na aktivnost građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" o kojemu je raspravljano na sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. studenoga 1986. Prijedlog dokumenta kritiziran je jer nije u potpunosti odrazio suštinu i neke bitne ocjene s rasprave na sjednici 22. i 28. listopada. U raspravi je naglašeno da desne i druge antisamoupravne i antisocijalističke snage nisu takve da bi mogle dovesti u pitanje osnovne tekovine revolucije i dostignuti stupanj socijalističkog razvoja "pa nema ni potrebe da se situacija toliko dramatiizuje, čime predlog dokumenata obiluje". Istaknuto je da ih ne treba ni podcijeniti i da borba protiv njih mora biti stalna i primjerena obimu i načinu djelovanja ovih snaga. Do 10. studenoga radna skupina stručnih službi dva predsjedništva trebala je doraditi prijedlog dokumenta, koji će razmotriti Radna skupina dva predsjedništva, da bi se konačno o tom tekstu na svojim sjednicama izjasnila predsjedništva Partije i države.⁴⁹

Prvo je Predsjedništvo CK SKJ 11. studenoga 1986. održalo sjednicu na kojoj je odlučeno da se "Ocijene i stavovi" nužno i žurno dorade i da se pročišćeni tekst odmah dostavi Predsjedništvu SFRJ za sjednicu zakazanu dan kasnije. O dokumentima "Zaključci Predsjedništva CK SKJ o djelovanju antisocijalističkih snaga i zadacima SK u njihovom razobličavanju, suzbijanju i onemogućavanju" i "Informaciji o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SK

47 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Zapisnik sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 22. i 28. 10. 1986.

48 "Više odgovornosti i jedinstva", u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 30. 10. 1986., str. 2-3; HDA-CKSKH, 14. sjednica PCKSKJ od 4. 11. 1986: Stručna služba CKSKJ od 3. 11. 1986., Domaća i inostrana glasila o Saopštenju sa zajedničke sednice PRFRJ i PCKSKJ.

49 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Beleška sa nastavka zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ od 22. i 28. 10. 1986.

i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" nije se detaljno raspravljalo. Zaključeno je da je nužno donošenje i dokumenta Predsjedništva CK SKJ o tim pitanjima u obliku zaključaka, odnosno programa idejno-političke aktivnosti.⁵⁰ Dan kasnije i Predsjedništvo SFRJ razmotrilo je prijedlog "Ocjena i stavova" te ga usvojilo. Premda je ova vrsta dokumenata rađena tako da se dotaknu svi problemi u društvu težište je bilo na građanskoj desnici koja je prozvana da uz potporu drugih grupacija unutarnjeg neprijatelja i antikomunističkih krugova iz inozemstva "pokušava objediniti ideološki heterogene grupe i pojedince u zemlji". Zaključeno je da pojačano djelovanje neprijatelja može ugroziti ustavni poredak i integritet zemlje, "pogotovo što ekonomske teškoće i protivrečnosti sa kojima je suočeno naše društvo objektivno predstavljaju pogodno tle za razmah njihovog delovanja". Građanska je desnica prozvana da se uz ilegalna okupljanja i povezivanja, sve više koristi legalnim formama aktivnosti kroz razne odbore, komisije, tribine i druge oblike djelovanja, te da iz sfere sociologije, filozofije, ekonomije i kulture, prelazi i na društveno-politička pitanja.⁵¹

Na ruku građanskoj desnici išla su za režim neodgovorna istupanja nekih bivših visokih dužnosnika, koje se nastojalo angažirati ili koristiti za svoje djelovanje. Nacrt Memoranduma skupine akademika SANU spomenut je kao najsvježiji pokušaj iznošenja platforme djelovanja s pozicija velikosrpskog nacionalizma. Ta je ocjena otkrivala stvarnu podlogu i pobudu koja je uzbunila vrh Partije i države. Uz nepovoljno stanje na Kosovu, Memorandum je jedini konkretno navedeni pokazatelj institucionalnog djelovanja u državi dok je veći dio dokumenta pisan u uobičajenoj špranci partijskih ispraznica, uz konstataciju da je reakcija SKJ i njezinih transmisija na takve pojave nedovoljna i neadekvatna, jer se često prema "idejnim protivnicima socijalističkog samoupravljanja" odnose "tolerantno, pasivno i liberalistički". Naglašeno je da je pojačano djelovanje građanske desnice sastavni dio šire antikomunističke ofenzive reakcionarnih snaga na međunarodnom planu usmjerene "protiv socijalizma i naprednih partija i pokreta". Sastavni dio te ofenzive bilo je propagiranje mladoj

50 HDA-CKSKH, D-SP-4274: Zapisnik sa 15. sednice PCKSKJ, održane 11. 11. 1986.

51 HDA-CKSKH, D-SP-4291: Ocene i stavovi PSFRJ i PCKSKJ od 12. 11. 1986. o osnovnim karakteristikama političko-bezbednosne situacije u zemlji sa posebnim osvrtom na aktivnost građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga.

generaciji tuđeg sustava vrijednosti preko filma, televizije, izdavačke djelatnosti, sporta, glazbe, video-kaseta i na druge načine. Dva su predsjedništva najavila poduzimanje konkretnih programa i zadataka što trebaju učiniti i druga tijela. Smatrali su i da treba ocijeniti i smislenost određenih izmjena i dopuna u zakonskom reguliranju izdavačke, informativne i filmske djelatnosti, udruživanju građana i slično. Odlučeno je da se s ocjenama i stajalištima dva predsjedništva upoznaju odgovarajuća tijela na razini federacije, te državna i partijska rukovodstva do razine općine.

"Svi ti organi dužni su da razrade svoje neposredne zadatke kako bi se obezbudila jedinstvena i sveobuhvatna aktivnost u čitavoj zemlji na otklanjanju uzroka i posljedica sadašnjeg nepovoljnog stanja u poboljšavanju i stabilizovanju političko-bezbednosne situacije".⁵²

Na sjednici Predsjedništva CK SKJ 18. studenoga 1986. zaključeno je da se "Informaciji o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SK i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" popravi na temelju rasprave na sjednici i zajedno s "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva dostavi članovima CK za 4. sjednicu. Ranije osnovana radna skupina za pripremu tih dokumenata proširena je i radila je u sastavu: Stipe Šuvar, Ivan Brigić, Radiša Gačić, Boško Krunić, Franc Šetinc, Kolë Shiroka, Marko Lolić i Boris Mužević. Njezin zadatak bio je da prijedlog dokumenta "Neposredni zadaci Predsjedništva CK SKJ i drugih organa i organizacija SKJ u idejnoj borbi i idejno-političkoj aktivnosti na suzbijanju djelovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" pripremi do 21. studenoga, kako bi se mogao usvojiti na sjednici Predsjedništva CK SKJ 25. studenoga.⁵³

Potom je Predsjedništvo SFRJ na sjednici 19. studenoga utvrdilo mjere i akcije državnih tijela čija je svrha bila spriječiti djelovanje građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga. Te su mjere bile dvosmislene i nedorečene jer su s jedne strane zagovarale primjenu svih zakonskih mjera, dok je s druge strane traženo da se vodi računa da ne izazovu nepovoljne političke posljedice pri čemu se mislilo

52 *Isto.*

53 HDA-CKSKH, 18. sjednica PCKSKJ od 9. 12. 1986.: Zapisnik sa 16. sednice PCKSKJ od 18. 11. 1986.

na reakcije iz inozemstva.⁵⁴ Na sjednici 25. studenoga Predsjedništvo je uz primjedbe i prijedloge usvojilo "Zaključke" s kojima su članovi CK SKJ upoznati tijekom svoje 4. sjednice održane dan kasnije. "Zaključci" su zajedno s "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva dostavljeni svim sastavnicama SKJ do razine općinskih komiteta kako bi se na temelju njih utvrdili i razradili neposredni zadatci u idejnoj borbi i idejno-političkoj aktivnosti na sprječavanju djelovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga. Zaključeno je i da se "Informacija o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" dostavi svim organizacijama SKJ kako bi se članstvo upoznalo sa stanjem i potaklo na širu i konkretnu idejno-političku akciju u svim organizacijama i organima SKJ. Na taj se način željelo doprinijeti "sadržajnijoj pripremi" sjednice CK SKJ o idejnim kretanjima u društvu i zadatcima SKJ koja je planirana za veljaču 1987.⁵⁵

Na 4. sjednici CK SKJ 26. studenoga 1986. tri dokumenta o građanskoj desnici izazvala su poveću pozornost. O njima je raspravljano na zatvorenom dijelu sjednice na kojoj su prihvaćeni, premda je bilo primjedbi na neke formulacije u "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva.⁵⁶ Po hijerarhijskoj crti ta su dva predsjedništva prosljedila dokumente diljem države, što znači da su s njima upoznati svi relevantni čimbenici po partijskoj i upravnoj pripadnosti do najniže razine, tj. do mjesne zajednice i osnove organizacije SKJ.

S Memorandumom SANU kategorija građanske desnice u potpunosti je dovedena u pitanje jer je u prvi plan srpske kritičke inteligencije izbila problematika nacionalnog umjesto građanskih sloboda. Ubrzo je objavljen i tematski, 57. broj *Nove revije* s člancima o slovenskom nacionalnom programu pa je ta kategorija i u slučaju slovenskih desničara dovedena u pitanje.⁵⁷ To je bilo jasno i dijelu ideološkoga sek-

54 HDA-PSRH, kut. 187: PSFRJ, Mere i akcije državnih organa na sprečavanju i onemogućavanju delovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, DT br. 425 od 21. 11. 1986.

55 HDA-CKSKH, 18. sjednica PCKSKJ od 9. 12. 1986.: Beleška sa nastavka 16. sednice PCKSKJ od 18. 11. 1986.

56 HDA-CKSKH, D-19891: Zapisnik sa Četvrte sednice CKSKJ, održane 26. 11. 1986.; HR-HDA-1220, D-19891: Neautorizovane magnetofonske beleške sa IV sednice CKSKJ, održane 26. 11. 1986.

57 P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 210-213.

tora Partije što je došlo do izražaja u pripremama 7. sjednice CK SKJ, tj. ideološkom plenumu koji je održan u drugoj polovici travnja 1987. u čijoj je pripremi problematika građanske desnice dobila značajno mjesto. Na sjednici Komisije CK SKJ za idejni i teorijski rad 4. ožujka 1987. bilo je i razmišljanja koja se mogu smatrati pokušajem raščišćavanja pojmovnih nedoumica kako bi Partija znala "protiv čega se jasno i precizno bori". Kao konkretan primjer uzet je pojam građanske desnice za koji je smatrano da bi u analizu kao njegov korelat trebalo "uvesti i pojam partijske desnice". Razmišljanje je bilo odraz shvaćanja da je postojanje desnice u Partiji,

"dobrim delom, omogućilo gotovo proces legalizacije ove građanske desnice u društvu, bilo pasivnim odnosom prema njoj bilo negde izravnim podsticanjem ili nekim vrstama prećutnih konsenzusa. Desnica je po svojoj prirodi autoritarna. Sve njene koncepcije su nesumnjivo autoritarne i vrlo je pogrešno pojmovno dovoditi u vezu sa nekakvim pojmom liberalizma i demokratizma. Desnica nije to. Međutim, oslobađajući se tog balasta autoritarne ideologije, mi ujedno moramo dahnuti punim demokratskim plućima i u Savezu komunista i u društvu".⁵⁸

Za sjednicu je pripremljena "Informacija o toku i rezultatima rasprave i aktivnosti osnovnih organizacija i organa SK povodom Informacije i Zaključaka Predsjedništva CK SKJ o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga, te o raspravama u organima SK o aktuelnim idejnim kretanjima u društvu i zadacima SK". Informacija je sačinjena na temelju izvješća glavnih organizacijskih sastavnica SKJ i predstavlja relevantno viđenje problema. A problem je bio već u definiciji građanske desnice koji nije smatran dovoljno jasnim. U svezi vrijednosti za koje se zalagala građanska desnica ponovljena su ustaljena stajališta partijskoga vrha da se radi o snagama koje žele kapitalizam i višestranačje a samim time imaju izravno neprijateljsko stajalište prema socijalističkoj revoluciji i samoupravnom društvu. Održiv je bio i zaključak da građanska desnica nije našla uporište u radničkoj klasi i mladoj generaciji, kao ni u Partiji i drugim organiziranim snagama, ali da predstavlja veliku opasnost za društvo i njegov prosperitet. Bilo je i zahtjeva da Partija izravno i javno prozove skupine i pojedince na poziciji građanske desnice i da se "prema njima, pored jasnog idejno-političkog razračuna, po potrebi

58 HDA-CKSKH, 30. sjednica PCKSKJ od 17. 3. 1987.: Informacija sa treće sjednice Komisije CKSKJ za idejni i teorijski rad, održane 4. 3. 1987.

preduzmu i raspoložive zakonske i druge društvene mere".⁵⁹ Šuvar je na sjednici održao uvodni referat i bio je vjerojatno dužnosnik koji je najviše govorio o građanskoj desnici o čemu je šira javnost upoznata objavom dijela tih govora 1988. u knjizi *Vrijeme iskušenja*.⁶⁰

U proljeće 1987. oko 400 osoba bilo je kategorizirano u građansku desnicu, tj. toliko ih je bilo u obradi SDB-a "po liniji građanske desnice i nacionalista, koji su sa njima najdirektnije povezani, uglavnom iz intelektualnih struktura".⁶¹ Od travnja do lipnja 1987. građanska desnica je po ocijeni SDB-a bila naročito agilna kroz relativno tiražan tisak, posebice omladinski: *Student, Mladina, Katedra, NON* [Nove omladinske novine, o.a. D.M.], članke u *Dugi* i drugim revijama. Pritisak je počeo objavom intervjua s Đilasom što je označeno njegovom rehabilitacijom, do izravnih napada na Tita, Dan mladosti, Službu državne sigurnosti, pojedine dužnosnike i odluke najviših tijela. Dodano je i izravno "obraćanje narodu" kroz razne tribine, poput one u Udruženju književnika Srbije o Kosovu, posebice o neprijateljskoj propagandi i članu 133. Kaznenoga zakona SFRJ, na kojoj su bili i desničari iz Zagreba, Ljubljane i Skopja u organizaciji Odbora za zaštitu čovjeka i okoline pri spomenutom Udruženju.

"Ovakvo okupljanje postaje svakodnevna, legalna tribina opozicije, na kojima se nalazi i preko 500 ljudi u proseku. Zapaljivi sadržaji izlaganja pojedinih govornika predstavljaju latentnu opasnost prerastanja u nekontrolisano mitingovanje neprijateljskog karaktera".⁶²

Ovo razdoblje obilježila je i učestala distribucija otvorenih pisama pojedinim dužnosnicima ili institucijama. Tada, u prvoj polovici 1987., u opticaju su bila pisma Vladimira Dedijera Petru Stamboliću, Vojislava Šešelja Hamdiji Pozdercu i Miodraga Bulatovića Fadilju Hodži. Veliku pozornost izazvalo je pismo, odnosno govor Vuka Draškovića na jednoj od književnih večeri u kojem je nastojao dokazati da je politika KPJ još od 1928., a posebice od Pete zemaljske konferen-

59 HDA-CKSKH, D-19904: Stručna služba CKSKJ od 14. 7. 1987., Informacija o toku i rezultatima rasprave i aktivnosti osnovnih organizacija i organa SK povodom Informacije i Zaključaka Predsedništva CKSKJ o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga, te o raspravama u organima SK o aktuelnim idejnim kretanjima u društvu i zadacima SK.

60 S. ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja*, str. 215, 317, 321, 326, 334, 339, 341, 346-352, 367, 377-378, 445.

61 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.

62 *Isto*.

cije "bila antisrpska i podržavala albanski fašizam i nacionalizam u progonu srpskog i crnogorskog življa". Skup zagovornika "protesta savjesti" održan 15. svibnja 1987. u Ljubljani, bavio se i oslobađanjem služenja vojnog roka iz vjerskih, moralnih i političkih uvjerenja pri čemu su se organizatori pozivali na usvojene rezolucije Organizacije Ujedinjenih nacija, "koje po njima, obavezuju i Jugoslaviju, iako se uzdržala od glasanja". U isti koš strpana su, potpuno neprimjereno, javna okupljanja po ulicama i trgovima, usmjerena na borbu protiv šire primjene nuklearne energije (što je nesumnjivo potakao slučaj havarije nuklearne elektrane Černobil u Sovjetskom Savezu) i zaštitu čovjekove okoline što su prakticirali mirovnjaci i drugi alternativci iz Ljubljane, "nešto manje iz Zagreba i Beograda". SDB je smatrala da uvijek postoji mogućnost da takvi skupovi budu zloporabljani za iznošenje neprijateljskih stavova i poruka. U neakvim "strategijskim" kategorijama ravnomjernog pristupa prema svim sredinama SDB je imala problema staviti u razinu srpskog Memorandum i slovenskih Priloga nešto iz Hrvatske, pa je rečeno da otvoreniji nastup hrvatskih nacionalista usmjeren na osobnu rehabilitaciju otvoreno podržavaju slovenski novorevijaši iz Ljubljane, ali i da imaju potporu za tiskanje svojih književnih dijela kod pojedinaca na Cetinju.⁶³

Prema ocjenama SDB-a u razdoblju od srpnja do rujna 1987. građanska je desnica nastojala okupiti sve protivnike samoupravnoga društva i stvoriti takozvanu udruženu opoziciju koja bi se suprotstavila SKJ i njezinim političkim i upravnim transmisijama što je bilo uobičajeno pretjerivanje. Mjere Službe u tom razdoblju bile su usmjerene na praćenje i sprječavanje pretenzija D. Čosića, K. Čavoškog i M. Đilasa na tom planu. U SDB-u su smatrali da je desnica dijelom legalizirana i da se bavi krupnim političkim pitanjima, poput rasprave o promjeni Ustava SFRJ koja je bila u tijeku o čemu su priloge dali Čavoški i Spomenka Hribar. U svezi međusobna povezivanja tvrđeno je da slovenski i srpski desničari nastoje ostaviti otvoren prostor za "demokratski dijalog" i prevladati nesporazume nakon objave Memoranduma i *Nove revije* s Prilozima za slovenski nacionalni program. U tom kontekstu održana je zajednička rasprava srpskog i slovenskog PEN kluba na temu "Srbi i Slovenci" u kojoj je sudjelovalo i desetak poznatih pripadnika desnice i nacionalista koji su bili u prioritetnoj obradi SDB-a. Rasprava je bila u osnovi na

63 *Isto.*

smjeru sa sastanka skupine novorevijaša s Ćosićem, Markovićem i Tadićem u studenom 1985. u Ljubljani. Sličnu svrhu imala je i serija članaka Tarasa Kermaunera u Ljubljanskom dnevniku u vidu "pisma srpskom prijatelju" koja su izazvala i gruba revanšistička reagiranja i širu polemiku u medijima, što je dobilo mjesto i na skupu srpskog i slovenskog PEN-a. U tom je razdoblju skupina oko *Mladine* i *Nove revije* sustavno napadala JNA pa je protiv novinara Viktora Blažiča zbog članka u *Novoj reviji* pokrenut kazneni postupak, a u ljeto 1987. Okružni sud u Beogradu zabranio je i dvije knjige V. Šešelja zbog neprihvatljivog sadržaja.⁶⁴

O građanskoj desnici bilo je riječi i na proširenoj sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. rujna 1987. koja je održana u jeku afere *Agrokomerc* i ubojstva četiri vojnika JNA u Paraćinu. Tada je utjecaj nekih medija mimo ustaljenih ograničenja bio vrlo jak, pa su ih iz Partije optuživali za pretenzije da postanu politički čimbenik koji će odlučujuće utjecati na vođenje politike. U Partiji su smatrali da su se pomakle i izmiješale granice između medija koji su djelovali s pozicija SKJ i onih u kojima su u dužem razdoblju plasirani stavovi i poruke opozicije, građanske desnice i antikomunističkih snaga. Traženo je poduzimanje žurnih mjera kako bi se sredilo stanje u medijima i u svim drugim sredstvima komuniciranja koja su utjecala na javno mnijenje. Nužnim se smatralo postavljanje odgovornosti ne samo izdavačkih savjeta i uređivačkih odbora nego i republičkih i pokrajinskih rukovodstava za pisanje javnih glasila, kako bi se spriječio utjecaj građanske desnice, nacionalista i dogmata u jednom broju redakcija.⁶⁵

Predsjedništvo SFRJ je na dvije sjednice (prva 23. rujna, a druga 7. listopada 1987.) političko-sigurnosno stanje u državi ocijenilo vrlo teškim, upozoravajući da "nepovoljna kretanja u društvu prete da izmaknu kontroli organizovanih socijalističkih snaga i, ukoliko se ne zaustave, mogu da ugroze dalji razvoj zemlje kao socijalističke, nezavisne, samoupravne i ravnopravne federativne zajednice". Kao jedan od remetilačkih čimbenika građanska je desnica prozvana da

64 Riječ je o knjigama *Disidentski spomenar i Demokratija i dogma*. HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; SRĐAN CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića*, 3. *Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013., str. 468.

65 HDA-CKSKH, 48. sjednica PCKSKJ od 8. 9. 1987.: Rezime sa 48. sednice PCKSKJ - o nekim aktuelnim pitanjima političke situacije u zemlji.

u sprezi s nacionalistima sve otvorenije poziva na podrivanje i rušenje režima. Među mjerama koje je Predsjedništvo tražilo bilo je i odlučno idejno-političko sprječavanje njezina djelovanja.⁶⁶

Na temelju obveza i zadataka koje je dalo državno i partijsko predsjedništvo SDB je već prije napravila svoj akcioni program za sprječavanje djelovanja građanske desnice. Ona je izdvojila 183 osobe prema kojima je planirala određene mjere čija je svrha bila sprječavanje i prekid njihova djelovanja.⁶⁷ Usprkos angažiranju SDB-a u zadnjem kvartalu 1987. djelovanje građanske desnice se i dalje nastavilo, s tim da je u nekim sredinama štoviše bilo u "eskalaciji sa sve izrazitijom nacionalističkom platformom i sve većom nazočnošću u javnosti". Nekoliko desničara bilo je u inozemstvu, a u SDB-u su posebno naglasili Đilasov komentar s Pariškoga foruma da je Jugoslavija zemlja "bespravlja i mraka" koji je na istom mjestu osporio P. Matvejević a kasnije i u članku objavljen u tjedniku *Danas*.⁶⁸

Početak 1988. Odbor za obranu slobode misli i izražavanja ponudio je javnosti "Predlog za uspostavljanje stvarne ravnopravnosti naroda Jugoslavije" koji je za režim bio nacionalistički pamflet s pozivom na temeljitu izmjenu koncepcije jugoslavenske federacije. Na jednoj od tribina Udruženja književnika Srbije navodno su bili najglasniji građanski desničari koji su tražili promjenu političkoga sustava i osnivanje političkih stranaka. U Sloveniji je Društvo slovenskih pisaca, Sociološko društvo i Institut za sociologiju u Ljubljani zahtijevao promjenu političkoga sustava.⁶⁹

Godinu 1988. dijelom je obilježio i sukob JNA i njezinih kritičara iz Slovenije. Propitivanje uloge JNA počelo je nekoliko godina prije u omladinskom tisku i *Novoj reviji*, a dio kritičara je po tipologiji režima nesumnjivo pripadao građanskoj desnici.⁷⁰ Zbog napada na JNA i koncepciju ONO i DSZ Savezni savjet za zaštitu ustavnoga poretka je u ožujku 1988. konstatirao da se rasprave o "gorućim problemi-

66 HDA-PSRH, kut. 188: Ocene i stavovi PSFRJ o aktualnoj političko-bezbednosnoj situaciji i merama i aktivnostima za njeno stabilizovanje, br. DT-443/6-5, od 16. 10. 1987.

67 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.

68 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1988.

69 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1988.

70 DAVOR MARIJAN, "Armija i Slovenija 1984.-1991. godine", u: *Dileme*, 5, Marijbor, 2021., str. 44-50.

ma društva, umesto u okviru društveno-političkih organizacija", sve više "vode u udruženjima književnika, filozofa, sociologa i pravnika i u delu sredstava javnog informisanja, koja su van uticaja organizovanih socijalističkih snaga. Na nekim od ovih mesta osnovni ton daju grupe istomišljenika iz redova građanske desnice i nacionalista". Građanska je desnica prozvana da u sprezi s inozemnim čimbenicima pokušava u javnosti stvoriti klimu protiv primjene represivnih mjera protiv verbalnoga delikta. Priznato je i da je loše iskustvo s nekim procesima, šestorice nesumnjivo, utjecalo na kolebanje i nerad pravosudnih tijela.⁷¹ Protiv građanske desnice SDB je tada vodila savezne akcije *Apel* i *Toranj*.⁷² Učinak se nije vidio jer se režim više nije usuđivao poduzeti "administrativne mjere", a upozorenja SDB-a pojedincima, kao primjerice književnicima Vuku Draškoviću i Danku Popoviću, te Milovanu Đilasu nisu utjecala na njihovo ponašanje.⁷³

U drugom kvartalu i ljetu 1988. najveći politički potres bio je zahtjev Odbora za obranu slobode misli i izražavanja u Srbiji za preispitivanjem imena i djela J. B. Tita, te uhićenje Janeza Janše, Davida Tasića i Ivana Borštnera u Sloveniji zbog posjedovanja strogo povjerljiva dokumenta o djelovanju JNA u izvanrednim prilikama. Iz njihova uhićenja, koji je inicirala JNA i slovenska Služba sigurnosti, nastao je u srpnju proces protiv četvorice kada je s njima na optuženičku klupu stavljen i Franci Zavrl, urednik *Mladine*. Proces je bio politički promašaj jer je izazvao široku potporu Janši i ostalima, ali i snažan zazor prema JNA koja je često bila tema *Nove revije* i *Mladine*. Reakcije protiv JNA najvećim su dijelom pripisane djelovanju građanske desnice.⁷⁴

Potkraj 1988. i početkom 1989. u Sloveniji je počelo osnivanje političkih stranaka u okviru Socijalističkoga saveza u čemu je prednjačila građanska desnica. U pitanju je bio Slovenački demokratski savez i

71 HDA-PSRH, kut. 188: Ocene i stavovi PSFRJ o povećanoj ugroženosti ustavnog poretka i bezbednosti zemlje, DT br. 137, od 31. 3. 1988.

72 HDA-SDS, 4-0-101: *Bezbednosne ocene*, br. 3/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.

73 HDA-SDS, 4-3-1, predmet 3: SDB SSUP, Specijalna informacija, str. pov. br. 156, od 25. 2. 1988.

74 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.; JANEZ JANŠA, *Pomaci. Nastajanje i obrana slovenske države 1988-1992*, Mladinska knjiga, Zagreb, 1992., str. 9-20.

Slovenački socijaldemokratski savez za koje je rečeno da djelovanje u krugu Socijalističkog saveza smatraju privremenim i nametnutim rješenjem. U prvim mjesecima 1989. i u Hrvatskoj je počelo osnivanje političkih stranaka i udruženja. Prema klasifikaciji SDB-a nacionalisti: Franjo Tuđman, Drago Stipac, Marko Veselica, Hrvoje Šošić, Vladimir Šeks i drugi pokrenuli su inicijativu za osnivanje Hrvatske demokratske zajednice, a nasuprot njih, odnosno na distanci Slavko Goldstein i Vlado Gotovac zagovarali su osnivanje Hrvatskog socijalno-liberalnog saveza. Treća opcija bilo je Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI) koje nije zamišljeno kao stranka, a nositelji ovoga projekta bili su sveučilišni profesori iz Zagreba: P. Matvejević, Žarko Puhovski i Branko Horvat s istomišljenicima iz Beograda, Sarajeva i Ljubljane. U Beogradu su podružnicu trebali voditi građanski desničari na čelu s Nebojšom Popovim i Vesnom Pešić. UJDI je bio prvo udruženje za koje je postojao interes da se njegove podružnice osnuju u nekoliko republika. U Makedoniji je pak registrirano djelovanje Odbora za zaštitu ljudskih prava, a u tom smislu djelovali su i građanski desničari u Srbiji i Vojvodini. U Zagrebu i Splitu pokrenuta je i inicijativa za osnivanje Radikalnog udruženja za Sjedinjene europske države na poticaj članova Radikalne stranke Italije, među kojima su bili i članovi mirovne skupine *Svarun* iz Zagreba i pojedinci iz Italije. Djelovanje osoba koje su etiketirane kao građanski desničari u ovom je razdoblju obilježeno zbivanjem na Kosovu. Na inicijativu Pavluška Imširevića, jednog od optuženih u slučaju šestorice anarholiberala, skupina građanskih desničara iz Beograda osudila je zavođenje izvanrednih mjera, smatrajući da Srbi i Crnogorci nisu ugroženi u Pokrajini, kao i da su s promjenama Ustava SR Srbije uskraćena prava Albancima i da nacionalistička euforija u Srbiji ugrožava cijelu Jugoslaviju.⁷⁵

U drugom kvartalu 1989. najviše pozornosti zaslužuju informacije da se i u BiH pokušavaju osnovati podružnice UJDI-a, ali i političkih organizacija po uzoru na zapadne republike, kao i da neki pojedinci iz građanske desnice kontaktiraju s osobama iz Hrvatske i Slovenije. Indikativnim su smatrani naglašeni napadi na službe sigurnosti SFRJ i zahtjevi za propitivanjem njihova rada zbog kršenja ljudskih prava. Proces četvorici i suđenje islamistima u BiH 1983. godine koji

75 HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1989.; HDA-SDS, 4-0-102: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1989.

su tretirani kao muslimanski nacionalisti navođeni su kao nezakoniti procesi, kao i nekoliko pojedinačnih procesa koji su vođeni ili su bili u tijeku, poput slučajeva: Franje Tuđmana, Jevrema Brkovića, Marka Veselice, Sime Dubajića, Vuka Draškovića, Miroslava Šolevića i drugih.⁷⁶ U tom su razdoblju sukobi između nekoliko republika i njihovih partijskih elita, prvenstveno između Srbije i Slovenije, a od ljeta i između Srbije i Hrvatske, bili glavni izvor političke nestabilnosti Jugoslavije.⁷⁷ Kategorija građanske desnice izgubila je smisao, ako ga je ikada i imala.

Zaključak

Kategorija građanske desnice uvedena je 1984. godine u postojeći katalog unutarnjih neprijatelja jugoslavenskoga komunističkog režima. Izravan povod za njezino uvođenje bila je procjena da se intelektualna opozicija i neprijatelji diljem Jugoslavije međusobno povezuju kako bi postigli partnersku poziciju spram Saveza komunista. Procjena je bila neutemeljena, intelektualna opozicija, na stranu to kako je definiramo (disidenti, kritička inteligencija i sl.), nije imala velik utjecaj niti se uspjela institucionalno organizirati. Bila je ograničena na intelektualne revije i časopise koji su sami po sebi imali male naklade i skroman utjecaj koji se mogao mjeriti brojkama od nekoliko stotina zainteresiranih osoba. S obzirom da SFRJ više ne postoji, možemo sa sigurnošću reći da je nisu srušili unutarnji neprijatelji, uključujući i one iz građanske desnice, nego partijske strukture na pozicijama moći u dijelu republika nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Sukladno tome, građanskoj desnici treba prići kao pojavi poticajnoj za istraživanje intelektualne povijesti u neslobodnom društvu posljednjih godina socijalizma koja je zbog potreba režima tako nazvana. Najviše "koristi" od nove vrste neprijatelja imali su nacionalisti od kojih je znatan dio prebačen u kategoriju građanske desnice što je posljedično značilo nešto blaži tretman jer je optužba za nacionalizam bila najoštrija kvalifikacija režima u 1980-ima, posebice u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. I u ovom slučaju nužan je oprez, pojam nacionalista iznimno je raširen i dobro nejasan. Jugoslavenske društvene i humanističke znanosti nisu dale iole oz-

76 HDA-SDS, 4-0-102: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1989.

77 DAVOR MARIJAN, *Hrvatska 1989.-1992. Rađanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017., str. 114-119.

biljan doprinos teoriji nacionalizma, pa je ta kvalifikacija prečesto bila samo etiketiranje kojim se prozvanima tovario na leđa još jedan grijeh više. Ovakvo zapažanje može okrenuti na zaključak da je od nove kategorije unutarnjega neprijatelja najviše koristi imao srpski i slovenski nacionalizam. Značajan dio, usudim se reći većina, građanskih desničara iz sredine 1980-ih već su 1989. godine bili na pozicijama koje su bile nesumnjivo nacionalističke.

The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre: the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade

MIROSLAV MALINOVIĆ

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, University of Banja Luka
Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
E-mail: miroslav.malinovic@aggf.unibl.org

UDK: 726(497.11 Beograd)
929 Plečnik J.

Review article

Received: 23 November 2021

Accepted: 23 June 2022

DANIJELA UCOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Zagreb
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
E-mail: danijela.ucovic@gmail.com

Lektura: Maja Bjelica Andonov
Univerzitet u Novom Sadu

MILIJANA OKILJ

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, University of Banja Luka
Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
E-mail: milijana.okilj@aggf.unibl.org

Summary

The paper deals with the architectural evaluation of the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade, Serbia, done by a Slovene architect, Jože Plečnik, in 1929. The study is based on a research of available historical sources with a critical approach to analysis and architectural evaluation, as well as a contemporary fieldwork and an on-site analysis. The paper offers a brief overview of Plečnik's engagements in various public projects throughout Europe, followed by an analysis of a wider historical and

social context within which the site of the Franciscan convent and later parish church in Belgrade emerged. Furthermore, the paper provides an insight into the historical development of the site inside the framework of the Franciscan Province Bosna Argentina. It also gives a critical examination of the stylistic approach to the project for the church, and its later alterations made by Plečnik's successors. Moreover, its contribution to ecclesial architecture, significant structural novelties, interior decoration, furnishing and works of art produced for this project, according to Plečnik's ideas, are historically analysed and examined.

Keywords: Jože Plečnik; Belgrade; architecture; Bosna Argentina; parish church.

Vrhunac sakralnog opusa Jože Plečnika: župna crkva Svetog Ante Padovanskog u Beogradu

Pregledni rad
Primljeno: 23. studenoga 2021.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Rad se bavi valoriziranjem arhitekture župne crkve Svetog Ante Padovanskog u Beogradu, za koju je projekt izradio slovenski arhitekt Jože Plečnik 1929. godine. Rad se temelji na istraživanju dostupnih povijesnih izvora, objavljenih radova i studija, te suvremenim terenskim snimanjem, praćenim kritičkim evaluiranjem nalaza. U radu je dat kratak pregled Plečnikovih angažmana na nekoliko javnih projekata diljem Europe, nakon čega slijedi analiza šireg povijesnog i društvenog konteksta u kojem je nastala franjevačka rezidencija u Beogradu. Nadalje, dat je povijesni razvoj lokaliteta u okviru Franjevačke provincije Bosna Srebrena, kojoj rezidencija pripada i danas. U radu se kritički ispituje stilski pristup projektu crkve, te njegove kasnije preinake koje su izvršili arhitekti angažirani nakon Plečnika. Nadalje, analizira se i ispituje doprinos sakralnoj arhitekturi, značajne konstrukcijske novine, unutarnje uređenje, opremanje i umjetnička djela izrađena za ovaj projekt, a prema Plečnikovim zamislima.

Ključne riječi: Jože Plečnik; Beograd; arhitektura; Bosna Srebrena; župna crkva.

Introduction

The complex of the Franciscan convent and parish church in Belgrade has played an important role not only in the religious, but also in social and cultural life, of both Roman Catholics and adherents of other denominations in Belgrade. In the late 1920s, its historical importance and glory that traced its position in the Balkans were highlighted by the involvement of a widely recognized Slovenian architect, Jože Plečnik, in the construction of the new parish church. Besides having been heavily commissioned for a variety of architectural engagements during his career, Plečnik was especially devoted to ecclesial architecture. Along with many successful designs all over Europe, this church in Belgrade is often considered to be the crowning jewel of Plečnik's sacred architecture.

Firstly, this paper will show the historical background and common discourse of development of that particular site, which ultimately became a part of the Bosnian Franciscan Province of Exaltation of the Holy Cross - Bosna Argentina, headquartered in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Afterwards, an overview of Jože Plečnik's work will be presented in order to properly understand the position of that church in his architectural oeuvre. The complex consisting of a convent building and a parish church, with the latter one being the focus of this work, will subsequently be presented, evaluated and put into the contemporary context.

Besides the on-site work and research, which is the most important source for the evaluation and understanding the architecture itself, published sources are also very important contributors to the findings. Foremost, those sources are Petar Krečič's book titled *Plečnik, the Complete Works*, published by Whitney Library of Design, New York in 1993, and Damjan Prelovšek's paper "Plečnikova Cerkev Sv. Antona Padovanskega V Beogradu"¹ published in 2020 in *Acta Historiae Artis Slovenica*, followed by Hajna Tucić et. al's book *Crkva Svetog Antuna Padovanskog Beograd* (Eng. St. Anthony of Padua Church in Belgrade), published by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade (*Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda*) in 2011, and Marko Karamatić's book titled *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, published in Sarajevo by the Franciscan Provincial in 1991.

1 The paper is a sort of a resume of Prelovšek's series of findings focusing on Plečnik's church in Belgrade.

Jože Plečnik

Jože Plečnik was born on January 23rd, 1872, in Ljubljana. Plečnik was born as the third surviving child in the family of Andrej and Helena. The eldest sister Marija was born in 1864. Andrej, born in 1865, studied theology and became a priest, while Janez, born in 1875, studied medicine in Vienna.²

Jože was not an exceptional pupil and failed the first year of the Gymnasium. Afterwards, his father, a carpenter by profession, hired him as an apprentice in his shop. His later engagement at the School of Applied Arts in Graz, where he enrolled in 1892, was in furniture design. His teacher Leopold Theyer, an architect, soon noticed Jože's marvellous talent following by Theodor Mueller, a Viennese industrialist, who offered him a job in a design office in Vienna. He stayed in Graz for two years, until his brother managed to persuade him to enrol in the Academy of Fine Arts (*Akademie der Bildenden Künste*) in Vienna. He submitted his portfolio to Otto Wagner, who succeeded the deceased Karl Hasenauer in 1894 as the Head of the Special Class for Architecture, but Plečnik failed to enrol in the studies. Before the next attempt, which was successful, Plečnik spent a year working for Wagner in his studio. Being more than four years older than other students did not bother Plečnik. He soon became the best student in his class: Marco Pozzetto, who was one of the first people to publish a notable research on Plečnik's life in 1968 in Turin, states that he "[...] managed to advance from a façade for a housing block to a parish church."³

Later, when Plečnik started his private practice, he undertook all kinds of commissions, of various sizes, locations, and types, trying not to compete with famous Viennese mainstream architects, but to develop his own course. Besides Zacherlhaus (1903-1905) in Brandstätte 6, in Vienna's 1st district, most of his designs were quite away from the city centre, like Langerhaus (1900) in Beckgasse 30, in 13th district. His engagement as the family architect of Zacherl family helped him to improve his skills in various types of design and strengthen contact with their strong Catholic connections.⁴

2 PETER KREČIČ - JOŽE PLEČNIK, *Plečnik, the Complete Works*, Whitney Library of Design, New York, 1993., p. 13.

3 *Ibid*, p. 16.

4 *Ibid*, p. 29.

In the 1910-1913 period, Plečnik did a project for the *Heilig-Geist-Kirche* located in Ottakring district in Vienna. It is, actually, the foremost church in Austria made of reinforced concrete, which was used for both the construction and the façade decoration.

After an unsuccessful attempt to succeed Wagner at the Academy of Fine Arts in Vienna, Plečnik went to Prague in 1911. His friend, architect Jan Kotěra, invited him to come and teach at university. One of his most significant projects in Prague was the renovation of the Prague Castle - *Hradčani* (1920-1934), after the commission done directly by the Czech president Tomáš Masaryk.

Plečnik stayed in Prague until 1921, when he moved to his hometown Ljubljana, in order to teach again at the newly founded Department of Architecture at the Technical Faculty of the University of Ljubljana. Besides many other notable masterpieces, some of his best projects were designed for his hometown: the Slovene National and University Library (1930-1941), *Tromostovje* -bridges over the Ljubljanica River (1929-1931) in the very centre of Ljubljana, the Ljubljana Open Market (1939-1942), and many others. Due to his strong connection with the church and ecclesial orders, his engagement at the university was heavily reduced during the communist regime.

Figure 1. Jože Plečnik (1872-1957);
a photograph taken in 1930⁵

When Plečnik's general idea and contribution are concerned, it has to be noted that his work did not use to be as appreciated as it is now, mainly because it was not a part of the mainstream CIAM (Fr. *Congrès internationaux d'architecture moderne*) in 1928, which produced certain consequences. However, today, he is a recognized re-

5 *Ibid*, p. 72.

representative of the 20th century architecture⁶ and one of the leading reformers of sacred architecture in the period.⁷

His most important ecclesial commissions, besides the Convent and Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade, are: *Heilig-Geist-Kirche* in Ottakring, Vienna (1910-1913), the Church of the Most Sacred Heart of Our Lord in Prague (1928-1939), the Church of St. Francis of Assisi in Šiška, Ljubljana, (1925-1927), the Church of the Archangel Michael on the Marsh in Črna Vas near Ljubljana, (1925-1939), the Church of the Assumption of the Lord in Bogojina (1925-1954), etc.

Plečnik would often be compared to Antonio Gaudi, not only because of his dedication to form Ljubljana into a new Acropolis, which was, actually, one of his greatest ideas, just like Gaudi had for Barcelona, but because of his strong dedication to ideas of Christianity and strict life of a religious Catholic adherent. His older brother Andrej, obviously, had a strong influence on that. Jože Plečnik has officially been proposed for the canonization in the Roman Catholic Church.⁸

Plečnik died on January 7th, 1957, in Ljubljana, and received an official state funeral in the Žale Cemetery, a part of which Plečnik himself designed in 1942. Many notable people, architects, and some politicians were present at the funeral.

Historical background

From Saint John Capistrano to Bosna Argentina

Although the present convent and parish church in Belgrade belong to the group of newer convents in the OFM⁹ Bosna Argentina, the

6 *Ibid*, pp. 7-11.

7 DAMJAN PRELOVŠEK, "Plečnikova Cerkev Sv. Antona Padovanskega V Beogradu", in: *Acta Historiae Artis Slovenica*, vol. 25, no. 1, Ljubljana, 2020., p. 212.

8 LUKA VIDMAR, "Gaudí in Plečnik: od kulturne kanonizacije do cerkvene beatifikacije", in: DARKO DOLINAR - JERNEJ HABJAN - MARKO JUVAN - MARIJAN DOVIĆ (editors), *Studia litteraria 22, Kulturni svetniki in kanonizacija*, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana, 2016., pp. 309-324.

9 OFM - *Ordo fratrum minorum*, The Order of Friars Minor, founded by St. Francis of Assisi in 1209, is a fraternity. In a more complete fulfilment of their baptismal consecration and in answer to the divine call, the friars give them-

Franciscan presence in the wider area of Belgrade had been recorded even before the Ottoman campaign on the Balkans, when that Catholic Order had at least one convent and a church there. By the beginning of the 17th century, the Jesuits also had the convent in Belgrade,¹⁰ while the Capuchins founded one in the early 18th century.¹¹

Even though very few reliable sources are available to provide us with the in-depth analysis, some of them are, nonetheless, sufficient for understanding the early Franciscan establishment in Belgrade. The first Franciscan convent in Belgrade was the Convent of Saint John of Capistrano. It was situated just under the Belgrade Fortress - *Kalemegdan*. Saint John of Capistrano, a Franciscan friar who led the crusade against the Ottoman Empire in 1456 and fought at the siege of Belgrade, restored the convent, which was named after him eventually. It remains unknown whether that convent had some remarkable architectural qualities or not.

Unfortunately, the Ottoman campaign in 1521 was successful and Belgrade was conquered. The convent was demolished and the belonging church was transformed into a mosque. Later, in 1688, the Holy Roman Emperor, Leopold I, after a number of vital victories, reconquered the city. After the Treaty of Passarowitz on July 21st, 1718, Franciscan friars from OFM Bosna Argentina built a new convent consisting of two wings and laid down foundation stones for a new church. Actually, the old site, where the convent was located, was abandoned due to military and strategic reasons, and the Franciscans got the permission to temporarily convert one of the mosques and side buildings into a facility where they could perform liturgies and exercise pastoral care. After three years, on April 13th, 1721, the converted complex was officially blessed as the church. Soon after, on March 12th, 1728, the foundation stone for a new convent was laid. Friar Ivan Stražemanac, who later became the Provincial Superior

selves totally to God, their supreme love, through profession of obedience, poverty and chastity, which they are to live in the spirit of Saint Francis.

- 10 ANTAL MOLNÁR, "Struggle for the chapel of Belgrade (1612-1643). Trade and Catholic church in Ottoman Hungary", in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 60, no. 1, Budapest, 2007., pp. 73-134.
- 11 STJEPAN SRŠEN, *Kapucinski samostani u Osijeku, Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2011., p. 141; TOMISLAV ZDENKO TENŠEK, "Kapucini: Katolički red u svijetu i kod nas", in: *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12-13, 2001., pp. 105-114.

of OFM Bosna Argentina, was named the Guardian of the Convent in 1728. In just one year, he was in a position to build the eastern wing, and by 1730, the whole cloister was completed. That same year, on June 13th, on the day of the feast of Saint Anthony of Padua, the construction works on the new church began. Only nine years later, Belgrade was again sieged by the Ottoman army, and the Franciscan facilities, consequently, were demolished; after 1739, Franciscan activities in Belgrade were not recorded.¹²

As it had been expected, after the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, and their strong influence on the overall ecclesial life in the region, the Holy Apostolic See entrusted Bosnian Franciscans to exercise pastoral care in Serbia. Even though it formally happened in 1897, due to many complicated political and other issues, it was allowed just after World War I. On May 5th, 1919, The Holy Apostolic See requested from Bosna Argentina once more to take over the pastoral care in Serbia, and luckily, new parishes were organized, besides the one in Belgrade, in Glođani, Kraljevo, Niš, Peć, Smederevo, Šabac, Zjum, and Zlokućani.¹³

The Convent of Saint Anthony of Padua

The modern-day convent of Saint Anthony of Padua is located in Belgrade's downtown district of Crveni krst, near Zvezdara. The site is located between the streets *Pop Stojanova* and *Bregalnička*, with the official address of the convent being *Bregalnička 14*, and of the church *Pop Stojanova 19*.

During the first engagement of Friar Josip Markušić as the Provincial Superior of OFM Bosna Argentina (1928-1931), the projects for the

12 MARKO KARAMATIĆ et al, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine: povijest, kultura, umjetnost, turizam, prirodne znamenitosti*, Privredni vjesnik, Zagreb, 1990., p. 103; IVAN STRAŽEMANAC - STJEPAN SRŠAN, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrne = Expositio Provinciae Bosne Argentinae*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., pp. 329-337.

13 MARKO KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrna: Šematizam, Franjevački provincijalat*, Sarajevo, 1991., p. 42.

Figure 2. The Convent and the Parish Church of Saint Anthony of Padua: air view from the east; the photograph taken before 2011¹⁴

convent and the church were approved.¹⁵ The construction of the new convent in Belgrade was assigned to Blaž Misita-Katušić, the architect.¹⁶

14 HAJNA TUCIĆ - JELENA TOPALOVIĆ-KITANOVIĆ - SNEŽANA NEGOVANOVIĆ, *Crkva Svetog Antuna Padovanskog = St. Anthony of Padua Church*, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Beograd, 2011., p. 4.

15 JOSIP MARKUŠIĆ, "Prilog o crkvenoj umjetnosti", in: *Dobri pastir*, 8, poseban otisak, Sarajevo, 1957., p. 7.

16 Blaž Misita-Katušić (September 15th, 1886 Kostajnica, Austro-Hungarian Empire - February 4th, 1961 Osijek) (MILAN BALIĆ, "Trideset godina zaštite spomenika kulture u Slavoniji 1945-1975", in: *Museology*, 19, Zagreb, 1975., pp. 147) He first enrolled in the studies of architecture in Vienna, then in Prague. He graduated architecture at the Higher Technical and Commercial School in Liège, Belgium in 1910. (DANICA PINTEROVIĆ (1962.): "In memoriam - ing. arh. Misita-Katušić", in: *Osječki zbornik*, 8, Osijek, 1962., p. 353; ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Osječka sjećanja, njihov život u našem sjećanju*, 2. dio. Studio HS internet d.o.o, Osijek; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2011., p. 182) Some of his important projects from the period 1914-1941 are the Officer's Home in Topčider, Belgrade (1925-1927), the Belgrade Cathedral (1925) and competition projects for the Avala Sanatorium (1931) and the Aeroclub in Belgrade (1932), as well as Catholic churches in Kraljevo and Belgrade's municipality of Čukarica. (ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, "Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću", in: *Prostor*, 19, 2 (42), Zagreb, 2011., pp. 466-477) In addition to that, he worked on reconstruction projects for churches, castles, and fortresses. Some of the most important projects were in Kneževi Vinogradi, Beli

The works started on August 3rd, 1926 and were completed in November 1927, when friars moved in.¹⁷

As it is noticed in some other Franciscan sites in the Province, for instance Petrićevac near Banja Luka, or Dubrave near Brčko, the design of the convent building does not stand out of the overall impression of urban environment. Thus, it is quite well interpolated in the cityscape, following a horizontal and vertical street regulation. Moreover, very few details introducing the ecclesial character of the building were used.

Blaž Misita-Katušić, the architect, heavily engaged in the restoration and reconstruction of building heritage all over Yugoslavia, did a design appropriated to his current work. The convent is a semi-detached house, with the entrance from *Bregalnička* Street, located in the very

Figure 3. The Convent of Saint Anthony of Padua: a view of the entrance from the northeast, from *Bregalnička* Street (2013)

Manastir, Topolje, Bolman, Valpovo, Đakovo, Gorjani, Levanjska Varoš, Bijelo Brdo, Aljmaš, Dalj, Erdut etc., as well as the projects presented in this paper in OFM Bosna Argentina: the second church of Saint Anthony of Padua and the third convent of the Holy Trinity in Petrićevac (1930-1931 and 1927-1929), the convent of Saint Anthony of Padua in Belgrade (1926-1927), and the convict for external pupils in Franciscan Gymnasium in Visoko (1927-1928). (Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Osječka sjećanja, njihov život u našem sjećanju*, p. 182).

17 M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 42.

same courtyard as the church. It has three ground floors and a cellar, containing basic rooms usually found in a Franciscan convent.¹⁸

The entrance to the convent is on the northern side, over a porch, extending from the ground level for a couple of steps. The entrance porch is emphasised with the simple cubical form just beside it, reaching over the top roofline, flanking the view to the garden. Its street façade, east-oriented, is the only one treated appropriately and in accordance with its function. A rather simple and fairly empty façade is divided into background and foreground zones, discretely emphasized with one shallow angular Avant-corps, located on the corner of the house, and extending to the end of the roofline. It is finalized with a gable wall of the façade roof dormer, and treated in a simplified baroque manner. It is, however, decorated with two sets of secession-like stucco decorations, below the roofline. On the top, a bronze bust of Saint Anthony of Padua holding the Christ is emerging out of the wall plain; above it, a simple Latin cross is installed. Besides a simple roof cornice, outlining the house, those are, actually, the only significant architectural details worth mentioning. The rest of the building is plastered and coloured in a pale beige colour. The southern façade, oriented towards the garden, has symmetrically displaced windows, while the western façade holds only two simple balconies. The house has a complex roof, covered with sheets of tin metal.

As far as the general design is concerned, the convent building did not change its main characteristics over time. In 1990, it was reconstructed and renovated according to a project done by architect Vinco Grabovac.

The Parish Church of Saint Antony of Padua

The core of the site is the Parish Church of Saint Anthony of Padua. After Friar Markušić consigned the church project to Plečnik, a famous sculptor Ivan Meštrović, who will be subsequently engaged in furnishing and artistic decoration, gave his thoughts that Plečnik was the best possible choice; he added that even if Plečnik did not do

18 ANĐELKO BADURINA, *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja*, Institut za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za povijest umjetnosti, Zagreb, 1990., p. 17.

his best, it would still be better than what other Yugoslav architects would do.¹⁹

Josip Markušić, who was entirely devoted to Plečnik, used to say: "I will do everything as you say. If you say that something should be made from clay, I will make it of clay, because I know that this will be the best way to make it."²⁰

Everything started in 1926, after the friars bought the construction lot, and built the aforementioned convent. Slightly prior to that, after the end of WWI, the Franciscan province in Slovenia got autonomy and employed Jože Plečnik to build a Franciscan church in Šiška. Certainly, that particular project for the church of Saint Francis was one of the recommendations for the Bosnian Franciscans, if not the number of prominent outstanding designs done by Plečnik all over Europe. A parish priest, Friar Grgić, was supposed to talk Plečnik into the project in 1928, but Plečnik refused at first. Just after numerous appeals and requests, Plečnik accepted the project.

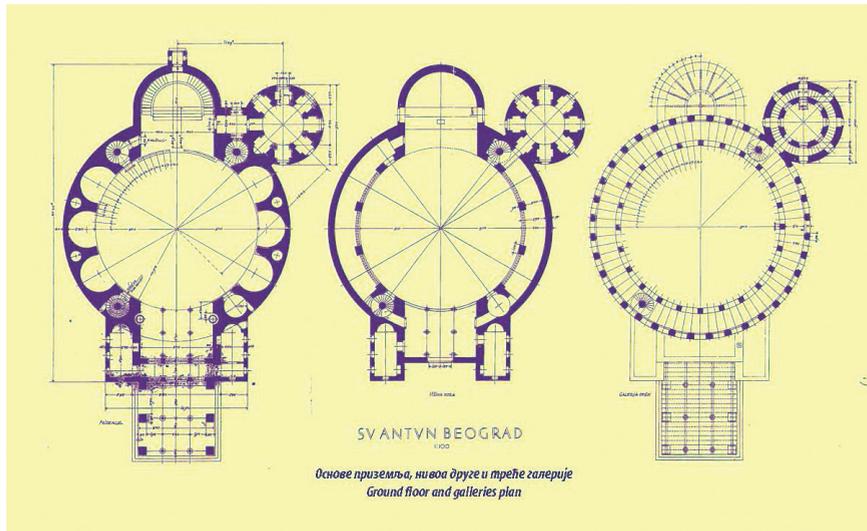

Figure 4. The Parish Church of Saint Anthony of Padua: Floor plan; a segment of the second project done by Jože Plečnik²¹

19 J. MARKUŠIĆ, "Prilog o crkvenoj umjetnosti", p. 7.

20 P. KREČIĆ - J. PLEČNIK, *Plečnik, the Complete Works*, p. 108.

21 H. TUCIĆ et al, *Crkva Svetog Antuna Padovanskog = St. Anthony of Padua Church*, p. 2.

In that design, Plečnik reflected the most to the projects done prior to Belgrade. Those were churches of The Holy Spirit in Vienna, Ascension of Our Lord in Bogojina, Saint Francis in Ljubljana, and Sacred Heart of Jesus in Prague. Some more apparent archetypes are, certainly, the Roman Pantheon,²² the Basilica of San Vitale in Ravenna, and the Church of Saint Sergius and Bacco in Constantinople - today known as Istanbul.

The initial project, done in 1929, was shortly after changed by Plečnik himself, and the construction started according to the second project. The foundation stone was laid on October 6th, 1929; the church was consecrated on December 8th, 1932.²³ The church is devoted to Saint Anthony of Padua, and the commemoration of 700 years of the Saint's demise and canonization.²⁴

The main characteristic of the first project was a dome on a circular base with a slightly detached bell-tower: something that strongly refers to a mosque or, in the case of Belgrade, a traditional central(-ized) floorplan type of an Orthodox church. That is probably the reason why Plečnik abandoned that design, and not because of the costs or fear of improper construction, as it is usually considered.²⁵

It is quite complicated to give an in-depth depiction of the church, without referring some external to other internal elements, that Plečnik used in creating that masterpiece of ecclesial architecture. The church consists of the main 25-meter wide cylindrical volume, with a covered entrance porch, oriented towards the west, and a bell-tower, cylindrical as well. It is connected with the church and located on its south-eastern side. The main cylinder, which is actually making it a rotunda, is intended to be the key point for understanding the design of that church. It is dual, divided into the inner and the outer cylinder. On the first floor, in-between, there are (on both northern and southern sides): three apses, staircases to the bell-tower and further

22 DAMJAN PRELOVŠEK, "Plečnikova Cerkev Sv. Antona Padovanskega V Beogradu", p. 186.

23 M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 42; P. KREČIĆ - J. PLEČNIK, *Plečnik, the Complete Works*, p. 109.

24 MARIJAN KARAUOLA, *Ljudi i krajevi*, 2, Matica hrvatska, Sarajevo, 2008., p. 148; H. TUCIĆ et al, *Crkva Svetog Antuna Padovanskog = St. Anthony of Padua Church*, p. 3.

25 PETER KREČIĆ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", in: *Nasleđe*, 6, Beograd, 2005., p. 196.

levels, as well as a big apse, east-oriented. It is extending beyond the outer wall of the big cylinder and above the height of the ground floor, reasonably holding the altar. On the opposite, western side, there is an entrance. It is made in a simple cubical form attached to the main volume. Centrally aligned, there is a rounded window and it is covered with a discrete gabled roof. On each of the sides, left and right, two additional volumes are added, making a niche on the main entrance cube. In the niches, there are two chapels with apses. The entrance porch is located in front of the building. Two rows of columns are holding the gabled roof, covering the entrance. The columns are not interrupted and are moved towards the interior so that the last pair of columns is actually a part of the inner cylinder.

The outer cylinder is extended to the height of the roof. On the first, ground level, the main cylinder is holding the aforementioned apses

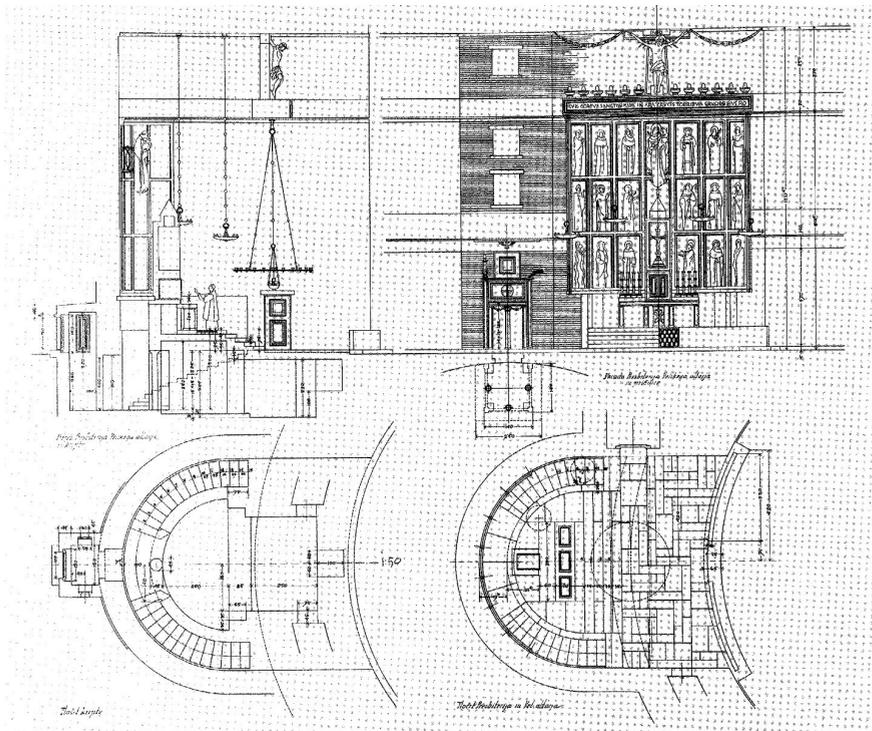

Figure 5. The Parish Church of Saint Anthony of Padua: the design of the main altar with 14 stations of the Calvary; a segment of the second project done by Jože Plečnik²⁶

²⁶ *Ibid*, p. 200.

on both sides. In height, they are reaching until the 2nd level of a horseshoe-shaped ambulatory, which is, actually, a viewing gallery, but parted with an apse on the eastern side. The circular staircases, also hidden between the outer and the inner cylinder, lead to that level. The main apse surpasses the side apses with the height of the viewing gallery; its footprint is reaching outside the outer cylinder and is covered with a simple plain roof.

The height of the first floor is subdivided into two levels with a solid white concrete cornice outlining the inner perimeter. Only the next cornice, which divides the gallery and the lower level, is visible from the outside, but it does not extend to the bell-tower perimeter. Another cornice divides the upper level of the gallery and sits on top of the outer apse marking the 3rd level ambulatory, outlining the perimeter of the whole church. The main cylinder is crowned with two more cornices, framing the window stripe. On the top, unlike in the first design with a dome, the space is covered with a flat, coffered wooden ceiling, crowned with a shallow cone outside.

The bell-tower, typologically on the halfway between a campanile and a traditional one, is placed on the south-eastern side of the church. It is 52 meters high and has 9 meters in diameter. Instead of windows that follow the outline of the staircase leading up to the top, like it was first planned, the rectangular windows are held in horizontal stripes. On the very top, one west-oriented round window is sitting just below the circular cornices framing the end of the bell-tower, which might be a place for the clock that has never been installed. Like the main volume, the capital of the tower is finished with a horizontal strip of windows and one detached volume holding the cross.

The plan of the entire church recalls the well-known image of Saint Anthony with the infant Jesus, where the nave, apse, and portico together represent Saint Anthony, and the bell-tower stands for Jesus.²⁷

The materials used are brick and reinforced concrete, which even more emphasizes the strength and strictness of the project. It can even be said that the combination of the construction frames and materials corresponds to the mid-1970s or 1980s.²⁸ The roofs are covered with sheets of tin metal. Inside, the main structural materials

27 P. KREČIČ - J. PLEČNIK, *Plečnik, the Complete Works*, p. 108.

28 H. TUCIĆ et al, *Crkva Svetog Antuna Padovanskog = St. Anthony of Padua Church*, p. 5.

are the same, but the interior along with its furnishing is far more de-segregated and is all about making special ambient and scenarios. The interior furnishing started in 1934, according to Plečnik's designs.

Figure 6. The Parish Church of Saint Anthony of Padua: an interior view of the main apse (2013)

As it has already been described, the inner cylinder is reserved for the congregation and space between the inner and the outer for the apses. The main altar is located in the eastern apse, more or less decorated according to Plečnik's project. In the foreground, on the height of the second perimeter cornice, there are a transversal beam and a column hidden behind the vertical part of the cross, which is on the outline of the scene. In the background, there is a statue done by Ivan Meštrović. His 2.75-meter high sculpture of Saint Anthony on the main altar is installed in 1956, slightly prior to Plečnik's death in 1957. Even though Plečnik designed his own version of Saint Anthony holding the Christ in front of the people - the congregation, no adequate sculptor could be found to produce it.²⁹ It remains unknown exactly how Meštrović got the commission.

29 J. MARKUŠIĆ, "Prilog o crkvenoj umjetnosti", p. 4; M. KARAUŁA, *Ljudi i krajevi*, 2, p. 152.

Figure 7. The Parish Church of Saint Anthony of Padua: an interior view of the southern apses (2013)

Two other altars were done according to Plečnik's ideas: the first altar on the right side of the main apse is devoted to Mary's Annunciation and the other to the Most Sacred Heart of Jesus, the first to come on the left side of the main apse. The statues for both altars were done by Božidar-Bože Pengov, a noticeable Slovenian sculptor. *The Most Sacred Heart of Jesus* was built at the end of 1935, while *Mary's Annunciation* was built in August of 1938, with the statue of Our Lady installed in 1939.³⁰

By the beginning of World War II, only the main altar and two side apses were decorated. The interior works were obviously halted during WWII, and they continued in the post-war era, with even stronger momentum.

Markušić's engagement was terminated in 1940, after his transfer to Jajce. Friar Eduard Žilić was appointed as the Guardian in 1945,

30 M. KARAMATIĆ et al, *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine: povijest, kultura, umjetnost, turizam, prirodne znamenitosti*, p. 103; P. KREČIČ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", p. 196.

continuing the works.³¹ Plečnik engaged his assistant from Ljubljana, architect Anton Bitenc,³² and architect Harold Bilinić,³³ most notable for very close connections to Ivan Meštrović, to work on the remaining altars in the middle apses, second from the right and left: Saint Joseph and Saint Francis. In the third apse from the right side, the big confessional was put in 1953, and a new statue of Saint Joseph in 1954.³⁴

31 P. KREČIČ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", p. 196.

32 Anton-Tone Bitenc (Ljubljana, January 6th, 1920 - June 14th, 1977). Bitenc started his undergraduate studies of architecture in Ljubljana in 1939, in the class of Jože Plečnik. Before his graduation in 1947, Plečnik commissioned him as a technical draftsman. Shortly after, Bitenc was appointed in the Ministry of Constructions, but already in 1949 he received the position of a teaching assistant in the class of Jože Plečnik, at the Technical Faculty. Later, Bitenc was proven to be the last architect who was appointed to work as Plečnik's assistant, contributing to most of his works. He was especially engaged in the projects of building heritage protection, preservation and presentation; with featuring projects for Slovenian medieval towns - Otoka, Strmol, Begunje, Bistro, Zemon, Lapidarium and the exhibition complex Emona, a Roman site in Ajdovščina, an archaeological museum in Celje etc. Among others, the projects in focus were the reconstruction of the Ursuline Convent in Ljubljana (1970-1975), the reconstruction of the ground floor of Plečnik's Gymnasium, the remodelling of Plečnik's Square (started in 1966), and remodelling of Borštnik's Square (1972). A vast part of his oeuvre belongs to the renovation projects of altars and liturgical equipment following the decisions of the 2nd Vatican council; these include the projects for the Ljubljana and Maribor Cathedrals, the pilgrimage church in Brežje, churches in Beltinci, Borovnica, Breznica, Črnomelj, Dolsko, Dravlje, Dutovlje, Gorenja Vas, Hotedršica, Izlake, Kamnik, Kokrica, Vič, Loški Potok, Moravče, Smednik, Šempas, Škocjan, Škofja Loka, Tržič and in Žire. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1018480/> - HELENA SERAŽIN, *Bitenc, Anton (1920-1977)*, Slovenska biografija - Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

33 Harold Bilinić (Split, August 7th, 1894 - Zagreb, 1984). Bilinić graduated architecture at the Academy of Fine Arts in Florence in 1922. After the graduation, he worked first in Zagreb and then in Buenos Aires (1926-1932). Upon the return to Croatia, he continued working in design offices in Zagreb. His most notable works are closely related to Ivan Meštrović's monuments, designing the complementary architectural projects. Some of the most important commissions are Njegoš's Mausoleum in Lovćen (1952-1974), Family Račić's Mausoleum in Cavtat (1922-1923), Otavci Mausoleum (1928-1931), the Monument to the Unknown Hero in Avala, Belgrade (1938), the Museum of Revolution in Zagreb (1938) and Meštrović's Villa in Split (1939). <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1955> - PREMIER TOMISLAV, *Bilinić, Harold*, Hrvatski bibliografski leksion - Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

34 *Ibid*, p. 197.

Figure 8. The Parish Church of Saint Anthony of Padua: the entrance portico (2013)

Soon after, in 1957, Plečnik died in Ljubljana and Janez Valentinčič,³⁵ one of his most devoted pupils and a close associate, gave his best to ensure the church would be completed. In 1959, he did the project of the marble stone floor, benches, and the entrance portico.³⁶ Even though Plečnik did his own project for the floor, it remains unknown why the contractors did not follow it. In 1960, Valentičič completed the project for the bell-tower, slightly changing Plečnik's project from 1939. The construction works were completed in 1962,³⁷ even though the bell was prepared as early as in 1940.³⁸ There is another interesting fact about the tower, which is actually leaned, due to inconsistency in soil subsidence over time. The concrete slab, connec-

35 Janez Valentinčič (Ljubljana, November 17th, 1904 - June 7th, 1994). After the graduation in 1927, under the mentorship of Jože Plečnik, he started working as an architectural supervisor in Ljubljana. In 1931, his university career initiated, first on the position of Plečnik's teaching assistant, and afterwards as an independent professor. Moreover, he was three times selected for the Dean's position. Besides his university engagements, his architecture was almost entirely devoted to sacred architecture. While working as Plečnik's teaching assistant, Valentičič was engaged in projects like the first project for the National University Library (1930-1931), a chapel in Preska near Medvodah (1934), a church in Upper Rečica (near Laško 1935), the enlargement of a parish church in Rakek (1935), Verčon's Vila in Lapad near Dubrovnik (1936), a new bell-tower for the church in Martinjak near Cerknica (1939), the regulation of walls of the Medieval Ljubljana in Vegova Street (1939), the enlargement of a church in Mokronog (1940), Bajlečev's Vila in Murska Sobota (1943), Capuchin Convent in Štepanja Vas (1944) etc. By the end of the 1930s, Valentičič already had his private projects. The most important ones are: the reconstruction of a local square in Tržič (1937), Zajec's Villa in Šmarci near Kamnik (1938), Vilhar and Pengal's Vila in Stožice (1940), a laboratory for the University of Ljubljana (1946-1949), the National Liberation War Monument in Šmartnem on Paka (1950), France Bevk's House in Vikrča (1952), a facade of a music school in Ljubljana (1952), Hančič's House in Kamnik (1954), Gostiš's House in Ježica (1955), the extension of a parish church in Lenart (1959), the adaptation of a parish church in Šmarje near Kopar (1961), a bell-tower on a parish church in Tuhinj (1963), an interior redesign of the Church of Saints Cyril and Methodius in Čukarica, Belgrade (1964). <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi756262/> - DAMJAN PRELOVŠEK, *Valentinčič, Janez (1904-1994)*, Slovenska biografija - Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

36 D. PRELOVŠEK, "Plečnikova Cerkev Sv. Antona Padovanskega V Beogradu", p. 186.

37 P. KREČIČ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", p. 197.

38 M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 42.

ting the floor constructions of the church and the bell-tower, was later cut apart, and the problem was solved. Furthermore, Valentičič did the design for an organ in 1965, which was done by company of Franc Jenko from Št. Vid close to Ljubljana, in 1966. Two octagonal chandeliers were also designed by Valentinčič in 1972.³⁹

Among other interesting furnishing details, confessionals are compelling. The church holds the first confessional for deaf people, as well as other confessionals that have been fully designed in accordance with the corresponding sacraments, maintaining the privacy and trust between the single believer and the priest, and the rest of the congregation.⁴⁰ Moreover, it brings the understanding of the confession and relationship to the church to a new level.

After subsequent changes from the Second Vatican Council, some details on the altar were changed,⁴¹ but unfortunately, Plečnik's endeavours to complete the interior fully failed in the end. The absence of the missing altars and other details is apparent. It can even be said that all the works that were not done by Plečnik directly are not worthy of being in the church.⁴²

One of the interesting outlooks on Plečnik's church in Belgrade relates it to the simultaneous construction of the greatest Orthodox church in Belgrade - the Church of Saint Sava on Vračar, the biggest church in the Balkans and one of the biggest in the world, the furnishing of which has not been completed yet. There are many opposing viewpoints addressing the success of each of the churches. Even though architects that won the competition for the Saint Sava's Church, Bogdan Nestorović and Aleksandar Deroko, were acknowledged architects and had already accomplished numerous successful projects, Jože Plečnik has probably been recognized as genuinely the greatest architect in the former Yugoslav region.

"An interesting fact is that one of the designers of St Sava's Church, Aleksandar Deroko, spoke affirmatively of St Anthony's at the very moment that other Belgrade architects and public opinion criticized

39 P. KREČIČ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", p. 197.

40 J. MARKUŠIĆ, "Prilog o crkvenoj umjetnosti", pp. 3-4.

41 M. KARAUŁA, *Ljudi i krajevi*, 2, p. 153.

42 P. KREČIČ, "Crkva Sv. Antuna Padovanskog u Beogradu - ocena zaštite spomenika i smernice obnove", p. 205.

Figure 9. The Parish Church of *Saint* Anthony of Padua: the interior view of the entrance with the organ on 2nd level (2013)

his project for St Sava's Church and made jealous comments on the erection of the Franciscan church. Perhaps the most paradoxical of all is the fact that in spite of all the differences - from those in the attitude towards the creative process to the different confessions the two churches represented - it was in the same, the earliest and the most sumptuous, period of Byzantine art that models for both modern Byzantine churches were found: Justinian's. And while Belgrade was happy with the outcome of the realization of the Church of St Anthony of Padua as early as the 1930s, now, at the beginning of the twenty-first century, we still cannot know when it will become happy with the outcome of the realization of the Church of St Sava, the greatest Serbian educator.⁴³

The Church of Saint Anthony of Padua has been proclaimed a Monument of the Culture in the Republic of Serbia.⁴⁴

Conclusion

The history of the Franciscan site in Belgrade was set off by the famous Saint John of Capistrano in the XV century, who marked its future ecclesial position. In the recent history, the Franciscan site in Belgrade was raised to the rank of a convent and institutionalized within the OFM Bosna Argentina, the Franciscan province with its seat in Sarajevo.

On the site, there are a convent building designed by architect Blaž Misita-Katušić and a convent and a parish church designed by Jože Plečnik. Plečnik designed a monumental, and yet a revolutionary simple building, full of multi-layered denotations, which perfectly fit into the Franciscan ideas, as well as the iconography of the Christianity overall. The paper presented the process preceding the construction, the highlights of the construction history during Plečnik's involvement followed by the contributions by his successors. The

43 TANJA DAMLJANOVIĆ, "Dva hrama za dve konfesije - traganje za modernovizantijskim", in: *Nasleđe*, 6, Beograd, 2005., p. 84.

44 H. TUCIĆ et al, *Crkva Svetog Antuna Padovanskog = St. Anthony of Padua Church*, p. 6.

evaluation of the architectural and structural features is connected to the artistic decoration outlining the interior architecture.

That church represents a significant milestone in the history of sacred architecture, as far as the architectural values of the sacred rooms are concerned. With each of his previous designs, Plečnik set a unique study for this project, featuring the Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade as a compelling masterpiece with its memorable structure, form, materials, aesthetics, and the atmosphere.

Dragutin Lerman u Hercegovini

MILO JUKIĆ
Kreševo
E-mail: milo.malum@gmail.com

UDK: 94(497.6 Hercegovina)
929 Lerman D.
Pregledni rad
Primljeno: 26. siječnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Dragutin Lerman bio je istraživač afričkoga kontinenta u ekspediciji Henryja Mortona Stanleya, organiziranoj 1882. godine za račun belgijskoga kralja Leopolda II. Između 1882. i 1896. u Africi će, u četiri navrata, provesti oko 3000 dana. Po povratku postaje poduzetnik u rodnoj Požegi. Ispočetka bilježi uspjehe, ali potom doživljava potpuni krah u poslovnom i privatnom životu, zbog čega Požegu napušta osramoćen. Nakon nekoliko godina uzaludnih pokušaja da u zapadnoj Europi (Francuska, vjerojatno i Belgija te Austrija) ponovo "stane na noge", ne svraćajući se u povratku u Požegu, dolazi u Bosnu, u Kreševo. Tu, uz financijsku potporu nama nepoznate francuske banke, a kasnije i sarajevskih banaka, istražuje rudna ležišta (bakar, mangan, zlato, kositar, barit i dr.), nadajući se i vjerujući da će razmjerno skoro započeti s eksploatacijom, ostvariti brz profit i časno se vratiti u Požegu.

Njegove planove znatno reducira izbijanje Velikoga rata, kada se, budući da je njihova država na strani suprotnoj Austro-Ugarskoj, kreditori iz Francuske povlače iz posla, a iz Bruxellesa mu, zbog istoga razloga, prestaje stizati formalno doživotna mirovina. Ratno stanje stvara mu i brojne druge poteškoće (mobilizacija vojno sposobnih i, s tim u svezi, nedostatak kvalificirane radne snage, česta nestašica eksploziva i drugih sredstava potrebnih za rad, kao i novca za financiranje radova, te, u neko vrijeme, osnovnih živežnih namirnica, zbog čega se u narodu javlja i glad).

Unatoč svemu, tijekom posljednje godine života Lerman intenzivira aktivnosti na otkrivanju rudnih ležišta na području Hercegovine, gdje od Rudarskoga satništva za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu pribavlja i brojne koncesije (zaštitna polja). Do eksploatacije ne će doći, jer rat i dalje traje, a Lerman uskoro i umire.

Svrha ovoga rada jest, ponajprije zbog toga što se Lermanovo djelovanje na ovim prostorima u dosad objavljenim radovima gotovo bez izuzetka vezuje za Bosnu i Kreševo, skrenuti pozornost i na njegovu prisutnost i istraživanja na hercegovačkom području, poglavito što za vrijeme boravaka u Hercegovini u svojim dnevnicima bilježi ne samo brojne podatke vezane za poslove, nego i ponešto drugih zanimljivih detalja.

Cljučne riječi: Dragutin Lerman; Požega; belgijski kralj Leopold II.; Henry Morton Stanley; Afrika; Kreševo; Hercegovina; rude; Veliki rat.

Dragutin Lerman in Herzegovina

Review article

Received: 26 January 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The life of Dragutin Lerman can be divided into two parts. The first is when, despite being a minor, he was selected for an expedition led by Henry Morton Stanley on behalf of the Belgian king Leopold II. As one of the expedition's few survivors, he advanced significantly in the hierarchy of the newly established government of Western Congo, which resulted in his audience with the King and the King bestowing high honors on him. The first part includes his return to his homeland and his successful business in Požega. In this period, fortune complete abandoned him, and because of his frequent and naïve trust in people (the flight of the teller with the bank's capital) and some serious accidents (factory fire, mine flooding, fire in apartment), his enterprises failed completely, which led to his final separation from his wife Hedviga.

His departure from Požega, in which he never set foot again, and his attempts over several years to find work in France (some claim in Belgium and Austria, too) and money, with which he would restore his reputation in his homeland and live with Hedviga

again were unsuccessful, and after a short stint with his sister Marija and niece Milica in Nova Kapela, where he eagerly awaited correspondence from France, in 1911 he arrived, obviously with the assistance of a French bank, in Bosnia, in Kreševo, where he settled in Široka ulica, in the house of the Ban family, and soon started his all-encompassing work on researching mineral deposits. This was the second part of his life, in which, excepting the reasons for his arrival and unsuccessful attempts to, at least through rare communications, connect the threads of what once was until his arrival in Kreševo, he had no more connections to his past, and which contributed to a different working environment and then the onset of the Great War and everything that the war brought with it.

Very little is known about the first few years Lerman spent in Kreševo other than his plans were interrupted by the Great War: as Austro-Hungary and France (like Belgium) were on opposite sides, he was left without the financial support of the French bank and without the pension granted to him by Leopold II. This, however, was not all because the war also brought general conscription, leaving him without miners who were sent to the frontlines, and it was becoming more difficult to obtain financial and technical supplies (explosives and the like) necessary to continue working. Because of the sea blockade against Austro-Hungary, there was a complete lack of foodstuffs, clothing, footwear and everything else, which completely destabilized the market, so prices changed on a daily basis which led to famine and people rebelling from time to time. Seeking mineral deposits and giving priority to potential deposits necessary for the military industry (copper and manganese), Lerman was constantly looking for means with which he could finance his work, but which he achieved only partially.

Despite exceptionally difficult working conditions, he decided to expand his research to Herzegovina, first in the Konjic region, and then in other regions from Široki Brijeg, Čitluk and Ljubuški, via Čapljina, to Stolac and Ljubinje. He had at his side, by virtue of the Viennese-Zagreb entrepreneur Sigmund Rosenberger, who had partially financed his activities in Kreševo, expert geologists like dr. Ivo Turina, dr. Frano Tučan and dr. Niko Andrijašević. They managed to locate several of the richest mineral deposits and Lerman, alone or together with Rosenberger, was granted many concessions from the Miners Captaincy for Bosnia and Herzegovina. He never got to the exploitation stage, as the war lasted longer than expected and Lerman died several months before the war ended.

Research to date on Lerman's activities have focused exclusively on his activities in Bosnia, concretely in Kreševo, where he lived, whilst his activities in Hercegovina were not mentioned at all, let alone the focus of particular attention (obvious from the above), which is necessary to gain a complete, rounded impression of the aims and methods of his whole enterprise.

Some of the mentioned mineral deposits were exploited in the following decades (bauxite in Dabrica and Poplat near Stolac, and in Domanovići near Čapljina, bitumen in Mišljen near Ljubinje), and some are still being exploited today (bauxite in the regions of Široki Brijeg and Čitluk).

Keywords: Dragutin Lerman; Požega; Belgian King Leopold II; Henry Morton Stanley; Africa; Kreševo; Hercegovina; mines; Great War.

Uvod

Iako je o Lermanovu životu i radu objavljeno razmjerno mnogo, gotovo uopće se ne spominju, kamoli da se pomnije analiziraju, njegov interes i aktivnosti vezane za istraživanja i planiranu eksploataciju ruda na hercegovačkom području. Vjerojatno je uzrok tomu činjenica da i sâm Lerman u svojim dnevničkim zapisima za sedam godina provedenih u Kreševu ponajvećma bilježi aktivnosti vezane za kreševski kraj i okolicu.¹ Ono što poduzima u Hercegovini donekle osvjetljavaju dokumenti sačuvani u Arhivu BiH,² u ovom radu prezentirani u formi priloga.

Na osnovi tih dokumenata može se ukratko, koliko nam oni o tome govore, prezentirati Lermanovo djelovanje u Hercegovini, kako na planu terenskog istraživanja, tako i na administrativnom planu, u smislu provođenja zakonima propisanih protokola kojima pokušava kapitalizirati ono što je postignuto obilaženjem terena. Budući da tijekom kretanja i boravka na terenu zapisuje i ponešto zanimljivih

1 Neke od aktivnosti provodio je i u Kreševu susjednim općinama Fojnici, Hadžićima i Kiseljaku.

2 ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (dalje: ABiH), Rudarsko glavarstvo Sarajevo / Berghauptmannschaft/ - *Zbirka Dragutin Lerman 1918.*, br. 27 i *Zbirka Dragutin Lerman 1919.-1920.*, br. 28 (dalje: RGS 27 i RGS 28).

detalja koji nemaju izravne veze s njegovom potragom za rudama i rudnim ležištima, ali mogu pomoći u sklapanju kockica ambijenta vremena u kome se sve događa, u radu ćemo se osvrnuti i na te detalje.

1. Ličnost Dragutina Lermana

Dragutin Lerman³ (Požega, 24. VIII. 1863. - Kreševo, 12. VI. 1918.) dobro je poznat svima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i mnogima u zapadnoj Europi, koji se bave afrikanistikom, etnologijom, antropologijom, zemljopisom, fenomenologijom te rudarstvom i geologijom.

Školuje se u rodnoj Požegi te u Budimpešti, a potom se nastanjuje u Karlovcu, gdje radi u trgovačkoj struci. Miran život osamnaestogodišnjaka potpuno će se preokrenuti nakon što belgijski kralj Leopold II., u sklopu aktivnosti Međunarodnog afričkog društva, odluči financirati istraživačku ekspediciju u Africi, u Gornjem Kongu, koju će predvoditi poznati britanski istraživač Henry Morton Stanley.⁴ Poziv dragovoljcima koji bi željeli sudjelovati u, ispostavit će se, vrlo opasnu pothvatu, objavljen je po cijeloj Europi, kandidata je bilo na stotine, a među odabranih 14 muškaraca se, iako po tadašnjim zakonima malodoban, kao najmlađi našao Dragutin Lerman, a također i njegov karlovački poznanik i sustanar, mladi pomorski časnik

3 Opširnije o Lermanu vidi: ZLATA KOLARIĆ KIŠUR, "Čovjek koji je vjerovao u svoju sreću", u: DRAGUTIN LERMAN, *Kreševski dnevnik 1916-1918*, Znanje, Zagreb, 1992., str. 7-71; TOMISLAV WITTENBERG, "Velika obitelj Lermanovih", u: *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice - VDG Jahrbuch*, 14 (1), Osijek, 2007., str. 69-105; DANIJELA BAČIĆ-KARKOVIĆ, "Putne bilježnice i dnevnik Dragutina Lermana", u: *Fluminensia*, 1-2, Rijeka, 1997., str. 59-84; MIRELA SLUKAN-ALTIĆ, "Croatian explorer Dragutin Lerman (1863-1918) and his contribution in the mapping of Central Africa", u: PETER COOLIER (prir.), *Proceedings of the Symposium "Shifting Boundaries: History of Cartography in the 19th and 20th centuries"*, Commission on the History of Cartography of the International Cartographic Association, Portsmouth, 2008.; ALEXANDER LOPAŠIĆ, "Dragutin Lerman: Portrait of an african pioneer", u: *Etnološka istraživanja*, 6, Zagreb, 1999., str. 313-320; MAJA ŽEBČEVIĆ MATIĆ, "Požeški period Dragutina Lermana", u: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 9, Zagreb - Požega, 2020., str. 45-62; SANDA KOČEVAR, "Karlovačka epizoda Dragutina Lermana", u: MILO JUKIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Dragutin Lerman između snova i stvarnosti" održanog u Kreševu 18. i 19. X. 2014.*, Općina Kreševo - Zavičajna udruga "Kreševski citrin", Kreševo, 2016., str. 32-36.

4 Henry Morton Stanley (1841.-1904.), velško-američki novinar i, potom, dugogodišnji istraživač Afrike.

Napoleon Lukšić, koji će po dolasku u Afriku, kao i većina članova ekspedicije, vrlo brzo smrtno stradati. Vjeruje se da je na Lermanovu odluku da se prijavi znatno utjecalo čitanje djela Heinricha Schliemannna, arheologa amatera koji je proučavao područje Male Azije i Grčke, kao i upoznavanje s Livingstonovim⁵ i Stanleyevim izvješćima s putovanja po Africi.

U Kongu je Lerman razmjerno brzo, a svakako prije drugih članova ekspedicije, svladao nekoliko domorodačkih jezika i dijalekata pa mu je Stanley povjerio sve poslove koji su se ticali suradnje s poglavicama tamošnjih plemena. Malo pomalo penje se ka samom vrhu hijerarhijske ekspedicije, iako ga, kao i druge članove vreba bezbroj opasnosti, od napada divljih plemena i divljih životinja, preko ponekad višednevnoga gladovanja, pa do bolesti koje su tadašnjoj medicini bile ili potpuno nepoznate ili su tretirane kao teško izlječive. Europski tisak toga vremena, koji ekspediciju od njezina osnutka pa do povrataka preživjelih članova prati s velikom pozornošću, Lermana često ističe kao najzaslužnijega člana.

Između 1882. i 1896. Lerman je četiri puta odlazio u Kongo, a u afričkim džunglama provest će oko 3000 dana, o čemu je redovito pisao u dnevniku koji se danas čuva u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.⁶ Bio je zapovjednik stanica u Philippevilu i Rudolfstadtu, istraživao dolinu rijeke Kongo, a potom je imenovan i zapovjednikom stanice Stanley-Falls, da bi ga 1896. godine Leopold II. imenovao generalnim povjerenikom istočnoga područja Konga, osobno ga primivši i odlikovavši ga ordenom Zlatne zvijezde za zasluge (1892.). Kasnije je odlikovan i ordenom Vitez kraljevskog lavovskog reda (1894.). U gornjem toku rijeke Kwilu otkrio je 1893. slapove koje je nazvao Zrinski Chutes.

5 David Livingstone (1813.-1873.), škotski istraživač Afrike, gdje je proveo više od 30 godina, otkrivši svijetu, među ostalim, Viktorijine slapove i jezero Nyasa. Općenito se smatra najvećim britanskim istraživačem Afrike. Henry Morton Stanley ga, radeći za američke novine *New York Herald*, nalazi pokraj Tanganjika jezera, nakon čega i sam postaje istraživač Afrike.

6 Vrijednu analizu nekih na prvi pogled sporednih segmenata Lermanovih boravaka u Africi i Lermanovih pogleda na svijet donose: MANDA SVIRAC, "Dragutin Lerman - Prvi Požežanin", u: MILO JUKIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Dragutin Lerman između snova i stvarnosti" održanog u Kreševu 18. i 19. X. 2014.*, Općina Kreševo - Zavičajna udruga "Kreševski citrin", Kreševo, 2016., str. 22-30; ŽELJKO GRAHOVAC, "Dragutin Lerman kao simbol vrijednosti koje nam nedostaju", u: *Isto*, str. 122-124.

Oni koji su se pomnije bavili Lermanovim afričkim godinama naglašavaju njegovu sveobuhvatnu sustavnost u bilježenju doživljenoga i viđenoga: od detaljnih opisa tipova naselja, načina gradnje i inventara u kolibama, preko opisa odjeće, nakita i vrsta ukrašavanja, pa do oružja, hrane, pića, voća, čak i kulinarskih recepata.⁷ Osim svega, bitno je naglasiti i Lermanovu plemenitost u upravljanju povjerenim područjima i ljudima koji su tu živjeli: za razliku od dotadašnjih sličnih došljaka na afričko tlo, Lerman se zalagao za mirno rješavanje konflikata s domaćim stanovništvom, a žestoko je, kao čin koji ne bi trebao biti svojstven ljudima, osuđivao kanibalizam i trgovinu robljem.

Nakon definitivna povratka iz Konga, u 33. godini života i poprilično narušena zdravlja (afrička groznica), skrasio se u rodnoj Požegi. Uskoro se ženi s Hedvigom, čiji je otac, dr. Mijo Reiner, kroz kćerin miraz, a i kroz novčane dotacije, glavni financijer njegovih požeških projekata. Punčevim posredovanjem postaje ravnateljem Pučke dioničke štedionice (kasnije će prerasti u Pučku banku d.d.). Vođen neizmjernom dobrodušnošću, nastojeći preporoditi požeški kraj i osigurati Požežanima posla, prilično zanesenjački ulazi u mnoge počesto i rizične projekte, u čemu ga dr. Reiner uzalud pokušava obuzdati. Tako osniva poduzeće "Ugljenici Ratkovića", koje počinje s eksploatacijom ugljena, podiže (prvu u Hrvatskoj) tvornicu briketa od ugljene prašine te tvornicu boja "Nerosin", a usto, prvi u požeškom kraju, zasađuje vinograd od američke loze, otporne na filokseru, uređuje perivoj, angažira se u vatrogasnom društvu, pjevačkom društvu "Vijenac", Biciklističkom klubu itd.

Koliko god je imao sreće za godina provedenih u Africi, toliko ga ona u neko doba napušta u Požegi. Blagajnik banke kojoj je Lerman na čelu ukrast će sav bančin novac i preko Hamburga pobjeći u Sjedinjene Američke Države. Da bi obeštetio dioničare, Lerman odlučuje preuzeti dug na sebe, što je moguće uraditi samo prodajom imanja koje je dobio u miraz, pa će to i učiniti, te će se potom on i Hedviga kao podstanari nastaniti u Požegi. U gotovo dovršenoj tvornici izbit će katastrofalni požar i potpuno je uništiti, nagla provala velike

7 Lermanov požeški prijatelj, Julije Kempf, kome se Lerman često javljao opisujući afričku ekspediciju, još za Lermanova života objavio je njegove dnevničke zapise iz Afrike. JULIJE KEMPF, *Listovi iz Afrike*, Požega, 1891.; ISTI, *Novi listovi iz Afrike od Dragutina Lermana*, Brzotiskom Lavoslava Kleina, Požega, 1894. Krajem 1980-ih objavljen je i Lermanov dnevnik o afričkoj ekspediciji. DRAGUTIN LERMAN, *Afrički dnevnik (1888.-1896.)*, ALEKSANDRA-SANJA LAZAREVIĆ (prir.), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.

vodene mase u rudnik također će nanijeti golemu štetu, a u zgradi u kojoj se nalazi stan uskoro izbija požar, u kome nestaje gotovo sva njihova pokretna imovina, kao i mnoge Lermanove materijalne uspomene na boravak u Africi.⁸ Njegov punac, dr. Reiner, nakon svega više nije spreman financirati Lermanove projekte, a zajedno odlučuju da se Hedviga vrati ocu.

Financijski i psihički slomljen, obeščašćen i obeskućen, Lerman odlazi iz Požege i Hrvatske, a sljedećih nekoliko godina obavijene su velom tajne. Dobrim dijelom ih provodi u Belgiji i Francuskoj, a onda, 1911. godine,⁹ uz potporu nama nepoznate francuske banke, dolazi u Bosnu, u Kreševu, istraživati tamošnja rudna bogatstva, nadajući se kako će otkrivanjem i eksploatacijom ruda opet financijski stati na noge, što je bio i uvjet za povratak zajedničkom životu s Hedvigom. Od početka 1916. pa do nekoliko dana prije smrti gotovo svakodnevno vodi dnevnik, koji je 1990. godine, uz opsežan predgovor književnice Zlate Kolarić-Kišur, inače dugogodišnje kućne prijateljice Lermanovih, objavila izdavačka kuća "Znanje" Zagreb.¹⁰

U Kreševu se nastanjuje u širokoj ulici, u kući obitelji Ban.¹¹ O prvim godinama njegova djelovanja u Kreševu nema puno podataka. U Kreševu, osiromašenu propadanjem tradicionalnoga kovačkog zanata, do čega dolazi zbog industrijalizacije pristigle s austrougarskom vlašću, na Lermana gledaju kao na spasitelja koji će oživjeti zamrlo rudarstvo i otvoriti nove poslovne vidike. Uskoro, međutim, izbija Veliki rat, što će Lermanove planove reducirati gotovo do ne-

8 Velik dio zbirke koju je Dragutin Lerman donio kući iz Konga, 493 artefakata, doniran je Etnografskom muzeju u Zagrebu i otad je dio stalnoga postava. Prema usmenom iskazu tadašnjega ravnatelja Muzeja dr. Damodara Frlana autoru rada tijekom boravka u Kreševu, u listopadu 2014., to je i danas najvrjedniji dio muzejskog Odsjeka izvaneuropskih kultura. Jedan dio zbirke nalazi se i u Muzeju Požege.

9 U literaturi se i dalje nerijetko koristi podatak da se to dogodilo 1912. godine, ali je Anto Buzuk prezentirao uvjerljive dokaze da je Lerman u Kreševu bio već 1911. ANTO BUZUK, "Lermanov život u Kreševu od 1911. do 1918. - Kreševljaci, čuvari lika i djela Dragutina Lermana", u: MILO JUKIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Dragutin Lerman između snova i stvarnosti" održanog u Kreševu 18. i 19. X. 2014.*, Općina Kreševo - Zavičajna udruga "Kreševski citrin", Kreševo, 2016., str. 53-97. Buzukov rad je i najpotpuniji kad se radi o dijelu života koji Lerman provodi u Kreševu.

10 DRAGUTIN LERMAN, *Kreševski dnevnici 1916-1918*, Znanje, Zagreb, 1992.

11 Kuća postoji i danas, a na tavanu se još uvijek nalaze ozet-kupka u kojoj se liječio od afričke groznice, kao i neke druge Lermanove stvari.

prepoznatljivosti: budući da su Austro-Ugarska i Belgija na suprotnim ratnim stranama, prestaje mu stizati mirovina iz Bruxellesa,¹² a iz posla se, zbog istoga razloga, povlači i francuska banka koja ga je dotad kreditirala i financirala njegove istražne radove, ulaganja ovdašnjih banaka u rudarstvo svedena su na minimum i općenito je teško doći do zajmova, mobilizacija mu najbolje rudare odvodi na ratišta, nedostaje sredstava za rad, pogotovo rudarskog eksploziva, tržište je, zbog pomorske blokade Austro-Ugarske te zastoja u domaćoj proizvodnji, poremećeno pa cijene divljaju, a kako rat odmiče, do osnovnih živežnih namirnica sve je teže doći, pa je glad sve prisutnija.¹³ Posvemašnju bijedu nastoje ublažiti Crveni križ, Zaklada ratnih invalida i siročad poginulih te druge srodne udruge.¹⁴

Tako Lerman nije dočekao dosanjati svoj san: u tome ga je prekinula smrt, 12. lipnja 1918., u 56. godini života. Pokopan je u katoličkom groblju Ogradje u Kreševu, gdje su mu, prema njegovoj želji, supruga Hedviga i fra Augustin Kristić zasadili lipu koja još stoji iznad njegova groba.

U Kreševu i dandanas postoji živa narodna predaja vezana za njegov boravak i djelovanje u tom kraju. Tako, primjerice, nije rijetkost, pogotovo među ljudima rudarske i geološke struke, čuti da se za nekoga tko obilazi kreševska brda u potrazi za zanimljivim rudama i krista-

12 Hedviga Lerman muževljevu je mirovinu dobila tek 1955., tri godine prije smrti, i to uz uvjet da uzme austrijsko državljanstvo. D. BAČIĆ-KARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 74.

13 U ožujku 1917. godine Zemaljska je vlada donijela uredbu po kojoj je svako domaćinstvo moralo sabrati po pet kilograma oprana i osušena korijenja paprati. One koji nisu htjeli dobrovoljno, na ispunjenje obveze tjerali su ih oružnici. Na organizirano vađenje korijenja išli su i učenici osnovne škole. Narod je smatrao da će se korijenje mljeti i miješati s brašnom, jer je do brašna, bilo kakva, bilo vrlo teško doći. Mjera od 1,5 kg po osobi tjedno smanjena je za trećinu, tj. na jedan kilogram, a ni do mesa se više nije moglo doći. Zavlada-la je takva nestašica da su glavno jelo u samostanu, bilježi ljetopisac, postale kuhane koprive, koje narod jede i godinu dana prije. U proljeće je stanje bilo tako teško da "narod jedva čeka da koprive narastu". ARHIV FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA KREŠEVO (dalje: AFSK), *Ljetopis*, 3, str. 274. O tome piše i D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 169.

14 O tadašnjem stanju u Kreševu i Bosni i Hercegovini vidi: MILO JUKIĆ, "Socijalne i političke prilike u Kreševu i BiH u vrijeme Lermanova boravka prema franjevačkim ljetopisima", u: MILO JUKIĆ (prir.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Dragutin Lerman između snova i stvarnosti" održanog u Kreševu 18. i 19. X. 2014.*, str. 37-52.

lima minerala¹⁵ kaže da je "nalik na Lermana" ili da će "zamijeniti Lermana". Osim što je u svojim dnevničkim zapisima, kasnije pretočenim u knjigu *Kreševski dnevnici 1916-1918*, ostavio brojne podatke vezane za nalazišta ruda u kreševskom kraju te njihovu kvalitetu i kvantitetu, Lerman je pokazao i da je, boraveći u Kreševu u bremenitim vremenima Prvoga svjetskog rata, zavolio tamošnji narod, srodivši se s njime u mnogo čemu, od ljubavi prema rudama i kristalima pa do one iskazane kroz njegovo sudjelovanje u tradicionalnim običajima Kreševljaka vezanim za vjerske blagdane. Lermanov ovozemaljski put, koji će završiti upravo u Kreševu, rijedak je primjer srčanosti, upornosti i nespremnosti na predaju bez obzira na okolnosti koje mu često, blago rečeno, nisu išle na ruku.

U svojim dnevnicima Lerman je, slično kao i u afričkoj epizodi života, zapisao veoma mnogo zanimljivih stvari vezanih za taj kraj, počevši od svega vezana za rude, zbog čega je i došao u Kreševu, preko opisa brojnih lokaliteta (jama, rudnika, sela) i tradicijske kulture, pa sve do pojedinih ljudi i obitelji, funkcioniranja vlasti, odblesaka ratnih događanja kroz ekonomske i druge segmente života, te mnogo drugoga. Dakako, ni dnevnik nije mogao bez navođenja brojnih privatnih problema, uzrokovanih nesretnim poslovnim pothvatima u Požegi, iako je gotovo do posljednjih riječi prisutna nada da će stvari opet *doći na svoje*.

Osim brojnih novinskih napisa, znanstvenih radova u periodici (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) te znanstvenoga skupa održana u listopadu 2014. godine u Kreševu, Dragutin Lerman zastupljen je i u nekoliko enciklopedijskih izdanja u Hrvatskoj i inozemstvu, a redatelj iz Kenije, Lawrence Kiiru, nastanjen u Hrvatskoj, prije četvrt stoljeća je, u suradnji s "Jadran filmom", snimio dokumentarni film "Sjećanje na Dragutina Lermana", u kome je dobar dio scena snimljen u Kreševu, gdje jedna ulica desetljećima nosi njegovo ime.

2. Lermanov interes i aktivnosti na istraživanju ruda u Hercegovini

Hercegovinu Lerman, konkretno plan da otputuje u Mostar kako bi pregledao hercegovačke boksite, u dnevnicima prvi put spominje 3.

15 Takvih je u Kreševu više nego drugdje, a okupljaju se oko Zavičajne udruge "Kreševski citrin", koja već 18 godina zaredom organizira Sajam minerala, najstariji takav događaj u Bosni i Hercegovini.

svibnja 1917.,¹⁶ a 20 dana kasnije od dugogodišnjega suradnika dr. Ive Turine¹⁷ dobiva spis koji se odnosi na zaštitna polja u mostarskom okružju,¹⁸ da bi 14. lipnja Rudarskom satništvu za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu "najavio", odnosno uputio molbu i odgovarajuće dokumente za osam zaštitnih polja u selu Kotla,¹⁹ tada na području općine Tuhobić,²⁰ kotar Konjic. Od neimenovanih rudara je, naime, doznao da se kod spomenuta sela nalaze obilne naslage rude mangana.²¹ Uskoro će obići Kotla i Lisičiće te tako, koliko se zasad zna, prvi put stupiti u Hercegovinu. Da su aktivnosti vezane za Hercegovinu ipak već trajale, pokazuje Lermanov zahtjev Rudarskom satništvu za upis zaštitnih polja na lokalitetu Cigansko brdo kod Širokog Brijega, podnesen još 23. svibnja 1917. (Prilog br. 1).²²

U rujnu iste godine (14.-26. IX.) Lerman će poduzeti prvo dulje putovanje Hercegovinom. Tijekom višednevnoga boravka on i/li dr. Ivo Turina obići će stare rudokope ili po nekom preporučena nalazišta raznih ruda: boksita u Domanovićima (Domanovića brig) kod Čapljine te u okolici Stoca, neimenovane rude u Hutovu i Studencima (kod Ljubuškog),²³ asfalta u okolici Čapljine,²⁴ boksita kod Širokog Brijega²⁵

16 U Mostar tada nije oputovao jer nije dobio propusnicu. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 179.

17 Dr. ing. Ivo Turina, u ovo doba zaposlenik Zemaljske vlade u Sarajevu, bio je jedan od devet predavača na Odsjeku za rudarstvo i metalurgiju, utemeljenu u studenom 1939. godine na Tehničkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

18 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 183.

19 Danas naseljeno mjesto Koto, općina Konjic.

20 U pojedinim dokumentima u ostavštini Dragutina Lermana naveden pod imenom Tobić.

21 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 187.

22 ABiH, RGS 27.

23 U Studence su išli uzalud, jer nisu našli tragove ruda. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 202.

24 Točna lokacija nije navedena, nego samo da se nalazi oko 1,5 sat od Čapljine, na posjedu "Kapetanović-beg Gavrana", odnosno Gavrankapetanovića. *Isto*, str. 203.

25 Najveće količine boksitne rude otkopane su u doba prije Drugoga svjetskog rata u rudniku Knešpolje, a najkvalitetnija u Bosni i Hercegovini bila je ruda na širokobriješkom području. Eksploataciju je vodilo Kontinentalno boksitno dioničarsko društvo iz Zagreba, inače u vlasništvu Boxit holdinga iz Züricha, iza koga je stajala njemačka aluminijska industrija Vereignite Alluminium Werke (VAW). SEKA BRKLJAČA, "Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918.-1945.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 31(2), Zagreb, 1999., str. 342.

te iste rude kod Čitluka (kasnije će se vidjeti da je riječ o lokalitetu Jelena gomila kod sela Blizanci).²⁶

Sljedeći posjet Hercegovini, opet s dr. Turinom, bilježi od 27. siječnja do 7. veljače 1918., a tom prigodom opet su u prvom planu ležišta boksita u Čitluku, i to dio koji je u vlasništvu dr. Nike Ljubića,²⁷ odvjetnika iz Splita. Budući da za navedeno razdoblje nije redovito vodio dnevnik, nije poznato jesu li posjetili i neke druge lokalitete.²⁸

Treće i posljednje putovanje u Hercegovinu uslijedit će u travnju iste godine (18.-26. IV.), manje od dva mjeseca prije Lermanove smrti. Osim dr. Turine, u "pregledbama", kako Lerman naziva posjete rudistima i rekognosciranje rudnih tragova i naslaga, sudjeluju i profesor Štefanini iz Splita, član dioničkoga društva "Aluminium", dr. Fran Tučan,²⁹ mineralog Hrvatskoga sveučilišta te već spomenuti dr. Ljubić. I ovoga puta cilj su im bile naslage boksita u Čitluku, ali će običi i nalazišta iste rude blizu Žitomislića (kod Čitluka) te već prije spomenuti Domanovića brig kod Čapljine.³⁰

Od istraživanja i moguće eksploatacije mangana u Kotlima nije moglo biti ništa, jer se ispostavilo kako na tome već dvije godine radi

26 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 201-204.

27 Dr. Niko Ljubić bio je u ono doba najbogatiji Splitsanin. Opširnije: ANONIM, "Kalvarija Nike Ljubića: imao je pola Splita, a nasljednicima ništa", u: *Slobodna Dalmacija*, 21. V. 2012., internet izdanje <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/kalvarija-nike-ljubica-imao-je-pola-splita-a-nasljednicima-nista-167748> (21. 1. 2022.).

28 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 222-224.

29 Fran Tučan (Divuša, Dvor na Uni, 1878. - Zagreb, 1954.), hrvatski mineralog i petrograf. Studij prirodnih znanosti završio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao 1905. godine. Bio je kustos Mineraloško-petrografskog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, a potom profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje predaje predmete iz petrografije i petrologije, te je povjerenik za prosvjetu i vjeru u Hrvatskoj. Godine 1930. izabran je za stalnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Tijekom Drugoga svjetskog rata tri je godine zatočen u logoru, a po završetku rata vraća se na sveučilište i postaje prvim dekanom novoosnovanoga Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta u Zagrebu. Jedan mineral po njemu nosi naziv tučanit.

Dr. Tučan će upravo za vrijeme boravka u Mostaru, iz članka u listu "Obzor", doznati da je imenovan za "pravog" (vjerojatno redovitog) profesora Hrvatskoga sveučilišta.

30 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 229-231.

vojska, dakako za vojne potrebe.³¹ Kako Lerman ne zna za taj podatak, u Koto najprije, 15. srpnja, odlazi rudarski satnik I. Marić, a tri dana kasnije, u pratnji jednoga Kreševljaka,³² i sâm Lerman. Prenoćit će u selu Trešnjevica, kod lugara Uroša Crnogorca, a sutradan se uputiti do lokaliteta Oberak, iznad sela Lisičići, odakle se jaspis formacija,³³ duga oko 4,5 km, proteže sve do sela Repovci. Žila mangana u željeznom škriljcu, bilježi Lerman, bila je oko 50 cm debela, da bi se stanjila na samo 10 cm. Iako eksploatacija traje, Lerman ipak polaže određene nade da će se na dotad nezauzetim zaštitnim poljima, na koja pretendira, također naći rude pa po povratku šalje izvješće dr. Turini.³⁴ Da je dobio koncesiju, i to za istraživanje i eksploataciju mangana i bakra,³⁵ potvrđuje u bilješci od 17. siječnja sljedeće godine,

31 Iako Lerman u dnevničkim zapisima ne navodi nikakvu porudžbinu niti da je netko tražio da istražuje mangan, potražnja za rudom, za vojne potrebe, očito je vrlo aktualna. Lerman ga, prema preporuci i u pratnji Marka Buljana, kreševskoga kneza, sina nekadašnjega rudarskog poduzetnika, tijekom dva tjedna prije iskazana interesa za ležišta u selu Kotli, pokušava naći na području Pirina (općina Kreševo) i Tarčina (općina Hadžići). Ispostavit će se da ruda iz Pirina ima slabu vrijednost, dok se za onu kod Tarčina ispostavlja da nije manganova nego željezna. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 182-187. O Marku Buljanu, Lermanovu pratiocu, vidi: STJEPAN BULJAN, "Bosanska Idrija - posljednji bosanski rudnik saškog tipa", u: *Nova et vetera*, 34, Posebni otisak, Sarajevo, 1984., str. 158-168.

32 U knjizi *Kreševski dnevnici 1916.-1918.* navodi se da ga prati mesar Mato Čović, ali je riječ o krivo prepisanu podatku pri "pretvaranju" rukopisa u knjigu. Radi se o Mati Čoriću. Čorići su se u Kreševu generacijama bavili tim poslom, dok Čovića u to vrijeme nema u kreševskom kraju.

33 Jaspis je poludragi kamen, najčešće crvenkast, a često sadrži okside mangana i željeza.

34 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 193.

35 Kako je bakar korišten za izradbu čahura za metke i granate, bio je vrlo tražen. Malo nakon izbijanja rata po cijeloj Austro-Ugarskoj, pa tako i u Kreševu, provode se akcije sakupljanja bakra, a već za prve takve kreševski samostan daje 30 kg lampi i starih crkvenih svijećnjaka od tuča, kao i tri rakijska kazana s cijevima od bakra, koje je vlast obećala platiti, a kasnije to i učinila (220 kruna). AFSK, *Ljetopis*, 3, str. 262. Već 1916. godine rekvizicija metala, naročito bakra, nije više zasnovana na dobrovoljnoj bazi nego ima karakter prisilne, pa samostan daje nove količine, gotovo sve što je imao, a vlast plaća četiri krune po kilogramu. *Isto*, str. 268. Pred kraj godine, 2. prosinca, skinuta su i odnesena, po nalogu ordinarijata, i crkvena zvona. Obećano je da će se za zvona od Ministarstva rata dobiti po četiri krune za kilogram, a prigodom provoza zvona kroz grad, djevojke su ih zakitile cvijećem. *Isto*, str. 269.

kada u ateljeu poznatog slikara Silvija Čike Bonaccija³⁶ za 300 kruna kupuje sliku naziva "Lisičići", na kojoj je prikazano istoimeno konjičko selo.³⁷ To je, međutim, i posljednji spomen sela i konjičkoga kraja u Lermanovim dnevnicima.

U stolački i čapljinski kraj Lerman odlazi na poticaj bečkoga poduzetnika Sigmunda Rosenbergera,³⁸ koji i financira putovanje, istraživanja i boravak u Hercegovini. Radi se, zapravo, o "Bečkoj grupi", koju Rosenberger zastupa, a Lerman je, bez ikakvih detalja, spominje nakon posljednjega povratka iz Hercegovine.³⁹ Ako je suditi po Lermanovoj formulaciji ("...na pregledbu Rosenbergovih boksita"), Rosenberger je već imao koncesije na određena zaštitna polja oko Stoca. To se ne spominje za Domanoviće, ali je jedan od ciljeva putovanja i nalaženje rudnih ležišta za Rosenbergerov račun, uključujući i ona koja su trenutno u vlasništvu drugih osoba ili tvrtki,⁴⁰ pa mu Lerman šalje uzorke rude iz Domanovića. Kada je u pitanju Široki Brijeg,⁴¹ Lerman bilježi da koncesija djelomično pripada osobno njemu, iako dotad još nije "dobio isprave odnoseć se na zaštitna polja", ali ima "opravdane nade" da će ih dobiti.⁴²

36 U veljači iste godine Lerman će posjetiti izložbu Bonaccijevih slika u Sarajevu. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 224.

37 *Isto*, str. 221. Najveći je dio sela zbog izgradnje Jablaničkoga jezera potopljen. Inače je selo poznato kao jedno od najbogatijih arheoloških nalazišta u Bosni i Hercegovini.

38 Rosenbergera Lerman stalno spominje u dnevnicima, jer mu je on tijekom posljednje dvije godine u najvećoj mjeri financirao radove u kreševskom kraju. T. WITTENBERG, *nav. dj.*, str. 96. Iz Lermanovih dnevnika, pak, vidimo da financira i Lermanove aktivnosti u Hercegovini. Tako je Lerman Rosenbergovim troškom u Hercegovini "sproveo ugodnih 14 dana (...) bez novčića troška za mene", nakon čega Rosenbergeru šalje i troškovnik u iznosu od 1500 kruna. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 204-205. Rosenberger je blizak i Lermanovoj tazbini, o čemu svjedoči opširan opis njegova susreta s Lermanovom suprugom Hedvigom. *Isto*, str. 229. Hedviga će nakon Lermanove smrti njegova zaštitna polja, vjerojatno uz nadoknadu, prenijeti na Rosenbergera (Prilog br. 19, ABiH, RGS 27).

39 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 232.

40 Očito je već i zbog toga što više puta pregledaju ležišta boksita na Domanovića brigu, iako pripadaju dr. Emilu Krammeru. *Isto*, str. 231.

41 Dr. Turina Lermanu priopćava "da su nahodišta boksita tamo (na Širokom Brijegu, op. aut.) najzanimivija, i glede kakvoće i gledom na eventualnu količinu". *Isto*, str. 204.

42 *Isto*, str. 203.

Oko zaštitnih polja nerijetko su izbijali sporovi, a jedan od njih ilustrira odgovor Rudarskoga satništva poduzeću "Milk mdo" iz Mostara, s kojim se Lerman spori oko koncesija na zaštitna polja u Blizanicima (Čitluk) (Prilog br. 10).⁴³

Nekoliko rješenja Rudarskoga satništva vezanih za zaštitna polja izdano je nakon Lermanove smrti. Na jednom, za osam zaštitnih polja, donesenu 17. kolovoza 1918., dakle više od dva mjeseca nakon smrti, naknadno je olovkom navedeno da "pošto je Lerman umro, nije mu se moglo dostaviti rješenje" (Prilog br. 11).⁴⁴

Nakon prvoga putovanja u stolački i čapljinski kraj te u zapadnu Hercegovinu, Lerman bilježi da je formirano udruženje od pet članova, da svi ulažu svoja "rudarska prava", što se bez sumnje odnosi na zaštitna polja koja već imaju, te da svatko ima po 20 % interesa. Ostale članove ne navodi, a ulaganje se odnosi na boksitna rudišta. Ovaj potez Lerman naziva ofenzivom,⁴⁵ što govori da je glede poslova u Hercegovini bio, kao i inače u životu, optimist. Lerman 23. travnja 1918. u dnevniku bilježi da je on, odnosno "naša grupa", pri čemu bez sumnje misli na spomenuto udruženje, vlasnik dijela boksitnih ležišta kod Žitomislića (Čitluk), i to na mjesnom groblju i kod kuće izvjesnoga Salke, iako oko toga ima spor s dr. Ljubićem.⁴⁶ Nije poznato ni je li jedan od pet članova udruženja Rosenberger, iako će prije biti da je on ugovorno iznad toga. Rosenberger očito ima udjela i utjecaja i u drugim tvrtkama vezanim za eksploataciju ruda, što se vidi po njegovu i Lermanovu dogovoru, sklopljenu u Brodu 15. siječnja 1918., da Lerman i dr. Turina o trošku Konzorcija aluminijska (vjerojatno već spomenuto dioničko društvo "Aluminium", koje, kako vidimo iz trećega putovanja, zastupa prof. Štefanini iz Splita) premjere površinu boksitnih naslaga u Hercegovini na koje koncesije ima dr. Ljubić.⁴⁷ Teško je odgonetnuti i kakve pretenzije Lerman ima prema Ljubićevim zaštitnim poljima, ali ih očito ima, čim je vrlo razočaran nakon što dr. Turina iz Čitluka donese podatak da boksita ima na samo 7000, umjesto na 50.000 četvornih metara.⁴⁸

43 ABiH, RGS 27.

44 *Isto*.

45 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 209.

46 *Isto*, str. 230.

47 *Isto*, str. 221.

48 *Isto*, str. 224.

Najveći dio administrativnih poslova vezanih za eksploataciju bok-sita u Hercegovini Lerman obavlja za vrijeme dvotjednoga boravka u Sarajevu u ožujku 1918., o čemu, međutim, ne donosi nikakve deta-lje.⁴⁹ Ipak, brojna zaštitna polja u njegovu su vlasništvu ili u suvlasništvu s drugim osobama, ponajprije sa Sigmundom Rosenbergerom, o čemu govore zahtjevi za upis koncesija iz listopada 1917. (Prilozi 2 i 3).⁵⁰ U zahtjevu od 26. listopada (Prilog 2) traži se upis zaštitnih polja na lokalitetima Crnac,⁵¹ Britvica, Lise, Mokro, Ljubotići i Kočerin (Široki Brijeg) te Poplat Gornji, Poplat Donji, Bitunja, Stolac i Pocrnje (kotar Stolac). Koncesiju zajednički traže Lerman i Rosenberger, a za punomoćnika se imenuje Lerman. Dva dana kasnije šalje i zahtjev za upis zaštitnih polja na lokalitetu Jelena gomila na području općine Blizanci kod Čitluka (Prilog 3).

U popisu zaštitnih polja registriranih 1917. godine (Prilog br. 6)⁵² Lerman je naveden pod rednim brojevima 3 i 4, u kotarima Mostar i Konjic, a Lerman i Rosenberger kao zajednički koncesionari pod rednim brojem 17, u kotarima Mostar, Stolac i Ljubinje. U istom dokumentu dr. Niko Ljubić navodi se kao koncesionar pod rednim brojevima 21 do 24, i to u Hercegovini u kotaru Konjic, dok se osta-la njegova zaštitna polja nalaze u kotarima Foča, Bugojno i Rogati-ca. Sigmund Rosenberger je, pak, osim navedenih, sam ili s drugim osobama te godine osigurao i zaštitna polja u Bosni, i to u kotarima Prijedor, Sanski Most i Prnjavor (Prilog br. 14).⁵³

Kad je riječ o Hercegovini, zaštitna su polja te godine po istom do-kumentu (Prilog br. 6) registrirali i: Kristijan Vlajić u kotaru Stolac, Salem Džino u kotarima Stolac i Mostar, Kazimir Grachovalski u kotaru Stolac (kao i u Bosni, u kotarima Vlasenica-Srebrenica, Ključ i Prozor), Božo Zekan u kotarima Stolac i Ljubuški, Emil Krammer u kotaru Mostar, Šimun Smoljan u kotaru Mostar, poduzeće "Ruda" u kotarima Mostar i Ljubinje, izvjesni Radić i Budalić (imena nisu na-vedena) u kotaru Mostar, Ante Ravlić u kotaru Mostar, Edhem Ber-berović u kotaru Konjic, Hugo Jedlička u kotarima Mostar i Ljubuški, a naveden je i Landeserar u Mostaru, Ljubuškom i Županjcu (kasnije Duvno, današnji Tomislavgrad).

49 *Isto*, str. 229.

50 ABiH, RGS 27.

51 Riječ je o selu Crnač.

52 ABiH, RGS 27.

53 *Isto*.

Unatoč velikom broju još prije odobrenih zaštitnih polja, Lermanova istraživanja na hercegovačkom području mogu se praktički smatrati pionirskim, jer je općeprihvaćeno mišljenje da se, pogotovo kada je riječ o boksitnoj rudi, prvi ozbiljniji istraživački projekti poduzimaju tek 1921., a eksploatacijski 1926. godine.⁵⁴

Lerman je na Uskrs, 21. travnja 1916., napisao oporuku, naslovivši je "Zadnja volja moja".⁵⁵ Po oporuci, svoje učešće u iznosu od 40 % na rudarske pothvate oko Kreševa dijeli svojim suradnicima, prijateljima i rodbini, najviše supruzi Hedvigi, potom djeci svojih sestara, Rudolfu Ožaniću, Rudolfu Falkneru, vijećniku Stola sedmorice Zagreb⁵⁶ te, u manjim postotcima, brojnim drugim osobama.

Iz odgovora Rudarskoga satništva na traženje kraljevskoga javnog bilježnika iz Požege dr. Nikole M. Šobata o zaštitnim poljima na ime Dragutina Lermana od 15. studenoga 1919. vidljivo je (Prilog br. 16)⁵⁷ da je Lerman zaštitna polja koja je imao u kotarima Sarajevo, Fojnica⁵⁸ i Konjic prenio na Bosansko rudarsko dioničko društvo u Zagrebu. Osim toga, imao je na svoje ime uknjiženih 46 zaštitnih polja u kotaru Mostar te osam zaštitnih polja u kotaru Konjic, dok je zajedno sa Sigmundom Rosenbergerom u kotaru Mostar imao 50, u kotaru Stolac 30 i u kotaru Ljubinje tri zaštitna polja (Prilog 17 i Prilog 18).⁵⁹

54 S. BRKLJAČA, *nav. dj.*, str. 342.

55 Zanimljivo je da u dnevniku za taj dan ne spominje oporuku, a prije toga, 16. siječnja iste godine, bilježi da je napisao testament i da je zamolio Ožanića (Rudolf, službenik Hrvatske Centralne banke u Sarajevu, Lermanov prijatelj i suradnik) da bude izvršitelj. D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 79. U kasnijoj verziji drugačije je rasporedio postotke od zaštitnih polja. Prijepis oporuke (original je pohranjen u Arhivu Grada Požege) uradio je dr. fra Krunoslav Misilo 9. rujna 1970., a čuva se u arhivu Franjevačkoga samostana Kreševo.

56 Anto Buzuk smatra da je Rudolf Falkner morao imati neke veze sa zagrebačkim konzorcijem koji je prije Lermanova dolaska raspolagao koncesijom na istraživanja i eksploataciju ruda oko Kreševa. U oporuci se navodi i podatak da je Lerman još 4. prosinca 1911. sa Zemaljskom vladom sklopio koncesijski ugovor za istraživanja i eksploataciju ruda oko Kreševa. A. BUZUK, *nav. dj.*, str. 57.

57 ABIH, RGS 28.

58 Budući da je Kreševo pripadalo kotaru Fojnica, ovo se odnosi i na sva zaštitna polja na kreševskom području.

59 ABIH, RGS 28.

3. Socijalne i društvene prilike u Hercegovini prema Lermanovim dnevničkim zapisima

Iako su, naravno, težište Lermanovih dnevničkih zapisa poslovi zbog kojih putuje u Hercegovinu, ne propušta zapisati i poneku riječ o onodobnoj Hercegovini i općem stanju na tom području, tim više što ono često ima neposredna utjecaja na njegove planove i aktivnosti.

Zbog ratnoga kovitlaca na putovanjima se susreću i s brojnim poteškoćama (pretrpanost i hladnoća u vlakovima, nemogućnost prijevoza na teren, zbog čega do nekih, čak i dalekih lokaliteta moraju pješati, loš smještaj), ali nerijetko imaju pomoć domaćih ljudi te, posebno, austrougarskih službenika (natporučnik Dončević, Osječanin, osigurava im kola i konje za odlazak u Domanoviće i Stolac, a na trećem putovanju kola i smještaj, u Čitluku će noćiti u oružničkoj i financijskoj vojarni, a udobna mjesta u vlaku na povratku s trećega putovanja osigurava im "glavar policije Čapljinske", g. Schleigflinger) i doseljenika iz drugih dijelova Monarhije (bivši rudarski poduzetnik Vincenz Košuta pokazuje im rudna ležišta kod Domanovića i Stoca).⁶⁰

Za vrijeme prvog odlaska, onog u Lisičiće, hvali zrak na planini Bitovnji,⁶¹ koji sigurno pogoduje njegovu općenito lošem zdravstvenom stanju, spominjući potom "glasovite trešnje" u Trešnjevici. Oko Stoca spominje masline. Već prvo putovanje dijelom koriste i za obilazak lokaliteta koja bismo danas nazvali turističkim odredištima. Tako 19. rujna 1917. posjećuju "stare iskope rimskog vojničkog logora Mogorjela"; "Dr. Patsch krasno je uradio ovaj zanimivi ostatak rimskog djelovanja u Bosni", zapisuje Lerman, te dodaje kako "temelji iskopina plastično prikazuju cijeli tloris logora". Sutradan će vidjeti i vodopad Kravica,⁶² za koji Lerman tvrdi da ima "bezuvjetnu budućnost". Za Mostar Lerman tada bilježi osobni dojam da je "zanimiv svojom Neretvom, ali neugodan prašinom". Za vrijeme dugoga putovanja, krajem siječnja 1918., uspoređuje Mostar i Kreševu: "Unatoč toga da je ovdje podneblje blaže negoli u Kreševu, ipak je u Kreševu 100 puta ljepše".⁶³

60 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 201-202, 230-231.

61 Planina Bitovnja prirodna je granica između Hercegovine i Bosne, a stoljećima se iz srednje Bosne preko nje išlo u Neretvicu i dalje u Hercegovinu.

62 Lerman ga bilježi pod imenom Gravica.

63 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 192-193, 202-203, 224.

Iako u Bosni i Hercegovini nema izravnih djelovanja, ratno je stanje ("sve vrvi od vojništva") i prilike su takve da je to vidljivo u svim segmentima života. Vojna zapovjedništva imaju velik utjecaj pa se, posredstvom osoba koje imaju upliva, mogu riješiti određeni problemi poput prijevoza i smještaja.

I smještaj je u ratnim neprilikama nesiguran pa se Lerman i njegovi suradnici svakojako snalaze. Za vrijeme prvoga boravka u Čapljini, u hotelu "Slovo", "jedva" dobivaju dvije sobice, jer je "svratištar čudak", a koji dan kasnije odsjedaju u hotelu "Neretva". U istom hotelu smjestit će se i tijekom drugoga boravka, s tim što su, jer su sve sobe bile zauzete, "morali (smo) do po podne čekati dok se je barem jedna ispraznila".⁶⁴

Život je, bilježi Lerman već prigodom prvoga dolaska, skup, a to ilustrira podatkom da se vino u Čapljini plaća 6 kruna po litri. Koji dan kasnije dnevni najam jahaćega konja plaća 32 kruna, dok ga je, primjerice, u Kreševu obitelji Krešić plaćao svega 3 kruna dnevno.⁶⁵ Koji dan kasnije Lermanu za konje i kola do Čitluka traže 300 kruna, što njegov troškovnik očito ne može podnijeti; on stoga ostaje u Mostaru, pa dr. Turina za dan pješice prevaljuje više od 50 kilometara, zbog čega su sutradan prisiljeni odmarati se, ne uradivši ništa. Koji dan kasnije dr. Turina će, kako nisu "kola za nikoji novac dobiti mogli", pješice otići i na Široki Brijeg (26 km od Mostara). I za vrijeme drugoga putovanja dr. Turina, jer kola ne mogu dobiti bez obzira što bi ih platili, u Čitluk ide sam, a Lerman ostaje u Mostaru. Do trećega putovanja cijena je, i to nakon što su cijeli jedan dan potrošili na traženje kola, skočila na 350 kruna, a Lerman za usporedbu navodi podatak da se prije izbijanja rata za tu uslugu plaćalo 10 do 13 kruna.⁶⁶

I osim svih poteškoća uzrokovanih ratnim stanjem, život nije zaustavljen, što Lerman i suradnici, na razne načine poznajući neke od utjecajnih civilnih i vojnih osoba, obilato koriste. Jedne večeri za vrijeme prvoga dolaska u Čapljini im, na internoj zabavi, pjeva neime-

64 *Isto*, str. 201, 203, 223.

65 SAFET PLAKALO, "Najveći jugoslovenski istraživač devetnaestog vijeka", u: *Oslobođenje*, Sarajevo (feljton, I/XIV), Sarajevo, 9. srpnja 1971., str. 17. Podatak je dao Marko Krešić (1893.-1982.), od čijeg je oca Lerman unajmljivao konja. Usporedba cijena ipak je vrlo relativna, jer se ne zna na koje se razdoblje odnosi; poznato je da su za ratne potrebe mobilizirani i konji pa ih je, kako rat odmiče, sve manje koji su ostavljeni za funkcioniranje civilnih poslova.

66 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 202-203, 230.

novana supruga majora Nobila di Sarora, "proviđena otmjenim glasom", koja "živi za zabavu", a učenica je Lily Lehmanove.⁶⁷ Sljedećega su dana gosti u čapljinskoj časničkoj "Messe" (blagovaonici), gdje su se "do kasno u noć sproveli", a potom večer provode u kavani "Bristol", u kojoj nastupa bečki orkestar, i to svakodnevno, što će Lerman naznačiti tijekom drugoga putovanja. U Mostaru, bilježi Lerman, ne precizirajući gdje, postoji "lijepa moderna kupka ter si dajem dnevno nogu masirati". Posljednje večeri prvoga putovanja Lerman priređuje "oprostnu večeru". Tijekom drugoga boravka u Mostaru, Lerman i dr. Turina idu i u kino, a za vrijeme trećega boravka, u drugoj polovici travnja posljednje ratne godine, Lerman konstatira da se u hotelu "Neretva", unatoč ratnom stanju, "živi dosta dobro". Za vrijeme posljednjega boravka u Čitluku bit će ugošćeni u obitelji Joze Miličevića, gdje će platiti da im se ispeče janje na ražnju i počastiti se vinom, a pridružiti će im se domaći učitelj i učiteljica te mjesni župnik, "jedan čestiti franjevac".⁶⁸

Zaključak

Nakon slavom i priznanjima ovjenčanih istraživačkih pothvata u Africi te, ispočetka, vrlo uspješnih poduzetničkih projekata u domovini, svjetovi Dragutina Lermana se, i to u svim segmentima života, kako na poslovnom planu, tako i u području privatnog, ruše poput kule od pijeska koju je zapljusnuo iznenadni val. Kako je očito iscrpio sve mogućnosti u ambijentu koji je osjećao i doživljavao svojim, odlučuje se, sam na svijetu, ostavljen, odbačen i gotovo zaboravljen od svih onih koji su bili dio njegova "prošloga života", na još jedan pokušaj. Novi svijet je rudarsko i kovačko mjesto Kreševo, smješteno u srcu Bosne, u planinskom kraju koji po svemu, od poslovnog okruženja do mentaliteta ljudi, jedva da ima dodirnih točaka s ičim prošlim u Lermanovu životu.

Iako dolazi pun nade u uspjehe koji će mu vratiti izgublenu čast i ugled te stvoriti materijalne uvjete za novi početak, stvari će se odvijati sasvim drukčije, čemu je jedan od glavnih uzroka izbijanje Velikoga rata i sve što to donosi u njegov život i njegove planove (zna-

67 Lilli Lehmann (1848.-1929.) njemačka operna zvijezda i učiteljica pjevanja. Smatrana je za jednu od najboljih svjetskih soprana druge polovice 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća i kao takva nastupala je na svim značajnijim svjetskim pozornicama.

68 D. LERMAN, *nav. dj.*, str. 202-204, 223, 230.

čajno smanjenje ukupnih investicija i, u skladu s tim, nedostatak kapitalnih sredstava, odvođenje rudara u vojništvo, nestašica hrane i sredstava za rad, ukidanje mirovine dobivene od Leopolda II. itd.).

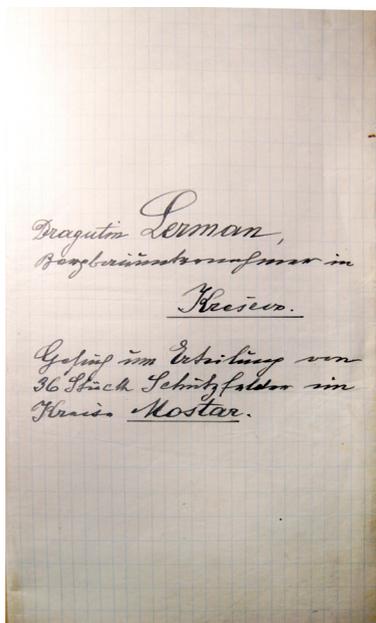
Čudesno je otkud jednom čovjeku, koji je, uza sve ostalo, i teško bolestan, tolika snaga da, nakon potpuna i sveobuhvatna životnoga kraha, ipak nađe energiju za novi pokušaj. Shvatljivo je što je takav bio u Africi, no tada je još uvijek zdrav, mlad i (više od svega) željan avanture i otkrivanja novog, a nije ništa manje razumljivo što je takav (ima slavu, društveni ugled i novac za pokretanje posla) tijekom požeškoga razdoblja. Kada bi se, naime, očekivalo da, zbog realno nerješivih poteškoća, odustane od svega i pokuša naći sreću negdje drugdje, Lerman pokazuje ne samo snalažljivost nego i, moglo bi se reći, nadljudsku žilavost i upornost pa ne samo da ne napušta Kreševu i Bosnu, nego svoju djelatnost, unatoč ionako primitivnim komunikacijskim i prometnim mogućnostima, dodatno usložnjenim ratnim okolnostima, proširuje i na područje Hercegovine.

Još jedno "ispočetka" Lermanu, barem sudeći po njegovim zapisima, ne predstavlja nepremostiv problem, iako nerijetko spominje napore i posljedice uzrokovane množinom aktivnosti na velikom prostoru. Ipak ih navodi tek uzgred, a u prvom planu redovito su rezultati tih aktivnosti: što je od ruda nađeno, kolike su naslage, kolika je pouzdanost procjena, postoji li mogućnost eksploatacije itd. Ostatak vremena, kada stjecajem okolnosti nije na terenu, uglavnom troši na administrativne poslove (dopisba vezana za financiranje istraživanja i potencijalne koncesije, sređivanje računa i dr.), a rijetke trenutke tijekom kojih se u nekoj mjeri prepušta odmoru, opuštanju i zabavi ipak nastoji iskoristiti za upoznavanje i komunikaciju s osobama koje mu mogu biti od pomoći u realizaciji zacrtanih ciljeva. U moru navedenih i drugih problema ipak nalazi vremena i za povremena druženja s "običnim" ljudima, a motiv mu je, kao i u slučajevima kad u kratkim crtama opisuje prirodu, socijalni trenutak ili društveni život Hercegovine i njezinih pojedinih dijelova, što detaljnije upoznavanje s ambijentom u kome živi, kreće se i posluje.

Sa stručnog, rudarsko-geološkog aspekta, Lerman također (Hercegovina je u tom pogledu tek djelomično, usputno i površno ispitan kraj) nastupa gotovo ispočetka, od ništice. Iako se danas na Hercegovinu općenito gleda kao na manju regiju, ovdje treba imati u vidu dvije stvari: ondašnje stanje putne infrastrukture i prometa te činjenicu da istraživanja, i to u kratku vremenu, obuhvaćaju golem prostor od Konjica na sjeveru, preko Širokoga Brijega i Ljubuškog na krajnjem

zapadu do Ljubinja na jugoistoku Hercegovine. Vlastitim trudom i znanjem te, zbog bogata životnog iskustva, kvalitetnom komunikacijom s lokalnim stanovništvom i svima koji mu mogu biti od koristi, te uz obilatnu pomoć geoloških stručnjaka, uspijeva učiniti značajne iskorake i ostvariti pomake koji će (sam, zbog izrazito nepovoljne situacije i, na kraju, smrti, ne će doživjeti eksploataciju) u stvarnosti, u praksi, biti naknadno potvrđeni. Nezahvalno je koristiti se onom "što bi bilo kad bi bilo", ali se, s obzirom na kratkoću njegova djelovanja u Hercegovini, opravdano može pretpostaviti da bi Lerman, da je poživio, sa svojim financijerima i pomagačima napravio neusporedivo i nemjerljivo više.

Prilozi - Annexe

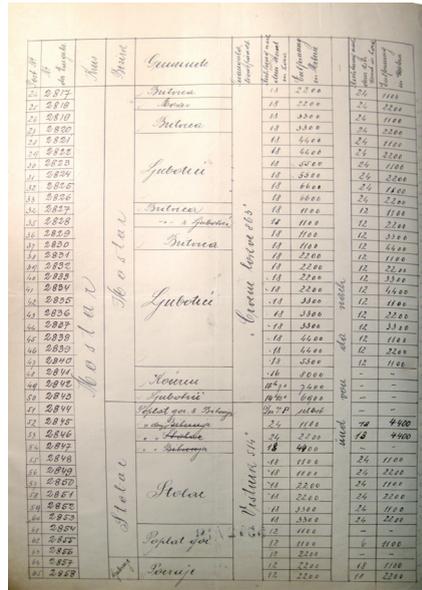
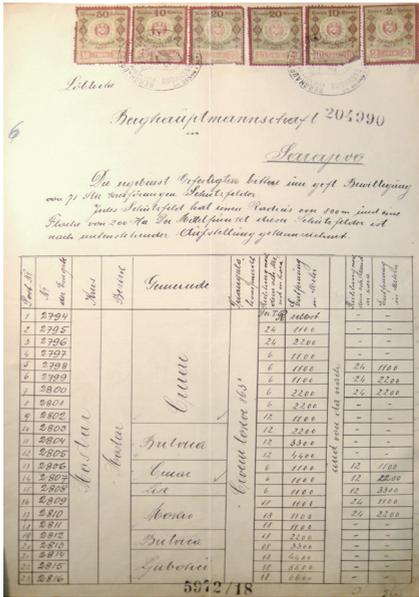
Vermessung des Schützfeldes im Kreis Mostar, Gemeinde Široki Brijeg

Nr	Flächeninhalt	Rechnung	Reise	Zustimmung	in Mostar	Arbeitslohn
1	zum Cigarski brdo a 457	1000	250	in der Entfernung von 0.024	1600	
2	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
3	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
4	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
5	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
6	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
7	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
8	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
9	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
10	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
11	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
12	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
13	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
14	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
15	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
16	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
17	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
18	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
19	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
20	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
21	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
22	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
23	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
24	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
25	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
26	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
27	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
28	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
29	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
30	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
31	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
32	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
33	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
34	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
35	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	
36	" " " " " " " "	120	250	" " " " " " " "	1400	

Mostar, 23. Mai 1917

Prof. Lerman

Prilog br. 1: Zahtjev Dragutina Lermana za upis zaštitnih polja na lokalitetu Cigansko brdo kod Širokog Brijega od 23. V. 1917.

Prilog br. 2: Zahtjev za upis zaštitnih polja na području Širokog Brijega i Stoca od 26. X. 1917. na Dragutina Lermana i Sigmunda Rosenbergera

19 Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina. A Chiffre: X

18158
N^{ro}. 204.990/1917

Behörde: *Burgkaplanamt* Frist: 19

Zahl 240-244 vom 1/11 1917 Miterledigt:

Betreff: *Waldparzellierung des Besitzes Lerman aus Dresden mit Bezug auf Uebergang des Besitzes* Vorakt: Nachakt:

Zur Zahl vom 19 Datum der Erledigung: *4/11 1917*

M. J. K. return to Montedepartment (TV-6)

Zur Expeditio gelangt am 19 Zur Registratur gelangt am 19

Beauftragter: *M. J. K.* Stützer:

Kollaborant:

Expeditoren: *Dr. M. J. K.*

M. J. K. Kollaborant

1. return to Montedepartment (TV-6)

Prilog br. 5: Upis zaštitnih polja na ime Dragutina Lermana i Sigmunda Rosenbergera od 9. XI. 1917.

Verzeichnis

der im Jahre 1917 angemeldeten Schutzfelder.

Nr.	Fläch. Zahl	Fläch. Anzahl von Schutzfeldern	Klasse	Bezirk	Anmerkung?
1	107-112	5/2	Waldparzelle	Melko	
2	107-114	5/2	Waldparzelle	Melko	
3	107-120	7/2	Waldparzelle	Melko	
4	107-121	7/2	Waldparzelle	Melko	
5	107-122	7/2	Waldparzelle	Melko	
6	107-123	7/2	Waldparzelle	Melko	
7	107-124	7/2	Waldparzelle	Melko	
8	107-125	7/2	Waldparzelle	Melko	
9	107-126	7/2	Waldparzelle	Melko	
10	107-127	7/2	Waldparzelle	Melko	
11	107-128	7/2	Waldparzelle	Melko	
12	107-129	7/2	Waldparzelle	Melko	
13	107-130	7/2	Waldparzelle	Melko	
14	107-131	7/2	Waldparzelle	Melko	
15	107-132	7/2	Waldparzelle	Melko	
16	107-133	7/2	Waldparzelle	Melko	
17	107-134	7/2	Waldparzelle	Melko	
18	107-135	7/2	Waldparzelle	Melko	
19	107-136	7/2	Waldparzelle	Melko	
20	107-137	7/2	Waldparzelle	Melko	
21	107-138	7/2	Waldparzelle	Melko	
22	107-139	7/2	Waldparzelle	Melko	
23	107-140	7/2	Waldparzelle	Melko	
24	107-141	7/2	Waldparzelle	Melko	
25	107-142	7/2	Waldparzelle	Melko	
26	107-143	7/2	Waldparzelle	Melko	
27	107-144	7/2	Waldparzelle	Melko	
28	107-145	7/2	Waldparzelle	Melko	
29	107-146	7/2	Waldparzelle	Melko	
30	107-147	7/2	Waldparzelle	Melko	
31	107-148	7/2	Waldparzelle	Melko	
32	107-149	7/2	Waldparzelle	Melko	
33	107-150	7/2	Waldparzelle	Melko	
34	107-151	7/2	Waldparzelle	Melko	
35	107-152	7/2	Waldparzelle	Melko	
36	107-153	7/2	Waldparzelle	Melko	
37	107-154	7/2	Waldparzelle	Melko	
38	107-155	7/2	Waldparzelle	Melko	
39	107-156	7/2	Waldparzelle	Melko	
40	107-157	7/2	Waldparzelle	Melko	
41	107-158	7/2	Waldparzelle	Melko	
42	107-159	7/2	Waldparzelle	Melko	
43	107-160	7/2	Waldparzelle	Melko	
44	107-161	7/2	Waldparzelle	Melko	
45	107-162	7/2	Waldparzelle	Melko	
46	107-163	7/2	Waldparzelle	Melko	
47	107-164	7/2	Waldparzelle	Melko	
48	107-165	7/2	Waldparzelle	Melko	
49	107-166	7/2	Waldparzelle	Melko	
50	107-167	7/2	Waldparzelle	Melko	
51	107-168	7/2	Waldparzelle	Melko	
52	107-169	7/2	Waldparzelle	Melko	
53	107-170	7/2	Waldparzelle	Melko	
54	107-171	7/2	Waldparzelle	Melko	
55	107-172	7/2	Waldparzelle	Melko	
56	107-173	7/2	Waldparzelle	Melko	
57	107-174	7/2	Waldparzelle	Melko	
58	107-175	7/2	Waldparzelle	Melko	
59	107-176	7/2	Waldparzelle	Melko	
60	107-177	7/2	Waldparzelle	Melko	
61	107-178	7/2	Waldparzelle	Melko	
62	107-179	7/2	Waldparzelle	Melko	
63	107-180	7/2	Waldparzelle	Melko	
64	107-181	7/2	Waldparzelle	Melko	
65	107-182	7/2	Waldparzelle	Melko	
66	107-183	7/2	Waldparzelle	Melko	
67	107-184	7/2	Waldparzelle	Melko	
68	107-185	7/2	Waldparzelle	Melko	
69	107-186	7/2	Waldparzelle	Melko	
70	107-187	7/2	Waldparzelle	Melko	
71	107-188	7/2	Waldparzelle	Melko	
72	107-189	7/2	Waldparzelle	Melko	
73	107-190	7/2	Waldparzelle	Melko	
74	107-191	7/2	Waldparzelle	Melko	
75	107-192	7/2	Waldparzelle	Melko	
76	107-193	7/2	Waldparzelle	Melko	
77	107-194	7/2	Waldparzelle	Melko	
78	107-195	7/2	Waldparzelle	Melko	
79	107-196	7/2	Waldparzelle	Melko	
80	107-197	7/2	Waldparzelle	Melko	
81	107-198	7/2	Waldparzelle	Melko	
82	107-199	7/2	Waldparzelle	Melko	
83	107-200	7/2	Waldparzelle	Melko	

Prilog br. 6: Popis zaštitnih polja odobrenih tijekom 1917. godine

Aktenverzeichnis .

Zahl des Originals in Landsregierung Archiv	Zahl des Originals in Landsregierung Archiv	Zahl des Originals in Landsregierung Archiv	Zahl des Originals in Landsregierung Archiv
131-132 ✓	131-132	131-132	1
138	131-132	131-132	1
139-140 ✓	131-132	131-132	1
141-142 ✓	131-132	131-132	1
143	131-132	131-132	1
144-145 ✓	131-132	131-132	1
146	131-132	131-132	1
147	131-132	131-132	1
148	131-132	131-132	1
149	131-132	131-132	1
150	131-132	131-132	1
151-152 ✓	131-132	131-132	1
153	131-132	131-132	1
154	131-132	131-132	1
155	131-132	131-132	1
156	131-132	131-132	1
157	131-132	131-132	1
158	131-132	131-132	1
159	131-132	131-132	1
160	131-132	131-132	1
161	131-132	131-132	1
162	131-132	131-132	1
163	131-132	131-132	1
164	131-132	131-132	1
165	131-132	131-132	1
166	131-132	131-132	1
167	131-132	131-132	1
168	131-132	131-132	1
169	131-132	131-132	1
170	131-132	131-132	1
171	131-132	131-132	1
172	131-132	131-132	1
173	131-132	131-132	1
174	131-132	131-132	1
175	131-132	131-132	1
176	131-132	131-132	1
177	131-132	131-132	1
178	131-132	131-132	1
179	131-132	131-132	1
180	131-132	131-132	1
181	131-132	131-132	1
182	131-132	131-132	1
183	131-132	131-132	1
184	131-132	131-132	1
185	131-132	131-132	1
186	131-132	131-132	1
187	131-132	131-132	1
188	131-132	131-132	1
189	131-132	131-132	1
190	131-132	131-132	1
191	131-132	131-132	1
192	131-132	131-132	1
193	131-132	131-132	1
194	131-132	131-132	1
195	131-132	131-132	1
196	131-132	131-132	1
197	131-132	131-132	1
198	131-132	131-132	1
199	131-132	131-132	1
200	131-132	131-132	1

Prilog br. 7: Popis zaštitnih polja u okružju Mostara odobrenih 1917. godine

00509

19 Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina. A Chiffre:

N^{ro}. 59726 1918 Skartierungsjahr 19

Behörde: Militärkommando Kofel Frist: 19

Zahl 26.02/18 vom 1.1. 1918 miterledigt:

Betreff: Schutzpolienabgrenzung Vorakten: Nachakt:

vom der Dragutin Lerman und Sigmund Rosenberger 20110/18. L.L.

Zur Zahl vom 19 Datum der Erledigung 17/1 19

a. e. vid.

vid.

vid. MG Berg

vid.

Prilog br. 8: Upis zaštitnih polja na ime Dragutina Lermana i Sigmunda Rosenbergera od 17. I. 1918.

Berghauptmannschaft für Bosnien und die Hercegovina.

N ^o 1027-1036	1918	Skartierungsjahr
Behörde:		Mitglied:
Zahl vom 191		Verakt: Nachakt:
Betreff: Schutzfeldanmeldung des Dragutina Lerman aus Kresevo.		
Zur Zahl vom 191		Frist 191
Sarajevo, 11. II. 1918		Kanzlei) in fortgesetzter Schreibweise!
Videat:		An
		die Landesregierung IV Bezugs-
		in S A R A J E V O .
		Die beiliegende Schutzfeldanmeldung des Dragutina Lerman aus Kresevo wird zur Aufbehaltung so wie vorzüglich der Landesregierung von II. Aug. 1918, Zahl 807a/Presd. an Vorlage gebracht.
		W. J. P. S.
Chiffre	Mand.	
1027-1036	1918	
	Koll. Exp.	

Beilagen: 1. Schutzfeldanmeldung des Dragutina Lerman aus Kresevo vom 15. II. 1918. 2. Bescheid der Landesregierung vom 11. II. 1918, Zahl 807a/Presd. an Vorlage gebracht.

*) In entsprechenden Fälle kommt dieser Vermerk zu stehen.

Rudarskihi Obitelj A. Kain, Sarajevo, 1918.

Prilog br. 9: Upis zaštitnih polja na ime Dragutina Lermana od 15. II. 1918.

MilKmdo. Mostar.
 M. A. Nr. 11020/Techn.
 Schutzfeldanmeldung.

Landesregierung f. B. u. d. H. SARAJEVO. *M. J. P. S.*

Auf Zuschrift Nr. 37525/IV. vom 16. April 1. J. wird bekanntgegeben, dass gegen die durch Dragutina Lerman aus Kresevo angemeldeten 10 Schutzfelder Nr. 1027 bis inkl. 1036, welche in der Gemeinde Blizanci, Bez. Mostar, gelegen sind, aus mil. Rücksichten solange kein Anstand obwaltet, bis der Betrieb dieser Schutzfelder nicht in Angriff genommen werden wird. -

Es wolle daher jede beabsichtigte Schurfarbeit dieser Schutzfelder vor Inangriffnahme behufs Festsetzung der zur Wahrung mil. Interessen event. erforderlichen Vorbehalte dem MilKmdo. bzw. im Frieden dem 16. Korpskmdo. zur Kenntnis gebracht werden, wie dies unter hstl. M. A. Nr. 11018/Techn. von 1918 hervorgehoben wurde. -

1 Blg. 13. V. 1918.

Smekal J. M.

Prilog br. 10: Odgovor Rudarskoga satništva mostarskom poduzeću MilK mdo u sporu protiv Dragutina Lermana, 13. V. 1918.

Rudarsko satništvo za osam i Hercegovinu.
 Broj: 2307/1 Sarajevo, dne 17. augusta 1910.
 S. Lerman.
 Gosp.
 Dragutin Lerman
 Kriševci.

Rješavajući Vašu molbu od 14. juna 1917 šalje
 Vam se priloženo a dozvola zaštitnih polja s priručnikom, da
 budete za ova zaštitna polja poževelj od 1. oktobra 1918
 četvrtgodišnju pristojbu od 18.-K kroz poštarsku štedionicu
 ili izravno na Ceračinu zemaljske vlade broj 101 uplaćivati.
 Ujmeno Vam se kaže do znanja, da ako u dotičnom
 predjelu postoje event. starija zaštitna polja, da budete u
 skladu s 41 Rudarskog zakona postojećih starija prava poštova-
 ti.

Rudarski satnik:
 S. Kuz

*Često je Lerman pomislio
 nije mu se moglo dostaviti
 rješenje.*
 14. VI. 1917.

123399
 An die Ledige
 Hauptmannschaft für Bosnien und
 Herzegowina
 Sarajevo

Zur Anlage Gefertigter Interferenz mit dem Ver-
 zeichnis der 8 Schutzpolje (mit Schutzplan a
 200 Ka) mit der Bitte um die Festlegung
 anzuflehen.

Kriševci am 14 Juni 1917
 Drag. Lerman
 185318

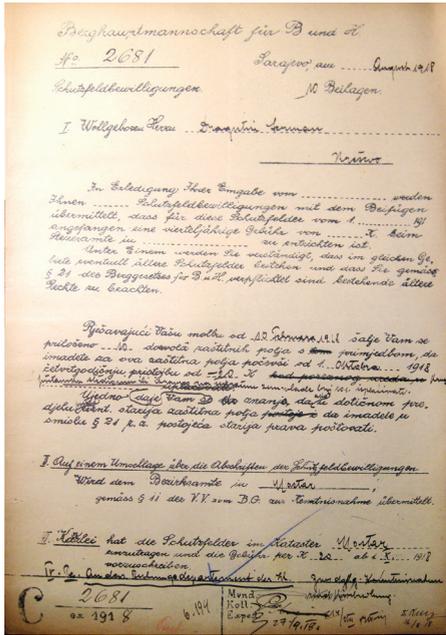
Hauptmannschaft
 für Bosnien und
 Herzegowina
 101-1518
 Bulet

Ubr. 123399

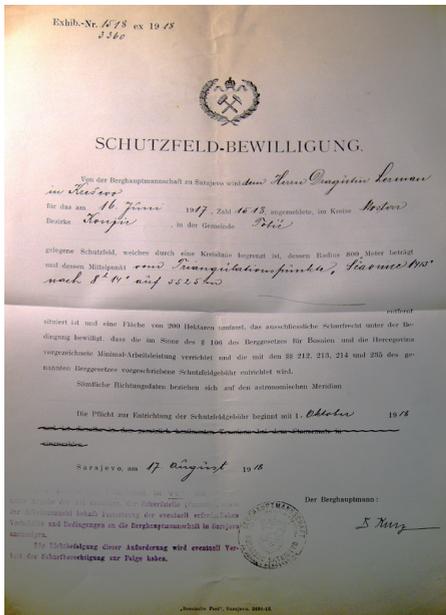
Zeitraum	Art	Werte	Einheit	Summe	
1911	Δ 1913	nach Karte	10,90	0,4	4,365
"	1912	"	10,90	"	3,700
"	1913	"	10,90	"	4,475
"	1914	"	9,6	"	3,325
"	1915	"	9,6	"	4,450
"	1916	"	9,6	"	5,775
"	1917	"	8,60	"	4,600
1918	Δ 1913	"	8,60	"	5,525

Kriševci, 14 Juni 1917
 Drag. Lerman

Prilog br. 11: Rješenje Rudarskoga satništva za osam zaštitnih polja u Tuho-
 biću izdano 17. VIII. 1918., više od dva mjeseca nakon njegove smrti; molbu
 je Lerman, s detaljnim podacima, podnio 14. VI. 1917.

Prilog br. 12: Jedan od odgovora Rudarskoga satništva Dragutinu Lermanu na njegovu molbu za izdavanje dozvola za zaštitna polja (kolovoz 1918. godine)

Prilog br. 13: Odobrenje Dragutinu Lermanu za zaštitna polja u Tuhobiću od 17. VIII. 1918.

Milo Jukić – Dragutin Lerman u Hercegovini

Verhauptschenschaft für Bosnien und die Herzegovina.

Zahl: 1573. L. 1888. Sarajevo, am 13. April 1918.

Sigmund Rosenberger, aus Zagreb,
Schutzfelsennummer in Bosnien
Priljevo und Sanski Most.

An die
Landesregierung IV/1918.
in
Sarajevo.

Die belagerte Schutzfelsennummer des Sigmund
Rosenberger aus Zagreb, in den Bezirken Priljevo und Sanski-
Most, wird zur weiteren Aufrechterhaltung seines Verordnungs der
Landesregierung vom 11. August 1914 Zahl 3074/1914. in Vor-
lage gebracht.

Der Verhauptschaffmann:
S. Rajc

Präsident am 23. IV. 1918
Nr. 89939/18
mit /blg.

132712/18

STAVNO ODREĐENJE, Sarajevo, 1. April, 1918.
Z A B R K B
Dajana ulica 20

Zabitiša

Der arbeitsfähige Schutzfelsen mit nachbenannter 01 01868
Schutzfelsen von je 800 m Radius und 200 ha Fläche an und dieses in
deren Bewilligung. Die hierfür anfallende Schutzgebühren per K 42, folgt
mit gleicher Post.

K. Nr.	Nac.	Kommune	mal		mal	
			2	1	2	1
1	1573	Gajinci Dugo	18	44.00	24	12.00
2	0	Sanski Most	18	38.00	24	3.00
3	0	Sanski Most	18	2.00	24	3.00
4	0	Rakelice	18	4.00	12	3.00
5	0	Rakelice	18	5.00	12	3.00
6	0	Rakovci	18	38.00	12	3.00
7	0	Miševići	18	32.00	12	3.00
8	1580	Priljevo	18	34.00	12	19.50
9	0	Priljevo	18	12.00	12	19.50
10	0	Gajinci Dugo	12	3.120	6	3.00
11	0	Rakelice	12	17.900	6	3.400
12	0	Rakelice	12	3.120	6	12.00
13	0	Domšćica	12	4.900	6	22.50
14	0	Domšćica	12	4.000	6	22.50
15	0	Priljevo	12	4.000	6	22.50
16	0	Priljevo	12	32.00	6	3.400
17	0	Priljevo	12	25.00	6	3.400
18	1590	Priljevo	12	33.00	6	4.750
19	0	Priljevo	12	45.00	6	4.100
20	0	Priljevo	12	5.000	6	4.100
21	1593	Priljevo	12	2.000	6	4.400

89939/18
Sigmund Rosenberger
Dajana ulica 20
132712/18

Zagreb, 20. kolovoza, 1918.

Priljevo

Priljevo, koje sam kupio od pokojnog Oskara Čučevića, sa svoj imenu na ekspano
ine Emanuel Reizler, Sigmund Rosenberger, Emil Kramer i Eugen Rosen-
berg, tako da u sudskoj knjizi bude zabilježeno na svakoga od ekspano-
nuta 25 % prava vlasništva.

Janos od K 33, sa prenošne biljege kojim postavljam
dozvolom, te prikladan ujedno sa biljez na volju K 2.

Verstehen: Emanuel Reizler

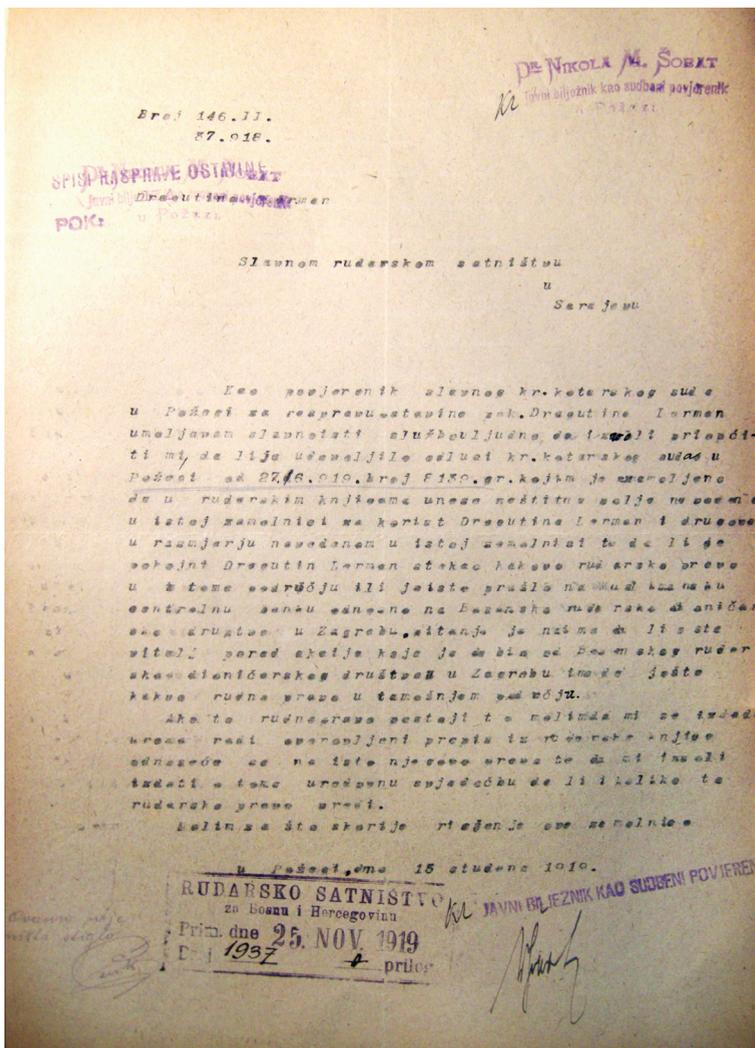
Sigmund Rosenberger
Emil Kramer
Eugen Rosenberg

Verhauptschenschaft
Bosnien und die Herzegovina
am 13. April 1918
3500
Bilag: 8

Am 17. Sept.
I. 454 Nr. 2 Emanuel Reizler
Eugen Rosenberg

3510
ca 7018

Prilog br. 14: Popis zaštitnih polja Sigmunda Rosenbergera u kotarima Prijedor, Sanski Most i Prnjavor te, s drugim osobama, u kotaru Prijedor

Prilog br. 15: Kraljevski javni bilježnik iz Požege dr. Nikola M. Šobat traži od Rudarskoga satništva podatke o zaštitnim poljima Dragutina Lermana (15. XI. 1919.)

Berghauptmannschaft für Bosnien und die Herzegovina.

N ^o <u>1937</u> 1919.	Skartierungsjahr
Behörde:	Mitglied:
Zahl vom 191	Vorakt: Nachakt:
Betreff: <u>Dragutin Lerman, Hercegovina</u>	
^{4. 6.} Zahl <u>37.9.19</u> vom <u>15.11.</u> 1919.	Frist 191
Sarajevo, 191	Kanzlein in fortgesetzter Schreibweise!
Videat:	<u>Am l. u. jop.</u> <u>M. Jukić M. Sotata</u> br. javni bilježnik u Požezi <u>Požega</u> <u>Hercegovina</u> Pravim na javni zapisnik upisati da, da ovamo nije pravišila oštećen br. katastarski niti u Požezi. Glede ostavštine Dragutina Lermana. Da se nije nikada izvršila u Požezi Lermanovim imenom niti u Požezi. Glede ostavštine Dragutina Lermana Bosanske kraljevine od Požeze, da glede pravišanja javnom sudu nije bilo
Chiffre <u>1937</u> ex 1919	Mund: Koll. Exp. <u>1919</u>

* in entgegengezetzt. Falle kommt dieser Vorakt zu stehen.

u sudarskoj knjizi od stvaranja kao sudarski
niti u Sarajevu još ovamo nije otkrivena stvar
U ovom slučaju nastalo zaštićeno polje u Požezi
na imenu Dragutina Lermana 48 zaštićeno polje
u sudarskom kotaru 1 i 8 zaštićeno polje u kraljevinskom
kotaru. Oni koja pripadaju Dragutinu Lermanu
u zajednici sa Ljigom i Rudarskom i Požezi
u sudarskom 58, stotakom 18 i Ljubirajskom 3
zaštićeno polje. Uredbom upravljenim izvanredno
prepis iz katastra mogu se nastaviti kao zaštićena polja
i izvanredno upravljeni.

1919
15.11.

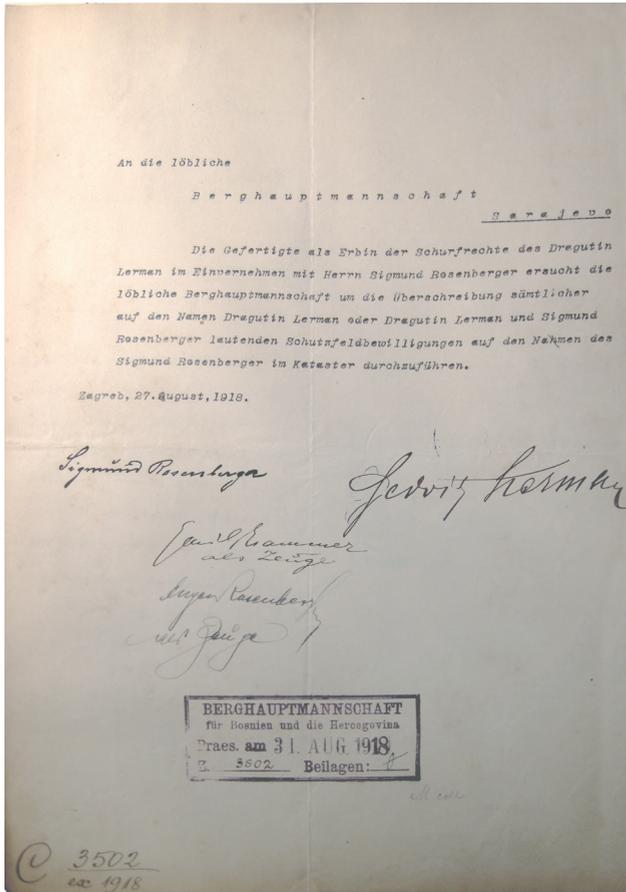
Prilog br. 16: Odgovor Rudarskoga satništva na traženje kra-
ljevske javnog bilježnika iz Požege o zaštitnim poljima na ime
Dragutina Lermana od 15. XI. 1919.

Koz. broj	Srediste zaštit. polja udaljeno je od	P o l o ž a j				
		triangularne točke	prama nam	prama nam	Općina	Kotar
		Posjednik : Dragutin Lerman .				
1381/E	sigurno budo 479	24 ^h	—	—	Novi biyog	Šibovani
1382/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1383/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1384/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1385/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1386/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1387/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1388/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1389/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1390/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1391/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1392/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1393/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1394/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1395/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1396/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1397/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1398/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1399/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1400/E	*	25 ^h	2500	—	—	*

Prilog br. 17: Prva stranica popisa zaštitnih polja Dragutina Lermana

1401/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1402/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1403/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1404/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1405/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1406/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1407/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1408/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1409/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1410/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1411/E	*	25 ^h	2500	—	—	*
1412/E	sigurno budo 479	24 ^h	—	—	Novi biyog	Šibovani
1413/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1414/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1415/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1416/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1417/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1418/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1419/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1420/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1421/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1422/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1423/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1424/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1425/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1426/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1427/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1428/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1429/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1430/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1431/E	sigurno budo 479	24 ^h	—	—	Novi biyog	Šibovani
1432/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1433/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1434/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1435/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1436/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1437/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1438/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1439/E	*	24 ^h	2500	—	—	*
1440/E	*	24 ^h	2500	—	—	*

Prilog br. 18: Prva stranica popisa zajedničkih zaštitnih polja Dragutina Lermana i Sigmunda Rosenberga

Prilog br. 19: Lermanova supruga Hedviga je nakon muževljeve smrti prava proistekla iz nasljedstva vezanog za zaštitna polja prenijela na Sigmunda Rosenbergera

Fenomenološko ispitivanje motiva žene u predmetnome sloju pjesama Veselka Koromana

JELA SABLJIĆ VUJICA
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: jelena.sabljicvujica@ff.sum.ba

UDK: 821.163.42(497.6).09-055.2
Koroman V.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 9. ožujka 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

LJILJANA HERCEG
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
Doktorski studij *Jezici i kulture u kontaktu*
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ljiljana.herceg@ff3.sum.ba

Sažetak

Jezik moderne poezije iziskuje prevrednovanje kriterija tumačenja. Nije više dostatno niti legitimno razlagati autorske planove ili smislene konstrukcije. Fenomenološko razumijevanje poezije kao intencionalnoga čina ili prizivnoga događaja jezika predstavlja jedan od načina kako da se premoste poteškoće u tumačenju. U ovomu će se radu fenomenološki analizirati oni motivski aspekti poezije Veselka Koromana koji svojom koherencijom, učestalošću i rasponom izražajnih sredstava upućuju na bitne sastavnice njegova pjesničkoga jezika. Pritom će se u prvom redu ispitivati odnosi i veze između značenjskih i izražajnih elemenata djela, a u drugom tvorbena načela koja iz tih odnosa proizlaze. Na taj će se način u konačnici steći uvid o specifičnom ustroju Koromanova pjesništva.

Ključne riječi: fenomenologija; jezik; Koroman; tjelesnost; transcendentalnost.

Phenomenological Interrogation of the Female Motif in the Underlying Stratum of Veselko Koroman's Poems

Original scientific article

Received: 9 March 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

Phenomenological interpretative processes correspond particularly effectively with the challenges modern poetry issues to common dialectic expressions and meanings. Even in its original Husserlian form, and especially later in updates by Heidegger, Ingarden, Gadamer and Derrida, phenomenological analysis manages to bridge the limitations of structural and genetic analyses of poetic diction. Poetry stops being a thing or subject of language and becomes an act or language event. Such an approach in many ways redeems the communicative tendencies of modern poetry which go further than an experimental enclosure in form. Phenomenology analyzes concrete relations arising in the poetic act, and does not stop at value judgements or quantification, but examines the ways in which these relations establish a unity lost in the act of concretization. This paper is a phenomenological analysis of the dominant motifs in the poetry of Veselko Koroman. Such an approach is justified for two reasons. On the one hand, the dynamism and vitalism of Koroman's poetry lie in the idea or vision of unity which needs to be evoked in the concrete poetic act – the original temperament of his images and depictions rests on the conflict of paradigmatic forces which are resolved in the background of the poem. On the other hand, his concrete poetic acts continually refer to new compounds of meaning which originate on the surface level of the poem. This interplay of surface and background, structure and generation, is made real by Koroman's poetic phenomenology. Images become motifs, the starting points of contention which are found in the given of things, and which will need to be restored and transformed in language. Images of bodies, particularly female bodies, in Koroman's poetic language signify the contention between intensity and duration, affinity and indifference. The phenomenological analysis of such images will show a gradual shift in the ontological constitution

of the poetic structure, from the initial rapture and depiction of significant abundance, via moments of rest to introspection to the eventual scenes of exhaustion and enclosing compounds of meaning into ready-made language forms.

Keywords: phenomenology; language; Koroman; corporeality; transcendentalism.

Uvod

Fenomenološko čitanje poezije, osobito one moderne, pokazuje se učinkovitim iz najmanje dva razloga. S jedne strane, čini se kako hermeneutički ustroj fenomenologije pogoduje opsežnijem razumijevanju poetskoga ustroja, posebno u području koji izmiče uobičajenim stilističkim ili semantičkim kvalifikacijama, naime, u području odnosa forme i sadržaja, području koje transcendira neposrednu komunikativnost jezika. Već će Husserl, bez obzira što će o poeziji govoriti uglavnom općenito, ustvrditi kako "...poezija visoko nadvisuje sve proizvode naše fantazije, i, osim toga, kad se pravilno razumije, biva preobražena u savršeno jasne fantazije koje posjeduju osobitu lakoću zahvaljujući sugestivnoj snazi oslobođenoj umjetničkim sredstvima prikazivanja".¹

Kasnije će, u sve suptilnijim i zahtjevnijim varijacijama ovoga Husserlova postulata, u radovima Heideggera, Ingardena i Gadamera, a u jednom osobitom smislu i Derride, poezija zauzeti počasno mjesto u hermeneutičkim rastvaranjima odnosa jezika i svijeta. Fenomenološka revizija objektivnoga stanja stvari koja će ići tako daleko da će u konačnici presuditi zapadnjačkoj koncepciji *ratia* u poeziji će vidjeti posljednje uporište ontologije, iz nje i jedino nje prosijava (*Ereignis*) ona čuvena Heideggerova patina bitka.² Fenomenologija je stoga pozvana u poeziji tražiti invarijante koje uvjetuju i prožimaju svaku ritamsku sekvencu, svaku tenziju slike i zvuka, svako napinja-

1 EDMUND HUSSERL, *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy*, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1983., str. 160.

2 To je naravno oštećena patina bitka, bitka koja se temporalizira po načelu destrukcije ili, u suvremenoj inačici, dekonstrukcije. Bitak bića kao događaj jezika i poezija kao svećenica riječi.

nje ideje koju će Heidegger sublimirati u jednoj rečenici: "Sam jezik je poezija u suštinskom smislu."³

No, ova veza ne bi bila tako plodotvorna da suvremena poezija, s druge strane, nije na odlučan način dovela u pitanje svoju vezu sa svijetom. Ako je jezik u bitnom smislu poetičan, onda je moderna poezija u bitnom smislu osovljena u jeziku. Svjetotvornost jezika postaje jezikutvornost svijeta. U takvu odnosu Husserlovo *epoche* treba razumjeti kao postupak kontinuirana nadilaženja iskustvenih datošti. Empirijsko *viđenje* svijeta nije ništa drugo do korigirano ili podešeno viđenje bitnoga, a na fenomenologiji je da transcendirira empirijska ograničenja kako bi bitno opet postalo vidljivo. Na isti način djeluje i fenomenološko razumijevanje poezije: s obzirom da poezija nije onakvom kakvom se čini, ona intrigira pozadinskim djelovanjem, prosijavanjem nečega bitnoga. Upravo tu nastupa fenomenološki rigorizam: bez premisa i aksioma, bez sustavnih propozicija i predrasuda, fenomenologija pristupa stvaralačkom činu prvenstveno kao kognitivna instanca designiranja. Ako je poezija *signum* svijeta, onda je fenomenologija *designat* svijeta.

Ta je instanca osobito važna u okolnostima otežane komunikativnosti u kojima djeluje moderna poezija. Poetski eksperimenti, iskoraci u samom pojmu razumijevanja kao intersubjektivna čina, prijete devalvaciji recepcije. Čitanje moderne poezije isuviše često opskrbljuje se proizvoljnim slikama koje se dodatno odmiču od ionako pomaknuta težišta poetske komunikacije. Ako "moderna lirika sili jezik na paradoksalnu zadaću da smisao istovremeno izriče i skriva"⁴ i ako je "zatamnjenost postala općim estetskim principom",⁵ onda njezine naknadne interpretacije ne smiju produbljivati paradoks uporabom metafora i predodžaba koje imaju tek vrjednujuću oznaku i tako promašuju ono bitno.⁶

Recepcija poezije Veselka Koromana, osobito u samim počecima, upućuje na isti paradoks. Velimir Milošević govori o "poeziji tišine i

3 MARTIN HEIDEGGER, *Off the Beaten Track*, eds. and trans. J. Young, K. Haynes, Cambridge, 2002., str. 46.

4 HUGO FRIEDRICH, *Struktura moderne lirike: od Baudelairea do danas*, Stvarnost, Zagreb, 1969., str. 152.

5 *Isto*.

6 Čini se da za svako poetsko zatamnjenje postoji odgovarajuće kritičko zatamnjenje. U suvremenoj kritičkoj terminologiji gotovo da nema ni interesa ni mjesta ni za što osim za opskurno.

sna",⁷ Željko Marijanović o "živom metaforičkom kazivanju",⁸ Svetozar Radonjić upućuje na nadrealističku arhitekturu stiha,⁹ dok je za Vlatka Pavletića Koromanova lirika "samo fragmentarno nadrealistična, a u biti je nadegzistencijalna, jer u njoj dolazi više do izražaja drama kozmosa i čovječanstva nego sudbine čovjeka".¹⁰ Otud proizlazi i proizvoljnost vrjednovanja. Za Dubravka Horvatića u Koromanovoj poeziji "nema jeftine komunikativnosti",¹¹ Radojica Tautović za *Knjigu svanuća* piše da "još nije zora poezije nego treptaj praskozorja".¹² Koromanovi su nadrealistički istupi, tvrdi Radonjić, suviše ishitreni, njegova je metaforika povremeno suviše gusta, tvrdi Marijanović. S druge strane, pak, u njoj nema jeftine komunikativnosti.

Kako bi se izbjegli spomenuti paradoksi i proizvoljnosti, te kako bi se ispunio Husserlov zahtjev za pravilnim razumijevanjem, ovaj će rad ponuditi čitanje koje će iz predmetnoga sloja Koromanove lirike znati izlučiti one preokupacije i pozicije koje, svojim stabilizirajućim učincima, upućuju na ono što Gadamer zove "ontološkom konstitucijom poetskog jezika".¹³ Naravno, kako se razvijao pjesnički opus Veselka Koromana,¹⁴ tako su se mijenjale preokupacije i pozicije pje-

-
- 7 VELIMIR MILOŠEVIĆ, "Povratak lirici (Veselko Koroman: *Crne naranče*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.)", u: *Život*, 4, Sarajevo, 1966., str. 81.
 - 8 ŽARKO MARIJANOVIĆ, "Poezija života (Veselko Koroman: *Crne naranče*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.)", u: *Republika*, 10, Zagreb, 1966., str. 442.
 - 9 SVETOZAR RADONJIĆ - RAS, "Ka pronalaženju sebe (Veselko Koroman: *Knjiga svanuća*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.)", u: *Mogućnosti*, 4, 1968., str. 472.
 - 10 VLATKO PAVLETIĆ, "Koromanova lirska obasjanja i obajavanja", u: *Forum*, 6, Zagreb, 1984., str. 1018.
 - 11 DUBRAVKA HORVATIĆ, "Pjesnik korova i drača (Veselko Koroman: *Svjetiljka od trnja*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.)", u: *Republika*, 6, 1972., str. 697.
 - 12 RADOJICA TAUTOVIĆ, "Osveta prozi (Veselko Koroman: *Knjiga svanuća*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.)", u: *Izraz*, 1, Sarajevo, 1968., str. 85.
 - 13 HANS-GEORG GADAMER, *Relevance of the Beautiful and other Essays*, ed. R. Bernasconi, Cambridge, 1986., str. 235.
 - 14 Pjesničkom knjigom *Grad prema sjeveru* tiskanom 1957. godine započinje književno djelovanje Veselka Koromana najavljeno pjesmom *Suza u Mladoj Hercegovini* 1953. godine. Koromanov pjesnički opus od 476 pjesama objavljenih u dvanaest knjiga poezije *Grad prema sjeveru* (1957.), *Crne naranče* (1965.), *Knjiga svanuća* (1967.), *Svjetiljka od trnja* (1971.), *Sjaj i rana* (1975.), *Na dan svega* (1977.), *Dok vlada prah* (1986.), *Zeleni se što je bilo* (1989.), *Na dan svega* (1997.), *Sok od velebilja* (2001.), *Stariji od vremena* (2008.), *Ja, putnik* (2014.) uključuje i pjesme neuvrštene u zbirke koje su tiskane u časopisima i drugim publikacijama.

vanja. U ranim knjigama predmetni sloj pjesničkih cjelina označen je zemljopisno i prostorno markiranim slikama koje nose obilježja hercegovačko-mediteranskoga podrijetla, kao i motivima žene i tijela popraćenima senzualno-erotskim podražajima. Kasnije će se ti motivi apstrahirati za potrebe iskupljenja jedne ustaljene metafizike.

No, i u jednom i u drugom slučaju dijalektika motivskih aspekata ostaje ista: oni predstavljaju površinu na kojoj se ustoličuju paradigmatički odnosi da bi korak potom njihova načelna polarizacija uvjetovala povlačenje slika i predodžaba u apstraktne naznake predmetnosti. Na taj se način dovodi u pitanje konzistencija predmeta: oni se u dodiru s pjesničkim jezikom rastvaraju, djeluju subverzivno, i tek će u komplementarnom odnosu s naknadnim jezičnim strategijama biti moguće doprijeti do njihova značenja. Neposrednosti Koromanovih pjesničkih slika suprotstavljen je proces značenjskoga posredovanja. Motivi postaju fenomeni koji se u činu imaginacije moraju povezati, i onda dokučiti. U tom smislu su i Koromanove jezične strategije hermeneutičke¹⁵ - u sprezi motiva i izražajnih sredstava one traže bitnost skrivenu u pojavnosti stvari.

Fizička i metafizička perspektiva predmetnoga "svijeta"

Koromanov je *svijet* raspolučen, pred-određen u napetosti fizičke i metafizičke perspektive. O tome će pjesnik naposljetku dati esejistički pravorijek: "Skrivena tvar udahne pojavnu: napravi od nje 'ništa', učini je nevidljivom. Kad prva izdahne - druga se izlije u vrijeme, ukaže oku."¹⁶ U pjesničkim cjelinama te će dvije različite perspektive biti polazišta za različite konkretizacije pripravnih aspekata pjevanja. S oblikovne strane, različita pomjeranja unutar određene pjesničke strukture posebice su česti u ranim knjigama u kojima se jezičnom redukcijom, značenjskim disperzijama i kondenzacijom govora postiže opalizacija. Takva je strategija umnogome modernistička.¹⁷ Ona

15 Naime, u smislu u kojem Ricoeur definira hermeneutiku kao "umjetnost dešifriranja neizravnih značenja" (v. PAUL RICOEUR, "Creativity in Language", u: *Philosophy Today*, Charlottesville, 17(4), 1973., str. 90.

16 VESELKO KOROMAN, "O disanju Cjeline", u: *Svijet ili Dvije polovice*, Sarajevski listići, K. Krešimir, Zagreb, 2004., str. 61.

17 "Moderni tekstovi su u mnogim slučajevima toliko fragmentarni, da mi svoju pažnju gotovo isključivo moramo posvetiti traženju veza između fragmenata; cilj tome nije da se komplicira 'spektrum' veza, već da postanemo svjesniji prirode naše vlastite sposobnosti povezivanja." WOLFGANG ISER, "Proces čitanja (jedan fenomenološki pristup)", u: *Novi izraz*, 10-11, Sarajevo, 2001., str. 24.

svjedoči i sudjeluje u modernoj krizi utemeljenja. Svjedoči gustim metaforičkim tkanjem i ishitrenim nadrealističkim istupima i sudjeluje u njoj jarkim i grubim kontrastiranjem koje Pavletić sasvim pogrješno označuje perifrazom montaža atrakcija.¹⁸ Zasigurno, cezura je u Koromana nagla, disonantna, ali je u isto vrijeme cjelovita i samodostatna. Provocira nekadašnju punoću. Njezina naglost nije montažni rez, tehnička ili stilska karakteristika, nego je mjesto udara: a) u kojem se narušava stari stihovni poredak gdje se misao pružala do ruba da bi se sa susjednom jedinicom združila u kupletu, i b) nastaje novi poredak u kojem se ritmički uzorci povlače s rubova zajedno s pripadajućim misaonim uzorcima.

Riječ je dakle o udarcima koji potresaju samu strukturu pjevanja. Potresaju onu arhajsku estetsku istinu koja se nalazila u združivanju lijepoga i dobrog. I još više: dovode u pitanje predodžbu vremena kao kategorije koja se ritmički obnavlja i tako traje unedogled. Vrijeme se sad uzima kao mogućnost, kao izvor intuicije koja ima različitu specifičnu težinu i gustoću. Otud i dominantna uporaba priložne oznake dok - od prvijenca *Grad prema sjeveru* pa do posljednje poetske knjige *Ja, putnik* u naslovima nekih pjesama, ali i u naslovu zbirke *Dok vlada prah*, prisutan je prilog "dok" kao specifična temporalna odrednica: *Dok snivaju vrtovi* u zbirci *Grad prema sjeveru*, *Dok sve se mijenja* u knjizi *Dok vlada prah*, *Dok bijah dijete* i *Dok je tu* u knjizi *Na dan svega*, *Dok sam na putu* i *Dok jesam* u zbirci *Sok od velebilja* te u pjesmama knjige *Ja, putnik*: *Dok snijeg je, dubok*, *Dok sam ovdje*, *Dok sprema se noć* i *Dok me bilo nije*.

Koroman je dakle, u bitnom smislu, moderan pjesnik. Njegovo razaranje metrike korespondira s poetskim redukcijama E. E. Cummingsa i redukcijama takta u *Gnossiennesima* Erika Satiea. Njegovo zgušnjavanje vremenskih intervala korespondira s Lorcinim *Andaluškim spjevom* i *Mostom* Harta Cranea. No, unatoč ovim ritmičkim redukcijama i temporalnim uzmicanjima, lirski će subjekt već u prvoj pjesmi zbirke *Grad prema sjeveru* autoreferencijalno izreći misao o poslanju pjevanja "za tvarnu zemlju", dok će u posljednjoj pjesmi knjige *Ja, putnik*,¹⁹ u pjesmi *Taj vis*, motiv neba, zemlje i vode potvrditi ideju prve pjesničke cjeline i sublimirati subjektova nasto-

18 Vidi: VLATKO PAVLETIĆ, "Koromanova poetska montaža atrakcija", u: *Izraz*, 6, Sarajevo, 1984.

19 Tu treba isključiti pjesmu *Davno* koja stoji na začelju pjesničke građevine kao njezin poetski pokrov koji strukturalistički objedinjuje sve njezine potpornje.

janja da u elementima stvarnoga svijeta pronade modus vrjednovanja svoje egzistencije:

Usred vjetra što stoji okomito,

i lijep je stoga, puno ljepši

nego rijeka, tugin sjaj,

neka je blažen na svijetu on.

(*Taj vis*)

Odnos elemenata u Koromanovim pjesmama nije, dakle, podređen pukoj montaži atrakcija. Koroman nije, kao što s pravom tvrdi Igor Mandić, tek "vješt versifikator",²⁰ niti "opsjenjivač asonancama ili neobičnim rimama",²¹ "već pjesnik koji zna da u dubinama riječi ('u brabonjku od riječi') odjekuje smisao jezika, dakle naroda, povijesti, sadašnjosti..."²² Iz naglih prekida takta, iz svih značenjskih kondenzacija i verbalnih kristalizacija, unatoč svemu može se razabrati govor svijeta. Odnos jezika i zbilje nije prekinut, nego je kontrapunktiran. U toj se sprezi, koliko god ona bila isprekidana i teško čitljiva, iskušava Koromanova poezija. U tom kontrapunktu ona ispituje povratnu mogućnost značenjskog određenja koju Cvjetko Milanja uzima kao njezinu osnovicu: "Činjeničnost prijepora između kozmogenetskog iskonskog iskustva svijeta i njegove modernističke diseminacije, viđeno u iskustvu čovjeka, fundamentalna je ideja Koromanova pjesništva."²³

Tek je ovdje moguće govoriti o fenomenološkome ustroju Koromanova pjevanja. Tek se u ovom kontrapunktu oblikuje ono intencionalno jedinstvo o kojem govori Gadamer, a u kojem "jedinstvo forme postiže jedinstvo značenja".²⁴ Negacija ovoga jedinstva upućuje tek na duboku prijepornost modernističke paradigme. Ona će postojati

20 IGOR MANDIĆ, "Iz recenzije Igora Mandića", u: VESELKO KOROMAN, *Svjetiljka od trnja*, Svjetlost, Sarajevo, 1971. (omot knjige).

21 *Isto*.

22 *Isto*.

23 CVJETKO MILANJA, *Hrvatsko pjesništvo od 1950.-2000.*, knjiga 1, Zagrebgrafo, Zagreb, 2000., str. 275.

24 DANIEL L. TATE, "Hermeneutics and Poetics: Gadamer on the Poetic Word", u: *Estetyka i Krytyka, Polish Journal of Aesthetics*, 43, Krakow (4/2016.), str. 166.

nost značenja dovesti u pitanje istim onim sredstvima koja tu postojanost određuju. Fenomenologija razrješuje ovaj prijepor tako što jezik upućuje svijetu, i to po sili njegova stvaralačkoga nagona, i na taj način svijet vraća jeziku i puni ga značenjem.

Nema sumnje kako je vitalizam Koromanove poezije svjetovnoga podrijetla. No, on je ujedno i uvjetovan i jednom idejom svijeta i jednom idejom jedinstva sa svijetom. Ako se sjedinjenost s prirodom tako jasno očituje u njegovim ranim knjigama poezije u kojima je subjekt zagledan u znamenja stvarnoga svijeta, onda je ta zagledanost ujedno i svjedok i dokaz povratnoga odnosa fizike i metafizike, svjedok i dokaz punktuma jezika koji priziva kontrapunkt svijeta.

Iako je dio fizičke stvarnosti, priroda za Koromana transcendirira prolaznost svoje materijalne naravi, ali to ne čini u ritmičkom obnavljanju, nego u upornom izmicanju smisla. U svojoj upućenosti na svijet, pjesnik je dužan aktivirati one jezične poluge koje će prizvati smisao u izmicanju, točnije rečeno, koje će posredovati u činu njegova prizivanja. Na taj se način poezija fenomenološki koncipira kao invokacija smisla. Otud i njezin procesijski patos. U Koromana je, kako je rečeno, ovaj patos reduciran. Zato se, umjesto monotona prizivanja ideje svijeta, lirski subjekt priklanja kontrapunktiranju svjetovnih slika iz kojih će onda biti moguće prizvati jednu ideju svijeta. Napetost Koromanovih pjesničkih slika upućuje na napetost koja postoji između prizivanja i prikazivanja u poetskome činu, a onda i na napetost u jedinstvu svijeta i ideje svijeta. U Koromanovu pjesništvu stoga treba tražiti one motivske odnose i "kristalizacijska središta"²⁵ koja konkretiziraju napetost fizičke i metafizičke perspektive predmetnoga svijeta.

Motiv žene i tjelesnosti kao polazište za razrješnje ontološkoga problema

U Koromanovu pjesničkome opusu shematizirani aspekti javljaju se u najrazličitijim konfiguracijama, vrlo često isprekidanih nizova koji se smjenjuju i diskontinuitetima unose osobitu dinamiku u pjesničke cjeline. Pavletić piše: "Mnoge Koromanove istinski lijepe i jako dojmljive verbalne kristalizacije moramo primiti kao takve, kao verbalnu pojavnost, kao estetske predmete, ne istražujući im psiho-

25 ROMAN INGARDEN, *The Cognition of the Literary Work of Art*, Northwestern University Press, 1973., str. 87.

loške uzroke niti nagađajući o njihovim predmetnim referencijama i misaonim posljedicama, jer oni u sebi ne kriju nikakvu od sebe odvojivu poruku."²⁶

Takve "verbalne kristalizacije", istina, ne sadrže nikakve formalne oznake niti upućuju na neki konkretni sadržaj, no ipak nisu posve nekomunikativne. U spojevima s drugim srodnim semantičkim jedinicama, često obilježene akustičkim nabojem, djeluju osobito sugestivno stvarajući posve neočekivana i originalna značenja uvjetovana kontekstom. Motivi žene i tijela aktiviraju semantičke rubove predmetnoga sloja i kanaliziraju subjektovu ontološku zapitanost. Aspekt žene kao emanacije tjelesnoga načela miješa se s duhovnim ambicijama lirskoga subjekta, ostvarujući neočekivanu simbiozu osjetilnih i misaonih senzacija, a na njihovoj integraciji konstituiran je predmetni svijet pjesama.

Motivi žene u prvoj su razvojnoj fazi izrazito nazočni, isprva posredovani povremenim senzualnim podražajima, da bi potom generirali energiju koja katalizira izvorni životni naboj i njegovu elementarnu prokreacijsku snagu. Tamaris, smilje, bosilje, vrijes, flora mediteranskoga podneblja u semantičkom sloju pjevanja ukazuju na bogatstvo života i naposljetku konvergiraju motive prirode i žene. Priroda, za Koromana, ima istu narav kao i žena koja u sinergiji požude i instinkta potvrđuje traženu punoću.

Naturalistički imperativ tako postaje iskazom cjelovitosti koji nadilazi pojednostavljenu filozofiju života. U početnoj je fazi Koromanova opusa predmetni sloj dovoljno često određen motivima autohtone flore i faune hercegovačkoga podneblja: oni zajedno tvore sliku života u njegovu izvornom obliku. Ali, tek će u postupku njihove aktualizacije recipijent uspjeti odmaknuti se od zavičajnih zemljopisnih obilježja i da ih ispuni sadržajima koji obrazuju univerzalnu sliku svijeta. Tek će se asocijativna veza između njega i lirskoga subjekta konstituirati kao odraz organskoga jedinstva. Tako se u Koromanovoj poeziji stvara ono što Gadamer zove vlastito vrijeme umjetničkoga djela: "Tu moramo otići i ući, tu moramo izići, tu moramo obilaziti, moramo putujući upoznavati i steći ono što nam tvorba obećava za vlastiti osjećaj života i njegovo pojačanje."²⁷ Tek u sprezi skriveno-

26 V. PAVLETIĆ, "Koromanova poetska montaža atrakcija", str. 434.

27 HANS-GEORG GADAMER, "Aktualnost lijepoga", u: *Ogledi o filozofiji umjetnosti*, AGM, Zagreb, 2003., str. 73.

ga i pojavnoga, slika i fenomena, pisanja i čitanja nastaje pjesnički raz-govor. Brojni primjeri ovjeravaju valjanost ove tvrdnje.

a) U pjesmama *Vizija raja* i *Ja i more* iz prve pjesničke knjige *Grad prema sjeveru* motivi žene i prirode artikuliraju naravnost erotskoga instinkta koji je induciran imperativom samoočuvanja. *Vizija raja* pjesma je nokturalnoga ugođaja u kojoj je u žarište lirske situacije postavljen objekt pjevanja kojemu se lirski subjekt intimno obraća ispovjednim tonom. Leksem *vapaj* u posljednjem stihu postaje okosnicom pjesničkoga teksta koja potencira duhovni aspekt pjesme: "misli sam svoje spleo/ u snažan vapaj oko tvoga tijela". *Vapaj*, osim referencijalnoga značenja, posredstvom konteksta ostvaruje višeznačnost koja se iščitava kao zaziv lirskoga subjekta u želji za duhovnim i fizičkim sjedinjenjem s objektom svoje divinacije, ženom koja položajem tijela na boku neverbalno komunicira sa: "na bok si legla u pitki bakar do/ usnulog jezera". Pjesničke slike u pjesmi građene su od pojava iz prirode kao što je jezero koje designira prostor putenoga htijenja koje se "pitko" i prirodno izliva iz biološke naravi čovjeka.

b) "Na uzglavlju pjeva smokva iz lijesa djevojke" stihovi su pjesme *Ja i more* koji na osobit način kontrapunktiraju dvije paradigmatске sile, i to jednu povrh druge. Iz thanatosa ovdje izrasta eros. Sintagme "kupine zvone", "rosa kaplje", "mjesec srće" samom svojom zvučnošću dočaravaju vitalizam koji izbija iz same prirode. Glagoli *srće*, *ljulja*, *kaplje* akustičkim kapacitetom premošćuju ushit lirskoga subjekta koji je osupnut njezinom snagom i konotativno ukazujući na ljubavni akt ("kupine zvone i slast ženke žuti:/ odakle rosa kaplje u krv moju i sijeno?").

c) U pjesmi *Grad prema sjeveru* iz istoimene pjesničke knjige, opet na podlozi izrazito shematiziranih aspekata, sučeljavaju se nagonsko i nesputano s duhovnim i uređenim, i opet popraćeni auditivnim sredstvima, što u pjesničku cjelinu utiskuje snažan akustični pečat. Mizanscena je ispunjena apokaliptičnim slikama na obzoru zemljopisnih koordinata grada Mostara ("i hrvu se pretpotopni vjetrovi,/ a brda su se pred nama zatvorila"), sugerirajući silovitu snagu subjektivih probuđenih osjetila. Tek što klimaks u pjesmi ostvari puninu ("i kulja, kulja/ propala,/ oborena zimska noć,/ luđakinja,/ nad ovim je gradom tutnjava,/ tutnjava nosi zvona napukla"), iskazana je tranzicija u oniričke sfere ("i ljube/ u/ snu/ djevojke"). San je ovdje mjesto prijelaza u kojem napetost suprotstavljenih sila načas popušta, opet u slici djevojke.

d) U pjesmi *Jesen na jugu* kontrapunktiranje razaračkih i stvaralačkih sila ima drukčiji intenzitet. S jedne strane, nemoć dominira dik-

cijom ("njedra su tupo briznula,/ djevojke se boje materinstva"), dok s druge strane, pjesnička slika djevojaka koje slijede postulate vječnoga poretka stvari, sasvim je konvencionalan način da se pronađe argument opstojnosti koji ističe iz plodne prirode ("pletu podno koljena"). Pjesničke slike ovdje niveliraju motivske aspekte u jedinstven iskaz moći nad ograničenostima pojavnoga svijeta:

i pletu nešto podno koljena,

toplo toplo

kao zemlja travku.

(*Jesen na jugu*)

e) Pjesmom u prozi *Dozivanje svjetla* započinje Koromanova druga pjesnička knjiga *Crne naranče*. Motiv *svjetla* istaknut u naslovu pjesme semantičku potentnost potvrđuje i u sintagmi "žute smokve" koja pobuđuje niz asocijacija povezanih s motivima koji slijede nakon njega: *bujno sunce, zdravlje opojno, svilena zastava, djevojke, jug, plodno drvo*. Sve navedene riječi i sintagme konotiraju punoću. Izrazom "naranča slasti večernje" ova je punoća posredovana svijetom, dok sintagma "večer zavjetna" posreduje ideju svijeta. Pjesnik se retoričkim upitom u potrazi za odgovorima obraća *kamenom zrcalu, zrcalu bijelih dana*. Apostrofirana je riječ *zrcalo* koja u sudaru s ostalim dijelovima pjesničke cjeline aktivira semantička polja, i ona u prvom slučaju, u dodiru s atributom *kameno*, impliciraju tvrdoću, tvornost dok se u drugom dijelu pjesničkoga iskaza *zrcalo* otvara kontrastnim asocijacijama prizvanima bijelom bojom koja označava nešto transparentno, nadiskustveno.

Svi navedeni primjeri nesumnjivo svjedoče o napregnutosti pjesnikove dikcije. Njegove sintagme nisu fragmenti nekadašnje cjelovitosti, kao u Eliota, nego radije sukob paradigmi. Otud i arhajska struktura njegova pjevanja koja ga čini bliskim Celanu. No, nije dovoljno tek prepustiti se procesiji stvaranja. Napetost ne smije ostati otvorena, jer se time promašuje bit jezika kao čina intencije. O tome piše Ingarden odgovarajući na uvodno pitanje *Književnoga umjetničkog djela*: "je li umjetničko djelo realna ili idealna stvar?"²⁸ Značenje je spona

28 ROMAN INGARDEN, *The Literary Work of Art: An Investigation on the Borderlines of Ontology, Logic, and Theory of Literature*, Northwestern University Press, 1973., str. 9.

između jezika i svijeta i stoga podjednako pripada i jeziku i svijetu. Slike se ne smiju nizati unedogled, bez reda i odgovornosti spram njihova značenjskoga kontrapunkta. Inače napetost popušta i slika ostaje prazna.

S druge strane, ona se ne smije zatvarati u hermetične spojeve, jer se time promašuje bit jezika kao čina invencije. O tome piše Gadamer u svojem eseju o Celanu *Tko sam ja i tko si ti?* "Adresa ima cilj, ali nema objekt",²⁹ tvrdi Gadamer, "osim možda onoga tko se odazove odgovorom".³⁰ Jezik, pjesnički jezik osobito, nije samo upućen na svijet, nego se njemu izručuje. Njegovo značenje ne pripada redu označavanja, nego se postulira naknadno i ne može ga se svesti na intenciju.

Ova aporija pripada samom jeziku i stoga je načelno nerazrješiva. Modernoj poeziji stoga preostaje samo upitanost u kojoj će se konkretizirati i čin pisanja i čin čitanja. To ujedno znači da fenomenološko ispitivanje motivskih odnosa u Koromanovim pjesmama ne smije zastati na jednom uporištu, jednom obrascu. Ako je Koromanovo djelo realna stvar, onda njezini predmetni slojevi, stupajući uvijek u nove odnose, premašuju analizu. Ako je Koromanovo djelo idealna stvar, onda se analiza nikad ne može dovoljno približiti predmetnim slojevima u području transcendencije. O tome govori Péter Szondi: "Nikakav komentar, nikakvo stilskokritičko istraživanje pjesme ne smije sebi postaviti za cilj da načini opis pjesme koji bi se mogao posamce shvatiti. I najnekritičniji će njegov čitatelj htjeti opis konfrontirati s pjesmom, a najprije će ga razumjeti ako tvrdnje ponovno razriješiti u spoznaje iz kojih su proizašle."³¹

Jedinstvo u napetosti može se doseći samo privremeno, u krhkosti konsenzusa zvuka i značenja, pisanoga traga i njegova konteksta.

Trijadna struktura Koromanove ontologije: fizika - san - metafizika

Isprva se čini kako je motivacija samodostatna. Jezik je sposoban prodrijeti u svijet bez ostatka. Glagoli *vitla* ("...to cvijet muški, / po

29 HANS-GEORG GADAMER, *Gadamer on Celan: "Who Am I and Who Are You?" and Other Essays*, eds. and trans. R. Heinemann, B. Krajewski, Albany, 1997., str. 69.

30 *Isto*.

31 PÉTER SZONDI, "Über philologische Erkenntnis", u: *Hölderlin-Studien*, Frankfurt, 1967., str. 11.

golim vrhuncima vitla") i *mašu* ("s visa ti mašu moji viti tornjevi") u pjesmi *Smilje na južnom horizontu* višestrukom dinamikom ostvarenom na onomatopejsko-glasovnoj i semantičkoj polivalenciji sugeriraju orgazmičan ushit lirskoga subjekta angažirana u tjelesnom aktu. Hanifa Kapidžić-Osmanagić u pjesmi kao direktno izvorište pjevanja vidi erotski zanos koji počiva na uzlaznoj i silaznoj putanji.³² Uzlazna putanja vodi prema metafizičkoj dimenziji predmetnoga svijeta pjesme, a silazna gasi ljubavnu žeđ u fizičkom sjedinjavanju. Subjekt će zazvati: "Dođi nepovjerljivo moje inje, Lidijo", u pjesmi *Susrela me žena* reći će voljenoj: "i inje ti sitno po trepavicama", dok će se u rakurs pjesme *Dozivanje svjetla* ponovo implementirati motiv inja kao iskaz žudnje za voljenom ženom: "Zar nitko iz zraka školjke ne otvara? S ocvale grane inje ne svlači? Zvuke ne skuplja za ovu žicu?" Inje kao kristalizacija vode u Koromanovu metajeziku označava prijelaz iz fluktuirajućega fizičkog stanja u stanje trajne bjeline koja markira zaumno:

Uz niti se penju struje svemirske,
niz tvoje stablo olujni žar se cijedi.

O dođi niz vodu, Lidijo, lijepa Lidijo,
s visa ti mašu moji viti tornjevi.

(*Smilje na južnom horizontu*)

Pjesme *Susrela me žena* i *U sjeni tamarisa* iz knjige *Crne naranče* u središte pjeva stavljaju ženu i tijelo, ali dok su u prvoj pjesmi motivi žene i prirode poslužili kao modeli u stvaranju prepoznatljivih slika koje izravno komuniciraju kako s objektom pjevanja, tako i s čitateljem, u drugoj su pjesmi pjesničke slike zatvorile strukture jednoznačnom dekodiranju. Parafrazirajući renesansnu maniru kulta dame, Koroman je ženu prikazao istim postupcima detaljna fizičkog opisa i glorifikacije koja je uzdiže u sfere otajstvenoga, unificirajući dimenzije tjelesnoga i duhovnoga spektra bića. Strofe pjesme slijede zadani neopetrarkistički obrazac pa su u središtu motivi nemoći,

32 Usp. HANIFA KAPIDŽIĆ-OSMANAGIĆ, "Žeđ svijeta i zov mistike u poeziji Veselka Koromana", u: *Pjesnici lirske apstrakcije. Poezija 1945-1980*, II. izdanje, Grin, Gračanica, 1999., str. 218.

ljubavne boli i patnje. No, pjesnik ne će završiti u započetoj maniri. Naprotiv, u posljednjem dijelu pjesme osporena je tradicija započeta trubadurskom intonacijom. Koroman nije pjesnik zadana obrasca i geste. Zapravo, on nije pjesnik koji dopušta snažne emotivne potrebe, čini se da su tjelesna klonuća njemu strana i idiosinkratična:

Ali djevojko božanska,
ali bože djevojački, ja kleknuti
ne ću pred likom tvojim.

(*Susrela me žena*)

Pjesma *U sjeni tamarisa* slavi tijelo žene koje kreira svijet. Slike se nižu jedna za drugom tek sugerirajući značenja koja se mjestimice gube u prividnu hermetizmu pjesničkoga iskaza. No, na okupu ih drži izraziti ritam, implicirajući kontinuitet i intenzitet ljubavno-erotičnoga entuzijazma. Snažan senzualni stimulans prožima sve asocijativne pjesničke nizove. Kozmopolitski motivi korespondiraju s pjesničkom slikom ženina tijela signficirajući životnu energiju koja prkosi civilizacijskim i društvenim konvencijama ("Ima jedno tijelo od koga se Francuska bacaka/ u krugu..."). Prezenti glagola *draška*, *bacaka*, *pirka*, višeznačnom pokretljivošću u pjesmi apstrahiraju sve stupnjeve konvekcije erotskoga pregnuća u iskustvo koje predstavlja suverenu koherenciju tijela i duha. Potresi u prirodi personificirani su i odražavaju osjetilnu ustreptalost pjesničkoga subjekta pri susretu sa ženinim tijelom. Motivi iz prirode i njezine pojave odražavaju naravni čin stapanja u ljubavnom aktu koji slavi i donosi život, a sintagma "narančasta priča" produbljuje naslov zbirke postajući njezinom tematskom okosnicom, blisko pjesmi *Dozivanje svjetla* iz iste pjesničke knjige:

ima jedno tijelo, u blizini podvodne ispaše
mala narančasta priča, ima jedno tijelo
koje sipi s nježnih kuninih visina,
koje usne svoje u jagodnjak moj ostavlja,
koje me željno draška iz svoje
mangupske pustinje,

ima jedno tijelo koje zrnje svunoć najavljuje,
ima jedno tijelo zbog koga dozivam smiraj valova
i vesla raskvašena i sredozemnu jugovinu,

ima jedno tijelo i čarlijanje subotnje,
malina lipnja,
ima jedno tijelo koje se na pijesku tiho hladi
i mije svoju lat i pirka opojno,
ima jedno tijelo...

(U sjeni tamarisa)

Na ovom je mjestu vidljiva dijalektička suptilnost Koromanove pjesničke kompozicije. Jezični ritmovi već nazočni u stanju *imanja* iteracijom prijete da se pretvore u kompulziju. Sintagma *ima jedno tijelo* nadmašuje potrebe metrike i zatvara spojeve punkta i kontrapunkta. Trenutke predaha (*mala narančasta priča / čarlijanje subotnje*) stoga treba razumjeti kao nužnu mjeru u uravnoteženju motivskih odnosa. Takvih primjera ima još. Za pjesmu *Napusti me volja* iz druge pjesničke knjige Vlatko Pavletić će reći da započinje priznanjem primarne odbojnosti koju detektira u stihu "Ipak ne odoljeh, ipak ne pobjegoh", pitajući je li u ishodištu takva svjetonazora iskonski strah od žene ili zaziranje od preuzimanja novih obveza, težnja za nespunitošću i slobodom, nakon čega donosi sud: "Zadnji stih nakon toga neočekivano vraća subjekta pjesme na početnu poziciju i ponovno ga distancira od objekta susprezane žudnje ironijskim metaforičkim obratom: 'šaljiva pučino, budna ženo'".³³ Pavletićeva tvrdnja ne uzima u obzir očite erotske konotacije jer prvi stihovi ne impliciraju odbojnost, nego prepuštanje ljubavnome imperativu u igri osvajanja gdje se dinamikom uzmicanja i približavanja ostvaruje čarolija takve konvergencije. Također, metafora na kraju pjesme ne sadrži ironiju, nego nesigurnost da je intenzitet ljubavnoga aficiranja dostatan da zadrži slutnju cjelovitosti života koja je na trenutak potvrđena u emfazi zanesenosti. Gradacijom u stihu "i zoru mi sasu u oči" glagolom je markirana zanesenost ženom koja lirskoga subjekta uzdiže u sfere numinoznoga iskustva:

33 V. PAVLETIĆ, "Koromanova lirski obasjanja i obajavanja", str. 1022.

Ipak ne odoljeh, ipak ne pobjegoh
tvojoj namirisanoj blizini,
tvojim pupoljcima sjemenim
...
jer ti me presrete
jer ti me poljubi
i zoru mi sasu u oči
radosnu kao mig pod tvojim prsnikom,
uzdrhtalu kao san u tvojim oblinama,
i ja ne znam što bih bježao,
i ja ne znam može li se vječnost produljiti
u tvojoj suknji, šaljiva pučino, budna ženo.
(*Napusti me volja*)

Ovdje se događa prva prefiguracija Koromanove pjesničke strukture. Vječnost se može produljiti samo ako se fizički impuls stvaranja preoblikuje u svoju drugost. Trenutci predaha, zastoji, interludiji, cezure nisu samo mjere uravnoteženja, nego nužne prijemnice u procesu dosezanja jedinstva. Bez njih je fizika jezika besplodna. Zato u pjesmi *Prebivanje mira 3. Lađa* sintagma "plovi okomito" podjednako ukazuje na emergenciju tijela i duha, kao i u pjesmi *Jutarnje glose I.* iz knjige *Svjetiljka od trnja* ("okomiti fijuk tijela") - kontinuitet motiva tijela kao polazišta za ispitivanje upućuje na kontinuitet priziva jedinstva:

A moja lađa
od lišća svijetla,
i od lišća svjetlija,

plovi između planina,
plovi oduvijek,
i plovi okomito
u luku visibabe.

(*Prebivanje mira 3. Lađa*)

Na isti način motiv mladih djevojaka u cjelini *Plamen i kolijevka* iz zbirke *Knjiga svanuća* aludira na vijabilnost koja izmiče pukom biologizmu reprodukcije: "One nose izvorje, oprasene, svježe, rumene,/ one su raspjevane kao pobjeda,/ plamen i kolijevka njihov je san." Pjesma stihovima: "Bijele matice ih dopljuskuju,/ bijele matice ih bacaju u moje dlanove", slično kao i pjesma *Čestice* iz knjige *Svjetiljka od trnja* ("Sredinom svega jest matica"), sintagmom "bijele matice" dvostruko potencira spojeve napetosti. Bijelo kao koloristička oznaka izvorja i matica kao mjesto okupljanja, kao sredina svega, kao kolijevka, čine prvi transparentni priziv jedinstva u Koromanovu pjesništvu. *Physis* jezika time napokon intendira u bjelinu, u maticu, u središte svega.

Ključno je reći: intendira. Sredina svega jest matica, mjesto okupljanja svega, nikako mjesto iz kojeg sve pro-izlazi. Bit jezika je dijalektična, to je *ultima ratio* moderne poezije, i u toj se dijalektici potvrđuju i preoblikuju svi elementi jezika. Motivacija u takvu odnosu više nije i ne može biti samodostatna. Upućuje na drugost koja je i sama udvostručena. Prije invokacije bjeline preostaje jedno zatamnjenje - san je ono drugo Koromanova *physisa*. Nema sumnje kako je ovdje riječ o fenomenu karakterističnu za modernu poeziju. Iser u tekstu "Fingiranje kao antropološka dimenzija" strukturu dvostrukoga smisla smatra srodnom snu, pozivajući se na Ricoeurove riječi: "... neprekidno govorimo nešto drugo od onoga što želimo reći; postoji manifestni smisao koji nikada ne prestaje ukazivati na prikriveni smisao; to od svakoga spavača čini pjesnika."³⁴ Iser fingiranjem naziva "prekoračenje onoga što jest".³⁵ Između manifestnoga i latentnoga smisla otvara se međuprostor koji omogućava iščitavanje novih značenja zaodjevenih u pomične pjesničke strukture.

U ovoj Iserovoj tvrdnji mogu se prepoznati i odlike Koromanova pjesničkoga govora. Začudnost pjesničkih slika odbacuje mogućnost da se one spoznaju samo i isključivo u postojanju stvari. San je drugost jezika, ali u isto vrijeme, i objektivacija intendirajuće moći jezika. Viktor Žmegač s pravom smatra da su u dvadesetom stoljeću snovi ostali jedan od mentalnih medija u oblikovanju književnoga teksta,

34 PAUL RICOEUR, *Die Interpretation. Ein Versuch über Freud*, prijevod Eva Moldenhauer, Frankfurt/M, 1974., str. 27.

35 WOLFGANG ISER, "Fingiranje kao antropološka dimenzija književnosti", preveo Davor Beganović, u: *Književna republika*, 5-6, Zagreb, 2007., str. 57.

ali su u isti mah stekli status znanstvenoga objekta.³⁶ Funkciju snova u fenomenološkoj analizi Koromanovih pjesama s obzirom na konkretizaciju oniričkoga aspekta treba smatrati pokušajem da se egzistencijalno iskustvo prefigurira u svoju drugost.

U pjesmi *Zrno mene* iz zbirke *Crne naranče* stih "I san biva crven kao grumen atoma u zatiljku" osobito uvjerljivo kontrapunktiraju simbolističku koloraturu i nadrealistički paradoks. Lirski subjekt u somnambulnoj refleksiji zalazi u pozadinske režnjeve uma iz kojih onda izranjaju vizije žene, svijeta i smrti: svi oni sudjeluju u agonijskom rađanju novoga. U ovoj su pjesničkoj slici sumirani svojevrsni poetski aspekti subjektive samoevaluacije: žena kao inicijator orgazmičkoga doživljaja tijela, ali i metafizičke žudnje koju on inhibira, priroda koja fizički vid života preobražava u simbol trajanja te smrt kao ultimativni indikator tranzicije iz nestalne pozicije materijalnoga u svijet čiste duhovnosti:

Najprije to tajno curi u čelo i san.

I san biva crven kao grumen atoma u zatiljku.

Najprije ležim u travi kiptavoj

i slušam svoje srce

negdje u ruži

kako kljuje zaključano.

...

Onda se sjećam kose tvoje,

djetešce zgužvano u tijelu žene

i bol me kreše dok oči ti smrtne

u kolijevci povijam sa zvijezdama jasnim

koje ti naliče.

Zatim lutam niz drveće,

a za mnom zore ječe.

(*Zrno mene*)

36 Usp. VIKTOR ŽMEGAČ, "Pobuna snova", u: ŽIVA BENČIĆ - DUNJA FALIŠEVAC, *Prostori snova. Oniričko kao poetološki i antropološki problem*, Zagreb, 2012., str. 45.

Ovdje se događa druga prefiguracija Koromanova pjesničkog jezika. Već u pjesmi *Jutarnje glose* iz knjige *Svjetiljka od trnja* razvidno je napuštanje fizičkih opsesija jer subjekt iz pozicije tijela ne uspijeva ostvariti utopijsku cjelovitost. Ilustriraju to i posljednji stihovi pjesme organizirane u formi poliptiha od četiri stavka:

Ako je moje tijelo

kapljica

mesnate krošnje svemira,

ako je ovo posvuda moja majka,

ako je ovo tu njezin sin,

kako to da kapljica more,

da sin majku

ni jučer,

ni danas,

ni u vijeke vjekova

ne prepoznaje?

(Jutarnje glose IV.)

Jezik više ne uspijeva prodrijeti u svijet bez ostatka. Ono drugo ovdje se čini kao instanca koja potire prvotnu snagu. I izraz i predmet postaju drugorazredne pojave koje već u strukturi pjevanja sebe čine izlišnim:³⁷

Čovjek ima jedno tijelo.

Vatre malo, sito drobno.

37 Usp. MARTIN HEIDEGGER, *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt, 1951., str. 7 i dalje.

Sve ovdje čini se zbog tijela,
iz straha da ne zamre,
iz stare navade.

(*Jutarnje glose II.*)

Jezični fond pjesme *Jutarnje glose* obiluje takvim primjerima pjesničke ekstemporacije. U njegovu strukturu umetnuo je pejorativ što je iznimno u Koromanovu pjesničkom opusu jer pjesnik iskazuje određeni antagonizam prema takvim jezičnim rješenjima: "Tko bi znao što ima u utrobi tamne vreće,/ u brabonjku od riječi!" Markirana je stvaralačka kriza, a nemoć jezika i njegova bezvrijednost opalizacijski su nazvane "brabonjkom od riječi", blisko stihu "ležim nemoćan kao riječ" u pjesmi *Elegija za dugom VI.* iz iste pjesničke knjige, ili stihu "I riječi što nestaju, to bakanje nizvodno" u pjesmi *Jučer je bilo ljeto* iz zbirke *Crne naranče* u kojoj je poezija nazvana vraćanjem, koje pak vodi "utrobi tamne vreće" u spomenutoj pjesmi *Jutarnje glose*. Veliko finale pjesme dokumentira iskustvo tijela naglašavajući njegovu imanentnu sposobnost da barem na trenutak uspostavi izravnu komunikaciju sa stvarnošću "višeg reda".³⁸ Subjekt sada teži uzdizanju iznad fizičke pojavnosti zbog nužnosti da demistificira njegovu tajnu:

ali kad zapjevaš
s kožom
s nosom
s ustima
s očima
i uhinama

tada se u koru čuju jagodice, metvica, sol, boje,
šumovi, a povrh svega jedan okomiti fijuk tijela.

(*Jutarnje glose I.*)

38 Usp. VLATKO PAVLETIĆ, *O poeziji Veselka Koromana i razgovor s njim o poeziji*, Svjetlost, Sarajevo, 1987., str. 146.

Naturalistički prizori iz pjesme *Kako stoje stvari* iz zbirke *Na tom svijetu* potenciraju prizemnost stvari. Motivi vjetrova, noktiju, grijeha i nagona više upućuju na fiziologiju nego na kozmogoniju. U naletu sveopćega klonuća, subjekt tek ispovijeda svoju ljudsku jalovost. Falos kao impuls stvaranja i sjedinjenja više se ne sluti:

Je li Jean-Jacques Rousseau ispovjedio
čime je uklanjao nokte s nožnih palaca,
britvom ili prstima,
kako to ponekad činim ja?

Što mu je preostajalo subotom uvečer
kad bane tuga što dan minu,
a nikog nema
s kim bi podijelio postelju?

Nigdje se ne sluti falos
pod znakom vode
ni struje koje hrle
da ga oslobode napasti.

(*Kako stoje stvari*)

Preostaje još jedna prefiguracija. Ono drugo nadilazi i poništava *physis*, njegovu prokreacijsku snagu. Jezik je upućen na svijet, ali sama moć upućenosti ne pripada svijetu. Trenutci predaha na taj način postaju trenutci klonuća, prepuštenosti. Marko Vešović u pjesmi *Ići ću na istok* iz zbirke *Dok vlada prah* prepoznaje pjesnikovo mirenje sa svime, pa i sa smrću snažno ustalasano drhtajem animalnoga straha pred nestankom.³⁹ Stih "Živjet ću s tobom dok ne umrem", kojim pjesma započinje, dijelom opravdava Vešovićevu konstataciju. Motiv smrti eksplicitno je prisutan, kao i pomirenost s prolaznošću, no strah na koji kritičar ukazuje ne može se nedvojbeno iščitati iz konteksta

39 Usp. MARKO VEŠOVIĆ, "Devet bosanskohercegovačkih pjesnika", u: *Život*, 4, Sarajevo, 1987., str. 493-494.

pjesničke cjeline. Subjekt u fizičkom zajedništvu s voljenom osobom pronalazi spokoj, unatoč subverzivnoj naravi fizičke egzistencije, a istok kao ultimativna destinacija insinuira povratak, evokaciju:

Živjet ću s tobom dok ne umrem.

Cijelo vrijeme što ga imam.

Ići ću na istok dok ne umrem.

S toplim licem usred neba,
s jasnim nebom oko lica,
živjet ću s tobom dok ne umrem.

Cijelo vrijeme što ga imam
s ovom zemljom ispod sebe.
Ići ću na istok dok ne umrem.
(*Ići ću na istok*)

Samo korak dalje od ove evokacije napetost Koromanovih slika popušta. Prefiguracija naposljetku postaje transfiguracija. Iako će religiozno-filozofski motivi potpunu zrelost dosegnuti tek u posljednjoj pjesničkoj fazi, pjesma *Što je to oko tvojih usana iznenađenih* iz zbirke *Knjiga svanuća* u kontekstu pojedinih pjesničkih fragmenata upućuje na čitanje u suglasju s biblijskim narativom. Pozorniji čitatelj može prepoznati svojevrsnu parafrazu stihova *Pjesme nad pjesmama* u drugom dijelu pjesničke cjeline koji načinom oblikovanja, sintaksom i ritmom evociraju biblijsku pjesmu. U crno-bijeli spektar pjesme utkana je crvena boja. Formalno se to očituje kao mala digresija umetnuta u zgrade na kraju strofe, dok metafora "crven štit mladosti" kromatskim intenzitetom sugerira žar mladoga čovjeka koji žeda ("ljubi kišu") za puninom života. Pjesnički iskaz otvorio se značenjima u kojima se očitava ljubavni karakter ("i to o ženi/ rekao sam o lijepa/ o san te ujeo"), a koji će se do kraja pjesme transponirati u kakvoću jedne lirske metafizike. Kao i biblijski protagonist, i Koromanov lirski subjekt glorificira ženinu ljepotu te bujnom metaforikom i pjesničkim slikama iz prirode oslikava ljubavni užitak i želju za sjedinjenjem:

pčele su na paši mirisnoj
duž voda okolnih

ušij bosilje za moje srce
muzilicu donesi i lijeka uz to neka bude
do ruba lijeka i rosa svakojakih

evo ti prazne usne
podaj im podaj da okuse
pričesti taštu kâmenicu.

(Što je to oko tvojih usana iznenađenih)

U pjesmi *Dok sam na putu* iz pjesničke zbirke *Sok od velebilja* već se može uočiti bogatstvo biblijskih referenca. Subjekt ornamentikom bliskoj pučkom narativnom diskursu iznosi pojedinosti začudna susreta s nepoznatom ženom. Tajna susreta s pripadajućim asocijativnim uzorcima pripada procesijskom patosu jezika, tako stranom Koromanovu kontrapunktu. Preostaju još tipizirana razmišljanja o fenomenu ljudske prolaznosti i postojanju zaumne stvarnosti ("s polja tajnih") koju kršćanski praktični sljedbenik zaodijeva u opća novozavjetna mjesta, relativizirajući zemaljsko objektivno vrijeme i umirujući njegovo trajanje sasvim novom, pasivnom uporabom priloga *dok*:

Jer već imam stotinu i godinu
koju, tako mi se čini noćas
na ovoj stijeni, i ne bih umio
podnijeti više, to znam, pogled njezin
donijet otud, s polja tajnih, vrlo blag.

(*Dok sam na putu*)

No, u procesijskom patosu napetost više ne nosi nikakvu snagu. Ona je unaprijed razriješena u bitnosti koja izmiče doticaju. Jezik intendiru u bjelinu koja je nepodnošljiva, u središte stvari koje je nepoznatljivo. Mjesto okupljanja postaje *polje tajno*, a riječ postaje Zakon.

Zaključak

Koromanove rane pjesničke knjige odlikuju se pjesničkim slikama utemeljenima na prepoznatljivim zavičajnim topografskim oznakama koje su odraz jedinstva lirskoga subjekta s elementarnom snagom prirode. U suglasju s prirodom, razvidan je i motiv žene kao autentičan izdanak materijalnoga svijeta koji subjekta izdiže iznad fizičke uvjetovanosti i postaje putokazom prema duhovnoj hegemoniji koja će iznjedruti žuđenu puninu. Motiv žene u Koromanovoj poeziji polazište je za aktualiziranje subjektivih duhovnih pretenzija. Posredstvom prirode, tijela i žene generirana je punina života koja je u Koromanovoj poeziji u središtu zanimanja od početka njegova pjesničkoga djelovanja.

Brojnost navedenih primjera iz Koromanovih ranih pjesničkih knjiga, a osobito knjige *Crne naranče* koja započinje i završava pjesmom srodnih motiva, potvrđuje da je Koromanov pjesnički govor snažno obilježen sudarima tvarnoga i duhovnoga. U unutaršnjim sukobima apatije i ushita fluktuiraju i latentna pozicija pjevanja koja ponekad konkretizira pjesničku cjelovitost očitovanu u jedinstvu sa svijetom, a ponekad aktualizira dezorijentiranost i inferiornu poziciju naspram svjetovnih učinaka. Kako se razvojem pjesničkoga opusa brišu objektivne granice predmetnoga svijeta, tako se atomiziraju i njegova konkretna obilježja pa će aktualizirani aspekti gubiti izravnu vezu s prostorno-zavičajnim koordinatama, kao i s motivom žene i tjelesnosti. Rasap bića lirskoga subjekta u zrelijim knjigama ovjereni su konvencionalnijim pjesničkim iskazom kojim subjekt izriče sudove o istim ontološkim problemima kao i u ranijim pjesničkim ostvarenjima, ali dolazeći do ishoda koji sve snažnije ovjeravaju mogućnost njegove potvrde u prizivu transcendencije.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

MIJO DŽOLAN - ROBERT JOLIĆ (prir.), *Rama u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održana 2. listopada 2021. u Franjevačkom samostanu Rama-Šćit, Rama-Šćit - Zagreb, 2021., 711 str.

Rama je kroz povijest često bila pogođena ratnim stradanjima, demografskim gubitcima i drugim pošastima koje su neizostavno pratile ratove i politička previranja. Ipak, stradanje Ramljaka tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata predstavlja jedno od najtragičnijih razdoblja koje je zadesilo stanovništvo toga kraja. Raspad Stare Jugoslavije i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske bili su uvertira u tragediju koja će ramski kraj zaviti u crno i ostaviti duboku i teško zacjeljivu ranu. Rama je tijekom Drugoga svjetskog rata bila na udaru različitih vojski (njemačke, talijanske, četničke, partizansko-komunističke) koje su se smjenjivale na tom prostoru bezobzirno ubijajući, otimajući i paleći sve što im se našlo na putu. Tragedija i patnja nisu zaobišle nijedno selo, gotovo nijedan dom. Preživjeli su svjedočili o krvavim četničkim pirovima, mučenjima, svakovrsnim zlostavljanjima, hladnokrvnim ubojstvima kojih nisu bili pošteđeni ni oni najmlađi i najslabiji. Na udaru se, kao mnogo puta prije toga, našla i Katolička Crkva i njezini svećenici/redovnici. Crkva na Šćitu zajedno s knjižnicom bila je zapaljena, franjevci također ubijani, mučeni, proganjani i zatvarani. Rama je stradavala kako demografski, tako i gospodarski, ali se unatoč tomu oporavljala i uvijek iznova nastavljala živjeti. Zbornik *Rama u Drugom svjetskom ratu i poraću* na jednom mjestu donosi ratne i poratne strahote koje su počinili pripadnici i simpatizeri fašističko-nacističkoga i komunističkoga sustava u ramskom kraju, ostavljajući za sobom više od 1450 hrvatskih žrtava i više od 550 žrtava muslimana/Bošnjaka.

Uz uvodni dio Mije Džolana i zemljopisno-povijesni prikaz Rame Andrije Jožića zbornik je podijeljen u tri glavne cjeline. Prvu cjelinu "Radovi" (str. 21-397) čini osam članaka historiografskoga pristupa u kojima autori obrađuju stradanja Ramljaka od 1942., kada su zabilježeni prvi četnički pokolji, do 1968., odnosno razdoblja komunističke Jugoslavije, kada je dio Rame potopljen i pretvoren u umjetno jezero, te jedan prilog koji je plod politološkoga pristupa. Slijede radovi: Robert Jolić, "Četnička ideologija kao temelj zločina" (str. 23-60); Ivica Šarac, "Prozor na 'koridoru'. Zločin u Rami u zrcalu talijansko-srpsko-hr-

vatskih vojno-političkih odnosa" (str. 61-88); Mijo Beljo, "Partizanski napad na Prozor i stradanje šćitskih franjevaca u srpnju 1942. godine" (str. 61-128); Amir Obhodaš, "Operacija *Dinara*: vojna suradnja talijanskih i četničkih snaga na prostoru središnje Bosne i zapadne Hercegovine, listopad 1942. godine" (str. 129-174); Šimun Novaković, "Četnički zločini u Rami u svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine" (str. 175-233); Marijan Karaula, "Stradanje Katoličke crkve u Rami u Drugom svjetskom ratu" (str. 235-283); Ivo Lučić, "Prozor i Rama od pokolja do potopa (1942.-1968.)" (str. 285-335); Miroslav Akmadža, "Rama u vrijeme komunističke Jugoslavije: odnos komunističkih vlasti prema Crkvi (1945.-1966.)" (str. 337-376); Dražen Barbarić, "Anatomija 'genetskoga antifašizma' ili o kulturi hegemonijskog pamćenja" (str. 377-397).

Drugu cjelinu čini "Registar žrtava Hrvata i muslimana/Bošnjaka Rame u Drugom svjetskom ratu i poraću" (str. 399-610) kojega je priredio Mijo Džolan. Opisuju se okolnosti i stradanja ramskih Hrvata i muslimana/Bošnjaka te donosi revidiran popis s tabličnim prikazima žrtava prema naseljima, okolnostima i počiniteljima zločina, dajući jednu sasvim drukčiju sliku o ratnim i poratnim zbivanjima od one koja se godinama, kako to Džolan navodi, "provlači kroz, do sada, prevladavajuću komunističku historiografiju". Iako je određen broj Hrvata i muslimana stradao kao pripadnici partizanskih postrojbi i pripadnici postrojbi NDH, najviše je bilo civilnih žrtava. Samo u četničkom pohodu u listopadu 1942. stradalo je oko tisuću civila svih starosnih skupina: mladića, zrelih muškaraca, staraca, žena i djece.

Dio druge cjeline je i "Prilog: Žrtve četničkog pokolja u listopadu 1942. izvan ramskog područja" (str. 612-635), kojega je priredio Robert Jolić, a u kojem se donosi popis žrtava četničkoga pokolja u općinama i župama zapadne Hercegovine (Duvnu - Tomislavgradu, Jablanici, Konjicu, Grudama, Rakitnu, Ljubuškom, Širokom Brijegu, Brotnju (Čitluku), Drežnici, Mostaru, Gorancima, Potocima - Bijelo Polje) te četničkim zločinima u istočnoj Hercegovini.

U trećoj cjelini s naslovom "Svjedočanstva i sjećanja" (str. 637-681) nalaze se svjedočenja, kazivanja i sjećanja fra Kazimira Ivića, Marka Pavlovića, Pavla Crnjca i Mije Džolana, koji donosi ulomke jedne obiteljske memorije. U ovoj su cjelini plastično prikazana svjedočanstva o stradanjima, obiteljskim tragedijama, surovosti zločina, ali i hrabrosti onih koji su po cijenu vlastita života pokušavali zaštititi svoje dostojanstvo, svoju djecu, svoje najbliže i spasiti ih od sigurne smrti.

Slijede *Kazalo mjesta* (str. 683-690), *Kazalo osobnih imena* (str. 691-706), nekoliko fotografija u boji iz sadašnjega vremena i *Sadržaj* (str.

710-711). Zbornik je također obogaćen crno-bijelim fotografijama Rame i ramskoga kraja iz razdoblja prije, tijekom i nakon rata, kao i fotografijama pojedinih osoba, događaja i ratnih prizora.

Zbornik *Rama u Drugom svjetskom ratu i poraću* svjedočanstvo je ne samo stradanja Hrvata i muslimana/Bošnjaka ramskoga kraja, nego i podsjetnik jedne velike tragedije, čije su se posljedice godinama osjećale i koje su ostavile dubok trag u svijesti ljudi. Ubijalo se bez suda i presude, progonilo, zlostavljalo, iznuđivalo priznanja, pljačkalo i palilo. Naivno vjerovanje katoličkoga stanovništva da im se ne će ništa dogoditi jer nisu nikome ništa zla učinili presudilo im je i dovelo u poziciju da su se "dali klati kao ovce". Uz nekoliko svjetlih primjera o četničkom spašavanju pojedinaca, ratno i poratno razdoblje stanovništvu Rame donijelo je stradanje i tragediju razmjera koji se tek naslućuju. Tragedija se nastavila i nakon službenoga završetka rata. Novi se režim služio manipulacijom, zastrašivanjem, mučenjima i ubojstvima, omiljenim metodama kojima se htjela poslati poruka Ramljacima, poglavito Hrvatima, koje se na taj način trebalo "preodgojiti" i "disciplinirati". Obilježeni kao reakcija, ustaše, ramski su Hrvati skupo platili pripadnost svome narodu i katoličkoj vjeri.

Ako je *historia magistra vitae*, onda je ovaj Zbornik u pravom smislu te riječi učitelj, djelo koje bi trebala čitati ne samo znanstvena javnost, nego i šira čitalačka publika kako bi se upoznala s dugo prešućivanom i skrivanom prošlosti o četničko/komunističkim zločinima. Zbornik je svojevrsno razotkrivanje i raskrinkavanje četničkih zločina, ali i jednoga sustava koji je desetljećima privilegirao jedne i ponižavao druge; sustava koji je u nastojanju prikrivanja počinjenih zločina prijetio, kažnjavao i unosio nemir i razdore ne samo među čitave zajednice, nego i u obitelji; sustava koji je lažnim optužbama i dobro osmišljenom propagandom žrtve i njihove obitelji nastojao još više ocrniti i poniziti. Ovo je štivo koje nikoga ne ostavlja ravnodušnim i koje bi se trebalo naći u svačijem domu, ne da bi se u novim ratovima vraćalo istom mjerom, nego da se takva i slična stradanja i tragedije više nigdje i nikome ne ponove. Zbornik kroza znanstvene radove utemeljene na arhivskoj i drugoj relevantnoj građi, tablične prikaze, te sačuvana svjedočanstva preživjelih seriozno i objektivno široj javnosti približava zastrašujuću sliku jednoga vremena, jednu nepravedno zanemarenu tragediju, koja smije biti sve samo ne zaboravljena. Nadamo se da će ovaj i slični zbornici otvoriti put otkrivanju i razotkrivanju svih zločina i posljednjih počivališta nevinih žrtava, bez obzira kojem narodu i vremenu pripadali, i odati im dužno poštovanje čuvajući ih od najtežega zločina današnjice - zaborava.

Dijana Pinjuh

MARIJA KABRIĆ - DAMIR KABRIĆ (ur.), *Povijest templara na hrvatskim prostorima*, Hrvatski viteški red templara O.S.M.T.H. Veliki priorat, Zagreb, 2021., 219 str.

Uloga srednjovjekovnih templara kao crkvenoga viteškog Reda Hrama, uza zaštitu hodočasnika u Svetoj Zemlji i na putovima do nje, bila je i očuvanje viteške tradicije i njezinih vrijednosti. Djelovanje suvremenih templara danas temelji se na istim načelima i statusima. Suvremeni vitezovi Reda Hrama kroz intelektualno i duhovno djelovanje teže zaštititi nejakih, ka boljitku društva u cjelini. Ovako je prior templarske bratovštine Vinko Lisec napisao predgovor knjige, koja pripada u zbornik radova. Prior ističe kako postoji skroman broj podataka o templarima u Hrvatskoj, a o njima se može ponešto naći u Državnom arhivu Mađarskoga nacionalnog arhiva u Budimpešti, dok se manji broj arhivske građe danas nalazi u zagrebačkoj nadbiskupiji i arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Templari su, kako ističe veliki prior, sve radili na slavu Božju, a to se vidi i u geslu srednjovjekovnih vitezova *Ne nama Gospodine, ne nama, već Imenu Svome slavu daj!* (Psalam 115,1).

Ovaj se zbornik sastoji od pet poglavlja koja na poseban način tematiziraju viteški red u Hrvatskoj. Svako od poglavlja pisali su autori sa znanstvenim pedigreeom ne bazirajući se samo na povijesni milje. Zbornik je prožet kontekstualnim sadržajem od povijesti preko arheologije pa sve do komunikologije koja odgovara na suvremena viteška pitanja poput "džentlmenstva" koje je postalo "tabu" početkom XXI. stoljeća.

Prvo poglavlje uredili su Damir Kabrić (Odsjek za povijesne znanosti HAZU-a, Zagreb) i Marija Kabrić (Institut za povijest, Slavonski Brod), koji su ujedno i glavni urednici ovoga zbornika, nosi naslov "Srednjovjekovni viteški red u Svetoj Zemlji i Europi" (str. 13-60). Kao i kod svake ozbiljne i problemske tematike, autori počinju predstavljanje knjige kronološkim slijedom događaja iznoseći informacije o aspektima osnivanja reda 1118. godine, što olakšava čitanje početnicima, kojima je ova knjiga i namijenjena. Autori na poseban način u ovom poglavlju ističu stupanje u red vitezova templara koji

nisu imali klasični novicijat poput drugih (franjevačkih, isusovačkih) redova, te okrutan način kažnjavanja u slučaju bježanja s bojišta. Damir Kabrić i Marija Kabrić, autori ovoga poglavlja, pišu kako su u prosjeku, po bitci, od ukupna broja ratnika koji su odlazili u rat, samo 10% ostajali na životu, ističući njihovu ustrajnost i nepokolebljivost u borbi. Vremenom, padom Ancone 1291. u ruke Saracena, uloga zaštite hodočasnika u Svetoj Zemlji gubi smisao, te su se templari okrenuli profitu, tj. bankarstvu, po kojemu će i ostati ponajviše upamćeni. Tako je netko npr. mogao pohraniti novac u nekom od europskih templarskih sjedišta i onda ga podići na Istoku. No, zavist i pohlepa čovjeka poznata je još od Adama i Eve, a tako je i francuski kralj Filip IV. Lijepi udružen s papom Klementom V. odlučio uništiti red 13. listopada 1307., kada su počele optužbe po pitanjima hereze. Kralj se zapravo htio dočepati bogatstva kojega su posjedovali templari, jer im je dugovao novac. Konačno, dokidanje i uništenje reda dogodilo se 18. ožujka 1314. Kako bi izbjegli smrt, mnogi su prelazili u druge redove, poput Ivanovaca, dok su se neki transformirali u redove s posve izmijenjenim nazivima, ali ne zaboravljajući svoju bogatu prošlost, zaključuju autori prvoga poglavlja.

Drugo poglavlje zbornika, s istim autorima, pod nazivom "Templari u Ugarskom i Hrvatskom Kraljevstvu" (str. 61-104) nastavlja kronološki slijed događaja od osnutka templara pa sve do njihova ukidanja, ali ovoga puta na hrvatskim prostorima, što pripada u izučavanje nacionalnoga prostora templarskoga reda. Tako autori Damir Kabrić i Marija Kabrić ponajprije pišu o autorima koji su do sada pisali o templarima na hrvatskom prostoru ističući tako Gabrijela Kolinovića još iz XVIII. stoljeća, potom, Martina Juraja Kovačića koji je pisao o *Vranskom prioratu*, Ivana Kukuljevića Sakcinskog iz XIX. stoljeća, pa sve do druge polovice XX. stoljeća kada svoje pero na ovu temu posebno ističe Lejla Dobronić. Što se tiče veze hrvatske kraljevine i templarskoga reda, ona je vidljiva od samih početaka bratovštine. Autori (67 str.) ističu odnose templarskoga bratstva i kralja Zvonimira koji im je već 1167. godine poklonio samostan sv. Grgura u Vrani. Među prvim darivanjima sljedbenicima Solomonova hrama bila su područja srednjovjekovne Slavonije sredinom XII. stoljeća. Posebne odnose templari su izgradili s Andrijom II., kada se posjedi templara šire na hrvatskim prostorima. Ovdje treba istaknuti Šibenik koji su dobili u zamjenu za Klis. Vremenom se templari orijentiraju i na prostore Bosne radi gušenja krivovjerja: ponajviše to započinje dolaskom kralja Kolomana Arpadovića na čelo Ugarske, kada templari u Bosni dobivaju posjed Dubice, današnje Kozarske Dubice. Autori

u ovom poglavlju na poseban način ističu stabilnost političkih veza Arpadovića i templara koje opravdavaju dodjelama golemih posjeda u drugoj polovici XIII. stoljeća. Ukidanje reda u Francuskoj bilo je pogubno za sve žive templare, dok je obračun s njima na hrvatskim prostorima bio miran, tj. nenasilan. Valja istaknuti da po navodima Baltazara Adama Krčelića zagrebački biskup Augustin Kažotić, koji je također proveo istragu nad templarima, nije našao ništa sporno, točnije nikakav dokaz krivnje.

U trećem poglavlju zbornika pod naslovom "Stanje arheoloških istraživanja templarskih lokaliteta u Hrvatskoj" (str. 105-170) na poseban se način opisuju svi popisani posjedi templara na hrvatskom području. Ovo je poglavlje u zborniku najobuhvatnije i najdragocjenije. Može se primijetiti kako se ono razlikuje od ostalih poglavlja jer je uložena poseban napor u saznavanju, otkrivanju i popisivanju lokaliteta koji su svrstani u kategorije. O popisu lokaliteta pisao je Juraj Belaj s Instituta za arheologiju iz Zagreba. Autor se osvrnuo na lokalitete s područja Istre, iako ona tada nije bila unutar hrvatskoga dijela Ugarsko-Hrvatskoga kraljevstva. Također je naveo posjede izvan Republike Hrvatske, odnosno sjeverozapadne Bosne i Hercegovine te Rosalnicu kraj Metlike u Sloveniji. Autor je podijelio u kategorije nepokretne materijale baštine u Hrvatskoj: *Domusi s kapelama, crkve koje su se nalazile u njihovim posjedima, Utvrde koje su se nalazile u njihovim posjedima, Darovane utvrde i hospitali*. Ukupno je autor izdvojio 34 posjeda templara svrstana po kategorijama na hrvatskom prostoru. Povijesno su templarske crkve više-manje sačuvane, odnosno restaurirane. Utvrde su mahom srušene zbog strateških interesa. Može se zaključiti kako je mnogo posla pred arheolozima pri ubiciranju objekata, odnosno njihovu restauriranju jer je vrijeme i odnos prema kulturi danas na strani destrukcije i dekadencije.

Kao posebno poglavlje izdvojen je lokalitet u Zagrebu koji je danas sjedište suvremenih templara. Ono nosi naziv *Nova Ves u Zagrebu - templarsko sjedište i utočište posljednjih templara* (str. 171-178) o kojem piše profesor s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Juraj Kolarić. Autor u ovom poglavlju opisuje kako je kanonik Baltazar Adam Krčelić zabilježio da je zagrebački biskup Prodan dao sagraditi crkvu i samostan viteškom redu templara oko 1175. godine. S ovom se crkvom može dovesti u vezu prva građevina templara, tj. kapelica sv. Zaharija. Godine 1781. ova je kapelica, koja je bila u sklopu templarskoga samostana, srušena, te je sagrađena crkva sv. Dizme. Ono što posebno ističe ovaj lokalitet jest to što je Nova Ves jedan

od najvažnijih posjeda templara u Hrvatskoj i posebno ga je štitio zagrebački biskup, dominikanac, Augustin Kažotić. Na tome mjestu danas u Zagrebu, na adresi ulice *Nova Ves 1*, hrvatski templari su 13. prosinca 2019. postavili ploču na kojoj piše između ostaloga kako je to posljednje europsko utočište vitezova templara zahvaljujući biskupu Augustinu Kažotiću.

Posljednje poglavlje, koje nosi naslov "Suvremeno templarsko nasljeđe u Hrvatskoj i svijetu", govori o suvremenom kontekstu viteštva (str. 179-213). Autori ovoga poglavlja su Božo Skoko, profesor komunikologije s Odsjeka političkih znanosti u Zagrebu i Ivan Tanta sa Sveučilišta u Dubrovniku. U ovom poglavlju autori ističu koliko je pažnje prema istraživanju templara pobudilo izlaženje romana *Da Vincijev kod* američkoga pisca Dana Browna. No, tu je iluzornu stvarnost, koja nije išla pod ruke suvremenih templara, trebalo činjenično opovrgnuti, jer su ih u publicistici povezivali s masonima i mističnim radnjama. Tako povjesničarka Barbara Frale, kako navode autori, smatra da je na određen način veliko bujanje pseudohistorijske literature o templarima doista pomoglo kulturi pobudivši velik interes široke publike i pojačalo potražnju za istraživanjima na tom području, a posebno prema Svetom Gralu. Autori ovoga poglavlja ističu uskrснуće templara koje započinje tzv. Plemičkom konvencijom 1705. godine, održanom u francuskom dvorcu Versaillesu. Za 41. Velikoga meštra biraju Pilipea II., vojvodu od Orleansa, kasnije posljednjega regenta francuske. Trideset godina kasnije javljaju se i prve tvrdnje kako je Red Hrama u tajnosti preživio sva ta stoljeća. Ono što ova dva autora ističu, a navodi Frale, jest kako se suvremeni čovjek zanima za templare jer su prekriveni aureolom tajnosti, ponajviše vezanih za "pokrivanje" istina o Isusu Kristu.

U posljednjoj etapi teksta Skoko i Tanta govore o *Hrvatskom viteškom redu templara O.S.M.T.H.* koji se pojavljuje u Hrvatskoj 23. travnja 2006. u dvorcu Trakošćan, kada prvim velikim priorom postaje Vinko Lisec. Svoje su sjedište jedno vrijeme imali u Požegi, a od siječnja 2018. nalaze se na adresi *Nova Vesa 5* u Zagrebu. Autori ovoga poglavlja opisuju kako hrvatski vitezovi templari nisu dio crkvene hijerarhije, ali sve svoje aktivnosti provode sukladno crkvenim propisima i u duhu kršćanske tradicije. Ono što je posebnost jest to kako se mnogi suvremeni redovi danas pozivaju na viteški kodeks templarskoga reda koji je pisan na temelju *Regule sv. Bernarda* ustanovljene na koncilu u Troyesu 1129. godine. Od toga se ističu četiri vrline: mudrost (oprez), pravda, hrabrost, i suzdržljivost (umjesnost).

Autori suvremene vitezove templare vide u kontekstu izmijenjenih oblika pojma "džentlmen" koji su nastavili kontinuiran slijed vrjednota dostojnih vitezova, pa tako kažu: "Dobra plemstva daleko su iza nas, ali riječ džentlmen postala je sinonim za ljubaznost, poštovanje i nesebično služenje".

Zbornik završava popisom literature koja je bila naznačena nakon svakoga poglavlja. Također obuhvaća i popis sponzora koji su pomogli pri tiskanju ovoga zbornika iza čijeg tiskanja stoji samo Udruga Hrvatskih vitezova templara. Knjiga je zbir povijesnoga, arheološkoga i teološkoga stajališta istraživača s kompilacijom suvremenih komunikacijskih vještina. Ono što je posebnost ove knjige jest sumiranje podataka o povijesti vitezova templara na hrvatskim područjima na jedno mjesto. Knjiga uvodi čitatelja i objašnjava stajalište suvremena viteštva te donosi razotkrivanje mističnih informacija koje se mogu čuti u svakodnevnu *mainstreamu*. Knjiga je sačinjena od 219 stranica teksta s nekolicinom slika i predstavlja jednim dijelom povijesni aspekt vitezova templara, arheoloških nalazišta i komunikacijskih vještina koje u "duhu" teže i žive dostojanstvo jednoga viteza. Knjiga ima cilj upoznati puk s radom ovoga društva i pružiti spoznaju produbljenja činjenica o *Povijesti templara u hrvatskim krajevima*.

Dražen Janko

ENVER LJUBOVIĆ, *Stari srednjovjekovni utvrđeni gradovi i kule Cazina i Cazinske krajine*, Cazin, 2021., 366 str.

Ova je knjiga povijesni i kulturološki doprinos očuvanju srednjovjekovnoga bosanskoga i hrvatskoga graditeljskog nasljeđa.

1. Zahvaljujući ljubaznom poklonu izdavača Kulturnoga centra u Cazinu (naslovljenoj knjizi) ovdje sažimam bitne vrijednosti i izvjesne nedostatke ove znanstveno interdisciplinarne monografije. Interdisciplinarne zbog činjenice da se u njezinu povijesnu znanost, nosivu disciplinu ove knjige, ulijevaju, s poviješću srastaju: graditeljstvo i arhitektura, povijest umjetnosti, arheologija, muzeologija i folkloristika. S tematskim središtem knjige u građevinsko-arhitektonskom i graditeljsko-stilskom opisu starih srednjovjekovnih utvrđenih gradova, kula, tabija, drvenih džamija unutar starih gradova, mezaristana i umjetničkih nišana. Šehidskih spomenika i starobosanskih kuća (potencijalnih muzeja izgrađenih u starobosanskom stilu), zakonom zaštićenih spomenika materijalne kulture u Cazinskoj krajini. Pretežito devastiranih, gotovo urušenih, neki više puta renoviranih, pa stoga sačuvanih do našega vremena. U knjizi je produbljeno bitno saznanje da nas čovjekom čini naša kultura: graditeljsko-materijalna, osobno-vjerska, narodnosna, društveno-povijesna. Da nas također čini i naša ratnička (ne)kultura kao izvor ljudskoga zla. I kao energent ratničkoga mentaliteta muslimanskih, katoličkih i pravoslavnih Krajišnika s obje strane državnih granica.

Zbog vrijednosno kontradiktorne općeljudske i krajišničke povijesti u ovoj knjizi, u kojoj se (ne)razdvojivo očituju ljudska dobrota i zlo, moja je ocjena ove knjige razlučena upravo u ta dva vrijednosno suprotstavljena pola. Na pohvalu opisa graditeljskoga nasljeđa Cazinske krajine, i na pokudu ratničke prošlosti - argumentu iskazane volje za (nad)moć - povijesnom pokazatelju (ne)kulture bosanskih i hrvatskih Krajišnika. U knjigu su, naime, u opise graditeljskoga nasljeđa inkorporirani, s njima (ne)rastavljivo spojeni, opisi gotovo neprekidna ratovanja naših predaka uz austrougarsku i osmansko-tursku državnu granicu između 16. i 19. stoljeća. U tom međuvjetovanu i međuraslu građenju i rušenju, kovani su nacionalni identiteti osvajanjem teritorija i u obrani kula i gradova. Kovani su čast i

dostojanstvo naših predaka (ratničkim nadvladavanjem) ubijanjem i obranom. Kovane su vrline borbenosti, hrabrosti i ponosa. Vrline koje su se među ubijanjem izopačivale u oholo samouvjerenje da su pobjednici vrjedniji od pobijeđenih. Većina se Krajišnika do danas ponosi i uznosi takvom ratničkom poviješću svojih predaka. S njihovim, kao svojim, prisvojenim, moralno među isključivim vrijednostima i osjećanjima.

Surovu ratničku povijest Krajišnika Ljubović činjenično i objektivno opisuje. Distancirano dokazuje ratništvo kao biljeg i argument povijesne istine. Kao karakterističnu sastavnicu krajišničkoga mentaliteta. U tim opisima, između njihovih redova, ne mogu se oteti dojmu, sugestiji i recepciji ove knjige, da je ratništvo neupitna povijesna, moralna i osobno poželjna vrijednost generacija Krajišnika. Nad takvom sugestijom i tezom, u recepciji ove knjige, zaustavio sam se i zamislio. Pitam sebe: je li ratništvo istinska općeljudska vrijednost i vrijednost mentaliteta ljudi Krajine? Upravo zbog navedene činjenične objektivnosti, povijesne kvalitete monografije, osporavam takvu tezu u knjizi, njezinu sugestiju i sugestibilnost, s navodno neupitnom vrijednosti ratništva u generacijama Krajišnika. Autor ne iznosi tu tezu i sugestiju izravno, nego indirektno, između redaka. Po mojoj skromnoj ocjeni, riječ je o nekritičnosti prema ratu uopće i prema ratničkom mentalitetu Krajišnika posebno. O sugestiji koja vodi čitateljskom (recepcijskom) nekritičkom samopoistovjećivanju s našim predcima. Vodi samopoistovjećanju s ratničkom (ne)kulturom uopće. S (ne)kulturom koja producira vrline hrabrosti, borbenosti i ponosa, ali s njima srasle, s njima nerastavljive oholost, samouobražavanje, vrijednosno samouzvisivanje, volju za nadmoć i moć nad drugima. Zbog moralne i psihološke (ne)rastavljivosti navedenih vrlina i mana u ratniku i u ratništvu, vjerujem da knjizi nedostaje kritika rata kao međuljudskog ubijanja. Da rat ima smisla, opravdanja jedino u odbrani gola života. Da u ratu zavađene strane tvrde da je pravda na njihovoj strani. Da su samouvjereni da se oni brane. Da navodna "obrana" napadača i stvarna obrana branitelja u pravilu završavaju međuubijanjem. Jednom riječju, ratovanje za teritorij, za političku vlast, za nadmoć, za interese kolonijalista, za svoju materijalnu korist - treba osuditi. U ovoj se knjizi ratni interesi kolonijalista, osvajanja ili obrane, u pravilu poklapaju s materijalnim interesima zaraćenih Krajišnika. Onih zapovjednika koji su narod (za)vodili u rat. U generalnom smislu, rat je ne samo najdelikatniji ljudski izazov, nego i najveći argument egoizma i ljudske umne ograničenosti.

2. U knjizi otkrivamo dragocjene opise starih hrvatskih i bosanskih gradova, kula i tabija, prvosagrađenih drvenih džamija unutar zidina. Opise vanjštine i unutrašnjosti starobosanskih kuća, opise nišana i šehidskih spomenika. Ljubović je ovom knjigom ostvario jedan objektivniji ne samo znanstveno interdisciplinarni, nego i kulturološki podvig. Vrijedan bosanskog i hrvatskog poštovanja. S navedenom središnjom temom detaljna i precizna opisivanja više desetina ratničkih utvrda - danas uglavnom devastiranih. S ostacima urušenih, u zemlju propalih, u travu zaraslih njihovih debelih dvometarskih zidina. Tema spomeničkoga graditeljstva, tek u novije vrijeme zaštićena zakonom kao nacionalno dobro, obrađivana je i prezentirana u knjigama materijalnoga nasljeđa Bosne i Hercegovine. Obrađivali su je pretežno bosanski autori. Također i u povijesnim knjigama tzv. "Turske Hrvatske" obrađivali su je hrvatski povjesničari. Ovo je, međutim, prva zasebna knjiga o materijalnoj graditeljskoj baštini u povijesno zvanoj "Turskoj Hrvatskoj" i u Cazinskoj krajini. Svoje opise, na 366 stranica, autor provjerava, uspoređuje, dograđuje i argumentira s ukupno 304 povijesna izvora. I s brojnim internet-izvorima. Knjizi dodaje korištenu literaturu bosanskih, hrvatskih i srpskih povjesničara, muzeologa, arheologa, folklorista. Na kraju knjige donesen je popis korištene literature i prethodno objavljenih knjiga ovog autora. S temom i izvan teme graditeljske bosanske i hrvatske baštine.

Ljubović svoje opise starih gradova i kula, povijesnih osoba i feudalaca, muslimanskih, katoličkih i pravoslavnih, ilustrira i dokazuje citiranjem junačkih pjesama. Građevinsko nasljeđe, materijalnu kulturu i povijesne osobe, opjevane junake u epskoj pjesmi uspoređuje s usmeno-tradicionalnim nasljeđem. Sve to provjerava navođenjem povijesnih izvora o stvarnom postojanju opjevanih epskih junaka Cazinske krajine: braće Hrnjica, Tale Ličanina, Mustajbega Ličkog i njihovih kršćanskih protivnika. U toj usporedbi Ljubović podastire arhivsko-dokumentarne i internet-izvore o hrvatskim feudalcima, graditeljima i (su)vlasnicima starih gradova i kula. S njima uspoređuje opise života vodećih muslimanskih Krajišnika, zapovjednika utvrda i kula, hrvatskih nasljednika, u ratovima zapovjednika osvojenih gradova i kula u Cazinskoj krajini. Iz knjige saznajemo biografije porodica vodećih vojnih zapovjednika, u povijesti i kroz generacije najpoznatijih hrvatskih i bosanskih feudalnih velikaša, gospodara gradskih utvrda, plaćenih ratnih vođa u službi oba kolonizatora. U tim opisima saznajemo da su ovi Krajišnici, u različitim vremenima i prilikama, bili graditelji i rušitelji izgrađenoga, da su i njihovi životi,

kao i u većine drugih ljudi, između 16. i 19. stoljeća bili u nerastavljivu spoju stvaranja i razaranja, dobra i zla u ljudskom biću uopće.

3. Sve naprijed navedene činjenice navode na tezu da je općedruštvena korist Ljubovićeve monografije neizmjerena. Prema mom skromnu znanju o ovoj temi, riječ je o pouzdanu povijesnom izvoru o graditeljskom nasljeđu Cazinske krajine i tzv. "Turske Hrvatske". Toliko pouzdanu da je monografiju moguće koristiti za graditeljsko renoviranje i muzeološko konzerviranje više desetaka starih gradova, kula i tabija u Cazinskoj krajini. U usporedbi s devastiranim ili sačuvanim starim gradovima i kulama u Bosni i Hercegovini, nameće nam se teza da u drugim regijama nije izgrađeno toliko srednjovjekovnih starih gradova, kula i tabija kao u Cazinskoj krajini. Tomu je bitan razlog u naprijed navedenoj ratničkoj (ne)kulturi "Turske krajine" i Cazinske krajine. Ove "Krajine" koja je prije tursko-bosanskih osvajanja pripadala Hrvatskoj. Da nije bilo tako čestih ratova, ne bi bilo tako mnogo starih gradova s debelim zidovima i golemim kulama. Ova je materijalna graditeljska kultura nastala iz osvajačkih interesa. I iz obrambenih potreba. Također je dokaz da su naši predci bili od zanata ratnici i graditelji, osvajači i branitelji starih gradova, kula i tabija. U povijesnom, etičkom i u psihološkom smislu, oni su također bili ubojice i plaćenici njihovih kolonijalista. Za tuđi i za svoj interes. Sve to zajedno u nerazmrsivu jedinstvu. Njima i nama na (ne)čast i na (ne)dostojanstvo. Dokaz je to da su Krajišnici u svojoj ratničkoj suštini jednaki ljudima uopće. Onima koji ratovima teritorij osvajaju, brane ga i uspostavljaju međuljudske i međudržavne granice. Da ni njima historija nije bila učiteljicom života. U tom kontekstu nije naodmet navesti hipotezu da su Krajišnici bili mudriji i trezveniji, kritičniji prema svome ponosu ratničkom prošlošću, da nisu bili toliko obuzeti, ostrašćeni voljom za (nad)moć i vlast, možda su mogli spriječiti svoju najveću tragediju u međumuslimanskom ratu 1992.-1995. godine. Možda su mogli spriječiti ratni paradoks da su se morali braniti - ubijanjem. Riječ je o najvećoj neslozi u bosanskoj povijesti s posljedicom međuubijanja 3.300 ljudi.

Budući da sam u svome djetinjstvu upio ratničku psihologiju Krajišnika, da je autor Ljubović također u svoja dva desetljeća života s Krajišnicima također sebe saživio s njihovim ratničkim mentalitetom, zajedno s autorom razumijevam ratnički ponos Krajišnika. Razumijem ratnički ponos ako je izrastao iz samobrane života. Zagovaram pacifizam. Kritiku međuljudskih, međuvjerskih i državno-teritorijalnih granica. Kritiku ratnoga osvajanja. Kritiku animalno naslje-

đena "zacrtavanja", ograničavanja teritorija življenja. Ograničavanja zemljišta koje od svoga dvonožna samouspravljanja do danas ljudi "markiraju" kao relativni garant opstojanja grupa, država i društava. Kao izvor imovinskoga prava, političke vlasti, (nad)moći i vladanja ljudima. Osim činjenice da su zemaljske međe i granice bile i ostale relativan izvor sigurnosti, ali također sukoba i ratova.

4. Dobitak u ovoj knjizi jest u (samo)osvještavanju da je srednjovjekovlje uopće i srednjovjekovno graditeljstvo zasebno, jednako bosansko, kao što je katoličko, Crkve bosanske, pravoslavno, islamsko-tursko i židovsko nasljeđe jednako bosansko. Zajednička bosanska svojina i zajednička njihova baština. Da je krajnje vrijeme da to materijalno devastirano nasljeđe obnovimo, sačuvamo ga za sebe i za sljedeće generacije. Da ga uključimo u turističku ponudu, na način kako su ponuđeni stećci, nadgrobni srednjovjekovni spomenici. Budući da je većina starih gradova i kula izgrađena na teritoriju Hrvatske i tzv. "Turske krajine", prije tursko-bosanskog osvajanja Cazinske krajine, za zaštitu i konzervaciju ove zajedničke hrvatsko-bosanske materijalno graditeljske baštine, trebala bi hrvatska vlada, zajedno s bosansko-hercegovačkom vladom, ishoditi njezino financiranje kroz EU-fondove. Povijesno-kulturološki motiv tom eventualno zajedničkom restauriranju graditeljskoga nasljeđa nalazim i argumentiram i kroz naprijed naveden termin hrvatskih povjesničara "Turska krajina." Termin koji je, primjerice, koristio, povjesničar Radoslav Lopašić za današnji zemaljsko-geografski prostor Cazinske krajine, kojeg je nazivao "Turska Hrvatska." Uzor renoviranju i konzerviranju mogao bi biti hotelski kompleks staroga grada i starobosanskih kuća u Velikoj Kladaši (usp. str. 190-193 knjige). U tom smislu ova je knjiga, uz nekoliko prethodno objavljenih, izvjestan vodič za renoviranje starih gradova i kula. Upravo su stoga u knjizi najvrjedniji njezini detaljni i precizni opisi gabarita ili temelja, debljine, visine i širine zidova i građevinskoga stanja zidova, te opisi različitih graditeljskih stilova u kulama i zamkovima Cazinske krajine. Od romaničkoga do neogotičkoga stila. U tim opisima Ljubović spaja sebe povjesničara s arheologom, muzeologom, restauratorom, arhitektom i povjesničarom umjetnosti (usp. npr. opis staroga grada Jezerski, str. 179-182).

Precizni i slikoviti opisi ilustrirani su fotografijama, tušem nacrtanim mapama iz austrijskih arhiva, povijesnim i internet-izvorima, te usmenom tradicijom. Sve to zajedno nije moglo nastati samo korištenjem knjiga, arhivskih materijala i internet-izvora, nego i terenskim istraživanjima, što se jasno očituje u Ljubovićevim opisima starih

gradova i kula. Unutar njihovih zidina, unutar prvih drvenih džamija, starobosanskih kuća i između nišana. Boraveći u njima, s njima sebe poistovjećujući, Ljubović je sebe i nas nadahnuo, inspirirao ovim dragocjenim nasljeđem. Svojim samosrastanjem s kamenom, sa zidovima u starim gradovima, s kulama i s tabijama, s odgonetanjem levhi i natpisa sa zidova i starih džamija, u Enveru Ljuboviću kamen je "prozorio" (usp. npr. opise zamka Ostrožac iznad Une, str. 226-255. Ili natpise na ulazu u drvene džamije i unutar džamija, u mihrabu i mahfilu, na arapskom, prevedene na naš jezik).

5. Knjiga je pisana živahnim, razumljivim i toplim stilom, prilagođenim prosječnu čitatelju. U knjizi nije riječ tek o suhoparnim povijesnim podatcima, nego se u njoj nižu slike u kojima su u opisima starijih gradova i kula oživljeni ratnički život i stvarne osobe s njihovom ratničkom, osvajačkom i obrambenom psihologijom između 16. i 19. stoljeća. Između redaka, unutar riječi i rečenica, čitatelj osjeća da i kamen živi i da vi živite s vašim precima, bosansko-muslimanskim, hrvatsko-katoličkim, srpsko-pravoslavnim, unutar starih gradova i kula. Osjećate zadovoljstvo u čitanju, što je bitna vrijednost Ljubovićeve monografije, i to unatoč gorčini ratničke prošlosti koju sam u ovome prikazu sazeo i kritički komentirao. To što se u pojedinim poglavljima poneki sadržaji ponavljaju, izvjestan je nedostatak ili "višak" koji čitatelju ne će smetati da uživa u čitanju.

Da bi se napisala ovakva knjiga, njezin je pisac morao biti "bunar znanja" i životnoga iskustva, nacionalne nepristranosti i objektivnosti. Uza sve to, on je i terenski istraživač koji je desetljećima bio prožet, prosjajan i oplemenjen zemljopisnom pitominom, zavičajnom ljubavi brdovite Cazinske krajine, njezinih gostoljubivih, ali i goropadnih i nepovjerljivih ljudi. S ovom i prethodnim knjigama Ljubović je povijesno i kulturološki, osvijestio i *uspravio* Krajišnike u njihovu bosanskom biću, i to počev od njihova plemenskog ilirstva i rimskoga latinizma, s psiho-genetskim slavenizmom, kao i u integralnom katoličko-pravoslavno-muslimanskom bosanstvu. Sastavio nas je u saznanju naše kompleksne multikulturne prošlosti i psihologije - oblikovatelja bosanskoga duhovnog i duševnog identiteta. Profilirao je bosansku autentičnost i autohtonost, bosansku matičnost. Time nas je zadužio. Ovom knjigom, i prethodno objavljenim knjigama, Ljubović je zaslužio priznanje počasnoga građanina Cazinske krajine. Takvo priznanje zaslužuju rijetki *insani*. Poput Vere Bukić-Kržišnik, Slovenke i Cazinjanke u jednom biću. S njezinom monografijom *Cazinska buna 1950*. I muzičar Bajro Redžić koji je gene-

racije Krajišnika oplemenjivao muzičkim i poetskim vrijednostima sevdalinke, *signuma* i izvora višestoljetne melankolično-ekstatične, tanahne i zanosne bosanske duševnosti. Takvi radini, bogomdani *insani*, znanstvenici, stvaratelji i umjetnici, rijetki su poput suhoga zlata. I rijetko se rađaju za dobro svih nas.

Rašid Durić

DIJANA KORAC - MARINA BEUS, *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine, Crkva na kamenu, Mostar, 2021., 192 str.*

Knjiga *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine* koautorica Dijane Korac i Marine Beus objavljena je 2021. godine u izdanju Crkve na kamenu. U knjizi se analizira hodonimija u gradovima i općinama Hercegovačko-neretvanske i Zapadno-hercegovačke županije s posebnim osvrtom na ulično nazivlje koje komemorira uspomenu na osobe iz srednjovjekovne hrvatske i bosansko-humske povijesti. Nakon *Sadržaja* (str. 5), *Kratica* (str. 6) i *Uvoda* (str. 7-14) slijedi razrada teme podijeljena u 11 poglavlja, a na kraju se donose popisi izvora i literature (str. 155-181) te imena (str. 183-192).

U prvome poglavlju naslovljenu "Povijest, sjećanje, pamćenje, prostor" (str. 15-28) definirani su osnovni pojmovi koji se tiču tematike ove knjige. Autorice na početku navode kako srednjovjekovna hrvatska i bosansko-humska povijest, koja se nalazi u središtu pozornosti njihova istraživanja, nije bila jednako zanimljiva u različitim društveno-političkim sustavima koji su postojali na prostoru Hercegovine.

Tijekom jugoslavenskoga razdoblja ta grana povijesti bila je zanearena a srpsko srednjovjekovlje služilo je ideologiji integrativnoga jugoslavenstva. S demokratskim promjenama 90-ih godina 20. stoljeća hrvatsko srednjovjekovlje dobiva na značenju, odnosno postaje institucionalno i kulturno ishodište moderne hrvatske nacije što se odrazilo i na uličnu nomenklaturu hercegovačkih gradova i općina s većinski hrvatskim stanovništvom. Kolektivno pamćenje definirano je kao mehanizam koji oblikuje, strukturira i reorganizira kolektivno sjećanje, odnosno selektira događaje i osobe iz prošlosti koje koristi za izgradnju određenoga kolektivnog identiteta, u ovom slučaju nacionalnoga hrvatskog identiteta. Kolektivno pamćenje oblikuje selektivan odnos prema prošlosti kako bi formiralo selektivno sjećanje kao važnu sastavnicu kolektivnog identiteta, pri čemu prostor sa svojim ulicama i trgovima služi kao poligon za manifestaciju odnosa prema prošlosti.

U poglavlju "Pre/imenovanje hodonima u Hercegovini nakon osamostaljenja BiH" (str. 29-35) navodi se da je 90-ih godina prošloga stoljeća u hercegovačkim gradovima i općinama s većinski hrvatskim stanovništvom došlo do radikalne izmjene strukture hodonima, odnosno do zamjene hodonima koji su komemorirali istaknute osobe partizansko-komunističkoga pokreta onima koji odaju počast osobama iz hrvatske nacionalne povijesti. S obzirom na to da "nema identiteta bez kontinuiteta", brojni hodonimi komemoriraju osobe iz hrvatskoga i bosansko-humskoga srednjovjekovlja koje su hrvatske političke elite 90-ih godina 20. stoljeća smatrale "svojima". S druge strane, u općinama s bošnjačkom većinom nije došlo do drastične izmjene strukture hodonima pa je u tim dijelovima Hercegovine i danas od svih osoba koje su komemorirane u nazivima ulica i trgova najzastupljenije ime Josipa Broza Tita, koje je zbog kulta ličnosti za vrijeme socijalističke Jugoslavije bilo prisutno u hodonimiji gotovo svih ondašnjih gradova. Bošnjačkoj političkoj eliti s kraja 20. stoljeća nije bila potrebna radikalna promjena hodonimije zato što su postojeći nazivi ulica i trgova koji datiraju iz osmanskoga vremena svako bili dio tadašnje nacionalne simbolike, dok se ne distanciranje od jugo-komunističkih obilježja može povezati s time što su nekadašnje komunističke vlasti bosanskohercegovačkim muslimanima priznale vlastiti nacionalni identitet.

"Ulična nomenklatura u Hercegovini u 20. stoljeću - primjer Mostara" (str. 36-53) naslov je poglavlja u kojemu se analizira i prati struktura hodonima najmnogoljudnijega hercegovačkoga grada od vremena austrougarske uprave do osamostaljenja Bosne i Hercegovine. Austrougarske vlasti su prilikom imenovanja ulica i trgova krajem 19. stoljeća odlučile zadržati većinu hodonima iz prethodnog osmanskog razdoblja, čak i u slučaju kada su dvije različite ulice nosile isto ime, te su samo nekolicinu najvažnijih ulica i trgova posvetili pripadnicima habsburške dinastije, a naknadno je (1910.) ulicu dobio i poznati mostarski liječnik Petar Rizzo. Takva se odluka može povezati s (a)nacionalnom politikom Dvojne Monarhije koja je oslanjanjem na muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini nastojala oslabiti utjecaj hrvatske i srpske nacionalne ideje. U razdoblju monarhijske Jugoslavije i NDH, većina hodonima je i dalje zadržana uz pravilo da su se nazivi "glavnih" ulica i trgova prethodnoga režima zamjenjivali onima koji su komemorirali istaknute "figure" novoga političkog sustava. Tek je uspostava socijalističke Jugoslavije donijela radikalnu promjenu strukture hodonima te su u skladu s idejom raskidanja s prošlošću uklonjeni tradicionalni nazivi koji su zamije-

njeni imenima istaknutih članova komunističko-partizanskoga pokreta. Kako je prethodno navedeno, politička kretanja 90-ih godina 20. stoljeća donijela su nove promjene u uličnoj nomenklaturi, koje su se očitovale i u radikalnim intervencijama na zapadnoj, većinski hrvatskoj, "strani" Mostara.

U sljedećem poglavlju naslovljenu "Hodonimi u Hercegovini kao indikatori kolektivnog identiteta" (str. 54-62) navode se povijesne osobe čija su imena najzastupljenija na ulicama i trgovima hercegovačkih gradova i općina s hrvatskom većinom. Imena i prezimena 224 osobe nose 405 ulica i trgova. Autorice ističu da 148 hodonima pripada crkvenim osobama zbog posebnoga položaja Katoličke Crkve u povijesti ovih krajeva, a napose za vrijeme ateističkoga komunizma.

"Znamenite osobe srednjega vijeka u hercegovačkoj hodonimiji" (str. 63-72) naslov je poglavlja u kojemu autorice navode da je ukupno 87 hodonima imenovano po 35 osoba iz hrvatskoga i bosansko-humskoga srednjovjekovlja. Ti hodonimi nalaze se u 10 gradova i općina s većinski hrvatskim stanovništvom među kojima prednjači Posušje s 28 hodonima, dok dvije općine s bošnjačkom većinom nemaju niti jedan hodonim imenovan po osobama iz bosansko-humskoga srednjovjekovlja. Osim hrvatskih i bosansko-humskih vladara i velikaša, hercegovačke ulice nose i imena katoličkih svetaca, papa, hrvatskih književnika i umjetnika iz srednjovjekovnog razdoblja.

Potom slijede poglavlja "Kralj Tomislav na vrhu nacionalnoga panteona" (str. 73-89) i "Stjepan Radić uz bok kralja Tomislava" (str. 90-98) u kojima se, između ostaloga, navode razlozi zbog kojih su imena kralja Tomislava i Stjepana Radića najzastupljenija u hercegovačkim hodonimima. Razmatrajući činjenicu njihova komemoriranja u nazivima ulica prijašnjih državnih zajednica, autorice navode kako je kralja Tomislava, zbog saveza sa srpskim knezom Zaharijom i sukobom s Mađarima i Bugarima, slavila i jugoslavenska historiografija, dok je Radićeva orijentacija prema seljaštvu u socijalizmu interpretirana kao klasna borba.

Poglavlje "Neki primjeri recepcije hrvatskoga srednjovjekovlja u Crkvi u Hrvata" (str. 99-107) obrađuje obilježavanje jubilejskoga pokreta *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvatskoj* koji se održavao od 1975. do 1984. godine, a u svom programu istaknuo je značaj više osoba iz hrvatskoga srednjovjekovlja. Za vrijeme trajanja jubileja isticane su veze Katoličke Crkve s Jelenom Slavnom, Dmitrom Zvonimirom, kneževima Branimirom i Trpimirom te Katarinom Kosača. Dodatno vezivanje vladara iz nacionalne povijesti za katolicizam koji je u

vrijeme komunističke represije snažnije uvezan u identitet hercegovačkih Hrvata, moglo je samo pripomoći zastupljenosti tih osoba u budućoj hodonimiji općina s hrvatskom većinom.

U poglavlju "Srednjovjekovni hrvatski vladari u uličnoj nomenklaturi Hercegovine" (str. 108-129) autorice iznose podatke istraživanja koji pokazuju da deset hercegovačkih gradova i općina komemorira 14 hrvatskih vladara u ukupno 46 hodonima, od kojih je najveći broj evidentiran u Posušju (12), Širokom Brijegu (11) i Mostaru (9), a najzastupljenija su imena vladara Tomislava (11), Domagoja (6) i Petra Krešimira IV. (4).

"Bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine" (str. 130-148) naslov je posljednjega poglavlja u kojemu je donesena analiza koja pokazuje da osam hercegovačkih gradova i općina komemorira 11 bosansko-humskih vladara i velikaša u ukupno 28 hodonima. Najveći broj ulica i trgova s njihovim imenima komemoriran je u Posušju (8), Širokom Brijegu (6) te Mostaru (3) i Čitluku (3), dok su "najpopularniji" Katarina Kosača Kotromanić (9), Tvrtko I. (4), Stjepan Vukčić Kosača (3) i Mihajlo Višević (3).

Autorice u "Zaključnim razmatranjima" (str. 149-153) navode da veća zastupljenost hrvatskih srednjovjekovnih vladara, od onih bosansko-humskih, očituje potrebu za ukazivanjem povezanosti hercegovačkih Hrvata s matičnom hrvatskom državom, dok pojavu potonjih u nomenklaturi ulica i trgova objašnjavaju kao potrebu iskazivanja neotuđiva prava Hrvata na Bosnu i Hercegovinu.

Iako je prošlost nepromjenjiva, njezina interpretacija i pogled na prošlost nestalni su i promjenjivi, ovisni o kolektivnom pamćenju koje oblikuje selektivno sjećanje ugrađeno u identitet. Knjiga *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine* pokazuje primjere promjene pogleda na prošlost u području Hercegovine, a time i promjene same "povijesne istine". Kako je kolektivno sjećanje dio kolektivnog identiteta, ova knjiga kroz analizu hercegovačke hodonimije daje i sliku identiteta hercegovačkih Hrvata, odnosno pokazuje što oni smatraju svojom tradicijom vrijednom čuvanja, ali i što to nastoje kolektivno zaboraviti.

Zvonimir Herceg

RADOSLAV DODIG, *Homo criticus: tekstovi objavljeni u časopisu Status: 2002.-2014.*, Hercegovačka kulturna baština Bilig, Ljubuški, 2021., 254 str.

Knjiga *Homo criticus: tekstovi objavljeni u časopisu Status: 2002.-2014.* kompilacija je 22 članka autora Radoslava Dodiga koji su u razdoblju od 2002. do 2014. godine objavljeni u 17 brojeva *Statusa - Magazina za političku kulturu i društvena pitanja*. Tekstovi su okupljeni i postumno objavljeni u jedinstvenoj publikaciji u spomen na pokojnog autora u nakladi Hercegovačke kulturne baštine Bilig u Ljubuškom 2021. godine. Urednik knjige je Ivan Vukoja, koji je uređivao i časopis u kojem su tekstovi objavljeni.

Kazalo (str. 5) zatim slijedi uvodni tekst naslovljen *Svestrani homo criticus* (str. 7-9) u kojem urednik naglašava da se taj naziv odnosi na Radoslava Dodiga kojega je krasila odgovornost i kritičnost koja nije poznavala nedodirljive autoritete. Dodig je prema mišljenju urednika bio "erudit, sveznadar, mnogoznalac, polihistor - *homo universalis*", a to se očituje u raznolikosti napisanih tekstova raspoređenih po kronološkom redu objavljivanja.

Tekst *Troja - san ili stvarnost?* (str. 11-16) kratki je pregled poznatih činjenica vezanih za taj povijesno-mitološki toponim. Autor piše o Homerskom pitanju, ubikaciji epskoga Ilija, modernim istraživanjima, ali i pokušajima pronalaska Troje u Gabeli i brojnim drugim mediteranskim lokalitetima. *Čija je Humska zemlja?* (str. 17-20) pregled je knjige *Humska zemlja u srednjem vijeku* kojoj Dodig kontraargumentacijom odgovara na zaključak da je Hum "oduvek bio srpska zemlja". U tekstu *Mitomanije bez granica* (str. 21-28) autor donosi pregled zbornika *Historijski mitovi na Balkanu* koji upotpunjuje vlastitim popisom mitomanskih historiografskih publikacija.

Tekst *Bosanskohercegovački panoptikum 1990. iz hrvatskog kuta* (str. 29-45) pregled je demokratskih promjena i pojave višestranačja u Bosni i Hercegovini 1990. godine. Popuštanje partijskoga stiska nagoviješteno je raskolom u siječnju 1990. na 14. Izvanrednom kongresu SKJ. Dodig navodi da je SK BiH 21. ožujka 1990. registriran kao stranka na republičkom Višem sudu u Sarajevu te zaključuje da je do

tada *de iure* djelovala ilegalno. Skupština SR BiH zabranila je udruživanje na temelju nacionalne i vjerske pripadnosti 21. veljače 1990., ali ta odluka nije mogla zaustaviti pokrenute silnice pa je krajem veljače u Grudama osnovan Inicijativni odbor Hrvatske demokratske zajednice BiH (HDZ BiH), a u ožujku i Inicijativni odbor Stranke demokratske akcije (SDA). Uslijedilo je formiranje niza manjih stranaka. Osnivanje novih Inicijativnih i Poticajnih odbora HDZ-a BiH pozdravio je i stranački vrh iz Zagreba. U tim je okolnostima Savezni sekretarijat za narodnu obranu u svibnju 1990. naredio premještanje oružja republičkih teritorijalnih obrana u vojarne JNA. Kao predvodnik hrvatskih političkih gibanja isprofilirao se Davor Perinović, liječnik iz Sarajeva, kojega su prema autorovim tvrdnjama podržavali mlađi i neiskusniji članovi HDZ-a BiH. Muslimanski intelektualci su u lipnju utvrdili da je Musliman neadekvatna odrednica za nacionalno biće te predložili prihvaćanje imena Bošnjak ili Bosanac. U srpnju je formirana Srpska demokratska stranka (SDS) na čelu s Radovanom Karadžićem, a na njezinu svečanom osnivanju istaknuto je da će srpski političari u slučaju konfederalnoga rješenja jugoslavenskoga pitanja tražiti promjenu "Brozovih" granica. Dok su sarajevski listovi u kolovozu najavljivali lažiranje izbora zbog navodna prijavljivanja Hrvata iz Metkovića, Imotskoga i Vrgorca u Hercegovini, u Skenderiji je održana osnivačka skupština HDZ-a BiH s Perinovićem na čelu. Zbog kompromitacije Perinovića njegovim bizarnim, megalomanskim i egoističnim izjavama, u Zagrebu je 7. rujna 1990. održan zatvoreni sastanak na kojemu je Franjo Tuđman smijenio Perinovića koji je za tu odluku optužio "hercegovačke autonomaše". Tekst završava opisom rezultata prvih postkomunističkih višestranačkih izbora u BiH 18. studenoga 1990., nakon čega je za predsjednika skupštine izabran Momčilo Krajišnik, mandatar vlade postao je Jure Pelivan, a predsjednik republičkoga predsjedništva Alija Izetbegović. Hrvatski članovi predsjedništva postali su Franjo Boras i Stjepan Kljujić, novi čelnik HDZ-a BiH.

U tekstu *Demetaforizacija Balkana* (str. 47-60) Dodig prikazujući zbornik radova *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije* donosi zapadnjačke predrasude prema zemljama i narodima Jugoistočne Europe. Autor navodi da se prilikom predstavljanja zbornika u Grazu balkanizmu pripisala i karakteristika balkanizacije svojih istočnih susjeda, odnosno ustvrdilo se da "balkanski" narodi nastoje svoje istočne susjede prikazati nazadnijima, dok sebe predstavljaju kao Zapad.

Dodig u tekstu *Opaske o imenu jezika Bošnjaka* (str. 61-68) navodi da je od 1945. do 1990. godine službeni jezik BiH bio oktroirani srpskohrvatski. Dok su se hrvatski i srpski jezik međusobno udaljavali, muslimanski političari pozivali su svoje sunarodnjake da se izjasne kao govornici bosanskoga jezika. Dio ih je tražio i da se službeni jezik republike preimenuje u bosanskosrpskohrvatski. Nakon uspostave Federacije BiH Washingtonskim sporazumom određeno je da je jezik Bošnjaka "bosniac language", što je u radnim materijalima hrvatskih zastupnika federalne skupštine prevedeno ispravno kao "bošnjački jezik", dok su bošnjački političari posjedovali materijale s krivim prijevodom "bosanski jezik". Budući da su Muslimani za novo nacionalno ime izabrali termin "Bošnjak", onda bi naziv bošnjački jezik usporavao željenu integraciju Hrvata i Srba u tu naciju, dok je naziv bosanski jezik nudio veći potencijal bosanizacije svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Dvije verzije prijevoda pojavile su se i u prvom broju *Službenih novina Federacije BiH*, nakon čega je objavljena revidirana verzija prvoga broja *Službenih novina* u kojoj je ispravljena "pogreška" iz verzije teksta na hrvatskome jeziku. Dodig smatra da je uvođenje termina "bosanski jezik" koji hrvatski zastupnici nikada nisu prihvatili "kaubojski čin". Autor nadalje naglašava da Bošnjacima nitko ne može zabraniti da svoj jezik zovu bosanskim, ali da Hrvati imaju jednako pravo taj jezik zvati bošnjačkim, osobito kada je u engleskoj verziji ustava napisano "bosniac language".

Tekst *Žmurka s izgubljenim identitetom* (str. 69-76) prikaz je knjige *Leksikon YU mitologije* u kojem Dodig navodi da je razdoblje socijalističke Jugoslavije obilježeno mitološkom žmurkom u kojoj su svi znali kamo tadašnja politika vodi, ali su žmureći hitali u tom smjeru. Nadalje, slijedi tekst naslovljen *Ratne trublje i poratni bubnjevi* (str. 77-85) u kojem Dodig analizira članke bosanskohercegovačke tematike objavljene u časopisu *Erasmus*.

Potom slijedi tekst *Hercegovačka elita 1970.* (str. 87-107) u kojem Dodig definira pojam elite u socijalističkoj Jugoslaviji u kojoj su povlašteni sloj činile brojne političke, birokratske i vojne osobe, kao i tehnokracija. Autor donosi popis od 312 pripadnika elite iz Hercegovine čija je imena crpio iz knjige *Ko je ko u Jugoslaviji* te naglašava da je među njima bilo po 126 Srba i Muslimana (po 41 %), dok je Hrvata bilo samo 57 (18 %). Tih je godina hercegovačko stanovništvo činilo 51,12 % Hrvata, 22,7 % Muslimana i 18 % Srba. Visoka razina centralizacije očitovala se u tome da je 210 "elitista" živjelo u Sarajevu ili Beogradu. Naposlijetku, dobro je naglasiti da je radnička klasa kao temelj "egalitarne" socijalističke ideologije samoupravljanja činila čak 1 % popisane elite.

Uspomene Leona Bilinskog (str. 109-113) prikaz je knjige memoara ministra financija Austro-Ugarske i upravitelja Bosne i Hercegovine od 1912. do 1915. godine. Bilinski je kao Poljak iz austrijskoga dijela Monarhije trebao voditi pomirljiviju politiku prema Hrvatima i Srbima od njegovih mađarskih prethodnika. On se zalagao za proširenje željezničke povezanosti te je podržavao ideju širenja Srbije do mora u Albaniji kako bi neutralizirao njihove zahtjeve prema zapadu. Nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata prilikom zamjene mirnodopskih kadrova onima osposobljenima za vođenje rata, Bilinski je napustio svoju dužnost.

Dodig u tekstu *Hercegovina ili esej o "zemlji na čenaru"* (str. 115-133) sintetizira povijest hercegovačkoga kraja koji je 2005. godine zauzima 22,3 % površine BiH te je bio naseljen s 11,47 % stanovnika te države. Najstariji tragovi čovjeka u BiH su paleolitički nalazi na lokalitetu Badanj kod Stoca. Hercegovina je i u neolitiku bila odijeljena od Bosne te je primala kulturne tekovine s Jadrana, preko Neretve do Konjica, dok su se Bosnom širile panonske kulture. Oko 1800. godine pr. Kr. ove krajeve naselili su Indoeuropljani, a na prijelazu s 13. na 12. stoljeće pr. Kr. Iliri. Hercegovinu su podijelila ilirska plemena Delmata, Ardijejaca i Daorsa, a sve su ih pokorili Rimljani čija se kultura širila iz gradskih središta triju konvenata: Salone, Narone i Epidaura. Plodove kristijanizacije izbrisale su seobe Slavena koji su u 10. stoljeću, tad već uglavnom kristijanizirani, imali političke entitete Paganije, Zahumlja i Travunije, dok je Bosna bila tek "zemljica". Dodig tvrdi da se u maloj i perifernoj Hercegovini nije mogla razviti stabilnija državna organizacija, a da je u nedostatku državnog autoriteta narod razvio "posebnu vezu" s franjevcima u kojima je možda vidio "zemaljskoga i nebeskoga zaštitnika". Kontinuirano odsustvo stabilne državne vlasti od propasti Rimskoga Carstva do demokratske tranzicije na kraju 20. stoljeća oblikovalo je mentalitet prilagodljiva i snalažljiva Hercegovca. U taj mentalitet ukorijenjeno je nepovjerenje prema svakome režimu pa tako i prema onome koji nastoji Hrvate, Srbe i Bošnjake ove zemlje pretvoriti u Bosance.

Nadalje slijedi Dodigov tekst *Carl Patsch (1865.-1945.)* (str. 135-140) kojega je napisao povodom 140. obljetnice rođenja i 60. obljetnice smrti nekadašnjega kustosa Zemaljskoga muzeja u Sarajevu i pionira bosanskohercegovačke arheologije koji je otkrio ostatke Delminija, Mogorjela i drugih nalazišta, te istraživao ostatke Narone. U tekstu *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* (str. 141-147) Dodig donosi prikaz istoimenoga zbornika kojega ocjenjuje stručnim,

temeljitim i vrijednim štivom te naglašava da se većina autora slaže da krstjani nisu slijedili nikakav dualistički, manihejski ili bogumilski nauk. Dodig ipak naglašava da su na koricama zbornika "provučene" konture stećaka koji su pojavno, umjetnički, funeralno, vjerski i simbolično posve drugi kontekst od fenomena krstjana s kojima nemaju veze te da je na taj način, ako već nije znanstvenim radovima u zborniku, ostvarena sugestivna podvala u cilju krađe identiteta.

Autor u tekstu *Ustavno-gordijski čvor u Bosni i Hercegovini 1990.-1994.* (str. 149-154) navodi da je u trenutku višestranačkih izbora 18. studenoga 1990. na snazi bio ustav SR BiH proglašen 1974. godine, a potom je uslijedilo četverogodišnje razdoblje u kojem je kreirano više prijedloga novoga ustava. Oporbeni Savez socijalističke omladine - Demokratski savez BiH zagovarao je građanski i liberalni ustav. Potom su europske velevlasti iz Bruxellesa u ožujku 1992. predložile državnu zajednicu triju nacionalnih entiteta što je odbila srpska strana. U jesen 1992. zadaću izradbe ustava preuzela je Ženevska konferencija kojom su predsjedali Cyrus Vance u ime UN-a i lord David Owen u ime EZ-a, a oni su u siječnju 1993. predložili formiranje decentralizirane BiH podijeljene na 10 autonomnih provincija. Nakon što je srpska strana odbila i taj prijedlog, Thorvald Stoltenberg i lord David Owen u rujnu su izradili plan koji se vratio na ideju triju konstitutivnih republika s neutralnim Sarajevom. Još jedan neuspjeh europskih pregovarača kao posljedicu imao je američko preuzimanje ustavotvorne inicijative. Dodig navodi da su Amerikanci uvidjeli da su brzi zrakoplovi i pametne rakete najsnažniji argument u slamanju nepopustljivosti srpskih pregovarača.

U tekstu *RTV pristojba - nepristojno državno džeparenje* (str. 155-161) Dodig opisuje pokušaje državnoga vodstva BiH da građanima nametne plaćanje pristojbe za posjedovanje radijskih i televizijskih prijemnika što su podržavali Međunarodna zajednica i Visoki predstavnik, "tutori i egzekutori" domaće zajednice. Autor naglašava da je najveći otpor plaćanju pristojbe postojao u područjima s većinski hrvatskim stanovništvom koje nije željelo plaćati servise na kojima se nije govorio hrvatski jezik. *Istina o Bosni i Hercegovini* (str. 163-168) prikaz je istoimene knjige Miroslava Tuđmana koju Dodig opisuje kao "lijevak protiv proizvodnje zaborava". Tekst *Vulgarizacija stećaka* (str. 169-176) naglašava da unatoč bošnjačkoj uzurpaciji stećak nije isključivo bosanski, a ponajmanje bogumilski, spomenik. Najviše stećaka nalazi se u Hercegovini, a ne u Bosni, dok nekoliko tisuća primjeraka postoji u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori gdje nije bila ra-

sprostranjena Crkva bosanska. Dodig smatra da bi naziv bosanski stećak bilo ispravnije zamijeniti nazivom hercegovački stećak ili pak arhaizmom humski bilig. Nadalje, Dodig u tekstu *Robert D. Greenberg, Jezik i identitet na Balkanu; raspad srpsko-hrvatskoga* (str. 177-182) donosi prikaz knjige američkoga slavista sa sveučilišta u Yaleu.

Autor u tekstu *Zagora i Hercegovina - jedno stablo, dvije grane* (str. 183-188) donosi sažetak povijesti Dalmatinske zagore potaknut objavom knjige *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*. Nakon dviju kultura kamenoga doba uslijedila je Cetinska kultura metalnoga doba. Zagoru, kao i Hercegovinu, potom su nastanjivali Delmati, dok su za rimskoga razdoblja osnovane biskupije u Naroni, Skardoni i Saloni. Dodig naglašava da je Zagora do osmanskoga osvajanja bila jedna o razvijenijih europskih regija, a važan demografski čimbenik toga kraja bili su slavenizirani Vlasi koje su mletačke vlasti nazivali Morlacima. Tekst *Tko je ukrao hercegovačke bilige?* (str. 189-199) upozorava na problem zanemarivanja Hercegovine, posebno njezina zapadnoga dijela, na izložbi *Stećci* održanoj u rujnu 2008. u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu. Dodig naglašava da se više od trećine stećaka nalazi u Hercegovini, ali da usprkos tomu nijedan Hercegovac nije sudjelovao u organiziranju izložbe i sastavljanju njezina kataloga. Autor opisuje i krive interpretacije i mitologizaciju motiva na stećcima kao što su podignuta ruka i štap koji se koriste kao oslonac u kreiranju "drevnoga" bosanskog identiteta. Tekst *Perun na Prenju, Veles na Veležu* (str. 201-217) napisan je povodom objave knjige *Božanski boj* akademika Radoslava Katičića. Dodig opisuje središnji mit staroslavenske religije, borbu nebeskoga gromovnika Peruna koji rezidira na planinskim vrhuncima sa zmijolikim Velesom koji se nakon poraza u hrastovoj šumi strmoglavio niz riječni tok. Autor nadalje navodi više toponima koji su u prošlosti smatrani pozornicom te epske borbe. Takve krajolike činila su brdska uzvišenja, hrastove šume (Dubrave) te rijeke ili potoci, a u razdoblju kristijanizacije u njima su izgrađene brojne crkve. Dodig smatra da su predstave kršćanskih svetaca: sv. Ilije, sv. Vlahe, sv. Vida, sv. Ivana i Arkandela Mihaela; u slavenskim područjima poprimili obilježja ranije štovanih poganskih božanstava.

Zadnji tekst ove knjige jest *Predslavenski korijeni Über Alles* (str. 219-253) kojega je Dodig napisao kao osvrt na trilogiju akademika Ibrahima Pašića pod naslovom *Predslavenski korijeni Bošnjaka*. Pašić je na temelju vlastita (ne)znanja iz filologije, lingvistike i etimologije pokušao pronaći ilirsko-gotsko-tračke korijene "autohtonih" Bošnjaka, civiliziranih još u razdoblju antičkih Grka i Rimljana. U pokuša-

ju objašnjavanja bošnjačke etnogeneze, Hrvati i Srbi prikazani su kao "slavenski dotepenci". Dodigov osvrt na 35 stranica, potkrijepljen s 266 bilježaka u kojima se autor poziva na brojne primjerke novije relevantne znanstvene literature koju je Pašić uglavnom ignorirao, vrijedniji je od preko 1.800 stranica akademikove mitologije.

Na kraju knjige nalazi se *Životopis* (str. 254) Radoslava Dodiga.

Radoslav Dodig manifestirao je vlastitu stručnost i višestranost u mnogo navrata, a tematika njegovih tekstova koja seže od antike, preko srednjovjekovlja i moderne povijesti do autoru suvremenih razdoblja može privući raznoliko čitateljstvo. Uz to, njegovi autorski članci, od kojih su oni s autoru suvremenom tematikom potkrijepljeni izvornim dokumentima koje je Dodig kao dionik tih događaja prikupio, kao i prikazi drugih publikacija, mogu poslužiti kao primjer kvalitetne znanstvene kritike i argumentacije, zbog čega je knjiga *Homo criticus: tekstovi objavljeni u časopisu Status: 2002.-2014.* djelo vrijedno pozornosti.

Zvonimir Herceg

TIM BOUVERIE, *Politika popuštanja Hitleru: Chamberlain, Churchill i put u rat*, Ljevak, Zagreb, 2020., 574 str.

Hrvatski prijevod knjige *Politika popuštanja Hitleru: Chamberlain, Churchill i put u rat* britanskoga povjesničara Tima Bouverieja objavljen je 2020. godine u Zagrebu u nakladi kuće Ljevak. Knjiga obogaćena s nekoliko povijesnih fotografija i zemljovida sastavljena je od *Sadržaja* (str. 9-10), *Predgovora* (str. 11-14), *Zahvala* (str. 485-487), *Bilješki* (str. 489-528), popisa *Izvora i bibliografije* (str. 529-542), *Slika* (str. 543-544), *Kazala* (str. 545-574) te osnovnoga teksta podijeljena u *Prolog* (str. 15-20), 25 poglavlja i *Epilog* (str. 475-484).

Bouverie djelo započinje poglavljem *Eksperiment s Hitlerom* (str. 21-37) u kojem opisuje okolnosti Hitlerova preuzimanja mandata kancelara i skorašnje uvođenje diktatorske vlasti, ratificirane parlamentarnim odlukama, te represiju usmjerenu na političke neistomišljenike i Židove, što je sve popraćeno zgražanjem, ali i popustljivom tolerancijom britanskih i francuskih kabineta koji su zbog financijskoga deficita bili primorani na miroljubivu i kompromisnu politiku. Poglavlje *"Borbe slavim i muža"* (str. 38-60) fokusirano je na britansko javno mnijenje i političku konstelaciju u kojoj je dominirao pacifist Stanley Baldwin, dok se zagovornik naoružavanja Winston Churchill nalazio na političkim marginama. Ipak, zbog njemačkoga naoružavanja, ubrzanoga kupovinom britanske, francuske i američke vojne tehnologije koju su te zemlje morale prodavati zbog financijske krize, došlo je i do britanske reakcije i ponovnog ulaganja u zrakoplovstvo, dok su resursi kopnene vojske i mornarice ograničeni. Britanija se oslanjala na brojne francuske kopnene snage i naizgled neprobojnu liniju Maginot. Autor u poglavlju *Čaj s Hitlerom* (str. 61-95) opisuje britanski osjećaj odgovornosti za nepravdu skrojenu u Versaillesu te bilateralne pregovore Britanije i Njemačke popraćene simpatijama prema nacizmu koji je percipiran kao jedina efikasna brana komunističkoga prodora. Takva svijest i politika onemogućila je britansku reakciju nakon Noći dugih noževa i nacističkoga atentata na austrijskoga kancelara Dollfussa, pa se kao jedini jamac austrijske neovisnosti pokazao Mussolini koji je poslao postrojbe na granični prijevoj Brenner. Uslijedilo je formiranje *Luftwaffe*a i *Wehrmachta*, dok se britanski odgovor ponovo sveo na popuštanje. Britanija je s Njemačkom potpisala pomorski ugovor kojim je dopustila Hitleru

posjedovanje vojne mornarice. Mussolini, dotadašnji pristaša tekovina Versaillesa, shvatio je da Britanija nema volje za kolektivnim održavanjem sigurnosti pa je odlučio i sam prekršiti međunarodne sporazume i autoritet Lige naroda aneksijom Etiopije koja je obrađena u poglavlju *Abesinska zbrka* (str. 96-108).

U poglavlju *Preko Rajne* (str. 109-121) Bouverie obrađuje njemačku remilitarizaciju Porajnja kojom je pregažen diktat Versaillesa, ali i dobrovoljno potpisan sporazum u Locarnu, što je popraćeno novim iskazima popustljivosti Britanije, koja je bila obvezna braniti demilitariziranu zonu. Tim činom nestala je i francuska mogućnost brza prodora u srce Njemačke u slučaju Hitlerove agresije na istočnoeuropske saveznike. Zapadne sile propustile su posljednju priliku za *casus belli* dok je brzo svladavanje Njemačke još uvijek bilo moguće.

Nadalje, Bouverie u poglavlju *Obrana kraljevstva* (str. 122-134) opisuje rasprave britanske vlade i oporbe vođene oko pitanja treba li se industrija preorijentirati na ratni način rada s državnom intervencijom ili se naoružavanje treba nastaviti po mirnodopskim kapitalističkim uvjetima. Do djelomične promjene do tada dominantno antiratnoga raspoloženja u Britaniji došlo je nakon demonstracije snage zrakoplovstva fašističkih sila u Španjolskom građanskom ratu. U poglavlju *Hitlerova zemlja čudes* (str. 135-150) prikazani su divljenje i simpatije brojnih britanskih uglednika s obje strane političkoga spektra, pa tako i kralja Eduarda VIII., prema nacističkoj Njemačkoj uz istovremeno razočaranje u svoga glavnog saveznika, Francusku. Poglavlje *Ulazi Chamberlain* (str. 151-169) obrađuje smjenu na dužnosti britanskoga premijera. Novi premijer, Neville Chamberlain, kao dotadašnji ministar financija posebno osjetljiv na pitanje državnih rashoda, naglasio je potrebu smanjenja broja neprijatelja, a time i intenziviranje politike ustupaka Japanu na Pacifiku, Njemačkoj u Africi te Italiji na Mediteranu. To se posebno očituje u sastanku lorda Halifaxa, zamjenika britanskoga ministra vanjskih poslova, s Hitlerom na kojem je britanski službenik obznanio da je spreman prihvatiti "mirnu evoluciju" Austrije, Sudeta i Danziga što je obrađeno u poglavlju *Lov na mir* (str. 170-186). Nadalje, poglavlje *Polucilindri su se vratili* (str. 187-208) opisuje pokušaj američkog izlaska iz izolacionizma kako bi se zaustavila agresivna politika fašističkih sila, što je onemogućeno britanskim ustrajanjem na politici popuštanja.

Poglavlje *Otmica Austrije* (str. 209-231) obrađuje tematiku *Anschlussa* provedenog nakon što je austrijski kancelar Schuschnigg najavio referendum o neovisnosti. Pod njemačkim pritiskom Schuschnigg je zamijenjen nacistom Arthurom Seyss-Inquartom koji je mirno prihvatio ulazak njemačke vojske u Austriju i Hitlerov *Zakon o ponovnom ujedinjenju Austrije s njemačkim Reichom*. Reakcija britanskih državnika,

koji se nisu previše zabrinjavali oko rješavanja onoga što su smatrali legitimnim njemačkim nacionalnim interesima, svedena je na dvije prosvjedne note.

Bouverie u nizu od šest poglavlja: *Posljednji vlak iz Berlina* (str. 232-252), *Plemići i Buntovnici* (str. 253-263), *Daleka zemlja* (str. 264-274), *Izbija kriza* (str. 275-304), *Do ruba* (str. 305-325) i *Komad papira* (str. 326-347) obrađuje problematiku čehoslovačkoga pitanja. Čehoslovačka, zemlja s njemačkom manjinom od 3,5 milijuna ljudi nastanjenih uglavnom u Sudetskoj oblasti te usađena kao klin u srce Njemačke, trebala je biti svladana kako bi se mogao nastaviti Hitlerov *Drang nach Osten*. Britanija, čiji su čelnici Čehoslovačku percipirali kao predaleku i izloženu zemlju koju ne mogu efikasno obraniti od ispunjenja njemačkih nacionalnih ciljeva koje su smatrali legitimnima, zalagala se za autonomiju Sudeta na koju Hitler nije htio pristati jer se nadao da će isprovocirati rat prije nego što se Britanija i Francuska dovoljno naoružaju. Britanska popustljivost vezala je ruke Francuskoj koja je uz SSSR bila jamac čehoslovačke samostalnosti, dok je Staljina navela na razmatranje ideje zbližavanja s Hitlerom umjesto nepouzdanih zapadnih saveznika. Posljedica je bio Münchenski sporazum u kojem je bez pristanka čehoslovačkih vlasti dogovoreno pripajanje Sudeta Njemačkoj na što je Hitler morao nerado pristati obeshrabren nedovoljnom podrškom njemačkih građana za već pripremljenu invaziju.

Autor u poglavlju *Mir za naše vrijeme* (str. 348-367) donosi opise britanskoga dominantno pacifističkog javnog mnijenja, kao i sukobljavanja političara oko pitanja politike popuštanja. Navodi i da je progon Židova u Kristalnoj noći doveo do promjene političkih stajališta američke javnosti koja se sve više protivila izolacionizmu i popuštanju. U poglavlju *Izdani Chamberlain* (str. 368-388) Bouverie opisuje njemačku okupaciju ostatka češkoga dijela Čehoslovačke koja je opravdana nemirima koje je prouzrokovao slovački separatizam. Tada su britanski državници po prvi put odlučili odstupiti od politike popuštanja te su dali jamstvo Poljskoj u slučaju njemačkoga napada, ali pokušaj stvaranja širega obrambenog saveza sa SSSR-om propao je zbog antikomunizma Britanaca i Poljaka te zbog straha poljskih državnika da će na taj način samo izazvati Njemačku. Takva politika gurala je SSSR prema savezu s Njemačkom. Nakon talijanske okupacije Albanije uslijedila su britanska jamstva neovisnosti Grčke i Rumunjske kao i sporazum s Turskom, dok je Chamberlain po prvi put nakon 300 godina uveo mirnodopsku vojnu obvezu i nastavio naoružavanje. Poglavlja *Odvraćanje diktatora* (str. 389-403) i *Posljednji praznici* (str. 404-420) opisuju nove pokušaje vođenja politike popuštanja te neuspješne britansko-francuske pregovore sa SSSR-om u koje Chamberlain nije niti polagao ikakve nade

uvjeren da će popuštanje ipak zadovoljiti Hitlerove apetite. U konačnici su Molotov i Ribbentrop potpisali sovjetsko-njemački pakt o nenapadanjju s tajnom klauzulom o podijeli Poljske.

Naposljedku, poglavlja: *Završni sati* (str. 421-437), *Sablasi politike popuštanja* (str. 438-452), *Chamberlainov pad* (str. 453-467) i *Posljednji pokušaji popuštanja* (str. 468-474) obrađuju zadnje predratne dane i prve mjesece rata do francuske kapitulacije. Njemačka je žurila s objavom rata, Italija je nastojala održati mir novom međunarodnom konferencijom, Francuska je nastojala odgoditi objavu kako bi imala dovoljno vremena za uspješnu mobilizaciju, dok britanski državnici, kao najodgovorniji za Hitlerove nasrtaje posljednjih godina, nisu više imali obraza čekati te su nakon njemačke invazije na Poljsku konačno ušli u rat. Prvotni britanski vojni porazi, kapitulacije demokratskih država u Skandinaviji i Beneluksu te vrlo izgledna mogućnost njemačkoga zauzimanja Francuske i zarobljavanja britanskih ekspedicijskih snaga na zapadnom bojištu doveli su do posljednjega pokušaja vođenja politike popuštanja. Naime, lord Halifax je krajem svibnja 1940. predložio pokušaj sklapanja mira s Njemačkom posredstvom Mussolinija, ali protivljenje novoga premijera Churchilla, kojega je tada podržao još uvijek utjecajni Chamberlain, konačno je dovelo do odbacivanja politike popuštanja.

U konačnici nakon čitanja Bouveriejeve knjige može se zaključiti da je Britanija zbog američkoga izolacionizma, francuske financijske nemoći i "ekskomunikacije" komunističkoga SSSR-a, trebala biti glavni kreator međunarodne politike 30-ih godina 20. stoljeća. U okolnostima globalne financijske krize, dominantnoga pacifizma građana i prevelike teritorijalne rasprostranjenosti njezina imperija koji je zahtijevao vojne izdatke; kako za zrakoplovstvo za obranu domovine, tako i za mornaricu za očuvanje kolonija; Britanija je bila spremna na brojne ustupke Hitlerovoj Njemačkoj kako bi očuvala europski mir. U ovoj knjizi iznesen je prikaz europskih političkih kretanja kao i detaljna slika britanskoga javnog mnijenja, svjetonazora i stajališta relevantnih državnika i službenika, unutarnjih političkih promjena i ekonomskih problema koji su oblikovali vanjsku politiku te velesile. Tim Bouverie proveo je iscrpno istraživanje kako bi temeljito rasvijetlio uzroke popustljivih nastupa službene Britanije u trenutcima kada je većina političara ispravno percipirala Hitlerove krajnje ciljeve, zbog čega je knjiga *Politika popuštanja Hitleru: Chamberlain, Churchill i put u rat*, pisana književnim stilom i stoga lako čitljiva, nezaobilazno djelo za proučavanje razdoblja mirnoga urušavanja Versailleskoga poretka i političko-diplomatskog sukobljavanja svjetskih velesila prije same vojne konfrontacije.

Zvonimir Herceg

In memoriam

Tihomir Glavaš (1951.-2021.)

Nakon duže bolesti, u sedamdeset prvoj godini života, preminuo je Tihomir Glavaš, istaknuti znanstveni djelatnik na polju istraživanja, očuvanja i promicanja kulturno-povijesne baštine Bosne i Hercegovine. Tihomir Glavaš rođen je u Drinovcima, a u svojim je Drinovcima preminuo i pokopan. Nakon dovršena osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, 1975. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu diplomira na Studiju povijesti i latinskoga jezika, a nešto kasnije na Sveučilištu u Zadru stječe stupanj magistra znanosti. Nedugo po završetku

studija zapošljava se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu gdje radi kao kustos za kasni srednji vijek, a potom i kao ravnatelj arheološkog odjela Muzeja. Upravo u Zemaljskom muzeju u Sarajevu Glavaš provodi glavninu svoga stručnog i radnog vijeka. U jeku ratnih zbivanja vraća se u Hercegovinu, gdje svoj profesionalni put nastavlja u radu niza tijela. Tako između ostalih njegov rad vežemo za Ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i športa HZ Herceg-Bosne, gdje ubrzo postaje ravnatelj Zavoda za zaštitu spomenika kulture HZ Herceg-Bosne, za čije se osnivanje zauzimao, a nakon ustavnih reformi postaje ravnateljem Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-povijesne baštine pri Ministarstvu obrazovanja, znanosti, kulture i športa Županije Zapadnohercegovačke, gdje radi do umirovljenja 2017. godine. Kao ravnatelj navedenih tijela Tihomir Glavaš dao je nemjerljiv doprinos na planu zaštite i očuvanja kulturno-povijesne baštine, aktivno sudjelujući u donošenju čitava niza zakonskih okvira i mjera, kao i implementaciji suvremenih, stručnih standarda i praksi.

U sklopu istraživačkih aktivnosti sudjeluje na nizu arheoloških istraživanja, a svoj znanstveni interes posebice je usmjerio na problematiku starokršćanske i predromaničke crkvene arhitekture, kao i na brojne teme srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine. Tako sudjeluje u brojnim arheološkim iskopavanjima od kojih izdvajamo: iskopavanje starohrvatske crkve i nekropole u Vrutcima pokraj izvora rijeke Bosne, starokršćanske crkve u Barama (Konjic), nekropole kneževa Nikolića u Vranjovu Selu (Neum), višeslojnoga nalazišta (starokršćanska crkva, srednjovjekovni franjevački samostan i srednjovjekovna nekropola) na groblju sv. Ive u Livnu, starokršćanske bazilike u Mokrom (Široki Brijeg), franjevačke župne kuće u Podbili (Posušje), srednjovjekovne crkve u selu Varda - Knešpolje (Široki Brijeg). Pri tome posebno treba istaknuti arheološka iskopavanja na arheološkom kompleksu (starokršćanska crkva, starohrvatska crkva, rimska profana arhitektura, kasnosrednjovjekovno, starohrvatsko i rimsko antičko groblje i dr.) u Gorici (Grude), koja je Glavaš godinama vodio i za koja je bio posebno vezan. Potonja iskopavanja rezultirala su osnivanjem Franjevačke arheološke zbirke Sv. Stjepana Prvomučenika u čijem je kreiranju i sam sudjelovao. Isto tako, dao je svoj stručni obol i u stvaranju postavki arheoloških zbirki muzeja na Humcu (Ljubuški) i Gorici (Livno).

Osim navedenoga, Glavaš kao arheolog sudjeluje i u istraživanjima više grobišta žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća. U tom je poslu pronalazio neobično zadovoljstvo i duhovnu ispunu, i pristupao mu je s osobitim pijetetom. Svoj znanstveno-istraživački opus Tihomir Glavaš obogaćuje i s više znanstvenih i stručnih radova.

Naposljetku, radni i životni put Tihomira Glavaša vežemo i za Odjel za arheologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Nedugo po osnivanju Odjela, aktivno je angažiran u njegov rad, gdje studentima arheologije drži nastavu iz kolegijâ *Očuvanje i zaštita spomenika kulture* i *Muzeologija*. Tihomir Glavaš je važnost rada Odjela prepoznao kao jednu od ključnih misija u neravnopravnoj borbi za očuvanje identiteta vlastita naroda, a svojim bogatim znanjem i iskustvom, koje je kroz topli ljudski pristup nesebično dijelio, oplemenio je brojne generacije studenata. Kao predavač i čovjek znatno je doprinio vođenju mlađih kolega kojima je bio uzor, stoga mu Odjel za arheologiju duguje posebnu i iskrenu zahvalnost.

Tihomira Glavaša pamtit ćemo kao sjajna i zaslužna intelektualca, terenskog istraživača, dugogodišnjega profesora, suosjećajna i draga kolegu i prijatelja, a nadasve blaga i plemenita čovjeka. O važnosti njegova životnoga djela svakako će biti još govora u budućnosti.

Tino Tomas

Tihomir Glavaš i Gorica

Toga proljeća 1995. godine Tihomir je došao na svoje u Šamatorju sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici. Već je koje desetljeće i pol prije udario nekoliko sonda samo uza staru crkvu i gore na fratrovaj njivi. No, sada je ovo bila prava i ozbiljna arheološka kampanja.

Onaj preostali prostor tik uz crkvu iz 1859. godine, Bakulinu, počeo je sustavno i stručno arheološki istraživati. I, koliko je god taj prostor bio kroza stoljeća ukopima devastiran, zemlja je sačuvala još poneki originalni trag kojeg je Tiho svojim stručnim znanjem i instinktom čutio do savršenosti. Našao je sve što je želio. Starohrvatske grobove. Oni su mu uvijek razvukli slavodobitni osmijeh na licu. Predivne nakite hrvatskih majki i djevojaka. I jedne djevojčice. Na obje je ruke imala po prsten, i na oba uha po dvije rinčice. A sve u srebru. Bilo joj je vjerojatno tek dvanaest godina. Tužna suza svojih starohrvatskih roditelja. I više od nekoliko sačuvanih grobova iz toga hrvatskog vremena.

I što se više primicao zidovima crkve iz 1859. godine, to je više bilo tragova ranokršćanske gradnje. Zidova, ornamentike, i na kraju sjeverni zid bazilike. Velik, dobro sačuvan, no ispod strukture praga. Objašnjavao je da se Agape, Lomljenje Kruha, najprije krišom slavilo u rimskoj vili, a kad je oglašen Milanski edikt, onda se na brzinu na tu vilu dogradila bazilika. Vila je pokrivala dio sakrarija, dio baptisterija, a ostali je dio bio u produžetku prema istoku.

Bio je to krasan dan kad je Tiho suznih očiju objavio da je pronašao krstionicu. A o tome je napisao u Arheološkom dnevniku:

Petak, 7. srpnja 1995. god.

Danas smo prekopavali prostor apside i naosa na sjevernoj strani grobljanske crkve. U iskopu dubokom 0,20 m, koji je išao do razine popločenja oko crkve, nije bilo nikakvih nalaza. Nešto malo ispod ili u toj razini bili su temelji sjevernoga zida građevine. U iskopu je svijetlosmeđa zemlja s primjesama pijeska. U zapadnoj je polovici prostorije otkriven gornji rub križolike piscine koju smo i očekivali na toj poziciji (naravno ako je riječ o starokršćanskoj bazilici). Očišćen je dio unutrašnjosti piscine koja je obložena hidrauličnim malterom. Ulomke smo takva maltera konstatirali u gornjim otkopnim slojevima naravno u tome kvadratu, te smo na osnovi tih zapažanja i očekivali takav današnji nalaz.

Unutrašnjost je piscine bila ispunjena građevnim kamenom od kojega su neki komadi iz substrukcije same piscine. Stoga smo te kamenove

(za koje smo pretpostavili da potječu iz piscine) i ostavili za potrebe konzervacije. Osim toga, pronašli smo i nekoliko manjih ulomaka hidrauličnoga maltera i tri manja ulomka antičkoga stakla.

Subota, 8. srpnja 1995. god.

Danas smo u potpunosti očistili unutrašnjost baptismalne piscine. Nakon čišćenja možemo konstatirati da je piscina bila križolika i da su joj sjeverni i istočni krak oštećeni, dok su zapadni i južni dobro sačuvani. Dno je također razoreno, ali je u sjevernom kraku ostao njegov manji dio pa se može utvrditi njezina dubina.

U južnom je kraku bio odvod koji je sada oštećenjem nešto proširen. Piscina nije postavljena simetrično na perimetralne zidove krstionice, nego je nešto zakrenuta.

Već sada možemo konstatirati da postoje svi potrebni elementi za potpunu rekonstrukciju baptismalne piscine do razine podnice u krstionici.

Pronašao je toliko tropletne kamene ornamentike da je u Hrvatskoj franjevačkoj arheološkoj zbirci rekonstruirao starohrvatsku oltarnu pregradu. Našao je sve elemente ranokršćanske bazilike i konzervirao njezine zidove. Našao je dovoljno elemenata ranokršćanske menze da ju je u samom prostoru na njezinu mjestu dao rekonstruirati. Rekonstrukcijom je unutar i izvan stare crkve koju je fra Petar Bakula s pukom sagradio 1859. zorno predstavio i ranokršćanskog i starohrvatskog sv. Stjepana Prvomučenika.

Nakon Šamatarja u Grabarju, sjeverno od Šamatorja, istražuje rimsku vilu s cisternom, a na Grotuši bogatu rimsku vilu s hipokavstom. Svi su nalazi konzervirani i izloženi u Hrvatskoj franjevačkoj arheološkoj zbirci. Tihomir je u Gorici doživio svoj veliki arheološki pothvat i uspjeh.

Fra Ante Marić

Žarko Dugandžić (1957.-2022.)

Mostarska sveučilišna zajednica s tugom se zauvijek oprostila od prof. dr. Žarka Dugandžića koji je preminuo 6. ožujka 2022. Usprkos opakoj bolesti obnašao je nastavničke obveze stojeći neumorno na dispoziciji svojim studentima i kolegama, te s nadom i entuzijazmom planirao rad na novim projektima, koje na žalost nije uspio realizirati. Svima onima koji su ga poznavali, između mnogih vrlina koje su ga krasile, u sjećanju će vjerojatno najviše ostati po mirnoći i staloženosti te marljivosti i strpljivosti u istraživanjima,

posebno onima vezanim uz njegovu rodnu općinu.

Rođen je 21. ožujka 1957. u Donjem Malom Ograđeniku (općina Čitluk). Osnovnoškolsko obrazovanje stekao je u Čerinu, a srednju školu pohađao je u Čitluku. Dvogodišnji nastavnički studij povijesti i zemljopisa završio je 1982. godine na Pedagoškoj akademiji u Mostaru. Više godina radio je u tvornici UNIS. U Republiku Hrvatsku odlazi 1991. godine gdje stupa u MUP RH te OSRH. Bio je pukovnik Hrvatske vojske po činu (obnašao je dužnost ratnoga zapovjednika A satnije ZNG Metković), a za zasluge u obrani Republike Hrvatske odlikovan je Redom hrvatskoga trolista. Nakon završetka Domovinskoga rata nastavlja obrazovanje te 2000. godine na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (danas Filozofski fakultet) završava četverogodišnji studij povijesti i zemljopisa. Od 2008. godine radio je na Hrvatskom vojnom učilištu "Petar Zrinski" u Zagrebu gdje je predavao vojnu povijest. Akademske 2005./2006. na Sveučilištu u Dubrovniku upisuje poslijediplomski doktorski studij *Povijest sta-*

novništva, a doktorsku disertaciju s naslovom "Stanovništvo općine Metković od 1850. do 1918." obranio je 13. listopada 2011.

Od akademske 2013./2014. godine zaposlen je na Filozofskom fakultetu - Studij politologije, a bio je angažiran i na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti - Studij geografije. U znanstveno-nastavno zvanje docenta izabran je 14. ožujka 2014., a u izvanrednoga profesora 25. rujna 2019. Na navedenim fakultetima Sveučilišta u Mostaru predavao je više obveznih i izbornih kolegija na preddiplomskim i diplomskim studijima (*Populacijska politika, Politička i vojna povijest, Povijesna demografija, Domovinski rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991.-1995.), Demogeografija, Demogeografska analiza malih područja, Historijska geografija...*). Bio je i nositelj kolegija *Suvremeni demografski procesi* na poslijediplomskom doktorskom studiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Također, na preddiplomskom studiju *Povijest Jadrana i Mediterana* (Sveučilište u Dubrovniku) tijekom akademske 2017.-2018. predavao je kolegij *Vojna povijest srednjeg i ranog novog vijeka*, a akademske 2018.-2019. godine kolegij *Vojna povijest Jadrana i Mediterana*.

Njegovo znanstveno-istraživačko razdoblje bilo je kratko, ali vrlo plodno. Objavio je dvije knjige i više znanstvenih radova, te sudjelovao na brojnim znanstvenim konferencijama. Prvi izvorni znanstveni rad objavio je za vrijeme poslijediplomskoga studija, u koautorstvu s Ingom Bego-Matijević i Anđelkom Akrapom ("*Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne na Neretvi (1870-1880)*", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47, Dubrovnik, 2009., str. 195-218). Riječ je o istraživanjima vezanim uz demografsku tranziciju u Hrvatskoj, odnosno o razdoblju od 1870. do 1880. godine, period koji se smatra početkom toga procesa. U ova istraživanja, osim profesora, bili su uključeni polaznici prve generacije navedena poslijediplomskoga studija u Dubrovniku, a njihov timski rad nastavljen je i na otoku Korčuli (mjesto Blato). Terenska istraživanja (dopunila su nedovoljne podatke u matičnim knjigama), rezultirala su snimanjem dokumentarnog filma "Probni brak".

Neretvansko područje bilo je više godina u fokusu njegova znanstvenog rada. Na matičnim knjigama župa Metković, Dobranje, Vidonje i Slivno-Ravno temeljio je svoja istraživanja za doktorsku disertaciju koju je objavio u izdanju Matice hrvatske u Čitluku - *Stanovništvo općine Metković od 1850. do 1918. (na temelju matičnih knjiga)*, Čitluk, 2019. Također, objavio je i nekoliko radova o demografskim prilika-

ma na tome području ("Nupcijalitet župe Desne 1870.-1880.", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 4, Zagreb, 2012., str. 108-123; "Nupcijalitet župe Vidonje 1870.-1880.", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 5, Zagreb, 2013., str. 120-130; "Demografske značajke župe Bačina od 1870. do 1880. godine", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 10, Mostar, 2013., str. 420-451; "Na pragu demografske tranzicije: stanovništvo župe Opuzen (1870.-1880.)", u: *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, Mostar, 1/2015., str. 93-115; "Smrtnost u općini Metković od 1850. do 1918. godine, na temelju matičnih knjiga umrlih", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 16, Mostar, 2016., str. 88-114; "Vjenčanja u župama općine Metković od 1850. do 1918. godine na temelju matičnih knjiga vjenčanih", u: *Politeia*, 14, Banja Luka - Beograd, 2017., str. 42-62.

Iscrpna istraživanja proveo je i na matičnim knjigama rodne župe, čiji su rezultati objavljeni u radu "Demografski procesi, trendovi i rodovi župe Čerin od 1864. do 2013.", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAC (prirednik), *Župa Čerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Tomislavgrad - Čerin, 2014., str. 197-228, te u knjizi *Demografske značajke župe Čerin (1900.-1953.)*, Čerin, 2014. Osnovna motivacija za ovaj znanstveno-istraživački rad, bila je, kako je pokojni Žarko napisao u uvodu navedene knjige (koju je posvetio uspomeni na sve hrvatske branitelje iz župe Čerin), odužiti se, barem dijelom, svome rodnome kraju. Vezano uz doprinos rodnoj općini treba spomenuti i da je bio član Povjerenstva za obilježavanje i uređivanje grobišta iz Drugoga svjetskog rata i poraća na području općine Čitluk, te je rado preuzeo obvezu određenih istraživanja za planiranu monografiju posvećenu žrtvama ratova iz Brotnja.

Demografske prilike u Hercegovini bile su tema njegovih radova: "Ratni mortalitet u Hercegovačko-neretvanskoj županiji od 1991. do 1995. (Izravni demografski gubitci)", u: *Identiteti - Kulture - Jezici. Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Jezik, ideologija i sjećanje u suvremenom kontekstu*, 2, Mostar, 2016., str. 261-279; "Udio hrvatskog pučanstva u BiH od 1879. do 2013. godine", u: DEJAN VANJEK - IVO ČOLAK (ur.), *Hrvati Bosne i Hercegovine - nositelji europskih vrijednosti? Zbornik radova*, Mostar, 2017., str. 269-282; "Izravni demografski gubitci Hrvata Hercegovine u ratu od 1991. do 1995. godine", u: *Motrišta: časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja*, 93-94, Mostar, 2017., str. 37-54; "Bosansko-hercegovačka demografska dinamika i njezina obilježja", u: *Identiteti - Kulture - Jezici. Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Nasljeđa totalitarizama u suvremenom društvu*, 4, Mostar, 2018., str. 127-150.

Iz znanstvenog opusa prof. Dugandžića valja svakako izdvojiti i radove u kojima se bavio problematikom Domovinskoga rata i njegovih demografskih posljedica: "Domovinski rat", u: MILAN MALEŠ (ur.), *Hrvatsko vojno učilište "Petar Zrinski" od Domovinskoga rata do NATO saveza*, Zagreb, 2012.; "Prva profesionalna postrojba ZNG-a na području Donjeg Poneretavlja", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 6, Zagreb, 2014., str. 11-30; "Izravni demografski gubitci među braniteljskom populacijom Dubrovačko-neretvanske županije tijekom Domovinskoga rata od 1991. do 1995. godine", u: *Suvremena pitanja. Časopis za prosvjetu i kulturu*, 26, Mostar, 2018., str. 147-162.

Dijana Korać

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrtne, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilogi trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoë", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. **Original scientific article** is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. **Short communication** of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. **Review article** is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. **Professional article** is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

"Title of the article" - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

Id. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIUĆ, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word" (John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić

